

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

M.X.ŞƏRİFLİ

**IX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN FEODAL
DÖVLƏTLƏRİ**

Bakı-2013

Redaktor:

**AMEA Tarix İnstitutunun direktoru,
tarix elmləri doktoru, professor,
müxbir üzv Yaqub Mahmudov**

Çapa hazırlayan:

**Filologiya elmləri doktoru,
“Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi
əlaqələr şöbəsinin baş elmi işçisi
Şərifli Tamara**

Mən atamın – professor Şərifli Məmmədali Xəlil oğlunun “IX əsrin ikinci yarısı – IX əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri” monoqrafiyasını rus dilinə tərcümə etmişəm və əsər 2012-ci ildə “Kavkaz” nəşriyyatında işıq üzü görüb.

Bu tədqiqatın rus dilinə tərcüməsini atam – professor Şərifli Məmmədali Xəlil oğlunun unudulmaz xatirəsini ithaf edirəm.

TANINMIŞ ALIM, PEDAQOQ VƏ ELM TƏŞKILATÇISI

2009-cu il martın 20-də Azərbaycan tarixi elmində öz elmi əsərləri ilə dərin iz buraxmış görkəmli tarixçi-alim, şərqşünas, tarix elmləri doktoru, professor Məmmədali Xəlil oğlu Şəriflinin anadan olmasının 100 ili tamam oldu.

O, əmək fəaliyyətinin əvvəlində, 1924-cü ildən 1935-ci ilədək uzun müddət ərzində maarif sahəsində işləmiş, Azərbaycanın bir çox rayonlarında (Göyçay, Qonaqkənd, Şuşa) müəllimlik etmişdir.

1931-ci ildə Ali Pedaqoji İnstitutun tarix fakültəsinə daxil olmuş, 1935-ci ildə institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Tələbəlik illərində fars, ərəb, türk dillərini öyrənmiş M.X.Şərifli elmə böyük maraq göstərmiş, Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə daha çox maraqlanmışdır. Elmi-tədqiqat fəaliyyətinə həvəsi, tarixə ciddi marağı sonralar onun bütür həyatının əsas işinə çevrilmişdir.

1938-ci ildə o, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının Tarix İnstitutunda aspiranturaya daxil olmuş, Azərbaycan tarixi üzrə ixtisaslaşmışdır. Aspiranturayı 1941-ci ildə Leninqradda bitirmiş, elə həmin ilin mayında Tarix İnstitutunun elmi əməkdaşı olmuş və burada ömrünün axırınadək fasiləsiz işləmişdir.

1944-cü ildə M.X.Şərifli “Azərbaycan Qazan xanın hakimiyyəti dövründə” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, Ali Attestasiya Komissiyasının (Moskva şəhəri) qərarı ilə “Azərbaycan tarixi” kafedrasının dosenti vəzifəsinə təsdiq edilmişdir.

Professor M.X.Şərifli təkcə tarix sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, dilçilik, poeziya, astronomiya sahəsində geniş bilikləri olan alim idi. Hər dəfə söhbət zamanı onun ensiklopedik bilikləri, bütün sahələrə aid geniş məlumatı bizi heyran edirdi.

40-cı illərdən başlayaraq professor M.X.Şərifli Azərbaycanda tarix elmini yaradanların sırasında olmuşdur. Onun çoxsaylı elmi tədqiqatlarında IX-XIII əsrlərdə Azərbaycan tarixinin əvvəllər az tədqiq olunmuş və ya qətiyyənlə tədqiq olunmamış məsələləri işıqlandırılmışdır.

Professor M.X.Şərifli Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunu yaradanlardan biri olmuşdur. 1941-ci ildən başlayaraq Elmlər Akademiyasında bütün məhsuldar fəaliyyəti dövründə o, dəfələrlə rəhbər vəzifələrə təyin etmişdir.

1943-1952-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun əvvəlcə direktor müavini, sonra isə direktoru vəzifələrində çalışmışdır. Onun portreti bu gün də institutda digər direktorların portretləri arasında asılmışdır.

1952-1969-cu illərdə professor M.X.Şərifli Tarix İnstitutunun aparıcı və perspektivli şöbələrindən biri olan "Orta əsrlər tarixi" şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Şöbədə böyük elmi-tədqiqat işi aparılır, həmçinin yüksək ixtisaslı kadrlar - tarix elmləri namizədləri və doktorları hazırlanırdı.

Professor M.X.Şəriflinin elmi-tədqiqat fəaliyyəti onun pedaqoji, maarifçilik fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. 1941-1958-ci illərdə o, əvəzçilik qaydasında Azərbaycan Dövlət Universitetində, həmçinin Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan tarixindən dərs demiş və xüsusi kurslar aparmışdı.

Bolqarıstan hökumətinin dəvəti ilə professor M.X.Şərifli 1953-1954-cü illərdə Sofiya Universitetinə ezam edilmiş, orada türk dilində Azərbaycan tarixindən mühazirələr oxumuş, xüsusi kurs aparmış və səmərəli pedaqoji işinə görə Sofiya Universitetinin rektorluğu tərəfindən təşəkkür almışdı.

Professor M.X.Şərifli gözəl mühazirəçi idi, həmişə müasir biliklərin fəvqündə dururdu, ilkin mənbə rolunu daşıyan faktların nəhəng kütləsi

içerisində özünü sərbəst hiss edirdi. Onun mühazirələri yüksək elmi səviyyəsi ilə fərqlənirdi, məzmun və formaca qüsursuz idi, canlı və maraqlı keçirdi, mühazirələrin quruluşu və deyilişi həmişə orijinal üslubda olurdu və buna görə də böyük sayda tələbə və dinləyiciləri özünə cəlb edirdi. Tarixi biliklərin kütləviləşməsinə xidmət edən xüsusi kurslar - Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair kurslar tarix elminin tədrisində ümumi tərəqqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Alovlı vətənpərvər olan professor M.X.Şərifli gənc tarixçilərin yetişməsinə böyük diqqət yetirir, öz tələbələrini arasından savadlı və qabiliyyətli olanları seçir, onların işə düzəlməsinə kömək göstərirdi. O, yüksək ixtisaslı elmi və pedaqoji kadrların - Azərbaycanın orta əsrlər tarixi sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasında fəal iştirak edirdi. Onun bir çox yetişdirmələri hazırda elmlər doktoru və namizədidir, Elmlər Akademiyası sistemində, həmçinin respublikamızın ali məktəblərində çalışır.

Professor M.X.Şərifli elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı ölkəmizi diplomatik sahədə də təmsil edirdi. 1945-1949-cu illərdə o, “SSRİ-nin Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr Ümumittifaq Cəmiyyəti”nin xətti ilə İranda xüsusi ezamiyyətdə olmuş, Təbriz şəhərində Mədəniyyət Evinin direktoru işləmişdi.

1955-ci ildə professor M.X.Şərifli Moskva şəhərində şərqşünasların XXV Beynəlxalq konqresində iştirak etmiş, rus və ingilis dillərində çap edilmiş “Sacilər dövləti” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi.

40 illik elmi-tədqiqat fəaliyyəti ərzində professor M.X.Şərifli bir neçə monoqrafiya, 100-dən çox elmi əsər - məqalə, dərs vəsaiti, resenziya çap etdirmişdir. Bu əsərlərdə onun elmi maraqlarının dairəsi öz əksini tapmış, Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin mühüm problemlərinə dair bir çox yeni müddəalar və orijinal fikirlər irəli sürülmüşdür.

M.X.Şərifli üç cildə buraxılmış “Azərbaycan tarixi”nin (Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1958), V, VI fəsillərinin müəllifi, II, III, VII fəsillərinin həmmüəllifidir, «Azərbaycan IX-XII əsrlərdə», (1957),

“Azərbaycan Atabəylər dövləti” (1136-1225-ci illər) – (1961), “Eldəgizlər” - (1961) və sairə bu fundamental elmi əsərlər onun qələminin məhsuludur.

1965-ci ildə M.X.Şərifli özünün 20 illik elmi-tədqiqat fəaliyyətinin nəticəsi olaraq “IX əsrin ikinci yarısında - XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. IX əsrin ikinci yarısında - XI əsrdə Ərəb xilafətinə və Səlcuq imperiyasına qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranması və inkişafı problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsər Azərbaycan, Qafqaz, Orta Asiya və bütövlükdə Orta və Yaxın Şərq ölkələri tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

M.X.Şəriflinin Azərbaycan tarixinin elmi cəhətdən ən az işlənmiş feodal dövlətlərin tarixinə həsr olunan bu fundamental tədqiqat əsərində ilk mənbələrə, məxəzlərə əsaslanaraq, Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranması və inkişafı mərhələləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Professor M.X.Şərifli elmə az məlum olan ərəb, fars, türk, Suriya, gürcü və müxtəlif qərb mənbələrinə, ingilis, fransız, alman, həmçinin rus dillərində olan elmi əsərlərə, arxeoloji qazıntı materiallarına və numizmatik məlumatlara əsaslanaraq, Azərbaycanın siyasi tarixini tədqiq etmiş, onun tarixi-coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirmiş, siyasi reallıqları bərpa etmiş, Ərəb xilafətinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi şəraitində Azərbaycan feodal dövlətlərinin - Şirvanşah Məzyədilərin, Sacilərin, Salarilərin, Şəddadilərin, Rəvvadilərin, həmçinin Mərənd, Naxçıvan hökmdarlıqlarının yaranmasının və inkişafının ilkin tarixi şərtlərini tədqiq etmişdir.

Professor M.X.Şərifli öz əsərində oxucunu Azərbaycanda mövcud olmuş Rəvvadilər, Sacilər dövlətləri və Naxçıvan şahlığı kimi dövlət qurumları ilə tanış edir ki, bu barədə də sovet tarixşünaslığında o vaxtadək heç bir elmi məlumat yox idi.

IX əsrdə-X əsrin əvvəllərində Ərəb xilafətinin süqutu şəraitində feodal dövlətlərin yaranması prosesi gedirdi. Onların yaranma tarixini, Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatını tədqiq edərək, müəllif bu dövlətlərin hər birinin tam

xarakteristikasını verir, onların formalaşmasının daxili və xarici şərtlərini, dövlət quruluşunu, həmçinin hər birinin siyasi cəhətdən nə qədər güclü olduğunu göstərir.

Azərbaycan ərazisində əvvəllər yaranmış feodal dövlətlərindən bəziləri tarixin səhnəsindən silinmiş, digərləri bir çox əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Məsələn, Sacilər, sonralar isə Salarilər dövlətləri Dərbənddən Marağayadək, bəzi vaxtlarda isə Həmədan və Qəzvinə qədər Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmişlər. Sacilər dövləti ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsinə və Azərbaycan dilinin yayılmasına bilavasitə kömək etmişdir.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyası üçün müəllifin tərtib etdiyi xəritələr müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. M.X.Şərifli ilk dəfə olaraq Azərbaycan dövlətlərinin siyasi və etnik sərhədlərini müəyyənləşdirmiş, mürəkkəb və qarışıq bir dövr sayılan IX-XI əsrlərin siyasi tarixini yaratmış, IX-XIII əsrlər ərəb, fars və türk müəllifləri tərəfindən öyrənilmiş əsərləri əsasında Azərbaycanın təbii sərvətlərini, coğrafi vəziyyətini, şəhərlərini, ticarət yollarını, iqtisadiyyatını və etnoqrafiyasını yenidən tədqiq etmişdir.

Müəllifin tərtib etdiyi xəritələr (üç xəritə) orijinalda rus dilində olduğuna görə, onlar monoqrafiyada eynilə saxlanılmışdır.

Müəllif Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin tarixini tədqiq edərək bu dövlətin coğrafi vəziyyəti, təbii şəraiti, Şirvanın resursları və əhalisi, «Şirvan» sözünün etimologiyası haqqında məlumat verir. Monoqrafiyada bu vaxtadək mübahisəli olan və elmə qətiyyənlə məlum olmayan ayrı-ayrı şəhərlərin və qalaların yaranmasının zamanı, yeri aydınlaşdırılır və müəyyən edilir.

Azərbaycan dövlətlərində sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı qonşu dövlətlərlə bilavasitə qarşılıqlı əlaqə şəraitində baş verirdi. Azərbaycan şəhərləri İran, Bizans, Gürcüstan, xəzərlər, Rus dövləti ilə ticarət aparırdı.

Professor M.X.Şərifli ölkəmizin tarixinin öyrənilməsi, işlənməsi və tədqiqi üçün çoxlu səy göstərmiş və əmək sərf etmişdir ki, bu da akademiklər Z.M.Bunyadov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.N.Quliyev, Z.İ.İbrahimov, D.Ə.İbrahimov, H.B.Abdullayev, M.A.İsmayılov və başqaları tərəfindən verilmiş çoxsaylı rəy

və resenziyalarda öz əksini tapmışdır. Müasirləri M.X.Şəriflini “Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində pionerlərdən biri” hesab edirdilər.

Professor M.X.Şərifli ömrünün sonunadək tarixçi-şərqşünas, Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin tədqiqatçısı olaraq qaldı. O, fars, ərəb, türk və rus dillərini sərbəst bilirdi. Kembric Universitetinin professoru V.F.Minorski ilə müntəzəm olaraq elmi yazışma aparırdı.

M.X.Şəriflinin tədqiqatları özünün təhlil dərinliyi, konseptuallığı, analitikliyi, çoxsaylı ilkin mənbələrə tənqidi yanaşma ustalığı ilə fərqlənir. Onun bütün elmi əsərləri mütərəqqi ideyalarla zəngindir. M.X.Şəriflinin əsərləri tarixçi mütəxəssislərin elmi cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu əsərlər bu gün də tədqiqatçılar, pedaqoqlar və tələbələr üçün əvəzolunmaz vəsaitdir.

Bu gün Azərbaycan tarixinin yeni konsepsiyasının həqiqiliyinin və ümumbəşəri dəyərlərinin dərk olunmasının, qiymətləndirilməsinin və formalaşdırılmasının fəal və çox mürəkkəb prosesin başladığı bir vaxtda M.X.Şəriflinin tədqiq etdiyi problemlər xüsusilə aktualdır. Bununla əlaqədar indiki müstəqillik dövründə M.X.Şəriflinin elmi əsərləri Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşının inkişafı üçün böyük maraq kəsb edir və olduqca dəyərlidir.

Professor M.X.Şərifli bütün ömrü boyu seçdiyi işə - ictimai elmləri inkişaf etdirmək, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirmək, Azərbaycanda tarixi təfəkkürü zənginləşdirmək işinə sadıq qalmışdır. Bu sahədə onun böyük və misilsiz xidmətləri vardır.

Professor M.X.Şərifli şərəfli bir yol keçmiş, onun adı tarix elmimizdə və bütövlükdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixində layiqli yer tutur və bundan sonra da tutacaqdır. Elmi və pedaqoji ictimaiyyət görkəmli tarixçi-alim, şərqşünas, tarix elmləri doktoru, professor M.X.Şəriflinin parlaq xatirəsini heç vaxt unutmayacaqdır.

Professor M.X.Şəriflinin fundamental tədqiqat əsəri – “IX əsrin ikinci yarısında - XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri” monoqrafiyası (Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1978, 36 ç.v., 344 səhifə) ilk dəfə 1978-ci ildə, ölümündən

doqquz il sonra Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdü. Təəssüf ki, elmi fəaliyyətinin başlıca əsərinin nəşrini görmək müəllifin özünə qismət olmamışdı. Kitab bütün tarix ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu il, yəni 2012-ci ildə kitab Qafqaz Strateji Tədqiqatlar İnstitutu tərəfindən rus dilində çapdan buraxılmışdır (Bakı, “Qafqaz”, 2012).

Professor M.X.Şərifli yüksək və çoxtərəfli mədəniyyətə malik insan, əsl ziyalı, prinsipial alim, özünə, aspirantlarına və tələbələrinə qarşı tələbkar müəllim idi. O, gözəl ailə başçısı, qayğıkeş və diqqətçil ata idi.

Zahirən gözəl, boy-buxunlu və yaraşqlı olan M.X.Şərifli ilk baxışda zəhmli görünürdü. Əslində isə o çox xeyirxah, məğrur, müstəqil və sözünü birbaşa deyən insan idi, yaltaqlıq və riyakarlığa dözə bilmirdi. O çoxlarına nümunə idi, xüsusilə də elm aləmində ona bir örnək kimi baxırdılar. Həyatının son illərində xəstəliyinə baxmayaraq o öz elmi fəaliyyətində böyük mənəvi gücə malik olduğunu, öz işinə qeyri-adi məhəbbətini bir daha nümayiş etdirirdi.

Professor M.X.Şərifli 1969-cu il sentyabrın 5-də vəfat etmiş və vəsiyyətinə uyğun olaraq doğma vətəni Göyçayda dəfn edilmişdir. Bakı şəhərinin Nizami rayonundakı küçələrindən birinə onun adı verilmiş, Bakıda yaşadığı evin divarına xatirə lövhəsi vurulmuşdur.

Atamızın bu monoqrafiyasının çapa hazırlıq işlərində bilavasitə iştirakı və yaxından köməyinə görə əziz qardaşım Şərifli Azər Məmmədəli oğluna ürəkdən minnətdaram.

Şərifli Tamara,
filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
baş elmi işçisi

MÜƏLLİFİN ÖN SÖZÜ

Hörmətli oxuculara təqdim edilən həmin əsər IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycanda əmələ gələn feodal dövlətlərin tarixinə və bu dövrün iqtisadi, ictimai vəziyyətinə həsr edilmişdir. Azərbaycan tarixinin bu dövrü Xilafət əleyhinə qızğın siyasi mübarizə, yerli feodal dövlətlərin əmələ gəlməsi, ölkənin iqtisadi həyatının inkişafı ilə səciyyələnir.

IX əsrin ortalarında Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətləri Xilafətin hakimiyyəti altından çıxaraq, siyasi cəhətdən müstəqil olmağa başlayır. Azərbaycan ərazisində əvvəllər bir neçə feodal hökmdarlıqlar əmələ gəlir, lakin bunların bəzisi tarix səhnəsindən tez çıxır, bəziləri isə uzun müddət hakimiyyət başında qalır. Bu feodal dövlətlər içərisində Mərənd hökmdarlığı, Şirvanşah Məzyədilər, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Naxçıvanşahlıq və Rəvvadilər dövlətini xüsusilə göstərmək olar. Azərbaycanda əmələ gələn bu dövlətlər feodalizm cəmiyyətinin eyni qanunlarına uyğun surətdə yaransalar da onların hər biri xüsusi şəraitdə yaranmış və özünə məxsus xüsusiyyətə malik olmuşdur. Məhz buna görə də bu dövlətlərin hər birinin tarixi ayrılıqda tədqiq edilmişdir.

Lakin o zaman Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətlərinin təsərrüfat və iqtisadi həyatında bəzi spesifik xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, ölkənin şimal və cənub vilayətlərində ümumi iqtisadi vəziyyət eyni səviyyədə idi. Ona görə də kənd təsərrüfatı, aqrar münasibətlər və şəhər həyatı bütövlükdə öyrənilmişdir.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda əmələ gələn siyasi birləşmələr və efemer feodal hökmdarlıqlar Xilafətin zülmünə və sonra da səlcuqların işğallarına qarşı mübarizədə müəyyən dərəcədə müsbət rol oynamışlar. Böyük feodal dövlətlər ilə yanaşı belə efemer feodal hökmdarlıqlar haqqında da bəhs edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində əmələ gələn feodal dövlətlərin bir sıra müsbət cəhətlərinə baxmayaraq onlar çox zaman ara müharibələri ilə məşğul olur və yadelli

işğalçıların hücumlarına qarşı aparılan mübarizədə xalqın vəhdətini təşkil edə bilmirdilər.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda əmələ gələn feodal dövlətlər ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərində hakimiyyət sürdükləri halda Sacilər və sonrada da Salarilər ölkənin şimal sərhəddindən olan Dərbənddən başlayaraq Marağaya qədər Azərbaycan torpağını vahid dövlət sistemində birləşdirməyə müvəffəq olmuşlar.

IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan feodal hakimlər ölkəni öz itaətləri altına alaraq dövlət yaradırdılar. Bu dövlətlərin tarixi, bəhs edilən dövrün iqtisadi, ictimai və siyasi tarixi bütövlükdə öyrənilməmişdir. Xilafətin və ya Səlcuq dövlətinin tarixini öyrənən müəlliflər Azərbaycan və sair Yaxın Şərq ölkələrinin tarixini bu dövlətlərin tarixinə tabe etmişlər. Bu isə Azərbaycan tarixinin əsil mahiyyətini inkar etmişdir. Bunların əksinə olaraq müəllif, yalnız Azərbaycan tarixini tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin əsər IX-XI əsrlər Azərbaycan tarixinin tədqiq edilməsi sahəsində ilk addım olduğu üçün dövrün mədəniyyət və sair məsələlərini əhatə edə bilməmişdir. Digər tərəfdən isə bunun üçün, hələlik yazılı mənbələr və arxeoloji qazıntı materialları da kifayət deyildir.

Azərbaycan ərazisində əmələ gələn bu dövlətlərin tarixinə həsr edilmiş həmin əsər Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun əsas planı üzrə 1961-ci ilə qədər hazırlanmışdır. lakin müəllifin xəstəliyi və sair səbəblər nəticəsində çapa hazırlanması gecikmişdir. Buna baxmayaraq müəllif əsər üzərində yenidən işləmiş, mümkün olan bir sıra yeni mənbə və tədqiqat əsərlərini müəyyən dərəcədə işə cəlb etmişdir.

Əsər üzərində işlərkən qarşıya bir sıra çətinliklər çıxmışdır. Bu çətinliklərdən ən başlıcası tarixi məlumatın azlığıdır. İlk mənbələrdə Azərbaycan haqqında olduqca az məlumat olduğu kimi, bəzi mühüm məsələlərə aid məlumat yox dərəcəsindədir. Dövrün tarixinə aid mövcud olan məlumat isə olduqca pərakəndə haldadır. Əlyazması və faksimilə yolu ilə nəşr edilən mənbələrin bəziləri sürtüldüyü və yaxud pis yazıldığı üçün

istifadə işini çətinləşdirir, materialı diqqətlə öyrənmək üçün uzun vaxt tələb olunur. Məlum olduğuna görə, orta əsrlərin bir sıra mühüm əlyazmaları xarici ölkələrə aparılmışdır.¹ Bu materialların bəzilərindən istifadə etmək mümkün olmamışdır.

Əsərin müzakirə edilməsi və çapa hazırlanmasında Tarix institutunun direktorluğu, İnstitutun orta əsrlər tarixi şöbəsinin əməkdaşları, habelə akademik Ə.Ə.Əlizadə və Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü Z.M.Bünyadov yaxından iştirak etdikləri və faydalı məsləhətlər verdikləri üçün müəllif onlara təşəkkür edir və öz minnətdarlığını bildirməyi lazım bilir.

Prof. M.X.Şərifli

İyun 1967-ci il.

---

¹ Şirvanşah Fəriburzun xidmətində olan kürd, katib Məs'ud ibn Namdar tərəfindən 505 (1111-1112)-ci ildə tərtib edilən sənədlər və bədii əsərlər külliyyatının yeganə nüsxəsi Paris Milli kitabxanasının ərəb /№4433/ fondunda saxlanılır. Bu əlyazması Azərb.SSR EA Tarix institutuna gətirilmişdir. Katib Cələbi «Kitab kəşf əl-zünun» əsərində (Səadət mətbəəsi, 1310 hicri) göstərdiyi ibn Əbülhica əl-Rəvvadinin "Tarixi-Azərbaycan" adlı əsərinin yeri belə məlum deyildir.

MÜQƏDDİMƏ

IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlər Azərbaycan tarixini tədqiq etmək üçün dövrün bütün məsələlərini əhatə edən yazılı mənbə hələlik məlum deyildir. İlk mənbələrdə mövcud olan məlumat olduqca az və hətta bir sıra mühüm məsələlər haqqında yox dərəcəsidir. Xilafət dövrünün məşhur tarixçiləri Azərbaycan haqqında yalnız epizodik məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Bu dövrə aid yerli salnaməçilərin əsərləri də hələlik bəlli deyildir. Mövcud olan məlumat ərəb, fars, erməni, gürcü, Suriya və türk dillərində başqa mövzulara həsr edilmiş əsərlərdə pərakəndə halda səpələnmişdir. Bəhs edilən dövrün arxeoloji qazıntı materiallarından, maddi mədəniyyət abidələrindən və dövrün məlum olan sikkələrindən də imkan daxilində istifadə edilmişdir. İstifadə edilən yazılı mənbələr içərisində Azərbaycan haqqında ərəb dilində yazılmış tarix və coğrafiyaya aid olan əsərlərdə qiymətli məlumat vardır. Bu mənbələr sırasına aşağıdakı müəlliflərin əsərlərini daxil etmək olar:

Əbülabbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri (892-ci ildə vəfat etmişdir) “Kitab fütuh əl-büldan”¹ adlı əsərinin “Ərməniyyənin fəthi” və “Azərbaycanın fəthi” adlı fəsillərində Azərbaycan, Arran və Şirvan haqqında bəhs edir. O bu əsəri IX əsrin ikinci yarısında yazaraq, Azərbaycanda siyasi vəziyyət, şəhərlər və sair haqqında məlumat verir. Bəlazurinin əsərində Arran və Şirvan haqqında V, VI əsrlərə aid olan bəzi məlumata da təsadüf etmək olar. Onun qeyd etdiyinə görə, topladığı məlumatı başqa mənbələrlə müqayisə etmiş və bəzən də bir hadisənin müxtəlif təsvirini vermişdir. Azərbaycan haqqında Bəlazurinin verdiyi məlumatdan, nəinki sonrakı əsərlərin müəllifləri, eyni zamanda X əsrin müəllifləri də istifadə etmişlər.

Əhməd ibn Vazeh əl-Yə`qubi (892-ci ildə vəfat etmişdir) özünün “Tarix”² və “Kitab əl-büldan”³ əsərlərində Azərbaycan tarixinin bəhs olunan dövrü

¹ Baladzori. Liber expugnationis regionum, ed. M.J. de Goeje, Luqdu-Batavorum, 1863. Həmin əsərin Azərbaycana aid olan hissəsi P.K.Juze tərəfindən edilən rusca tərcüməsi ilə bərabər nəşr edilmişdir. Bax: Bəlazuri. Kitab fütuh əl-büldan (Ərəbcə mətn və tərcümə P.K.Juzenindir). Azərbaycan tarixinə aid materiallar; Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin nəşri, III buraxılış, Bakı, 1927.

² Al-Jakubi. Chronicon, ed. M. Th.Houtsma, Luqdu-Batavorum, t. II, 1883.

³ Al-Jakubi. Kitab al-Buldan, ed. M.J.de Goeje, BGA, t. VII, Luqdu-Batavorum, 1892.

haqqında məlumat verir. Yə`qubinin yazdığına görə, onun ulu babası İbn-Vazeh xəlifə Mənsurun (754-775) dövründə Ermənistanda vali olmuşdur.<sup>4</sup> Əhməd Yə`qubi isə uzun müddət Ermənistanda yaşamış və bir neçə hakimin yanında katiblik etmişdir. Bu müddət ərzində Yə`qubi Ermənistan və Azərbaycanın coğrafi vəziyyətinə yaxşı bələd olmuş, tarixi və coğrafi faktları öyrənərək hər iki əsərində müxtəsər, lakin çox düzgün məlumat vermişdir. IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan və Ermənistanın coğrafi vəziyyəti, iqtisadi və siyasi tarixi haqqında Yə`qubinin verdiyi məlumat bu dövrün digər müəllifləri tərəfindən verilən məlumata nisbətən öz orijinallığı ilə fərqlənir.⁵

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri (838-923) Təbəristan vilayətinin Amul şəhərində anadan olmuş, Misirdə, Suriyada, İraqda təhsil almış və ömrünün axırına qədər Bağdadda yaşayaraq böyük əsərlər yaratmışdır. Təbərinin çoxcildli əsəri “Tarix ər-rüsul vəl-mülük” adlanır.⁶ Bu böyük əsərdə tarixi hadisələr illərə görə təsvir edilir. Əsərin nöqsanlı cəhətlərindən biri ayrı-ayrı illərin hadisələri arasında əlaqələrin zəif olmasıdır. Təbəri bu əsərdə təsvir etdiyi zəngin materialların bir qismini özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən götürmüşdür ki, bunların bəziləri zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Təbəri istifadə etdiyi mənbələrin müəlliflərini adətən göstərdiyi halda, bir sıra orta əsr müəllifləri Təbəridən istifadə edərək, onun adını belə çəkmirlər.

Təbəri Xilafətin tərkibinə daxil olan ölkələrin, xüsusilə İran, Azərbaycan, Ermənistan tarixinə aid bir sıra zəngin və qiymətli məlumat verir. Onun əsərində təsvir olunan hadisələr hicri 300-cü ilə qədər (912-913) olan dövrü əhatə edir. Təbəri bu əsərində Azərbaycan və Ermənistanın ərəb işğallarına qədərki dövrü, Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal olunması o cümlədən Ermənistan və Arranın işğalı, Xürrəmilər hərəkatı, Xilafət ordularının erməni, gürcü və albanlar tərəfindən dağıdılması, Azərbaycanda əmələ gələn müstəqil feodal dövlətlər (mütəqəlliblər), Azərbaycana və Ermənistana təyin edilən ərəb əmirləri haqqında və sair məlumat verir.

---

⁴ Yə`qubi. Tarix, II cild səh. 447.

⁵ İbn al Fakih al Hamadani. Kitab al-Buldan, ed. M.J. de Goeje, BGA, t. V Luqduni-Batavorum, 1885, p. 290-291.

⁶ Al-Tabari. Annales, ed. by M.J. Luqduni-Batavorum, de Goeje, ser. I-III, Luqduni-Batavorum, 1879-1901.

Təbərinin çoxcildli “Ümum tarix” əsəri zəmanəmizə qədər iki şəkildə gəlib çatmışdır:

1. Əsərin ərəbcə müfəssəl mətni.
2. İxtisas edilmiş və dəyişdirilmiş mətni.

Təbəri tarixinin ərəbcə müfəssəl mətni 1879-1901-ci illərdə Hollandiya şərqşünası M. de Quye tərəfindən Leydendə nəşr edilmişdir.

Təbərinin əsərinin bəzi hissələri 963-cü ildə Samani dövlətinin vəziri iranlı Məhəmməd Bəl`əmi tərəfindən işlənmiş və ixtisarla fars dilinə tərcümə edilmişdir. Bəl`əmi tərəfindən hazırlanan mətndə olan bir sıra tarixi məlumat bizim zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Bundan başqa, Bəl`əmi bu mətnə bir sıra mənbələrdən yeni material da əlavə etmişdir. Ona görə də Bəl`əmi tərəfindən işlənən Təbəri tarixi öz növbəsində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Bəl`əminin tərcümə etdiyi Təbəri tarixinin mətni bir neçə dilə tərcümə edilmişdir. Əsərin bu işdə istifadə edilən türkcə tərcüməsi isə İstambulda üç cildə nəşr edilmişdir.⁷ Təbəri tarixinin Azərbaycana və Ermənistanına aid olan hissəsini prof. P.K.Juze ərəb mətnindən ruscaya tərcümə etmişdir. Lakin bu tərcümə nəşr edilməyərək indiyə qədər əlyazma şəklində qalmaqdadır.⁸

Arib ibn əl-Katib əl-Qurtubi özünün “Silət tarix ət-Təbəri”⁹ adlı əsərində Təbəri tarixini davam etdirərək, Xilafətin 302-320 (903-904-932)-ci illərdə baş verən hadisələrini qələmə almışdır.

Bu əsərdə Sacilər tarixinə, xüsusilə Yusif ibn Əbu Sacın fəaliyyətinə aid çox zəngin məlumat vardır.

Əbu Bəkr Əhməd ibn Məhəmməd ibn əl-Fəqih əl-Həmədani 902-ci ildə tərtib etdiyi “Kitab əl-büldan”¹⁰ adlı coğrafi əsərində Azərbaycanın iqtisadi və coğrafi vəziyyətinə aid bir sıra məlumat verir. İbn əl-Fəqihin əsərində özündən əvvəlki müəlliflərin bəzi fikirləri təkrar olunsa da, Azərbaycan haqqında çox maraqlı və qiymətli məlumat vardır.

⁷ Təbəri. Tarix. I-III cildlər, İstanbul, hicri 1327-1328-ci illər.

⁸ Bax: Azərbaycan SSR EA TİEA, inv. №577.

⁹ Arib. Tabari continuatus, ed. M.J.de Goeje, Luqduini-Batavorum, 1897.

¹⁰ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri.

Azərbaycan tarixi haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də Əbülqasim Ubeydullah ibn Xordadbehdir. İbn Xordadbeh 912-913-cü ildə vəfat etmişdir. Onun coğrafiyaya aid olan “Kitab əl-məsəlik vəl-məmalik”¹¹ adlı əsərində Azərbaycan, Ermənistan və başqa Şərqi ölkələri haqqında məlumat vardır. İbn Xordadbeh Azərbaycan tarixinin bəhs olunan dövrünün iqtisadi məsələləri, şəhərləri, şəhərlər arasındakı məsafə və kənd təsərrüfatı haqqında müxtəsər şəkildə, lakin çox orijinal və qiymətli məlumat verir.

Əbülfərəc Qudamanın 928-ci ildə yazdığı “Kitab əl-Xərac”¹² adlı əsərində Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrünə aid məlumat vardır. Qudama bu əsərində xərac vergisi, Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası, yollar, şəhərlər arasındakı məsafə və sair haqqında bir sıra maraqlı məlumat verir.

Azərbaycan haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də Əbu Əli ibn Ömər ibn Rustadır. İbn Rusta X əsrin əvvəllərində yazdığı “Kitab əl-ə`lak əl-nəfisə”¹³ adlı əsərində Azərbaycan şəhərləri, Xəzər dənizi, Araz və Kür çayları haqqında müxtəsər məlumat verir.

Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-İstəxri özünün “Kitab məsəlik əl-məmalik”¹⁴ adlı coğrafi əsərini 933-cü ildə yazmışdır. İstəxri Xəzərsahili ölkələr, o cümlədən Azərbaycanla yaxşı tanış olan müəlliflərdən biri idi. O öz əsərində Azərbaycanın sərhədlərini, şəhərlərini, şəhərlərarası yolları, böyük karvan ticarət yollarını, yollar arasındakı məsafələri təsvir edir və Xəzər dənizi haqqında qiymətli məlumat verir.

İstəxrinin əsəri ilə yanaşı, onun müasiri olan Əbülqasim ibn Havqəlin əsərində də Azərbaycan haqqında qiymətli fikirlər vardır. İbn Havqəl X əsrin klassik coğrafiyaşünasları kimi 942-ci ildən etibarən bir sıra Şərqi ölkələrin səyahət etmiş, İranda və Azərbaycanda olmuşdur. 951-ci ildə İstəxrinin xahişi ilə onun əsərini redaktə edərək, öz topladığı materialları da bura əlavə edib, onu

¹¹ İbn Khordadbeh. Kitab al-Masalik val-Mamalik. BGA, t. VI, ed. M.J. de Goeje, Luqdu-Batavorum, 1889.

¹² Kudama. Kitab al-Harag, ed. M.J. de Goeje. Luqdu-Batavorum, BGA. t. VI, 1889.

¹³ İbn Rosteh. Kitab al-a`lak an-Nafisa, ed. M.J. de Goeje, BGA, t. VII, Luqdu-Batavorum, 1892.

¹⁴ Al-Istakhri. Kitab al-Masalik al-Mamalik, ed. de Goeje, BGA, t. I, Luqdu-Batavorum, 1870.

“Kitab əl-məsəlik vəl-məmalik” adlandırmışdır. Bu əsər 977-ci ildə tamamlanmışdır.¹⁵

İbn Havqəlin yazdığına görə, o, iki dəfə Azərbaycana gəlmiş, Gürsərə bazarındaki ticarətlə tanış olmuş və Azərbaycan şəhərləri, iqtisadiyyatı, ticarəti, habelə, Salarilər dövlətinin topladığı vergiləri yaxşı öyrənmişdir. O, Ərdəbil şəhəri haqqında bəhs edərək, 331 (942-943)-ci ildə Salar Mərzban ibn Məhəmməd ibn Müsafir ilə Deysəm ibn Sədluiyə arasında gedən müharibə zamanı şəhər ətrafındakı qalanın dağıldığını qeyd edir. İbn Havqəl eyni zamanda Salarilər dövlətinin ona tabe olan ölkələrdən topladığı vergiləri dəqiq surətdə göstərir. O, öz əsərində Azərbaycanın sərhədləri, şəhərləri, əhalisi, ticarəti, yolları, bazarları, gömrükləri, pul dövriyyəsi, habelə Sacilər və Salarilər dövləti haqqında ətraflı bəhs edir.¹⁶

Əbülhəsən Əli ibn əl-Hüseyn əl-Mə`sudi X əsrin birinci yarısında Xilafətin tənəzzül etdiyi dövrdə yaşamışdır.<sup>17</sup> O, X əsrin əvvəllərində Bağdadda anadan olmuş və 956-cı ildə ölmüşdür. Mə`sudi dövrünün ən görkəmli coğrafiyaşünaslarından və səyyahlarından biri idi. O, Hindistandan Atlantik okeanına, Qırmızı dənizdən Xəzər dənizinə qədər olan ölkələrə səyahət etmişdi. Bu səyahət onun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Mə`sudinin bir sıra əsərləri vardır ki, bunlar içərisində “Müruc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir” adlı əsərini ayrıca qeyd etmək olar. Bu əsərdə Xəzər dənizi, Araz və Kür çayları haqqında, Şirvan, Şirvanşahlar, Qafqaz dağlarında yaşayan tayfalar, onların dili, buradakı qalalar, şəhərlər, rusların 914-cü ildə Xəzərə gəlməsi və sair haqqında məlumat verilir.¹⁸ Mə`sudi bu əsəri 947-ci ildə yazmış, 950-ci ildə yenidən işləmişdir. Mə`sudinin doqquz cilddən ibarət olan bu əsəri 1861-1877-ci illərdə Parisdə nəşr edilmişdir.¹⁹

¹⁵ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения, том IV, М. – Л, 1957, сәh. 199-201.

¹⁶ Ibn Haukal. Liber imaginis terrae, ed, J. H. Kramers. Luqduuni-Batavorum, 1939.

¹⁷ Mə`sudi haqqında İ.Y.Крачковski müfəssəl məlumat verir. Bax: İ.Y.Крачковski. Göstərilən əsəri, IV cild, sәh.171.

¹⁸ Qafqaz və Şirvana aid olan hissə N.Karaulov tərəfindən rusçaya tərcümə edilərək «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» adlı məcmuədə (XXXVIII buraxılış. Tiflis, 1908, sәh. 31, 59) nəşr edilmişdir. (Bundan sonra СМОМПК)

¹⁹ Mə`sudi və IX-X əsr ərəb tarixçiləri haqqında bax: Л.Е.Куббел, В.В.Матвеев. Арабские историки VII-X веков. М.-Л.,1960.

Məs`udinin özünün “Müruc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir” adlı əsərində Şirvanşah Məzyədilər dövləti və Məzyədilər sülaləsinin bəzi nümayəndələri və müasiri olduğu Məhəmməd ibn Yəzid haqqında verilən məlumat olduqca qiymətlidir. Lakin onların mənşəyi haqqında verilən bu məlumatlarda bəzi ziddiyyətlər vardır. Mə`sudi göstərir ki, o, əsərini yazdığı zaman (943-944)-cü illər hakimiyyət başında Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzid idi. Onun yazdığına görə, Məhəmməd ibn Yəzid Bəhram Gur nəslindəndir. Sonra Mə`sudi göstərir ki, Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzid Ənsar nəslindən olan Dərbənd hakimi - qohumu Abdullah ibn Haşim öldükdən sonra Dərbəndi ələ keçirib.²⁰ Bundan başqa, Məhəmməd digər şahlıqları da öz dövlətinə birləşdirmişdir.²¹ Sonra Mə`sudi Məhəmməd ibn Yəzidin hakimiyyətə keçməsi haqqında yazır ki, Şirvanşah Əli ibn Heysəm öldüyü zaman Yəzid əmilərini öldürərək, Şirvanşahlığı öz əlinə keçirmişdi.²² Halbuki, Laicanşahlıqla Şirvanşahlığı birləşdirən Əbu Tahir Yəzid olmuşdur. Məhəmməd isə Şirvanşahlığı möhkəmlətmək üçün həqiqətən bir sıra tədbirlər görmüşdü, Mə`sudi yazır: “Yer üzərində olan qalalar içərisində “Qala ən-Niyal”²³ qalasından daha möhkəm qala yoxdur. Məhəmmədin əlində olan və Qafqaz dağlarında yerləşən bu qala İranda Sıraf yaxınlığında Zirbad adlanan vilayətdə İran körfəzi sahilinə yaxın olan yerdəki Diqdan qalasından sonra ən yaxşı möhkəmləndirilmiş qaladır.”²⁴ Mə`sudinin verdiyi bu məlumatdan aydın olur ki, Şirvanşah Məzyədilər içərisində Məhəmməd ən görkəmli hakimlərdən biri olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə Dərbənd və başqa qonşu vilayətlər, şahlıqlar Şirvana ilhaq edilərək, ərazisi genişlənmişdir. Mə`sudi eyni zamanda 914-cü ildə rusların Xəzər dənizinə yürüşləri haqqında da məlumat verir. O bu dövr haqqında “Kitab ət-tənbih vəl-işraf”²⁵ əsərində də bəhs edir.

Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrü haqqında ən mükəmməl məlumat verən müəlliflərdən biri də Əbu Əbdullah Məhəmməd əl-Müqəddəsidir.

²⁰ Mə`sudi. Müruc əz-zəhəb , II cild, səh. 5.

²¹ Mə`sudi. Müruc əz-zəhəb , II cild, səh. 6.

²² Mə`sudi. Müruc əz-zəhəb , II cild, səh.69.

²³ Qala ən-Niyal (Niyal-qala) müasir Lahic kəndinin yaxınlığındakı Niyaldağın üstündə olan qala idi.

²⁴ Mə`sudi. Göstərilən əsəri , II cild, səh. 69.

²⁵ Ma`sudi. Kitab at-tənbih walischraf, BGA, t. VIII, ed. M. J., de Goeje, Luqduuni-Batavorum, 1894.

Müqəddəsi (946-1000-ci illər) X əsrin axırlarında yazdığı “Əhsən ət-təkasim fi-mərifət əl-əkəlim”²⁶ adlı əsərində Azərbaycanın şəhərləri, vilayətləri, əhalisi, dili, adətləri, sənətkarlığı, ticarəti və əkinçiliyi haqqında məlumat verir. Müqəddəsinin göstərilən bu əsəri X əsr ərəb coğrafiyaşünaslığının zirvəsinə qalxan qiymətli əsərlərdən biri olduğu kimi, bu dövrün Azərbaycan tarixi üçün də ən yaxşı mənbələrdən biridir.

Azərbaycan haqqında məlumat verən X əsr müəlliflərindən biri də səyyah Əbu Düləf Mis`ar ibn əl-Mühəlhildir. Əbu Düləf X əsrin ortalarında Azərbaycanın təbii sərvətlərini, mədən yataqlarını və mədən sularını öyrənmək üçün Şiz, Bakı, Tiflis, Ərdəbil şəhərlərinə və Zəngəzur vilayətinə gəlmişdir. Əbu Düləf “İkinci Risalə”²⁷ adlı əsərində neftin çıxarılması, mədən suları, onların müalicə əhəmiyyəti, qızıl istehsalı və sairədən ətraflı bəhs edir.

Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd Yə`qub ibn Miskəveyh X əsrin ikinci yarısı - XI əsrin əvvəllərində yaşamış və 1030-cu ildə qoca yaşlarında vəfat etmişdir. İbn Miskəveyhin şəxsiyyəti, fəaliyyəti və əsərləri haqqında Yaqut Həməvi ətraflı məlumat verir.²⁸ İbn Miskəveyh tarix, filologiya, tibb və əxlaq məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərin müəllifidir.²⁹ O, uzun müddət xəzinədar və vəzir olmuş, kitabxanada işləmiş və Büveyhilər sülaləsindən sultan Ədudəddövlənin (978-982) etibarlı şəxslərindən biri olmuşdur. İbn Miskəveyh öz dövrünün mühüm material və rəsmi sənədlərindən istifadə etmək imkanına malik olmuşdur. İbn Miskəveyh Rey şəhərində olarkən Salarilər dövlətində baş verən hadisələri, rusların Bərdəyə gəlməsini və sair məsələləri dərinlən öyrənərək və əsərində əks etdirmişdir. Onun tarixə aid əsərlərinin yalnız müəyyən bir hissəsi zəmanəmizə qədər gəlib çatıb. Bu əsər “Kitab təcari bə-ülüməm” (Xalqların sınaq kitabı)³⁰ adlanır. Altı cildə ibarət olan bu tarix əsəri

²⁶ Descriptio imperii moslemici auctore, ed. M. J., de Goeje, Luqđuni-Batavorum, BGA, t. III, 1872.

²⁷ Abu Dulaf. Mis`ar ibn Muhalhils' travels in Iran (circa A. D. 950). Arabic text with an English translation and commentary by V. F. Minorsky, Cairo Univ. Press, 1955. Вторая записка Абу Дулафа. Изд. текста, перевод, введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. М.,1950.

²⁸ Jaqut. Mojam al-adaba, ed. A.F.Rafi, vol V, 1936, pp. 5-19.

²⁹ П.К.Жузе. Биография арабских географов и историков писавших об Азербайджане. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv. № 495; Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. Санкт-Петербург, 1899, səh. 115.

³⁰ Ibn Miskavejh. Tajarib al-Umam. EJW. Gibb. Memorial, vol V, Leiden 1913, vol VI, 1917. Tajarib'l-Omam, ed. M.J. de Goeje, Luqđuni-Batavorum, 1871; The Eclipse of the Abbasid caliphate, ed. by N.T.Amedroz and D.S. Margoliouth, vol I-VII. Oxford, 1926-1931.

islam dövrünü əhatə edir. “Kitab təcariḥ əl-üməm” əsərinin ilk cildləri Təbəri tarixinə əsasən yazılmışdır. Lakin beşinci cilddən etibarən əsər orijinal xüsusiyyət daşıyır və Təbərinin əsərinin bilavasitə davamı kimi, qiymətləndirilməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 944-cü ildə rusların Bərdəyə yürüşü haqqında İbn Miskəveyhin verdiyi məlumat tamamilə ilk mənbə hesab oluna bilər. Məlum olduğu kimi, İbn Miskəveyh feodal sinfinə mənsub olan bir tarixçidir. O, təsvir etdiyi hadisələri mənsub olduğu sinfin mənafeyi nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirmişdir. Ona görə də müəllif İbn Miskəveyhin əsərində təsvir olunan tarixi hadisə və ayrı-ayrı məsələlərə tənqidi yanaşaraq onları düzgün izah etməyə səy göstərmişdir.

Yuxarıda göstərilən ilk mənbələrlə yanaşı, bəhs edilən dövr haqqında çox qiymətli məlumat verən sonrakı dövrün müəlliflərindən İbn əl-Əsir, Yaqut Həməvi, Münəccimbaşı və başqa müəlliflərin əsərlərindən də geniş surətdə istifadə edilmişdir.

İzzəddin Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsir 1160-1234-cü illərdə yaşamış və on iki cildən ibarət “Əl-kamil fit-tarix” və ya “Tarix əl-kamil”³¹ adlı əsərin müəllifidir. Ümumtarix xüsusiyyəti daşıyan bu əsər qədim dövrlərdən 1231-ci ilə qədər olan dövrün tarixini əhatə edir. Bu əsərin ilk cildləri əvvəlki müəlliflərin əsərlərinə əsasən yazıldığı halda, yalnız on ikinci cildi müəllifin yaşadığı dövrü əhatə edir. Əsərin VII-XI cildlərində Azərbaycanın IX-XI əsrlərinə aid məlumatlara, Təbəri, Bəlazuri, İbn Miskəveyh və başqa müəlliflərə istinad edilir. Bu məlumatlar bəzən müəyyən dəyişikliklərlə verildiyi halda, bəzən də əslində olduğu kimi, müəllifin adı göstərilmədən verilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, göstərmək lazımdır ki, bəhs edilən dövrün bizə qədər gəlib çatmayan bəzi ilk mənbələrindəki məlumat İbn əl-Əsirin əsəri sayəsində tarix səhifəsində qalmışdır.

---

³¹ İbn əl-Əsir. Tarix əl-Kamil, VII-XI. Misir, hicri 1290. Материалы по истории Азербайджана из «Тарих ал-Камил». Перевод П.К.Жузе, Баку, 1940; İbn əl-Əsir. Əl-kamil fit-tarix, (Azərbaycan dilinə tərcüməsi M.Əfəndizadəninidir). Bakı, 1959.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, İbn əl-Əsirin göstərdiyi bu xidmət bizim istifadə etdiyimiz müəlliflərdən Yaqut Həməvi, Bəkran, Həmdullah Qəzvini, Münəccimbaşı və başqalarına da aid edilə bilər.

Azərbaycan tarixinin VII-XIII əsrləri üçün Yaqut Həməvinin əlifba sırası ilə yazılmış “Mü`cəm əl-büldan”³² əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaqut ər-Rumi əl-Həmədani (Həməvi) 1179-1229-cu illərdə yaşamışdır. Onun çoxcildli əsərində Azərbaycan şəhərləri və vilayətləri haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Yaqut Həməvi Azərbaycanda olmuş, öz müşahidələrini, habelə özündən əvvəlki müəlliflərin məlumatlarını toplayaraq, hər bir şəhər haqqında ayrılıqda məlumat vermişdir. Yaqut Həməvinin istifadə etdiyi ilk mənbələrin bəzisi bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Ona görə də Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrünü, onun iqtisadi məsələlərini, şəhər həyatını tədqiq etmək üçün Yaqut Həməvinin əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrü haqqında türk tarixçisi Lütfullah Münəccimbaşının (1702-ci ildə ölmüşdür) ərəb dilində yazdığı “Cami əd-düvəl” əsərində çox qiymətli məlumat vardır. Münəccimbaşısı bu əsəri yazdığı zaman istifadə etdiyi 100-dən Atrıq əlyazma ilə bərabər şərti olaraq “Şəddadilər” və “Tarix Bab əl-əbvab” (və ya “Tarix əl-Bab”), adlandırılan əlyazmalarını da ora daxil etmişdir. Bu tarixi məlumat 500(1106)-cı ildə Dərbənddə ərəbcə tərtib edilmişdir. 1075-ci ilə qədər baş verən tarixi hadisələri əhatə edən bu salnamənin tərtibatına və üslubuna görə müəyyən olur ki, onu ilk dəfə bir neçə nəfər işləmiş, sonra isə bir müəllif tərəfindən cəmləşdirilmişdir. Həmin müəlliflərin adı məlum deyildir. V.Minorskinin fikrinə görə, salnamənin müəllifi Arran, Şirvan və Dərbənddə müxtəlif yerli salnaməçilər tərəfindən tərtib edilən tarixi məlumatı toplayaraq, təcrübəli şəxslərin köməyi ilə tamamlamışdır.³³

³² Jaqut. Mudjam al-Buldan. Bejroth, 1955-1957, Mu`gam al-Buldan. Jacuts, Geographisches Wörterbuch, ed F.Wüstenfeld, 6 Bde. Leipzig, 1866-1870.

³³ В.Минорский. История Ширвана и Дербенда. Москва, 1963, сәh. 18.

Yerli müəlliflər tərəfindən tərtib edilən bu salnamədə Şirvanşah Məzyədilər, Şəddadilər və Dərbənd əmirlərinin X-XI əsrlərdəki siyasi tarixinə aid zəngin məlumat vardır.

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin bir neçə nüsxədən ibarət olan əlyazmaları Türkiyənin kitabxana fondlarında saxlanmaqdadır. Bu əsərin müxtəsər halda türkçə tərcüməsi 1868-ci ildə Nədim Əfəndi tərəfindən “Səha`yif əl-əxbar”<sup>34</sup> adı ilə üç cilddə nəşr edilmişdir. “Tarix əl-Bab”ın mətni Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərində əlyazma şəklində qaldığı və “Səha`yif əl-əxbar” nəşrinə daxil edilmədiyi üçün bu tarixi məlumat son zamanlara qədər müasir elm aləminə məlum olmamışdır. Ona görə də B.A.Dorn, Kəsrəvi Təbrizi, P.K.Juze, Y.A.Paxomov və başqa müəlliflər Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinə daxil edilən salnamədən istifadə edə bilməmişlər. Yuxarıda göstərildiyi kimi, yalnız V.F.Minorski iki əsərini salnamənin Şəddadilər, Dərbənd və Şirvan fəsillərinin nəşrinə həsr etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, salnamənin Şirvan hissəsinin sonu mükəmməl olmadığına görə burada 1075-ci ildən sonra Şirvanşah Məzyədilər haqqında məlumat verilir. Münəccimbaşı salnamənin nöqsanlı olduğunu qeyd edərək yazır ki: “Mənə yetişən bu əlyazmanın nüsxəsi naqis olduğu üçün (Şirvanın) sonrakı tarixi məlum olmadı”.³⁵ Bu salnamənin əsl mətninin əsasən XI əsrin axırlarında tərtib olunduğunu nəzərə alaraq, onun Şirvanşah Məzyədilər və Şəddadilər dövlətlərinin tarixini öyrənmək üçün çox gərəkli ilk mənbə olduğunu göstərmək olar.

Ərəb dilində yazan müəlliflər əsas etibarilə Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti, təbii sərvətləri, şəhərləri, ticarət yolları, etnik və siyasi tarixi barədə məlumat verirlər. Bu müəlliflər özlərindən əvvəl yazılmış əsərlərdən istifadə etdikləri zaman, bir qayda olaraq, onun müəllifini göstərmirlər. Ona görə də bir məlumat bəzən bir neçə müəllifin əsərində təkrar olunur və ilk müəllifi müəyyən etmək çətin olur. V.V.Batroid yazır ki, ərəb coğrafiya ədəbiyyatından istifadə edərkən onun xüsusiyyəti və xronoloji cəhətdən qeyri-müəyyənliyi vəziyyəti ağırlaşdırır.

³⁴ Münəccimbaşı. Səha`yif əl-əxbar, I-II cildlər, İstanbul, hicri 1368.

³⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, V.Minorskinin rusca nəşri, 1963, səh.18.

Biz bilirik ki, bir müəllif X əsrdə yazıb, digəri isə XI əsrdə, bundan belə nəticə çıxarmaq lazım deyildir ki, axırncı müəllifin verdiyi məlumatı sonrakı dövrə, birinci müəllifin verdiyi məlumat isə nisbətən əvvəlki dövrə aiddir, çünki bütün müəlliflər öz əsərlərini, istinad etdikləri müəllifin kim olduğunu və onun hansı dövrə aid olduğunu müəyyən etmədən yazılı əsərlərə əsasən yazmışlar. Beləliklə, çox zaman XI əsrin müəllifi X əsrin müəllifinə nisbətən daha qədim əsərdən istifadə etmiş olur.³⁶

Göstərilən məşhur müəlliflərin əsərlərində bəzən düzgün olmayan məlumat da rast gəlmək olur. Ona görə də bu məlumata tənqidi nöqtəyindən yanaşmaq və istifadə edilən məlumatı digər mənbələrlə müqayisə etmək lazım gəlir.

Bu müəlliflərin bəziləri özlərindən əvvəlki müəlliflərin məlumatına öz müşahidəsini əlavə edərək, onu tamamlamış və təshih etmişdir. Ibn Havqəl İstəxrinin Azərbaycan haqqındakı materialını istifadə edərək, ona özünün bir sıra qiymətli müşahidələrini, Yaqut Həməvi isə Azərbaycanın şəhər, qala və vilayətlərini təsvir edərkən ona yeni qiymətli məlumat əlavə etmişdir. Ona görə də sonrakı dövrün müəllifləri tərəfindən yazılmış əsərlərdən geniş surətdə istifadə edilmişdir.

IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycanın tarixini tədqiq edərkən, fars dilində yazılmış orta əsrlərə aid tarix, coğrafiya və bədii əsərlərdən geniş surətdə istifadə edilmişdir. Məlum olduğu kimi, fars dilində yazılmış əsərlər X əsrdən mövcuddur. Bu əsərlər əsasən tarix və coğrafiyaya aiddir. Azərbaycan tarixinin göstərilən dövrü haqqında fars dilində xüsusi surətdə yazılmış ayrıca mənbə yoxdur, yalnız ümumi əsərlər içərisində Azərbaycan haqqında məlumata təsadüf etmək olar.

Fars dilində istifadə edilən əsas mənbələri üç hissəyə ayırmaq olar ki, bunlardan birinci hissəyə coğrafi, ikinci hissəyə tarix, üçüncü hissəyə isə bədii əsərlər daxildir. İstifadə edilən coğrafi əsərlər sırasına müəllifi məlum olmayan

---

³⁶ В.В.Бартольд. Очерки истории туркменского народа. Ашхабад, 1925, сәһ. 16; Yenə onun: Сочинения, т. II, часть I, 1963, сәһ.561.

“Hüdüd əl-aləm” (X),³⁷ Məhəmməd ibn Nəcib Bəkranın (XIII) “Cahannamə”,³⁸ Həmdullah Qəzvininin (XIV) “Nüzhət əl-qülub”³⁹ əsərlərini daxil etmək olar. Bu əsərlərdə Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti, təbii sərvətləri, şəhərlər, sənətkarlıq məmulatı, ticarət yolları, kənd təsərrüfatı məhsulları və sair haqqında bir sıra qiymətli məlumat vardır.

“Cahannamə”də Azərbaycana aid olan məlumat indiyə qədər heç bir şərqşünas tərəfindən istifadə edilməmişdir. Lakin “Hüdüd əl-aləm”, “Nüzhət-əl-qülub” və “Səyahətnamə”də mövcud olan Azərbaycan haqqında materiallardan bəzilərinin tədqiqatçılar tərəfindən istifadə edilməsinə baxmayaraq, bu əsərlərdə hələ də istifadə edilməyən bir sıra qiymətli məlumatlara rast gəlmək olar.⁴⁰

Fars dilində istifadə edilən ikinci qisim məxəzlərə tarixə aid olan əsərlər daxildir. Bu əsərlər qonşu ölkələrin tarixinə və ya ümumi tarixə həsr olunmuşdur. Bunların içərisində Azərbaycana aid bir sıra materiallar vardır. Bu əsərlərdən əsasən “Tarixi Sistan” (X), Məhəmməd əl-Həsən ibn İsfəndiyarın “Tarixi Təbəristan” (1209-1210-cu illərdə yazılmışdır), Zəhirəddin Nişapurinin (1186-cı ildə vəfat etmişdir) “Səlcuqnamə”, Ravəndinin “Rahət-üs-südur və ayət-üs-sürur” (XII), Həmdullah Qəzvininin “Tarixi Quzidə” (XIV), Məhəmməd İbrahimin “Kirman səlcuqlarının tarixi”, sonrakı dövr tarixçilərindən Mər`əşinin “Tarixi Təbəristan”, “Ruyan və Mazandaran” əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərin Azərbaycana aid olan məlumatlarından istifadə edilmişdir. Məsələn, “Tarixi Təbəristan” əsərinin Tehran nəşri⁴¹ ilə yanaşı, Ed.Braunun ingiliscə tərcüməsi də⁴² nəzərdən keçirilmişdir.

IX-XI əsrlər Azərbaycan tarixini tədqiq edərkən Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkirlərinin bədii əsərlərindən də geniş surətdə istifadə olunmuşdur. Qətran Təbrizi (XI), Əsədi Tusi (XI), Xaqani Şirvani (XII), Fələki Şirvani (XII),

³⁷ «Худуд ал-алем». Рукопись Туманского, изд. с введ. и указателями В.В.Бартольда. Ленинград, 1930; Hudud al-alam. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937.

³⁸ Мухаммед ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме. Издание текста, введение и указатели Ю.Е.Борщевского, Москва, 1960.

³⁹ Hamd-Allah Mustowfi of Gazwini. The Nushat al-qulub, ed. by G.Le Strange ser E.J.Gibb, vol. XXIII, t.1-2. London Leiden, 1915; Hamdallah Qəzvini. Nüzhət əl-qülub. Tehran, Hicri, 1336.

⁴⁰ Həmdullah Qəzvini haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: A.A.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.. Баку, 1956, səh. 17; И.П.Петрушевский. Хамдуллах Казвини. Источник по истории восточного Закавказья. Известия АН СССР, № 4, 1937.

⁴¹ Məhəmməd əl-Həsən. Tarixi Təbəristan. Tehran, hicri 1320.

⁴² Muhammad al-Hasan b. Isfandiyar. History of Tabaristan, trans.by ed. G.Browne. Leiden-London, 1905.

Nizami Gəncəvinin (XII) əsərlərində tədqiq edilən dövr haqqında bir sıra çox qiymətli və tarixi cəhətdən hələ öyrənilməmiş məlumat vardır. Azərbaycanın böyük şairi Qətran Təbrizi XI əsrdə, yəni tədqiq edilən dövrdə yaşayıb yaratmışdır. Onun təvəllüd tarixi məlum deyildir, lakin hicri 465 (1072)-ci ildə, qoca yaşında vəfat etdiyi məlumdur. Qətran Təbrizi Gəncədə Şəddadilərin sarayında, Naxçıvanda Əbu Düləfin və Təbrizdə Rəvvadi Vəhsudan və oğlu Məmlanın xidmətində olmuş, qəsidələrinin əksəriyyətini bu hökmdarlara ithaf etmişdir. Qətran Təbrizi o zaman Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrin canlı şahidi olmuşdur. Onun qəsidələrində dövrün tarixinə, dövlət məsələlərinə, hökmdarların fəaliyyətinə, Azərbaycan şəhərlərinə və oğuz, səlcuq türklərinin hücumlarına, habelə onlara qarşı aparılan mübarizəyə aid bir sıra nadir, qiymətli məlumat vardır ki, bunları başqa mənbələrdən əldə etmək mümkün deyildir.⁴³

Fələki Şirvani⁴⁴ və Xaqani Şirvaninin⁴⁵ divanlarında Şirvan haqqında, habelə şəhərlər, qalalar, hökmdarlar və sair haqqında bəzi məlumat vardır. Nizami Gəncəvinin poemalarında da rusların Bərdəyə gəlməsi, iqtisadi, ictimai məsələlər və Marağa hakimi Körpə Arslan haqqında qiymətli məlumatlar verilir.⁴⁶ İran şairi Əsədi Tusi Naxçıvanda Əbu Düləfin sarayında yaşamış və qəsidələrinin bir qismini ona həsr etmişdir. Bu qəsidələr Əsədinin “Gerşasbnamə” dastanına daxildir. Bu qəsidələrdə Naxçıvanşahlar haqqında qiymətli məlumat vardır.

Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünü tədqiq etmək işində erməni dilində yazılmış tarixi mənbələr olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Təəssüf ki, Azərbaycan tarixinə aid olan erməni mənbələri toplanaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir. Ona görə də çox zəngin olan erməni mənbələrindən əsasən inqilabdan əvvəl, habelə son zamanlar ruscaya tərcümə olunan əsərlər daha çox istifadə edilmişdir.

---

⁴³ Qətran Təbrizi. Divan. Təbriz, hicri 1333.

⁴⁴ Muhammad Falaki-i-Shirvani and his unique diwan in Madras, Hadi Hasan Islamic culture, April 1950, p.p. 77-107, July 1950, p.p. 145-186.

⁴⁵ Xaqani Şirvani. Divan. Tehran, hicri 1316; Nizami. Külliyyat. Tehran, hicri 1320.

⁴⁶ Nizami Gəncəvinin Azərbaycan SSR EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən nəşr edilən əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Mövzu üzərində işlərkən Alban tarixçisi Moisey Kalankaytuklunun “Albaniya tarixi” əsərindən yerli tarixi mənbə kimi istifadə edilmişdir.⁴⁷ Məlum olduğuna kimi Kalankaytuklu Bərdə yaxınlığındakı Kalankaytuk kəndində anadan olmuş, o zamankı adət üzrə əsərini qədim erməni dilində yazmışdır. Ona görə də Azərbaycanın bu abidəsi dövrümüzdə erməni dilində gəlib çatmışdır. Ermənişünasların fikrinə görə “Albaniya tarixi” əsərinin üçüncü hissəsi Dasxoranski tərəfindən yazılmışdır. Bu əsərin IX-X əsrlərə aid olan hissəsində Arranın təbii sərvətləri, rusların Bərdəyə gəlməsi, Salarilər, Məzyədilər, Gəncə şəhərinin tikilməsi, qalalar və sair haqqında bir sıra qiymətli məlumat vardır.

Bəhs edilən dövrə aid IX-XIII əsr erməni müəlliflərinin əsərlərində erməni tarixi ilə əlaqədar bir sıra qiymətli məlumatlara təsadüf etmək olar. Bu müəlliflərdən İohannes Drasxanakertski (XI), Foma (Toma) Arsruni (X), Stepanos Taronski (XI), Vardapet Aristakes Lastiverski (XI), Samuil Aniyski (XII), Matvey Edesski (XII), Stepanos Orbelyan (XIII) və Vardanı (XIII) göstərmək olar.⁴⁸ Adı çəkilən erməni müəlliflərinin əksəriyyəti kilsə xadimləridir.

Bu müəlliflərdən katolikos İohannes “Erməni tarixi” əsərini ən qədim dövrlərdən başlayaraq 925-ci ilə qədər davam etdirmişdir. O öz əsərini erməni hakimləri Baqratilər sülaləsinin tarixinə həsr etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, onun əsərində Sacilər haqqında da bir sıra məlumata təsadüf edirik.

Foma Arsruni Vaspurakan hakimləri olan Arsruni sülaləsinin tarixini yazmışdır. Müəllif əsərini 930-cu ildə bitirmişdir. Arsruni erməni tarixi ilə əlaqədar olaraq, Sənarilərin, habelə Alban hakimi Əbu Musanın Xilafətin sərkərdəsi Buğaya qarşı apardığı mübarizə haqqında ətraflı məlumat verir.

Azərbaycan tarixi haqqında ən qiymətli məlumat verən erməni müəlliflərindən biri də Asoğikdir. Asoğik X əsrin ortalarında anadan olmuşdur. Onun “Ümumi tarix” adlı əsərində X əsrin ikinci yarısı, XI əsrin əvvəllərində canlı şahidi olduğu tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Asoğik əsərində Salarilər, Rəvvadilər və Naxçıvan hakimi Əbu Düləfdən bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Asoğikin verdiyi məlumata əsasən, Rəvvadilər dövlətini Salarilər

⁴⁷ Моисей Каганкатваци. История Агван. Перевод Патканова, СПб, 1861.

⁴⁸ Bu müəlliflərin istifadə edilən əsərləri bibliografiyada qeyd edilmişdir.

dövlətindən ayırmaq mümkün olmuşdur. Bu məsələ isə Azərbaycan tarixi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Asoğikdən sonrakı tarixi Aristakes Lastiverski davam etdirmişdir. O, “Tarix” adlı əsərində XI əsrdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən, xüsusilə səlcuq hücumlarından ətraflı surətdə bəhs edir. XII əsrin ikinci yarısında yaşamış Samuil Aniyskinin əsərində Azərbaycan haqqında maraqlı hissələr vardır. Aniyskinin əsəri xronoloji xüsusiyyət daşıyır. Müəllif Səlcuqların hücumları dövründə Azərbaycanda baş verən hadisələrdən bəzilərini xatırladır. Bundan başqa, XII əsrin erməni müəllifi Matvey Edesskinin əsərində də Azərbaycana aid bəzi məlumatlara təsadüf etmək olar.

XIII əsrin erməni müəlliflərindən Stepanos Orbelyan və Vardan VAtrapetin əsərlərində Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrlərinə aid bəzi məlumatlara rast gəlirik. Orbelyan Syuni (Zəngəzur) knyazlarının tarixini təsvir edərək, 1299-cu ilin hadisələri ilə “Sisakan knyazlarının tarixi” əsərini bitirmişdir. Vardan XIII əsrin əvvəllərində anadan olub, 1271-ci ildə vəfat etmişdir. Onun “Ümumi tarix” əsərində Azərbaycan haqqında bəzi qeydlərə təsadüf edirik.

Adları çəkilən erməni müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrü haqqında çox qiymətli məlumat vardır. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu müəlliflərin əsərlərində adlar səhv verilir, bəzən xronoloji səhvlər müşahidə edilir, tarixi hadisələr birtərəfli izah olunduğu üçün lazımcına anlaşılmır. Ona görə də bu mənbələrə tənqidi surətdə yanaşılmış və istifadə edilən məlumat digər mənbələrlə müqayisəli şəkildə qəbul edilmişdir.

Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrünə aid gürcü və Suriya mənbələrində də bəzi məlumatlara rast gəlirik. Gürcü mənbələrində Azərbaycan tarixinin XII əsrinə aid daha çox məlumat verilir. Lakin XI əsrə aid, xüsusilə Şəddadilərlə gürcü çarları arasında baş verən hadisələr haqqında yalnız çar Tamaranın (1184-1213) anonim tarixçisi məlumat verir.⁴⁹

Suriya müəlliflərindən Mixail Suriyalı “Xronika” adlı əsərində (XII) Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə səlcuq hücumları haqqında, Əbülfərəc Bar-Ebrey (XIII)

---

⁴⁹ История и восхваление венценосцев. Перевод и примечания проф. К.С.Кекелидзе. Тбилиси, 1954.

rusların Bərdədə olması haqqında məlumat verir.⁵⁰ Bar-Ebrey Marağada işləmiş, 1286-cı ildə orada vəfat etmişdir. Yerli hadisələrə yaxşı bələd olan Bar-Ebreyin X əsr haqqındakı bu məlumatı başqa mənbələrdə olmadığı üçün çox qiymətlidir.

Türk dilində olan mənbələrdə də bəhs edilən dövr haqqında material mövcuddur. İbn Bibinin “Kiçik Asiya səlcuqlarının tarixi”, Məhəmməd Nəşrinin “Cahannüma” və türk dilində olan bir çox əsərlərdə əsasən oğuzlar, səlcuqlar, onların Yaxın Şərqi ölkələrinə yayılması haqqında məlumat verilir.

Dövrün öyrənilməsində yazılı mənbələrlə bərabər arxeoloji qazıntı materiallarının, tarixi abidələrin və sikkəşünaslıq materiallarının da böyük əhəmiyyəti vardır. Arxeoloqlar Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən qədim Gəncə, Qəbələ, Örənqala (Beyləqan), Bakı, qədim Mingəçevir, Şamaxı yaxınlığında və sair yerlərdə arxeoloji qazıntı işləri aparmışlar. Gəncə, Mingəçevir, Örənqala, Qəbələ, Şamaxı kimi şəhər yerlərində aparılan qazıntı işlərinin nəticələri arxeoloqların hesabat, məqalə və əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə IX-XI əsrlərə aid məlumatlar verilir, yaşayış yerləri, şəhərlər, sənətkarlıq, mədəniyyət abidələri, silahlar, yerli emalatxanalarda istehsal edilən qablar, alətlər və sairə. Təsvir edilir. Hazırda Şamaxı, Örənqala, Bakı və Azərbaycanın digər yerlərində aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində orta əsr şəhərlərinin və təsərrüfat həyatının öyrənilməsi sahəsində böyük yeniliklər yaradılacağı ümid edilir. Lakin bunlara baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, hələ də bəhs edilən dövrün bəzi məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün arxeoloji qazıntı materialları qənaətbəxş deyildir. Bir sıra orta əsr şəhər və qala yerlərində qazıntı işləri aparılmamışdır. Hətta IX-XI əsrlərdə mövcud olan şəhər və qalaların bəzilərinin yeri belə müəyyənləşdirilməmişdir. Şirvan, Şabran, Muğan, Yunan və sairə şəhərlərin yerləri müəyyən edilməmiş, bu şəhərlərin tutduğu ərazidə arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. İran Azərbaycanı ərazisində isə elmi əhəmiyyətə malik olan arxeoloji iş görülmədiyi üçün bəhs edilən dövrə aid bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq mümkün deyildir.

---

⁵⁰ Suriyalı Bar-Ebreyin rusların Bərdəyə yürüşü haqqında verdiyi məlumatdan B.Dorn (Каспий СПб, 1875, səh. 515), V.Qriqoryev (Россия и Азия, СПб, 1876, səh. 250) və А.Якубовский (Иbn Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. (943/44) год. «Византийский временник», ч. XXIV, səh. 71) istifadə etmişlər. V.Qriqoryev hətta Bar-Ebreyin rusların Bərdəyə yürüşü haqqında verdiyi məlumatın Suriya dilində mətnini də nəşr etmişdir.

VI-X əsrlərin görkəmli şəhərlərindən biri olan Bərdə ərazisində yalnız inqilabdan əvvəl müşahidə xarakteri daşıyan bəzi arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır ki, bu da gözlənilən nəticəni verməmişdir. 1938-1939-cu illərdə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illiyi ilə əlaqədar Gəncə şəhəri yerində⁵¹ Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi əməkdaşları arxeoloji qazıntı işləri aparmışlar. Qazıntının çox müvəffəqiyyətli keçməsinə baxmayaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, o sonralar davam etdirilməmişdir.

Tədqiq edilən dövrün əsas mənbələrindən biri də sikkəşünaslıq materialları olmuşdur. Məlum olduğu kimi, IX-XI əsr Azərbaycan feodal dövlət başçıları tərəfindən Şamaxı, Gəncə, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan və sairə şəhərlərdə zərb edilən sikkə pulların nümunələri Azərbaycan Tarixi muzeyində, Ermitajda və başqa ölkələrin muzeylərində saxlanmaqdadır. Şirvanşah Məzyədilər, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadilər tərəfindən zərb edilən sikkə pulların bir hissəsi B.Dorn, X.M.Fren, A.Markov, Y.A.Paxomov, R.R.Fasmer, Q.Tizenhauzen, A.A.Bıkov kimi müəlliflərin tərtib etdikləri “Kataloqlar”da, “Kladı” və başqa əsərlərdə qeyd edilmişdir. Dövrün iqtisadi məsələlərini, dövlət başçılarının hakimiyyət dövrünü aydınlaşdırmaq işində bu kataloqlarda qeyd edilən sikkə pullardan mötəbər mənbə kimi istifadə edilmişdir. Dövrün tarixini öyrənmək üçün zəmanəmizə qədər qalan maddi mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti çox böyükdür. İstifadə edilən tarixi abidələrdən biri də Gürcüstanın Gelat monastırında saxlanılan Gəncə qalasının dəmir darvazasının bir tayıdır. Bu dəmir darvazanın həmin tayı üzərində kufi xətlə yazılmış kitabəyə görə, qapını 1063-cü ildə dəmirçi İbrahim ibn Osman düzəltmişdir.⁵² Üzərində kitabə olan bu dəmir qapı nəinki Gəncə tarixi üçün, habelə Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün çox böyük elmi və tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu tarixi abidə orta əsr feodal müharibələri nəticəsində Gürcüstana aparılmışdı. Yuxarıda göstərilən mənbələrdən başqa, müəllif İranda olduğu zaman Cənubi Azərbaycanda olan

⁵¹ İndiki Gəncə şəhərindən təqribən 5-6 km. şimalda, Nizami Gəncəvinin məqbərəsi də buradadır.

⁵² Вах: А.А.Алескерзаде. Надпись архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами «Архитектура Азербайджана эпохи Низами» М., 1947, сәһ. 369-370. Bundan başqa, A.Yenikolopovun «Железные ворота XI в. в Гелати» adlı məqaləsi nəşr edilmişdir. (Изв.АН Азерб. ССР, № 5 1948, сәһ. 109-116).

tarixi abidələr və coğrafi yerlər haqqında şəxsi öz müşahidələrindən də istifadə etmişdir.

Azərbaycan xalqının IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlər tarixi çox böyük əhəmiyyətə malik olsa da, bu dövrün iqtisadi, ictimai və dövlət tarixi xüsusi surətdə tədqiq edilməmişdir. Hətta bəzi orta əsr Azərbaycan dövlətləri tarixşünaslığımızda öz əksini tapa bilməmişdir.

A.Bakıxanov Azərbaycan tarixinə həsr etdiyi “Gülüstani-İrəm” adlı əsərində Rəvvadilər və Məzyədilər sülalələrinin yaratdığı dövlətlərin adını belə çəkmir.⁵³ Azərbaycan tarixi haqqında xüsusi əsər yazan Y.A.Paxomov⁵⁴ və V.V.Bartrold⁵⁵ bu dövlətlər haqqında heç bir məlumat vermirlər. “Müsəlman sülalələri” adlı əsərin müəllifi ingilis şərqşünası Stenli Len-Pulun⁵⁶ və alman şərqşünası A.Müllerin⁵⁷ əsərlərində dövlətlər haqqında məlumat verilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan, rus və xarici ölkə şərqşünaslarının əsərlərində digər mövzularla əlaqədar olaraq IX-XI əsrlərin bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. Azərbaycan tarixçilərindən - A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”, P.K.Juzenin «Мутагаллибы в Закавказье в IX-X вв.», «Мазйадиты-Шейбаниты в Азербайджане», Y.A.Paxomovun «Краткий курс истории Азербайджана», «Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане в X-XI вв.», Ə.Ə.Əlizadənin «Некоторые сведения о природных богатствах и занятиях оседлого населения Азербайджана в XIII-XIV вв.», «Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв.», Z.M.Bünyadovun «О названии Мингечаур», «Азербайджан в VII-IX вв.», S.B.Aşurbəylinin «Очерк истории средневекового Баку» və sair əsərlərdə başqa mövzularla əlaqədar olaraq bəhs edilən dövrün bəzi məsələləri xatırlanmışdır.

İnqilabdan əvvəlki rus şərqşünaslarından, habelə sovet alimlərindən V.A.Dorn «К истории Кавказских народов - опыт истории Ширваншахов»,

⁵³ A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.

⁵⁴ E.A.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.

⁵⁵ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1924.

⁵⁶ Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. Перевод, прим. и доп. В. Бартольда. СПб, 1889.

⁵⁷ А.Мюллер. История ислама. Перевод с немецкого, под редакцией Н.А.Медникова, том I, СПб, 1895, том II, 1895, том III-IV, 1896.

«Каспий», V.V.Batroid «Ширваншах», «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира», «Арабские известия о русах», «Джанза», «Арран», «Историко-географический обзор Ирана», A.Krinski «Шеки», «История Персии и ее литературы», A.Y.Yakubovski «Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. (943-944) году», «Сельджукское движение и туркмены в XI веке», İ.P.Petruşevski «Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв.», IX-XV əsrlər feodalizm dövrünə aid SSRİ tarixi oçerklərində Azərbaycan haqqında hissələr, B.N.Zaxoder «История восточного средневековья», «Хорасан и образование государства сельджуков» əsərlərində Azərbaycanın IX-XI əsrlərinə aid bir sıra məlumat vermişlər. Rus alimlərinin bu və ya digər əsərləri Azərbaycan tarixinin tədqiq edilməsində müsbət rol oynamış və IX-XI əsrləri öyrənmək üçün ilk addım olmuşdur. B.Dornun, V.V.BAtroidun, A.Krinski-nin, A.Y.Yakubovskinin, İ.P.Petruşevski-nin, B.N.Zaxoderin əsərlərinin bir hissəsi bilavasitə Azərbaycan tarixinə və ilk mənbələrin nəşrinə həsr edilmişdir. Bu tədqiqat əsərlərində Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrünə aid qiymətli məlumat verilir. Ona görə də rus alimlərinin bu və ya digər əsərləri müəllif tərəfindən qarşıya qoyulan problemin öyrənilməsi işində diqqət mərkəzində durmuşdur.

Xarici ölkə şərqşünaslarından H.F.Amedroz “Salarilər”, D.S.Marqolius “943-cü ildə rusların Bərdəni tutmaları”, Y.MarkvAtr “Eranşəhr...”, Denison Ross “Şəddadilər”, “Kəsrəvi Təbrizi “Şəhriyarani-qomnam”, V.F.Minorski “Qafqaz tarixi haqqında etüdlər”, “Deyləmilər”, «История Ширвана и Дербенда», “Hüdud əl-ələm”in ingiliscə tərcüməsində və “Təbriz tarixi” adlı əsərlərində Azərbaycanın IX-XI əsrlərinə aid bir sıra məlumat verirlər.

Göstərilən xarici ölkə şərqşünaslarının əsərlərində ilk mənbələrdən götürülmüş bir sıra qiymətli tarixi faktların olmasına baxmayaraq, onların Azərbaycan tarixinə, ümumiyyətlə tarixə baxışları nəzəri cəhətdən bir qədər köhnəlmişdir. Məhz ona görə də onların irəli sürdüyü məsələlərin yenidən işlənməsi zəruri olmuşdur.

Azərbaycan tarixinin bəhs edilən dövrü haqqında məlumat verən xarici ölkə şərqşünasları – tarixçiləri içərisində Kəsrəvi Təbrizi və V.F.Minorskinin əsərləri xüsusilə fərqlənir. Kəsrəvi Təbrizinin “Şəhriyarani-qomnam” adlı əsəri 1928-1930-cu illərdə Tehranda çap edilmişdir.⁵⁸ Bu əsərdə Kəngərilər, Müsafirilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər sülaləsinə mənsub olan hökmdarlar haqqında bəhs edilir. Kəsrəvi bu əsəri ərəb, fars, və erməni mənbələrinə əsasən yazmışdır. O, şərqşünaslar içərisində ilk dəfə olaraq Rəvvadilər sülaləsi haqqında düzgün məlumat verməyə çalışmışdır. “Şəhriyarani-qomnam” əsərinin qiymətli cəhətlərinə baxmayaraq, onun kəsir və nöqsanlı cəhətləri də az deyildir. Kəsrəvini, hər şeydən əvvəl, tədqiq etdiyi sülalə üzvlərinin tarixi və şəxsiyyəti maraqlandırmışdır. Azərbaycanın iqtisadi, ictimai və dövlət quruluşu məsələləri isə bu əsərdə öz əksini tapa bilməmişdir.

V. F. Minorski Yaxın və Orta Şərq ölkələri, xüsusilə Azərbaycan tarixi üçün çox böyük əhəmiyyəti olan ərəb və fars dillərində yazılmış mənbələri nəşr edərək, onlara tədqiqat mahiyyəti daşıyan geniş izahlar yazmışdır. Bu əsərlər içərisində xüsusilə “Təzkirət əl-mülük”, Əbu Düləfin “İkinci risalə”sini və “Hüdüd əl-aləm”in ingiliscə tərcüməsini⁵⁹, “Qafqaz tarixi haqqında etüdlər”⁶⁰, “Şirvan və Dərbənd tarixi”⁶¹ əsərlərini göstərmək olar. V.F.Minorski son iki əsərdə Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinə daxil edilən “Tarix əl-Bab” adlı salnamənin “Şəddadilər”, “Dərbənd və Şirvan tarixi” fəsilələrinin ərəbcə mətnini və ingiliscə tərcüməsini vermişdir. Bu əsərlərdə tədqiq edilən problemin bəzi məsələlərinə dair, habelə Şirvan, Dərbənd tarixi və Şəddadilər sülaləsinin hakimiyyəti haqqında zəngin məlumat vardır. Göstərilən bu mənbələrin V.F.Minorski tərəfindən nəşr edilməsi Şirvanşah Məzyədilər və Şəddadilər dövlətlərinin tarixini yenidən tədqiq etməyə və bu sahədə bir sıra böyük müsbət dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu əsərlərin müsbət cəhətləri ilə bərabər çatışmazlıqları və nöqsanları da vardır. Axırındakı iki əsər “Tarix əl-Bab”

⁵⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Şəhriyarani-qomnam, II cild. Tehran, 1928.

⁵⁹ Hudud al-alam. Translated and explained by V. Minorski. London 1937.

⁶⁰ V. Minorski. Studies in Caucasian history. London, 1953.

⁶¹ V. Minorski. A history of Sharvan and Darband. Cambridge, 1958 və rusca tərcüməsi, Moskva, 1963.

adlanan xronikanın mətnindən və onun ingiliscə tərcüməsindən başqa, ayrı-ayrı oçerklərdən, izahlardan, əlavələrdən və hərtərəfli zəngin şərhlərdən ibarətdir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, bəhs edilən dövrün tarixi heç bir tarixçi tərəfindən bütövlükdə tədqiq edilməmişdir. Lakin həmin problemin bəzi məsələləri başqa mövzularla əlaqədar olaraq müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən işlənmişdir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq son zamanlara qədər Şirvan və Şirvanşahlar tarixini öyrənmək sahəsində tarixçilər və şərqşünaslar tərəfindən bir neçə dəfə təşəbbüs göstərilmişdir. Hələ, A.Bakıxanov 1257 (1841-1842)-ci ildə yazdığı “Gülüstani-İrəm” adlı tarix əsərini Şirvan və Dağıstan vilayətlərinin sərhədlərinə və ərazisinə, onların adlarının yaranmasına, əhalinin məişətinə, burada qədim dövrdə baş verən hadisələrə, sonrakı dövrlərdə Şirvan tarixinin bəzi məsələlərinə və sairəyə həsr etmişdir.⁶²

XIX əsrin ortalarında (1840) məşhur şərqşünas B.Dorn Şirvanşahların tarixi ilə maraqlanmış və öz əsərlərindən birini Şirvanşahlar tarixinə həsr etmişdir.⁶³ B.Dorn Şirvanşahlar tarixini öyrənmək üçün şərq dillərində olan 24 əlyazmadan istifadə etmişdir.⁶⁴ O, Şirvan və Şirvanşahlar tarixini üç dövrə bölür: birinci dövr VI əsrin ortalarından X və ya XI əsrin ortalarına qədər; ikinci dövr XI əsrin axırlarından XV əsrin başlanğıcına qədər; üçüncü dövr isə XV əsrdən başlayaraq XVI əsrin ortalarına qədər olan tarixi əhatə edir.⁶⁵ Göründüyü kimi, bu təsnifat Şirvanın iqtisadi, ictimai quruluşuna və sülalələrin hakimiyyət dövrünə əsaslanmışdır. B.Dorn, ümumiyyətlə, VI əsrin ortalarından XVI əsrin ortalarına qədər Şirvanşahlar tarixini ümumi şəkildə təsvir etmişdir. O, bizim maraqlandığımız Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Şirvanşahların bəzilərinin yalnız adını qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, B.Dornun 1840-cı ildə Şirvan və Şirvanşahlar haqqında ilk dəfə elmi tədqiqat

---

⁶² A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 11, 12 və M.X.Şərifli. «IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri». Bakı, Elm, 1978, 343 s., (monoqrafiyanın birinci nəşri).

⁶³ B.Dorn. Versuch einer Geschichte der Schirvan – Schahe. Memories de l'Acad. de Se. de St. – Pbg, VI ser. t. VI, 1841, S. 523, 602.

⁶⁴ B.Dorn. Göstərilən əsəri, səh 5. B.Dorn tərəfindən toplanan materialların bəziləri SSRİ EA Leningrad (Sankt-Peterburq) arxivində saxlanır (fond 776).

⁶⁵ B.Dorn. Göstərilən əsəri, səh 10. B.Dorn tərəfindən toplanan materialların bəziləri SSRİ EA Leningrad (Sankt-Peterburq) arxivində saxlanır (fond 776).

əsəri yazmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. B.Dorn özü də bu əsərin ancaq başlanğıc olduğunu və gələcək tədqiqatçılar üçün yalnız yol açacağını qeyd etmişdir.⁶⁶

1937-ci ildə P.K.Juze Məzyədilər-Şeybanilər haqqında xüsusi bir məqalə yazmışdır. Lakin bu məqalə nəşr edilməyərək əlyazma şəklində Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanmaqdadır.⁶⁷ Müəllif bu məqalədə ərəb dilində olan ilk mənbələrdən istifadə edərək, ruscaya tərcümə etdiyi müvafiq materialları məqalənin sonunda əlavə şəklində vermişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, burada Məzyədilərin fəaliyyətinin ilk dövrləri, yəni onların Şirvanşahlar dövləti yaratdıqları dövrə qədər göstərdikləri fəaliyyət haqqında bəhs edilir. 49 səhifədən ibarət olan bu məqalənin yalnız axırını iki səhifəsində Şirvanşah Məzyədilər haqqında məlumat verilir.

Şirvan və Şirvanşahlar tarixinin tədqiqi ilə Y.A.Paxomov və Ə.Ə.Əlizadə məşğul olmuşlar. Y.A.Paxomov “Azərbaycan tarixinin müxtəsər kursu” adlı kitabına Şirvanşah Kəsrənilər haqqında əlavə etdiyi oçerklərdə Məzyədilər sülaləsi haqqında olduqca az məlumat verir.⁶⁸ O, Məs`udinin Məzyədilər haqqında verdiyi məlumatı müəyyənləşdirmədən, əslində mənşə etibarilə ərəb olan Məzyədiləri Sasani nəslinə mənsub edir.<sup>69</sup> Məs`udi yazmışdır ki, 332 (943-944)-cü ildə Şirvanın şahı Məhəmməd ibn Yəzid idi. Müəllif sözüünə davam edərək qeyd edir ki, şübhəsiz, o, Bəhram Gur nəslindəndir.⁷⁰ Y.A.Paxomov bu məsələ haqqında digər amilləri və Məs`udinin başqa fikirlərini öyrənmədən onun bu sözüünə istinad etmişdir. Bundan başqa, adını qeyd etdiyimiz həmin əsərdə müəllif Məzyədilər sülaləsinin nümayəndələri ilə “Kəsrani” adlandırdığı Şirvanşahları bir-birinə qarışdırmışdır.

---

⁶⁶ B.Dorn. Göstərilən əsəri, səh 5. B.Dorn tərəfindən toplanan materialların bəziləri SSRİ EA Leningrad (Sankt-Peterburq) arxivində saxlanır (fond 776).

⁶⁷ П.К.Жузе. Мазйадиты-Шейбаниты в Азербайджане. Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun elmi arxivi, inv. №647.

⁶⁸ Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923, səh.25 və «Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв.». Памяти акад.Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1936, səh.368-384.

⁶⁹ Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923, səh.25 və «Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв.». Памяти акад.Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1936, səh. 368-384.

⁷⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 4-5.

Ə.Ə.Əlizadə “Şirvan haqqında bəzi məlumat” adlı məqaləsində ilk mənbələrə əsasən bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürür.⁷¹ Müəllif əsas etibarilə Şirvanın sərhədlərindən, şəhərlərdən, ticarət və mədəniyyət məsələlərindən geniş surətdə bəhs edir.⁷²

Z.M.Bünyadovun əsərinin⁷³ və C.M.İbrahimovun məqaləsində⁷⁴ Şirvanşahlar haqqında bəzi məlumatlara rast gəlirik. Bu sətirlərin müəllifi “Azərbaycan IX-X əsrlərdə” adlı məqalədə Şirvanşah Məzyədilər dövləti, “Şamaxı şəhərinin tarixindən” adlı yazılarında isə Şamaxı ilə əlaqədar olaraq Şirvan və Məzyədilər haqqında bəzi məlumatlar verir.⁷⁵ Lakin bu əsər və məqalələrdə Şirvanşah Məzyədilər dövləti haqqında geniş surətdə bəhs edilmir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olduğu kimi, Şirvanşah Məzyədilərin hakimiyyət dövrü tarix ədəbiyyatı səhifələrində ayrıca işıqlandırılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan, xüsusilə Şirvanşah Məzyədilər haqqında IX-XI əsr tarixçiləri kifayət qədər məlumat vermədikləri üçün Şirvan tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar haqlı olaraq tələb olunan materialın azlığından və ya da heç olmamasından narazı qaldıqlarını bildirmişlər.⁷⁶

Sacilər sülaləsinin tarixi də bəzi şərqşünasların əsərlərində mükəmməl surətdə olmasa da, hər halda müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. 1823-cü ildə M.Freytaq adlı bir nəfər alman Sacilər haqqında ərəb dilində olan bir neçə məlumatı toplayaraq, Bonn şəhərində nəşr etdirmişdir.⁷⁷ 1847-ci ildə isə M.Defremərinin “Journal Aziatique”də Sacilər haqqında fransız dilində iki məqaləsi çap olunmuşdur.⁷⁸ 1934-cü ildə K.Hyuardın Sacilər haqqındakı məqaləsi “İslam ensiklopediyası”nda çap edilmişdir.⁷⁹ M.Freytaqın Sacilər haqqında ərəb mənbələrində olan bəzi məlumatlar nəşr etdirməsi, bu sülalənin

⁷¹ A.A.Əlizadə. Некоторые сведения о Ширване. “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri”, 1947, №12, səh. 3-32.

⁷² A.A.Əlizadə. Некоторые сведения о Ширване. “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri”, 1947, №12, səh. 14, 15, 16, 17.

⁷³ З.М.Бунятов. Азербайджан в VII- IX вв.. Баку, 1965, səh.195.

⁷⁴ С.Ибраһимов. Azərbaycanın Şirvanşahlar dövlətinə dair. Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”. Bakı, 1964, №4, səh.17.

⁷⁵ M.X.Şərifli. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, 1957, XII cild, səh. 31-94. “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri”, 1944, №8, səh. 37-49.

⁷⁶ B.Dorn. Göstərilən əsəri, səh. 5; P.K.Juze. ТІЕА, inv. № 647, səh. 1, 49; Ə.Ə.Əlizadə. Göstərilən əsəri. səh. 13, 17.

⁷⁷ З.М.Бунятов. Новый арабский источник по истории Азербайджана IX - X вв.. Изв. АН Азерб ССР, №2, 1968.

⁷⁸ M.Defremery. Memoire sur la famille des Sadjides. “Journal Asiatique”, mai - 1847, pp. 409-446, november-decembre - 1847, pp. 396-436.

⁷⁹ C.Huart. Sadjides. The Encyclopaedia of Islam, vol. IV, pp.49-50.

tarixinin öyrənilməsində yalnız başlanğıc hesab edilə bilər. Bunun müsbət cəhəti yalnız Sacilər haqqında ərəb mənbələrində olan pərakəndə haldakı məlumatları bir yerə toplamaqdan ibarətdir. M.Defremeri və K.Hyuardın məqalələrində isə əsasən Sacilər sülaləsinə mənsub olan hakimlərin Xilafətdə tutduqları mövqe, onların hərbi və sair fəaliyyətindən bəhs edilir. Sxematik şəkildə olan bu məqalələrin heç biri Azərbaycan tarixi nöqtəyi-nəzərindən yazılmamışdır.

Sacilər sülaləsinə mənsub hakimlərin, habelə onların davamçıları olan Azərbaycan hakimlərinin zərb etdirdikləri sikkə pullar haqqında R.R.Fasmerin “Sacilərin sikkələri haqqında” adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir.⁸⁰ R.R.Fasmer Sacilərin nümayəndələri və onların zərb etdirdikləri sikkə pullar haqqında bir sıra qiymətli məlumat versə də, Sacilərin yaratdığı dövlətin mahiyyəti və müasir tarix elmini maraqlandıran məsələlər barədə bəhs edə bilməmişdir. R.R.Fasmer Sacilər haqqında verdiyi məlumatı əsasən M.Defremerinin məqalələrindən götürmüşdür. Sacilər dövləti haqqında bu sətirlərin müəllifinin də bir neçə məqaləsi nəşr edilmişdir.⁸¹

Əhməd ibn Lütfullah Münəccimbaşı öz əsərində Salarilər sülaləsinin üzvləri və Salarilər dövlətinin paytaxtı Ərdəbil şəhəri haqqında müxtəsər surətdə bəhs edir.⁸² Münəccimbaşı Salarilər sülaləsinin 330 (1029)-cu ildə süqut etdiyini göstərir. Şübhə yoxdur ki, Münəccimbaşı səhv olaraq Rəvvadiləri Salarilərin davamı hesab etmiş və onların hakimiyyət dövrünün 1029-cu ilə qədər davam etdiyini göstərmişdir.⁸³

İngilis şərqşünası Stenli Len-Pul “Müsəlman sülalələri” adlı əsərində⁸⁴ Sacilər⁸⁵ sülaləsinin şəcərə cədvəli, habelə bu sülalə haqqında qısa məlumat versə də, Salarilər dövlətindən bəhs etməmişdir. Bundan əlavə A.Müller⁸⁶ və başqaları bu dövlətin adını belə çəkməmişlər. V.V.Batroid kimi görkəmli

⁸⁰ P.P.Фасмер. О монетах Саджидов. “Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin xəbərləri”, №5, 1927, Bakı, səh. 22-48.

⁸¹ M.X.Şərifli. “Azərbaycan IX-XII əsrlərdə”. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XI cild, 1959, səh 46-53. Yenə onun: «Государство Саджидов». Изд. восточной литературы. Москва, 1960; Yenə onun, ingiliscə: “The State of the Sajids”. Moscow, 1960.

⁸² Бах: Münəccimbaşı. Сəh`ayif əl-Əxbar, səh. 505-506.

⁸³ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl, səh 505.

⁸⁴ Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. СПб, 1899.

⁸⁵ Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. СПб, 1899.

⁸⁶ A.Müller. Göstərilən əsəri.

şərqşünas Salarilər dövlətinin adını çəkməklə kifayətlənmişdir.⁸⁷ K.Hyuard, V.F.Minorski, H.Amedroz Salarilər sülaləsi haqqında kifayət qədər olmasa da, bəzi məlumatlar vermişlər.⁸⁸ Salarilər sülaləsi haqqında yalnız Kəsrəvi Təbrizi geniş surətdə bəhs etmişdir.⁸⁹ Əsərin mətnindən göründüyü kimi, Kəsrəvinin bu əsəri yazmaqda məqsədi Salarilər sülaləsinin ayrı-ayrı nümayəndələrini müəyyənləşdirmək və onların hərbi fəaliyyətindən bəhs etmək olmuşdur.

Müasir şərqşünaslardan V.F.Minorski “Qafqaz tarixi haqqında etüdlər”⁹⁰ əsərində Salarilər sülaləsinin adını qeyd edirsə də, bu sülalənin hakimiyyəti barədə ətraflı məlumat vermir. O, yalnız “Deyləmilər”⁹¹ (Müsafirilər)⁹² sülaləsinin şəcərə cədvəlini verməklə kifayətlənir. V.Minorski bu sülaləni Qafqazda İran sülaləsi kimi qeyd edir.⁹³ Y.A.Paxomov “Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв.” adlı məqalədə Salarilər sülaləsi haqqında az da olsa məlumat verir.⁹⁴ Müəllif Salarilər və Kəsrənilər sülaləsini “İran qrupuna” daxil edir⁹⁵. O, yalnız bu sülalə haqqında bəzi ümumi məlumat verməklə kifayətlənmişdir. Ə.Ə.Əlizadə “XIII – XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi” adlı əsərində Yaqut Həməviyə əsaslanaraq, Semiran qalasının hakimi Məhəmməd ibn Müsafirin sənətkarlarla pis rəftarından, zülmkarlığından və özbaşınalığından bəhs edir.⁹⁶ Bu sətirlərin müəllifi də Salarilər dövləti haqqında “Azərbaycan IX-XII əsrlərdə” adlı məqalədə müxtəsər surətdə bəhs etmişdir.⁹⁷

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Rusiya İmperatorluq Akademiyası rusların Qara dəniz və Xəzər dənizi sularına çıxmalarını, bu dənizlərin sahilində yaşayan əhali ilə ticarət münasibətlərini və hərbi yürüşlərini öyrənmək məqsədilə bir sıra tədqiqat işləri aparmağa başlamışdır. Rusiya elmi ictimaiyyəti

⁸⁷ В.Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, səh. 41.

⁸⁸ Вах: С.Нuart. “Les Misafirids de l’Adharbaidjan. Cambridje, 1922; V.Minorsky. La domination des Dailamites. Paris, 1932; H.Amedroz. The Sallari and Rawwadi Rulers of Azerbaidjan. J.R. A.S.,1909, p.146-147.

⁸⁹ Кəsrəvi Тəbrizi. Göstərilən əsəri.

⁹⁰ V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər. London, 1953.

⁹¹ V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər. London, 1953, səh. 111.

⁹² V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər. London, 1953, səh. 159.

⁹³ V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər. London, 1953, səh. 114.

⁹⁴ Е.А.Пахомов. «Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв.», səh.416-428.

⁹⁵ Е.А.Пахомов. «Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв.», səh. 425.

⁹⁶ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.

⁹⁷ Вах: М.Х.Şərifli. “Azərbaycan IX-XII əsrlərdə”. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XII cild. Bakı, 1957, səh. 31-94.

qədim rusların Xəzər dənizi və Qara dənizə etdikləri səfərləri ilk mənbələrdən öyrənməklə bərabər, həmin mənbələr vasitəsilə onların mənşəyi, iqtisadi-ictimai yaşayış qaydaları, məşğələləri, qonşu ölkələrlə ticarət və sair münasibətlərini öyrənməyə başlamışdır. 1835-ci ildə V.V.Qriqoryev “Rusların Şərqi qədim yürüşləri haqqında” adlı məqaləsində ərəb dilində olan materialları toplayaraq, bu məsələni işıqlandırmaya səy göstərmişdir. M.P.Poqodin 1846-cı ildə “Norman dövrü” adlanan tədqiqat işində “Rusların 912-ci ildə Dağıstana” və “944-cü ildə Bərdəyə” yürüşü ilə maraqlanmışdır. 1823-cü ildə X.M.Fren, 1846-cı ildə Şarmua, 1847-ci ildə M.Brosse, 1848-ci ildə A.A.Kunik, Xanikov, sonra da B.A.Dorn öz tədqiqatlarını bu məsələyə həsr etmişlər. V.V.Qriqoryevdən təqribən 40 il sonra B.A.Dorn rusların Xəzər dənizinə olan yürüşləri məsələsinə qayıtmış və 1875-ci ildə nəşr edilən “Каспий” adlı böyük tədqiqat əsərini bu məsələyə həsr etmişdir.

B.A.Dorn bu əsəri yazmazdan əvvəl 1859-cu ildə İngiltərəyə gedərək orada olan ədəbiyyatı öyrənmiş, eyni zamanda, hadisələrin baş verdiyi yerlə tanış olmaq üçün 1860-1861-ci illərdə Qafqaza, Xəzər dənizinin cənub və qərb sahillərinə gəlmişdir. Bu səfər zamanı B.A.Dorn Xəzər dənizində rusların düşərgə saldığı adaları yoxlamış, dəniz sahillərində olmuş, Bərdəyə gedərək orada olan tarixi abidələri öyrənmişdir. B.A.Dorn “Каспий” əsərinin müqəddiməsində yazır ki, “ruslar kimi mən də Gilandan Bakıya gəldim, Kürün Xəzərə töküldüyü yerə (Salyana) və sonra da Dərbəndə getdim”.⁹⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, B.A.Dorn V.V.Qriqoryevə nisbətən bu məsələdə çox irəli getmiş və öz əsərinə bir sıra yeni məsələlər əlavə etmişdir. Lakin görünür, rusların 944-cü ildə Bərdəyə yürüşü və Bərdə hadisələrini ətraflı şəkildə təsvir edən İbn Miskəveyhin əsəri ona məlum deyildi.

A.Bakıxanov yazdığı “Gülüstani-İrəm” əsərində Məs`udi və İbn əl-Əsirə əsasən, rusların Xəzər sahillərinə və Bərdəyə gəlməsini qeyd etmişdi. A.Bakıxanov bu əsərində Məs`udinin göstərdiyi 914-cü ildə baş verən hadisə ilə, İbn əl-Əsirin başqa müəllifdən iqtibas edərək yazdığı 944-cü ildə baş verən

---

⁹⁸ B.Dorn. Каспий. Мүқәддәмә. СПб, 1875, сәһ. XI.

Bərdə yürüşünün eyni zamanda vəqə olduğu qənaətinə gəlmişdir. A.Bakıxanov bu haqda yazır: “Ehtimala görə, bu iki hadisə həmin bir səfər əsnasında vəqə olmuşdur. Lakin müəlliflərin aldıkları xəbərlər müxtəlif olduğundan, bir-birinə zidd olaraq yazılmışdır”.⁹⁹ Həqiqətdə isə, bu hadisələr ayrı-ayrı səfərlər əsnasında vəqə olmuşdur.

Rusların Xəzər dənizinə, Azərbaycan sahillərinə, xüsusilə Bərdəyə yürüşləri haqqında Sovet hakimiyyəti dövründə V.Batrolldun, A.Yakubovskinin, Y.Paxomovun, V.Sısoyevin, V.Mavrodinin, bu sətirlərin müəllifinin və başqa müəlliflərin əsərlərində bəzi məlumatlara rast gəlirik. V.V.Batrolld qədim rus məsələsi ilə əlaqədar olaraq “Ruslar haqqında ərəb məlumatı” adlı məqaləsində rusların Xəzərə və Bərdəyə yürüşləri məsələsinə də toxunmuşdur.¹⁰⁰ Bundan başqa, V.Batrolld 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetində oxuduğu mühazirədə¹⁰¹ və 1926-cı il noyabr ayının 29-da Rusiya Akademiyasının “Rus-Bizans komissiyasında” etdiyi məruzəsində həmin məsələyə toxunmuşdur.¹⁰² V.V.Batrolld bu məsələyə Azərbaycan tarixi nöqteyi-nəzərindən yanaşmamış, yalnız ötəri məlumat verməklə kifayətlənmişdir. Lakin A.Yakubovskinin “İbn Miskəveyh rusların 332 (943-944)-cü ildə Bərdəyə yürüşü haqqında” məqaləsi xüsusi tədqiqat əhəmiyyətinə malikdir.¹⁰³ A.Yakubovski bu məqalədə Bərdə şəhəri və rusların Bərdəyə yürüşünə diqqət yetirdiyi halda, həmin dövrdə Azərbaycan tarixinin digər mühüm məsələlərinə əhəmiyyət verməmişdir.

1918-ci ildə İngiltərə şərqşünaslarından D.S.Marqolius “943-cü ildə rusların Bərdəni tutması” adlı məqaləsində ilk mənbədən istifadə etmişdir.¹⁰⁴ Əhməd Kəsrəvinin¹⁰⁵ və V.Minorskinin¹⁰⁶ əsərlərində rusların Azərbaycana yürüşləri haqqında müxtəsər şəkildə məlumat verilir. Kəsrəvi Təbrizi rusların

---

⁹⁹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 63.

¹⁰⁰ B. В.Бартольд. Арабские известия о русах. «Советское востоковедение», I cild, М.-Л., 1940, səh. 15-40. Həmin məqalə 1918-ci ildə yazılmış, V.V.Bartoldun vəfatından sonra 1940-cı ildə nəşr edilmişdir.

¹⁰¹ B.В.Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Bakı, 1924, səh. 37-44.

¹⁰² B. В.Бартольд. Арабские известия о русах. «Советское востоковедение», I cild, səh. 40.

¹⁰³ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Барда в 332 г. (943-944) году. «Византийский временник», XXIV cild. Leningrad, 1926, səh. 63-92.

¹⁰⁴ D.S.Margoliouth. The Russian seizure of Barda`a in 943. A.D.Bulletin of the School of Oriental Studies. London – Institution, 1918, p.82-95.

¹⁰⁵ Кəsrəvi Тəbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 70-77.

¹⁰⁶ V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər, səh.76, 77; Yenə onun. Русь в Закавказье. Известия АН Болгарии, №5, 1954.

Bərdəyə yürüşü haqqında müxtəsər məlumat verdiyi halda, V.Minorski Münəccimbaşıya istinad edərək, XI əsrin birinci yarısında baş verən səfərlərdən də geniş surətdə bəhs edir.

Şəddadilər dövlətinin tarixinə dair bəzi məsələlər haqqında Kəsrəvi Təbrizi, V.Minorski və başqa şərqşünasların əsərlərində məlumat verildiyi halda, onun tarixi hələ mükəmməl surətdə tədqiq edilməmişdir. Kəsrəvi, Münəccimbaşının “Səha`yif əl-əxbar” əsərinin ikinci cildindən istifadə etdiyi halda, onun “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslindən istifadə etməmişdir. Şəddadilər haqqında “Səha`yif əl-əxbar” da çox müxtəsər məlumat vardır. Kəsrəvi, Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslindən istifadə etmədiyi üçün, onun Şəddadilər sülaləsinə həsr etdiyi bəhs tamamlanmamışdır. Digər tərəfdən isə, Kəsrəvi Şəddadilər sülaləsinin hakimiyyətini İran hakimiyyətinə çevirməyə cəhd etmişdir. M.M.Altman “Gəncə şəhərinin tarixi oçerkləri” adlı əsərində Gəncə şəhərinin tarixi ilə əlaqədar olaraq, Şəddadilər haqqında müxtəsər surətdə bəhs etmişdir.¹⁰⁷ M.Altman Şərq mənbələrindən istifadə edə bilmədiyi kimi, Münəccimbaşının yuxarıda göstərilən əsərlərinin heç birindən istifadə etməmişdir. Ona görə də onun Şəddadilər haqqında yazdığı kiçik hissə həqiqətən heç bir elmi-tədqiqat əhəmiyyətinə malik deyildir.

V.Minorski “Qafqaz tarixi haqqında etüdlər” adlı əsərində Gəncə Şəddadiləri, Ani Şəddadiləri və Səlahəddin Əyyubi haqqında məlumat və izahlar verir. V.Minorskinin bu əsərdə əsas məqsədi Münəccimbaşının nəşr edilməyən ərəbcə mətnini və onun ingiliscə tərcüməsini verməkdən ibarət olmuşdur. Şəddadilər sülaləsinin adına və ya bu sülalə haqqında müxtəsər məlumata M.Brossenin, Y.MarkvAtrın, E.Zambaurun, V.V.BAtroldun, D.Rossun, X.M.Frenin, A.Markovun, Y.A.Paxomovun və başqalarının məqalə və əsərlərində rast gəlmək olar.

Rəvvadilər sülaləsi haqqında Kəsrəvi “Şəhriyarani-qomnam” əsərinin II cildində bəhs edir. Kəsrəvi Təbrizinin bu sülalə haqqında bir çox məlumat verməsinə baxmayaraq, Rəvvadilər sülaləsinin yaratdığı Azərbaycan dövlətinin

---

¹⁰⁷ M.M.Альтман. Исторический очерк города Ганджи. Бақы, 1949, səh. 20-24.

xüsusiyyətlərini və başqa məsələləri izah edə bilmir. Kəsrəvi əsas etibarilə sülalə üzvlərinin şəxsiyyəti haqqında bəhs edir. Onun böyük xidmətlərindən biri də bu sülalənin hakimiyyət dövrünü müəyyən etməkdən ibarətdir. Kəsrəvidən sonra V.Minorski Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslini nəşr etdirdiyi zaman əsərin sonunda Rəvvadilər sülaləsi haqqında da müxtəsər məlumat vermişdir. V.Minorskinin fikrincə, 345 (956)-ci ildə Təbriz və Azərbaycanın bir hissəsini, 373 (983-984)-cü ildə isə böyük bir hissəsini tutaraq, 463 (1070-1071)-cü ilə qədər hakimiyyətdə olan sülalə mənşə etibarilə kürd Rəvvadilərinə mənsub olmuşdur.¹⁰⁸ Bu məsələ barədə V.Minorskinin Kəsrəvi Təbrizinin irəli sürdüyü fikrin əleyhinə çıxmasına baxmayaraq, onun əsərindən geniş istifadə etmişdir.

Rəvvadilər dövlətinin Azərbaycan tarixində işıqlandırılması isə ilk dəfə 1952-ci ildə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən üç cildlik “Azərbaycan tarixi”nin birinci cildi çapa hazırlanarkən burada müxtəsər məlumat verilmiş, sonra da 1957-ci ildə “Rəvvadilər dövləti haqqında” xüsusi məqalə nəşr edilmişdir.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər, səh.167, 169.

¹⁰⁹ M.X.Şərifli. Rəvvadilər dövləti haqqında. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XI cild, 1957, səh. 27-44.

I FƏSİL

ŞİRVANŞAH MƏZYƏDİLƏR DÖVLƏTİ

ŞİRVANIN ƏRAZİSİ

Şirvan vilayəti əsrlər boyu Azərbaycanın iqtisadi, ictimai, siyasi, və təsərrüfat həyatında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu vilayətdə qədimdən Şirvan adlı böyük bir şəhər olmuşdur. Vilayətin adı bu şəhərin adından yaranmışdır. Şirvan şəhərindən bəhs edən Yaqut Həməvi yazır ki, Şirvan eyni zamanda vilayətin adıdır.¹

X əsr müəllifləri Şirvanın zəngin təbii sərvətləri və sair haqqında bir sıra qiymətli məlumatlar verirlər.² Şirvan vilayəti əkinçilik və heyvandarlıq üçün gözəl iqlim şəraitinə malik idi. Təbii şəraitinə görə Şirvan şimal ölkələri ilə cənub ölkələri arasında mühüm keçid əhəmiyyətinə malik olmuşdur. Şirvan ərazisinin bir tərəfdən karvan ticarət yolu üzərində olması, digər tərəfdən hərbi-strateji əhəmiyyəti və təbii zənginliyi onun mövqeyini yüksəltmişdir. A.Bakıxanov Şirvan vilayətindən bəhs edərək yazır ki: “Qafqaz dağlarının böyük bir silsiləsi onun arasından üzü cənub-şərqə düşübdür ki, xoş havası, yaylaqları, otluqları, şirin bulaqları və hər iki tərəfə axan çoxlu çayları vardır. Əksəriyyət üzrə, dəniz və Kür çayı sahillərindəki geniş və məhsuldar çöllərdə bol taxıl zəmiləri, meşələr, bağlar və sair vardır”.³

Şirvanın sərhədi⁴ ayrı-ayrı dövrlərdə mövcud tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq dəyişmişdir. Şirvan vilayətinin sərhədi, əsasən, cənubdan Kür çayı, şərqdən Xəzər dənizi, şimaldan Dərbənd və yaxud da Samur çayı, qərbdən Göyçay və bəzən də Şəkiyə qədər uzanmışdır. Münəccimbaşının “Cami əd-

¹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri. Beyrut nəşri, II cild, səh. 303.

² İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 122; Məs'udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 5-7, 20-21; Müqəddəsi. Descriptio imperii moslemici auctore, ed. M.J. de Goeje, Lugduni-Batavorum, t. III, BGA, 1877, pp. 376, 379; İbn Havqəl . Göstərilən əsəri, səh. 334-340; İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 297; İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 189-190; Qudəma. Göstərilən əsəri, səh. 244, 256; “Hüdəd əl-ələm” V.Bartoldun nəşri, Leninqrad, 1930; “Hüdəd əl-ələm”, V.Minorskinin ingiliscə tərcüməsi və nəşri. London, 1937.

³ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh.13-14.

⁴ Вах: А.А.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, səh.3.

düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslindən məlum olduğu kimi, Məzyədilər nəslinə mənsub olan Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhmədin hakimiyyəti dövründə Bərdə Şirvana tabe olmuşdur.⁵ Salar İbn Yəzidin hakimiyyəti dövründə (1049-1063) isə Beyləqan Şirvan torpaqları tərkibində idi.⁶ Beləliklə, Şirvanşah Məzyədilərin hakimiyyəti dövründə Şirvan sərhədləri Araz çayına qədər uzanırdı.

İstəxri Xəzər dənizinin cənubundakı Abaskun adlanan yerdən quru yol ilə İtil şəhərinə getmək üçün keçiləcək vilayətləri sayaraq göstərir ki, bu yol Şirvan vilayətindən keçməlidir.⁷

Məs`udi yazırdı ki, Şirvanşahlığın ərazisini keçmək üçün bir ay vaxt lazımdır. O, Ənuşirvan (531-579) tərəfindən müəyyən edilən ərazidən çox genişdir. Bir sıra yerlər zəbt edilərək Şirvanşahlıq mülklərinə qatılmışdır.⁸

B.Dornun fikrincə, Şirvanşahlar ayrı-ayrı dövrlərdə öz dövlət sərhədlərini kiçik qonşu dövlətlərin ərazisini zəbt etmək hesabına genişləndirmişlər.⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, bu genişlənmə şimal, cənub və əsasən qərb qonşu mülklərin, xüsusilə Qəbələ, Şəki, Sənariyə və Quştasb nahiyələrinin hesabına olmuşdur.

B.Dorn Şirvanın ərazisi haqqında yazır ki, Şirvan vilayəti bir tərəfdən Şəki, digər tərəfdən Dərbəndə qədər olan ərazini əhatə etmişdir.¹⁰

Şirvan ərazisi və onun sərhədləri haqqında orta əsr müəlliflərinin, habelə tədqiqatçıların yazdıqlarından müəyyən etmək olar ki, qədim Albaniyanın şərq hissəsi sonralar Şirvan adlanmışdır. V.V. BAtrold da qədim Albaniyanın şərq hissəsini Şirvan adlandırır.¹¹ A.Bakıxanova görə, “Şirvan və Dağıstan birgə olaraq Albaniya olmuşdur.”¹²

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, IX-X əsrlərdə Şirvan qədim Albaniya ərazisinin müəyyən bir hissəsini təşkil edirdi. X əsrin mötəbər müəlliflərindən biri olan Müqəddəsi Şirvan, Şamaxı, Bakı, Şabran və Dərbəndi Arranın şəhərləri

⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsl. V.Minorskinin nəşri, səh.7.

⁶ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsl. V.Minorskinin nəşri, səh.11.

⁷ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh.219.

⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 4.

⁹ Б.Дорн. К истории Кавказских стран и народов. Опыт истории Ширваншахов (перевод Д.Джафарова). ТИЕА, inv. №1741, səh. 10. (Bundan sonra: B.Dorn, ТИЕА, inv. №1741).

¹⁰ B.Dorn. ТИЕА, inv. №1741, səh. 8.

¹¹ В.Бартольд. Место прикаспийских областей, səh.143.

¹² A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh.20.

sırasında qeyd etmişdir.¹³ İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, X əsrdə Şirvan əsasən üç nahiyədən ibarət olmuşdur. Bunlar Şərvan (Şirvan), Xursan və Laican nahiyələri idi.

“Hüdud əl-ələm”¹⁴ əsərində Şirvan, Xursan və Laican (Liran) nahiyələrinin adı çəkilir.¹⁵ Buradan aydın olur ki, ilk zamanlar kiçik bir vilayət olan Şirvan X əsrin 80-ci illərinə qədər əsasən üç nahiyədən, yəni Şirvan, Laican¹⁶ və Xursan nahiyələrindən ibarət idi. Bu nahiyələr haqqında “Hüdud əl-ələm”də çox maraqlı və qiymətli məlumat vardır. Bu əsərdə yazılır: “Şirvan, Xursan və Laican üç nahiyədir ki, padşahı da birdir. Və bu padşah Şirvanşah, Xursanşah və Layzanşah (Laicanşah) adlandırılır. O, Şamaxıdan bir fərsəng uzaqdakı hərbi düşərgədə yaşayır. Burada ucabaşlı bir dağ vardır. O, yastı, düz, dördguşəli, eni uzunluğu dörd fərsəngdir. Heç bir tərəfdən yolu yoxdur, ona yalnız bir tərəfdən çətin və ağır yol çəkmişlər. Burada dörd kənd vardır və bu padşahın bütün xəzinə və sərvətləri orada saxlanılır. Onun bütün əhalisi, kişili-arvadlı orada qalır. Onlar orada əkər və orada yeyərlər. Bu qala Niyal qala adlanır və ondan bir fərsəng məsafədə daha möhkəm bir qala vardır. Şahın zindanı oradadır. Xursan Dərbəndlə Şirvan arasında bir nahiyədir. Qafqaz dağına bitmişdir. Burada yun parça və paltarlar istehsal edilir. Bütün dünyada tanınan “məhfuri” xalıları bu üç nahiyədə hazırlanır”.¹⁷ Mənbələrdə bu nahiyələrin ərazisi haqqında heç bir məlumat verilmir, mənbələrin bəzi qeyri-müstəqim məlumatından bu nahiyələrin ərazisini təqribi surətdə müəyyən etmək mümkündür.

Əhməd Yə`qubi “Tarix” əsərində Xurs (Xırs) qalasının adını çəkir. O, yazır ki, ərəb sərkərdəsi Yəzid ibn Usayd xəzərlərlə müharibə zamanı məğlubiyyətə uğrayıb geri çəkildiyi zaman, Xurs qalasına gəlmişdi.¹⁸

Yuxarıda göstərilən ilk mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, Xurs qalası dəniz sahilində yerləşən Beşbarmaq dağında olmuş, Xızı (Xizan)¹⁹ daxil

¹³ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh.20.

¹⁴ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 a.

¹⁵ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 a. Вах: А.А.Али-заде. Некоторые сведения о Ширване, səh. 6.

¹⁶ V. Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər, səh.15, 75 və s.

¹⁷ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 a, 33 b.

¹⁸ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 447.

olmaqla, Şirvandan cənuba doğru Xəzərsahili vilayət Xursan, şahlıq isə Xursanşah adlanmışdır. “Hüdud əl-aləm”də qeyd edilir ki: “Xursan, Dərbənd Şirvanında bir nahiyədir, Qafqaz dağına bitmişdir, oradan yun libaslar ixrac edilir.”²⁰

Layzan (Laican) vilayətinin coğrafi mövqeyi haqqında ilk mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. İbn Havqəl Şirvan şəhərlərinin adını saydığı zaman sıra ilə Şamaxı, Şirvan, Laican və Şabran şəhərlərinin adını çəkir.²¹ Hətta İbn Havqəl Şirvan və sair şahlıqlardan bəhs etdiyi zaman, digər mənbələrdə “Layzan” şəklində yazılan şahlığı “Laicanşah” – deyə yazır.²² Fikrimizcə, “Layzanşahlıq” sözünün “Laicanşahlıq” şəklində həqiqətə müvafiq olaraq yazılması daha doğrudur. V.Minorski “Hüdud əl-aləm” əsərinin ingiliscə tərcüməsinə yazdığı qeydlərdə Layzan nahiyəsini Laican ilə müqayisə edir və ya Layzanşahlığın Girdiman çayı ilə Göyçay arasındakı ərazini əhatə etdiyini göstərir.²³

X əsr mənbələrində Şirvan, Xursan və Laican nahiyələrinin zəngin mədəniyyətə yataqlarına və təbii sərvətlərə malik olduğu, bu vilayətlərdən xarici ölkələrə sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarının göndərildiyi göstərilir.

Bəhs etdiyimiz dövrdə (IX-XI əsrlər) Şirvanın tərkibinə Xursan və Laican vilayətlərindən başqa, Məsqət, Dərbənd, Qəbələ, Şəki, Sənariyə, Beyləqan vilayətləri, hətta müəyyən dövrdə Bərdə də daxil olmuşdur.

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində qeyd edilir ki, Məsqət torpaqlarında çoxlu qalalar, kəndlər və zəmilər vardır. Məsqət Samur çayı, Xəzər dənizi, ləzgi vilayətləri və Şirvanla həmsərhəddir.²⁴ Məsqət haqqında qeyd edilən məlumatdan aydın olur ki, əvvəllər şəhər və qala adı ilə məşhur olan Məsqət²⁵ IX-XI əsrlərdə Samur çayı ətrafındakı nahiyənin adı olmuşdur. Beləliklə, IX-XI əsrlərdə Şirvan, Azərbaycanın böyük bir hissəsini təşkil edən şimal vilayətlərini əhatə edirdi.

¹⁹ Bəlzuri yazır ki, Xəlifə Osmanın (644-656) əmri ilə Səlmən ibn Rəbiyə Arrana gəldi... sonra Kürü şimal tərəfə keçərək Qəbələ, Şəki, habelə “Əhli Xizan” Şirvanşah, Məsqət, Şabran, Bab (Dərbənd) əhalisi ilə müqavilə bağlayıb, onları vergi verməyə məcbur etdi. Bax: Bəlzuri. Göstərilən əsəri, 9 (14).

²⁰ “Hüdud əl-aləm”, vər. 33 a, 33 b.

²¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.342.

²² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.348.

²³ “Hüdud əl-aləm”, səh. 405-408, 410, 411; V.Minorski. Şirvan və Dərbənd tarixi, səh. 15, 76.

²⁴ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslü. V.Minorskinin nəşri, səh.16.

²⁵ İndi Müşgür.

ŞİRVAN ƏRAZİSİNDƏ YAŞAYAN ƏHALİ

IX-X əsrlərdə Şirvanda müxtəlif dillərdə danışan tayfalar yaşayırdı. O zaman bu tayfaların Azərbaycan xalqı tərkibində birləşməsi prosesi tamamilə başa çatmamışdı. Qafqaz sıra dağlarının şərq ətəklərində, təqribən müasir Şirvan və Dağıstan ərazilərində yaşayan əhali və tayfalar haqqında ilk mənbələrdə olduqca az məlumat verilir.

Məlum olduğu kimi, hazırda Şirvan vilayətini əhatə edən rayonlarda azərbaycanlılardan başqa, buduq, haput, xınalıq (hunluq), tat, talış, dağ yəhudiləri,²⁶ albanlar, udinlər, ləzgilər və başqa tayfa qalıqları vardır. Şübhəsiz ki, tarixi inkişaf prosesində Azərbaycan xalqının təşəkkülündə qismən iştirak edə bilməyən bu tayfa qalıqları müasir dövrə qədər qalmış və hətta bunların bəziləri özlərinin dillərini belə mühafizə edə bilməmişlər.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflər Şirvanda yaşayan tayfaların bütünlüklə adlarını göstərmədikləri üçün müasir tayfa qalıqları ilə onları müqayisə etmək mümkün deyildir. Bu müəlliflər Qafqaz dağlarında yaşayan tayfaların qismən adlarını qeyd etmişlər.

Qafqaz sıra dağlarından və burada yaşayan tayfalardan bəhs edərkən, İbn Havqəl yazırdı ki, orada olan məşhur Kəbk (Qafqaz) dağı ətrafında müxtəlif dildə danışan çoxlu tayfa vardır.²⁷ Qeyd etmək lazımdır ki, X əsrdə Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimal, şərq və cənub ətəklərində yaşayan müxtəlif tayfaların qalıqları bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. X əsrin məşhur tarixçisi Məs`udi qeyd edir ki, hələ VI əsrdə Qafqaz dağlarında bir sıra istehkamların tikilməsi, səddlərin çəkilməsi, bununla əlaqədar olaraq bəzi tayfaların bu rayona köçürülməsi və sair tədbirlər buradakı tayfaları xəzər, türk, sərir və sair tayfaların hücumlarından mühafizə etməkdən ibarət idilər.²⁸ Bu tayfaların əksəriyyəti çox qədimdən burada yaşayan yerli tayfalar idi. Lakin bəzi tayfalar miladın əvvəllərindən buraya köçüb gəlmişdilər. Misal üçün, Şahdağın şimal

²⁶ Dərbənd və Qubada yaşayan dağ yəhudiləri, güman edildiyinə görə, Xəzər yəhudilərinin qalıqlarıdır.

²⁷ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.349.

²⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 2-3.

ətəklərində (Quba rayonu), uca bir təpənin başında olan Xınalıq kəndinin IV əsrdə buraya gələn hunlar tərəfindən təsis edildiyini güman etmək olar. İstəxri Qafqaz dağı ətəklərində olan tayfalardan bəhs edərkən göstərir ki, burada olan filan və ləkh tayfalarından başqa, layzan-şərvan və başqa tayfalar da vardır. Bu tayfalar çox qüvvətli olub, özlərinə məxsus torpaqları, piyada və süvari dəstələri vardır.²⁹

X əsrdə Şirvan ərazisində müxtəlif tayfaların olmasının başlıca səbəbi bu ölkənin yaşayış üçün əlverişli olması, hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olması, şimaldan cənuba və əks istiqamətdə gəlib keçən tayfaların burada məskən salması və sair tarixi amillərlə izah edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xilafət zəiflədiyi dövrdə Şirvanda və ümumiyyətlə Azərbaycanda qüdrətli yerli dövlət meydana gələnə qədər səbirlər, xəzərlər və başqa türkdilli tayfalar Şimali Qafqazdan Dərbənd keçidi vasitəsilə Azərbaycana basqın edirdilər. Bu dövrdə, 320 (932)-ci ildə Dərbənddə qarışıqlıq olmuşdu. Bu vilayət bir hakimin əlindən digərinin əlinə keçirdi.³⁰ Şübhəsiz ki, belə bir vaxtda Şirvana türkdilli yeni tayfalar gəlmiş və burada özlərinə məskən salmışdılar.

Qafqaz dağlarında yaşayan tayfalar və bu tayfaların dilləri haqqında bəhs edən İstəxri yazırdı ki, deyirlər, Dərbənd ilə birləşən bu dağlarda (Qafqaz dağlarında) yetmişdən Atrıq müxtəlif tayfa yaşayır və hər tayfanın özünəməxsus dili vardır, bunlar bir-birlərinin dilini başa düşmürlər.³¹ Lakin İbn Fəqih və Məs`udi, İstəxri tərəfindən göstərilən tayfa və dillərin miqdarını dəqiqləşdirmişlər. İbn Fəqih yazır ki, “Qafqaz dağlarında 72 tayfa vardır və bu tayfaların hər biri tərcüməçi olmadan qonşu tayfaların dilini başa düşmür”.³² Qafqaz dağlarında 72 tayfanın və hər bir tayfanın öz dilinin olduğunu Məs`udi də təsdiq edir. O yazır ki, “Qafqaz – böyük sahəli əzəmətli dağdır; bir çox məmləkəti və xalqı əhatə edir. Bu dağda yetmiş iki tayfa yaşayır və hər tayfanın öz şahı və bir-birindən fərqlənən dili vardır”.³³ Bu məsələ haqqında məlumat

²⁹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 187.

³⁰ Mirzə Kazım bəy. Dərbəndnamə. СПб, 1851, səh.137.

³¹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh.186; А.А.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, səh 4.

³² İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 295.

³³ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh 2.

verən İstəxri həmin tayfaların dillərindən nümunələr də göstərmişdir. O yazır ki, ümumiyyətlə, Azərbaycan, Ermənistan və Arranda istifadə edilən dil fars və ərəb dilləridir. Müəllif qeyd edir ki, Dəbildə erməni və Bərdə ərazisində yaşayanların dili isə Arran dilidir.³⁴

Qafqaz dağlarında yaşayan tayfalar və onların dilləri haqqında ən dəqiqləşdirilmiş məlumatı İbn Havqəl verir. O yazır ki, deyilənlərə görə, Qafqaz dağlarında yaşayan əhali üç yüz altmış dildə danışır, mən əvvəllər özüm bir çox şəhərləri görməyə qədər bu şəhərlərin hər birində türk (Azərbaycan) və fars dillərindən başqa yerli dillərin mövcud olmasına şahid olanadək bunu inkar edirdim.³⁵

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan ölkəsində mövcud olan bu tayfaların əksəriyyəti, tarixi inkişaf prosesində, hələ X-XI əsrlərdən başlayaraq təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan xalqının tərkibinə qarışib assimilyasiyaya uğramışlar. Bunlardan bəziləri öz xüsusiyyətlərini və dilini zəmanəmizə qədər saxlamışdır. Məsələn, xəzərlər³⁶ albanlar,³⁷ zıxlar,³⁸ şəkinlər,³⁹ dudanilər⁴⁰ və başqa tayfaların yalnız adları və yaxud adları ilə bağlı şəhər, kənd, çay, dağ və yer adları qalmışdır.

Məs`udinin yazdığına görə, şəkinlər tayfası içərisində olan müsəlmanlar ticarət və müxtəlif növ sənətkarlıqla məşğul olurdular.⁴¹ Güman etmək olar ki, indiki Şəki şəhərinin adı bu tayfaların adından alınmışdır. Həmin müəllifin qeydinə görə, dudanilər bütperəst idilər.⁴² Dudaniyyə və Dudan adına Bəlazuri, İbn Fəqih və başqa orta əsr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlmək olar. Bu müəlliflərə görə, Sasanilər Qafqaz sıra dağlarında dudanilər tayfasının yaşadığı yerlərdə başqa istehkamlarla yanaşı, Əbvab əd-Dudaniyyə (Didu Saniyyə və ya

³⁴ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh.192.

³⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.347; A.A.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, səh 4.

³⁶ Вах:Клавдий Елиан. XVII kitab, "Вестник древней истории", №2, 1948.

³⁷ Страбон. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб, 1890, I hissə, səh.105, 107, 129, 139, 141, 143, 146. (Ruscaya tərcüməsi V.V.Latışevindir).

³⁸ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh.24.

³⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.68.

⁴⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 6.

⁴¹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.68

⁴² Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.42.

Didə) adlanan keçidi istehkamlar tikdirərək möhkəmlətmişdilər.⁴³ Dudaniyyə keçidi Dağıstan tərəfdən Kaxetiyaya keçən Qafqaz sıra dağlarında idi.⁴⁴

Azərbaycan və Ermənistan əhalisinin dilinə gəldikdə isə, İbn Havqəlin yazdığına görə, “onların dili fars və ərəb dilləridir. Lakin ərəbcə çox az adam danışır, bundan başqa, fars dilində danışanlar ərəb dilini başa düşmürlər. Ərəbcə yalnız tacirlər, malikanə sahibləri təmiz danışirlər. Dəbil və onun ətrafında yaşayan əhali erməni dilində, Bərdə əhalisi isə Arran dilində danışır.”⁴⁵

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hələ X əsrdə Azərbaycanın bütün vilayətlərində ümumvahid dil əmələ gəlməmişdi. Müxtəlif tayfa dillərindən başqa, Azərbaycanın cənub vilayətlərinin əhalisi türk (Azərbaycan) dilində, Bərdə əhalisi Arran dilində danışır. Şirvanda isə müxtəlif dillər var idi. Xüsusilə indi “tat”⁴⁶ adlanan əhalinin danışdığı dildə, “haput” dilində və buraya köçüb gələn türkdilli tayfalar isə öz dillərində danışır. Getdikcə türkdilli tayfaların danışdığı dili üstün mövqə tutduğu üçün Azərbaycan dilinin təşəkkülündə bu dil əsas olmuşdur.

---

⁴³ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh.4 (5-6); İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh.288.

⁴⁴ V.Minorsky.Studies in Caucasian History. London, 1953, p.28.

⁴⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.348-349.

⁴⁶ X əsrdə “tat” sözü olmamışdır. Bu söz sonradan əmələ gəlmişdir.

ŞİRVANŞAHLIĞIN TARİXİNƏ DAİR

Şirvan iqtisadi, siyasi, hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan bir ölkədir. Cənub və şimal ölkələrinin açarı sayılan Şirvan xalqımızın tarixində çox böyük rol oynamışdır. Şirvan hələ VI əsrdən müstəqil olaraq tarix səhnəsinə daxil olmuşdur.⁴⁷

Məs`udi Şirvanşahlıqdan bəhs edərkən yazır ki: “Bərdə vilayəti tərəfindən müsəlmanların torpaqlarına yaxın olan bəzi yerlərdə və ölkələrdə Ənuşirvanın təyin etdiyi şahlar sırasında “Şirvanşah” adlanan şahlıq da vardır. Bu şah “Şirvanşah” ləqəbi qəbul etmiş və sonralar bu yerin hər bir şahı bu ləqəbi daşımışdır”.⁴⁸ IX əsrin müəllifi İbn Xordadbeh Azərbaycanda dörd şahlığın olduğunu qeyd edir. Bu şahlıqlardan biri də Azərbaycanda olan Şirvanşah idi.⁴⁹ Beləliklə, IX əsrin ortalarına yaxın Şirvanda əmələ gələn müstəqil Şirvan dövləti eyni zamanda “Şirvanşah” ləqəbini daşımışdır.

Məlum olduğu kimi, Sasanilər Şirvanın iqtisadi, hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Onların Şirvana təyin etdikləri canişinlərin hakimiyyəti getdikcə nəsil-dən-nəsilə ötürülməyə başlayırdı. Xüsusilə Sasani şahı Cəmasidən (497-499) başlayaraq, Şirvan hakimləri nəslən hakimiyyətə sahib olmuş və beləliklə, ilk Şirvanşahlar xanədanı əmələ gəlmişdir.⁵⁰

Sasani hökmdarları Şirvanda, Dərbənddə baş verən bütün mühüm hadisələri izləyir və bundan çox qorxurdula.⁵¹ Dərbənddən şimaldakı ərəzi Xəzər xaqanının əlində idi. Xaqanın paytaxtı əvvəllər Səməndər şəhəri, 722-723-cü ildən sonra Volqa çayı üzərindəki İtil (Ədil) şəhəri olmuşdur.⁵² Mirzə Kazım bəyin “Dərbəndnamə”sində qeyd edildiyi kimi, Xəzər xaqanının dörd yüz min

⁴⁷ B.Dorn. TİEA, iş №1741, səh.8.

⁴⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.4.

⁴⁹ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 17.

⁵⁰ E.A.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Bakı, 1923, səh.12, 26. İranda Məzdəkilər hərəkatı dövründə Qubad hakimiyyətdən kənar edildiyi zaman onun qardaşı Cəmasi 2-3 il şahlıq etmişdir. Həmdullah Qəzvini. Nuzhət əl-qülub, səh 115.

⁵¹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri. Beyrut nəşri, III cild, səh. 303.

⁵² В. В.Бартольд. Арабские известия о Ширване. «Советское востоковедение», I cild, М.-Л., 1940, səh. 18.

dilavər pəhləvandan ibarət qoşunu var idi. Xaqan ilə Sasani şahı Qubad (489-531) arasında həmişə ədavət və müharibə olurdu.⁵³ Sasani şahları öz dövlətlərinin şimal sərhədlərini xəzərlərin hücumlarından mühafizə etmək üçün bir sıra tədbirlər görürdülər. Xüsusilə bu rayonda böyük istehkamlar, qalalar tikir və buraya özlərinə yaxın saydıqları tayfaları köçürürdülər. Bəlazuri yazır ki, Qubad Şirvan vilayətindən Allan keçidinə qədər əraziyə çiy kərpicdən hasar çəkirdi. Bu hasar boyu üç yüz altmış şəhər saldırmışdı ki, Bab ul-əbvab tikiləndən sonra bunlar hamısı dağılmışdı.⁵⁴

Eyni zamanda, Sasanilər də, etibar etdikləri köçərilərdən və müxtəlif yerlərdən tayfalar köçürərək, Dərbənd ətrafında onlara yer verirdilər. Sasanilər bu tayfalara mərkəzi dövləti Atrıq xərcə salmamaq şərtilə, ölkəni düşmənlərdən və müxtəlif türk tayfalarından mühafizə etmək məqsədilə istədikləri istehkamları tikmək üçün icazə də verdilər.⁵⁵ “Dərbəndnamə”də göstəriləndiyi kimi, Qubadın fərmanı ilə Dərbənd ətrafına bir çox tayfa köçürüldü. Bunların bəziləri təmir edilmiş böyük Dərbənd şəhərinə sakin edildi.⁵⁶ Lakin Ənuşirvan (531-579) atasından sonra Dərbənd ətrafında üç yüz altmış şəhəri və qalaları təmir etdirib⁵⁷, hər birinə əmirilər təyin edərək sərhədin mühafizəsini onlara tapşırırdı.⁵⁸

Sasanilər tərəfindən çəkilmiş Dərbənd hasarı haqqında orta əsr müəllifləri bir sıra maraqlı məlumat verirlər. Bəlazuri göstərir ki, Dərbənd hasarı dənizdən başlayaraq dağın başına qədər çəkilmişdi, bu hasarın eni üç yüz dirsək idi. Hasar dənizə üç mil uzanmışdı. Hasar tikilib qurtardıqdan sonra, ona dəmir qapı qoyuldu; əvvəllər Dərbəndi mühafizə etmək üçün əlli min əsgər lazım olduğu halda, indi yüz süvari mühafizəçi təyin edildi.⁵⁹

İbn Fəqih Dərbənd haqqında məlumat verərkən belə yazır: “Ənuşirvan həmçinin öz məmləkəti ilə xəzərlər arasında daşdan və qurğuşundan eni 300 dirsək olan sədd çəkirdi və onu dağların zirvəsinə qaldırdı; sonra həmin səddi

⁵³ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 4.

⁵⁴ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 5.

⁵⁵ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 304.

⁵⁶ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 5.

⁵⁷ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 5.

⁵⁸ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 6,8.

⁵⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 7.

dənizə qədər uzatdı və divarda dəmir qapılar qoydu”.⁶⁰ İbn Fəqih eyni zamanda qeyd edir ki, Bab ul-əbvab şəhəri bina edildikdən sonra Sasanilər Qafqaz dağlarında 300 şəhər və qalanın bünövrəsini qoydular.⁶¹ “Dərbəndnamə”dən görüldüyü kimi, Qafqaz dağlarında 360 şəhər və qala tikilmişdir ki, bunlar da bəhs edilən dövrə qədər qalmışdı.⁶² Məs`udi yazır ki, Bab ul-əbvab adlanan şəhərin su və quru ilə uzanan və dağlara qaldırılmış divarının tikilməsi qurtardıqdan sonra Ənuşirvan buraya öz hakimləri ilə birlikdə əhali köçürdü, hər birinə rütbə təyin etdi və bu şahların ərazisinin sərhədlərini müəyyənləşdirdi.⁶³ Buraya göndərilən qoşun dəstələri də Sasanilərə yaxın tayfalardan idi.⁶⁴

Ərəb müəllifləri Qafqaz dağlarında, xüsusilə Dərbənd keçidində tikilən istehkamlarla çox maraqlandıqları üçün bu haqda bir sıra məlumat vermişlər. Onlar Dərbənd və Qafqaz sıra dağlarındakı bu istehkamların, əsas etibarilə, Sasanilərin hakimiyyəti dövründə tikilməsini və bunun səbəblərini göstərməyə çalışırlar⁶⁵. X əsr müəlliflərinin bu istehkamlar haqqında verdikləri məlumatın bir hissəsi əfsanəvi hekayələr olub, Sasanilər haqqında iranlılar tərəfindən uydurulmuş rəvayətlərə əsaslanır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu məlumatların əksəriyyəti X əsrdə mövcud olan tarixi faktlara əsaslandığına görə bunlara, şübhəsiz, tarixi həqiqət kimi baxmaq lazımdır. Qafqaz dağlarında, Şirvan və Dağıstan ərazisində bu istehkamların yeri və xarabalıqları zəmanəmizə qədər qalmışdır.

Dərbənd hasarı və onunla əlaqədar tikilən istehkamlar həqiqətən nəhəng müdafiə istehkamları idi. İbn Fəqih qeyd edir ki, Ənuşirvan tərəfindən tikilən Dərbənd divarları 7 fərsəng (təqribən 45-50 km.) məsafədə keçilməz meşəlik və uçurum qayalara qədər uzanır. O, yonulmuş dördkünc daşlardan tikilmişdir, bu daşlardan birini 50 adam qaldıra bilməz. Bu daşlar bir-birinin üzərinə qoyulmuş və bir-birinə dəmir bəndlərlə bərkidilmişdir. Bu 7 fərsəng məsafədə yeddi keçid

⁶⁰ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 291.

⁶¹ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 288.

⁶² Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh.24.

⁶³ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.5.

⁶⁴ Qudama. Göstərilən əsəri, səh. 260.

⁶⁵ Bəlazuri, Məs`udi, İbn Fəqih və başqaları.

düzəldilmişdir, bu keçidlərin hər birində mühafizəçilər qoyulmuşdur.⁶⁶ Şübhə yoxdur ki, Dərbənd hasarının çəkilməsi çox böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Ona görə də bu istehkamlar uzun əsrlər boyu öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Xüsusilə bu istehkamların Şirvan vilayətinin müəyyən vaxtlarda köçəri tayfaların basqın və hücumlarından mühafizə edilməsi üçün böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu nəhəng istehkamlar bir sıra əfsanələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qafqaz dağlarında tikilmiş istehkamlar nəinki Şirvan və Azərbaycan üçün, eyni zamanda bir sıra Yaxın Şərq ölkələri üçün də çox böyük əhəmiyyətə malik idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə hələ texnikanın inkişaf etmədiyi bir dövrdə bu nəhəng istehkamları yaratmaq üçün çoxlu insan əməyi və vəsait lazım idi. Sasanilər bu istehkamlarda yerli əhalini işləməyə məcbur edirdilər. Burada albanlar, azərbaycanlılar, şirvanlılar, dağıstanlılar və başqaları qul kimi işlədilir. Sasanilər əhaliyə zülm edir, bu istehkamlar üçün lazım olan vəsaiti onlardan toplayırdılar. Moisey Kalankaytuklu İran şahlarının Dərbənd hasarını çəkəndikləri zaman Albaniya əhalisinə zülm etdikləri haqda belə yazır: “Nəhəng hasarları çəkmək üçün İran şahları memarları aparır, müxtəlif materiallar toplayır və ölkəmizi taqətdən salırdılar”.⁶⁷

Sasanilər yerli əhali ilə bərabər bu istehkamlarda qoşun dəstələrini, memarları, daşyonanları, mühəndisləri də işlədirdilər. “Dərbəndnamə”də qeyd edilir ki, Dərbənd hasarını çəkmək üçün buraya 10 min əsgər, mühəndis, memar və səriştəli fəhlələr gətirilmişdi.⁶⁸

X əsr müəllifləri Dərbənd hasarından başqa, burada diqqəti cəlb edən binaların olması haqqında da məlumat verirlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən İbn Fəqihin verdiyi məlumat daha çox qiymətlidir. İbn Fəqih yazır: “Bab şəhərindəki divarın üstündə iki daş sütun vardır, sütunun hər birinin üstündə ağ daşdan yonulmuş şir heykəli durur. Onlardan aşağıda iki daş var və həmin daşların üstündə də şir təsvir edilmişdir. Qapının yaxınlığında insan heykəli vardır. Onun ayaqlarının

⁶⁶ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh.291.

⁶⁷ Моисей Каганкатвацци. История Агван, səh.103.

⁶⁸ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh.5.

arasında ağzında üzüm salxımı olan tülkü təsvir edilmişdir. Şəhərdən kənarda “Məsruf hovuzu” (Qübbəli hovuz) adı ilə məşhur olan hovuz vardır. Hovuzun içərisində pilləkən qayırılmışdır, hovuzda su az olduqda pillələrdən hovuza enirlər. Pilləkənin hər iki tərəfində daşdan iki şir qayırılmış, bu şirlərin birinin üzərində isə daşdan adam heykəli qoyulmuşdur.

Hökmdarların evi üzərində də daşdan yonulmuş və divardan bir qədər aralı olan iki şir heykəli qoyulmuşdur”.⁶⁹

Bu parçada göstəriləyi kimi, hökmdarın evi və sair binalar üzərində simvolik şəkildə təsvir edilmiş şir surəti tarixi cəhətdən çox maraqlıdır”.

1925-1926-cı illərdə Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən Qəbələdə qazıntı işləri zamanı tapılan bəzəkli qablar üzərində güləşən şirlər təsvir edilmişdir.⁷⁰ Buradan aydın olur ki, simvolik qəbul edilmiş şir surəti və ya heykəli tikililərdə qoyulduğu kimi, təsərrüfat əşyalarına da nəqş edilirdi. Demək olar ki, VI əsrdə şir obrazından Azərbaycan tayfaları da simvolik surətdə geniş istifadə edirdilər.

Şir surəti V-VI əsrlərdə nəinki Şirvanşahların, iranlıların, hətta Volqa boyundakı bulqarların, Bolqarıstan Demokratik Respublikasının və sair xalqların dövlət nişanı kimi qəbul edilmişdir.

Şübhəsiz ki, göstərilən şir surəti “Şirvan” sözünün, habelə Şirvanşah və ya Şiryanşah ləqəbinin yaranması ilə əlaqələndirilə bilər. Şirvanşah titulu müstəqil Şirvan dövlətinin yaranması ilə meydana gəlmişdir. Şirvanşah (Şiryanşah) titulunun əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvanşah titulu Şirvan ölkəsinin adı ilə sıx bağlıdır. Əldə olan mənbələrdən aydın olduğuna görə, Şirvanşah ləqəbi VI əsrdən meydana çıxmışdır. Məs`udi yazır ki, Ənuşirvan tərəfindən təyin edilmiş Şirvan adlı bir şəxs, Qafqaz dağları ətəklərində bir neçə şahlığı ələ keçirdi.⁷¹

Bu məlumatdan aydın olur ki, hələ Sasanilərin dövründə Şirvan adlı hakim nəzərdə tutulan Şirvan torpaqlarından başqa, Sasanilər tərəfindən Şirvana yaxın

⁶⁹ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 291-292; Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 304-305.

⁷⁰ D.Şərifov. Некоторые памятники искусства и древности Нухинского уезда. Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin Xəbərləri. Bakı, 1926, №2, səh.76.

⁷¹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.4.

yerlərdə yaradılan və vergi ödəməyə məcbur edilən “şahlıqları” da ələ keçirmişdir.

Həmdullah Qəzvini özündən əvvəlki müəlliflərə əsasən yazırdı ki, Dərbənd hasarını İsfəndiyar bina etmişdi, Ənuşirvan həmin hasarı başa çatdırdı və oraya sərkərdələr (isfəhsalarlar) təyin etdi ki, İran əhalisini qıpçaqların basqınından müdafiə etsinlər və o vilayəti həmin sərkərdələrə verib, hər birini (üzərində şəkillər nəqş edilmiş) surətlərə⁷² görə adlandırdı. Məsələn, Şirvanşah, Filanşah⁷³ və sairə.

B.Dorn yazır ki, Ənuşirvan Dərbəndi tikdirdikdən sonra Qafqaz dağlarında olan qalaların hər birinə hakim (sərkərdə) təyin etdi və onların ixtiyarına qoşun dəstələri, yaşayış üçün müəyyən torpaq sahələri və əhali verdi. Bundan başqa, hər bir hakim üçün xüsusi paltar nümunəsi müəyyən edildi. Bu hakimlərə veriləcək paltarların üzərində (hər hakim üçün müəyyən edilmiş) şəkil (heyvan şəkli) nəqş edildi. Həmin hakimlər paltarları üzərindəki şəkilə görə adlanmağa başladı. Beləliklə də paltarında fil şəkli olan hakimə Filanşah, su qabı şəkli olan hakimə Baqranşah, şir şəkli olan hakimə Şirvanşah, bir başqası gümüş tac ilə mükafatlandırıldığı üçün ona Sərirşah deyirdilər. Sərhəd boyunda əmələ gəlmiş belə şahların vəzifəsi, əsas etibarilə, sərhədləri şimaldan basqın edən tayfaların hücumundan mühafizə etmək idi.⁷⁴ Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən şahların hakimiyyəti getdikcə irsi olmağa başlayırdı. Onların ixtiyarında olan qala, şəhər və torpaqları sonralar nəsli hakimlər idarə edir və əcdadlarına verilən titulları mühafizə edirdilər.⁷⁵

B.Dorn Məs`udiyə əsaslanaraq, belə bir nəticəyə gəlir ki, Şirvana təyin edilən ilk hakim Şirvan Ənuşirvanın yaxın qohumlarından olmuş və bunun nəslindən olan hakimlər də Şirvanşah titulu daşımışlar.<sup>76</sup> Məs`udiyə görə Şirvanşah Bəhram Gur (421-441) nəslindən idi.⁷⁷

---

⁷² Həmdullah Qəzvini. Tarix-i Quzidə. London, 1910, səh.115.

⁷³ Heyvan şəkilləri.

⁷⁴ B.Dorn. TİEA, inv. №1741, səh. 11, 12.

⁷⁵ B.Dorn. TİEA, inv. №1741, səh. 12.

⁷⁶ B.Dorn. TİEA, inv. №1741, səh. 11, 12.

⁷⁷ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.4. Məs`udinin Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidi Bəhram Gur nəslinə mənsub etməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Bu haqda aşağıda qeyd ediləcəkdir.

Lakin Dövlətşah Şirvanşahları Bəhram Çubin nəslinə mənsub etmişdir.⁷⁸ Bizcə, Şirvanın ilk hakiminin istər Bəhram Gur, istər Bəhram Çubin, istərsə də Ənuşirvan nəslinə mənsub edilməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər ilk Şirvan hakimi Sasanilər tərəfindən təyin edilmişdisə, bir az keçəndən sonra onun nəslinə mənsub olan Şirvanşahlar yerli əhali ilə qaynayıb qarışaraq tamamilə yerliləşmişdilər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk Şirvanşahın hakimiyyəti haqqında əlimizdə müəyyən bir məlumat yoxdur. Güman etmək olar ki, o, Ənuşirvanın (531-579) hakimiyyəti dövründə Şirvan torpaqlarını idarə etmişdir.⁷⁹ Lakin Şirvan torpaqları ilk hüdudlarında qalmayıb, getdikcə genişləndirilmişdir.

Şərəfxan Bidlisi yazır ki, Şirvan hakimlərinin nəsəbi Ənuşirvan Adilə çatır.⁸⁰ Ə.Ə.Əlizadə Şərəfxan Bidlisiyə və başqa müəlliflərə istinad edərək göstərir ki, Şirvanşahların mənşəyi və Şirvanşah dövlətinin əmələ gəlməsi Şirvan ilə qonşu dövlətlərin arasında baş verən hadisələrin gedişindən doğmuşdur. Buraya təyin edilən yüksək rütbəli sərkərdələrdən biri Şirvanşahlar sülaləsinin əsasını qoymuşdur. Həmin sərkərdə yerli zadəganlarla qaynayıb qarışaraq əvvəllər Şirvanı mərkəzi dövlət adından idarə etməsinə baxmayaraq, sonralar onun xələfləri böyük sərvət toplamış, hakim sinfin və mərkəzi dövlətin tələblərini təmin edərək, bu ölkəni nəslə olaraq idarə etməyə başlamışlar.⁸¹

Yuxarıda göstəriləyi kimi, bir sıra orta əsr müəllifləri Şirvanşahları Sasanilər nəslinə mənsub edirlər. Bizcə, Sasanilər nəslinə yalnız VI əsrdə meydana gələn ilk Şirvanşahlar mənsub edilə bilər, Xilafətin zəifləməsilə meydana gələn Şirvanşahlar və sonrakı Şirvanşahlar sülaləsi isə tamamilə başqa sülalələrdir. Bunları bir birindən ayırmaq lazımdır. Ona görə də biz əvvəlcə Şirvanşah Məzyədilər sülaləsindən bəhs edəcəyik.

Tarixi mənbələrdən aydın olduğu kimi, Sasanilər dövləti ərəblərin zərbəsi altında dağıldıqdan sonra, 642-ci ildə ərəb sərkərdəsi Əbdürrəhman ibn Rəbiənin

⁷⁸ B.Dorn. TİEA, inv. №1741, səh. 11, 12.

⁷⁹ B.Dorn. TİEA, inv. №1741, səh.13.

⁸⁰ Şərəfxan Bidlisi. Şərəfnamə, II cild, СПб, 1862, səh.56.

⁸¹ А.А.Ализде. Некоторые сведения о Ширване, səh 15-16.

Şirvana hücumu zamanı Şirvanı Şəhriyar adlı hakim idarə edirdi. Şəhriyar haqqında Təbəri maraqlı məlumat verir. O yazır ki, ərəblər ilk dəfə 640-cı ildə Azərbaycan hakimi İsfəndiyarla Azərbaycanın tabe edilməsi haqqında müqavilə bağladıqdan sonra xəlifə Ömər (634-644) Əbdürrəhman ibn Rəbiəni və onun qardaşı Səlmanı Dərbəndi fəth etməyə göndərdi. Əbdürrəhman əl-Baba (Dərbəndə) yaxınlaşdıqda sərhəd vilayətinin hakimi Şəhriyar onu qarşıladı. Müəllif əlavə edərək yazır ki, Şəhriyar iranlı olub, Şəhriyar şahın nəslindən idi. Hətta Şəhriyar Əbdürrəhman ilə görüşdükdə ona özü haqqında demişdi ki, erməni olmadığı kimi, nəsil etibarilə qafqazlı da deyildir. Təbərinin yazdığına görə, Əbdürrəhman Şəhriyarı çox nəzakətlə qəbul edərək onun xahişlərini yerinə yetirmək üçün Azərbaycanda əməliyyat aparən ərəb qoşunlarının komandanı Süraqənin yanına göndərmişdi.

Şəhriyar tabe olduğunu bildirərək, ərəb sərkərdələrindən xahiş etdi ki, o öz yerində qalmaq şərtilə, şimal tayfaları ilə mübarizədə ərəblərə yardım edəcəkdir. Lakin bütün bunların əvəzində ölkə əhalisinin can (cizyə) vergisindən azad edilməsini ərəblərdən xahiş etmişdi.

Təbərinin yazdığına görə, Süraqə bu şərtləri qəbul etdi, lakin cizyə vergisindən yalnız bütpərəst düşmənlərə qarşı müharibə edən şəxslərin azad edilməsi qərara alındı. Süraqə ilə Şəhriyar arasındakı bu sazişin şərtləri xəlifə Ömərə xəbər verildikdə, o bunları bəyənərək təsdiq etdi.⁸² Təbərinin yazdığına görə, Osmanın xəlifəliyi dövründə (644-656) Əbdürrəhman xəzərlər üzərinə hücum etdiyi zaman Şəhriyar ona bəzən məsləhətlər vermiş, səfərdə iştirak etmişdi.⁸³

Yuxarıdakılara əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi əsərlərdə Şirvan hakimi Şəhriyarın adı göstərilmədən “Məlik Şirvan” deyə qeyd edilir. Məsələn, “Dərbəndnamə”də yazılır ki, 27 (647-648) və 28 (648-649)-ci illərdə ərəb sərkərdəsi Əbdürrəhmanın qardaşı Səlman ibn Rəbiə Bərdədən Şirvana tərəf getdi. Kür adı ilə məşhur olan suyu keçdi və Şirvan zahir olan yerə gəldi.

⁸² Təbəri. Göstərilən əsəri, səh.255-256.

⁸³ Təbəri. Göstərilən əsəri, səh. 255-256; Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh.161.

“Şirvan məliki” onun yanına adam göndərdi və sülh istədi, Səlman bunu qəbul etdi. O, qərara alınan malı aldıqdan sonra Şabran və Məsqət tərəfə getdi.⁸⁴

Bəlazurinin yazdığına görə, Səlman ibn Rəbiə Bərdicdən sonra Kür ilə Arazın birləşdiyi yerə gəldi, Kürü keçərək Qəbələni tutdu, Şəki və Kəmişan hakimi ilə vergi vermək şərti ilə, sülh sazişi bağladı. Eyni zamanda Xizan əhalisi, Şirvan şahı, dağın qalan hakimləri, Məsqət, Şabran və Bab (Dərbənd) şəhəri əhalisi də bu şərtlərlə Səlmanla saziş bağladı.⁸⁵ Müəllif qeyd edir ki, Səlman şimala tərəf keçən kimi əhali qapıları bağladı, Xəzər xaqanı Bələncər çayının o tərəfində Səlmanı qarşıladı; baş verən döyüşdə Səlman öldürüldü.

Bəlazurinin bu məlumatlarından göründüyü kimi, ərəb hücumlarının ilk dövrlərində Şirvanşahlıq mövcud idi. Bundan başqa, Bəlazuri yazır ki, Məsləmə İbn Əbdülməlikin növbəti hücumu zamanı Şirvanşah, Liranşah, Məsqət hakimi onunla saziş bağladı. Məsləmə İbn Əbdülməlik eyni zamanda Xizan əhalisi ilə də sülh müqaviləsi bağlamışdı. Bu müqaviləyə görə, Məsləmə Xizan qalasını uçurtmuşdu.⁸⁶

Yə`qubinin yazdığına görə, xəlifə Hişam (724-743) Məsləməni 107 (725-726)-ci ildə Azərbaycan və Ermənistanə vali təyin etmişdi.⁸⁷ Lakin sonra o, Ermənistan və Azərbaycana Məsləmənin yerinə Mərvan ibn Məhəmmədi vali təyin etdi.⁸⁸

Bəlazuri və Yə`qubinin yuxarıdakı məlumatlarından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, VIII əsrin 40-cı illərinə qədər Şirvanı ilk Şirvanşah nəslinə mənsub olan hakimlər – Şirvan məliki və ya Şirvanşah idarə edirdi. Bu məlumatlardan eyni zamanda aydın olur ki, Şirvan ərazisi Dərbəndə qədər uzanırdı. Bəlazurinin qeyd etdiyinə görə, Şirvanı Şirvan məliki adlanan Əş-Şəmax ibn Şüca idarə edirdi.⁸⁹

⁸⁴ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh.166.

⁸⁵ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh.9; Yə`qubi. Tarix, II cild, səh.194.

⁸⁶ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh.12 (17).

⁸⁷ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 380.

⁸⁸ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 382.

⁸⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh.14-20. Görünür, Əş-Şəmax ibn Şüca Şirvanı müstəqil idarə etməyə çalışırdı. Habelə bax: В.Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Перевод с немецкого. М., 1970, с.56.

Ərəblər Azərbaycanı istila etdikdən sonra Şirvan əhalisi üzərinə ağır vergilər qoyur və xəzərlərlə müharibə etdikləri zaman Şirvanı özlərinə kömək etməyə məcbur edirdilər. Bəlazuri yazır ki, xəlifə Hişamın Azərbaycan və Ermənistandakı əmirləri, sonralar isə xəlifə olan Mərvan ibn Məhəmməd 742-ci ildə xəzərlər üzərinə hücum etdiyi zaman Şirvanı talan etmişdi. “Mərvan (Şirvan əhalisi üzərinə) hər il 10000 müdd (təqribən $\frac{3}{4}$ litr) vergi qoyub, Şirvan hakimini məcbur edir ki, Xəzər torpaqlarına hücum edildiyi zaman, ərəblərin ön sıralarında getməli, geri qayıtdıqları zaman isə arxa sıralarda gəlməlidir.”⁹⁰

“Dərbəndnamə”dən məlum olduğu kimi, 120 (737-738)-ci ildə Mərvan ibn Məhəmməd Dərbəndə hakim təyin olunduqdan sonra Miskincə tayfasından on dörd min batman buğda, qırx min dirhəm pul, Şirvandan isə iyirmi min batman buğda və əlli min dirhəm vergi alırdı.⁹¹ Ərəblər Dərbənddə böyük buğda anbarı düzəltmişdilər, ətraf vilayətlərdən topladıqları taxılı burada saxlayırdılar. Ərəblər Şirvanı istila etmələrinə baxmayaraq, ilk vaxtlar yerli Şirvan hakimliyini ləğv edə bilmədilər, lakin sonralar Şirvanı idarə etməkdən ötrü buraya ərəb əmirləri təyin etməyə başladılar.

---

⁹⁰ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 14-19.

⁹¹ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 106.

MƏZYƏDİLƏR SÜLALƏSİ

Xilafətin mərkəzi dövləti zəiflədikcə vilayət hakimləri özlərini müstəqil hiss etməyə başlayırdılar. Azərbaycan, Ermənistan, Arran və Şirvanı idarə edən ərəb hakimləri Məzyədilər-Şeybanilər IX əsrin ortalarında Şirvanda siyasi hakimiyyəti tamamilə öz əllərinə alaraq, onu müstəqil idarə etməyə başladılar.⁹²

Məzyədilər Ərəbistan yarımadasında yaşayan Rəbiə qəbiləsinin Şeybanilər şaxəsinə mənsub idilər.⁹³ Tarix səhifələrində Məzyədilər və ya Məzyədilər-Şeybanilər adı ilə məşhur olan bu sülalənin görkəmli nümayəndələri ilk Abbasilər xəlifələrinin hakimiyyəti dövründə Xilafətin hərbi və inzibati işlərində çox böyük rol oynamışdılar. Məzyədilər VIII əsrin ikinci yarısından etibarən Xilafətdə bir sıra mühüm hərbi-inzibati vəzifələrə təyin olunmuşdular. VIII əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, Məzyədilər sülaləsindən olan Yəzid, onun oğlanları Əsəd, Xalid və Məhəmməd Bağdad xəlifələri tərəfindən növbə ilə Azərbaycan və Ermənistan hakimi təyin olunmuşdular. O zaman Ermənistan, Gürcüstan, Arran və Şirvan (Dərbənd də daxil olmaqla) bir inzibati dairəyə daxil idi. P.K.Juzenin tədqiqinə görə, bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın cənub vilayətləri bu əmirliyə daxil deyildi.⁹⁴

Məzyədilərin mənsub olduğu qəbilə uzun müddət Xilafətin əyalətlərində köçəri həyat keçirdikdən sonra Mesopotamiyada, Bəsrə ilə Kufə arasında məskən salmışdı. Tarixçilərin yazdığına görə, o zaman bu tayfanın başında Məzyədilər sülaləsinin banisi – Yəzid ibn Məzyədin dayısı Məənan dururdu.⁹⁵ Məənan bir sıra müharibələrdə olmuş, Xilafətin sərəncamlarını yerinə yetirmişdi. Lakin Məənan öldükdən sonra Məzyədilər sülaləsinin banisi olan Yəzid ibn Məzyəd tayfanın başçısı sayılırdı. Ərəb müəlliflərinin yazdığına görə, Xilafətin istər xarici və istərsə də daxili düşmənlərlə etdiyi müharibələrin çoxunda Yəzid ibn Məzyəd qoşun komandanı kimi iştirak etmişdi.⁹⁶

⁹² П.К.Жузе. Мутагаллибы в Закавказье в IX-X вв., сәh.179.

⁹³ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, сәh.2.

⁹⁴ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, сәh.2.

⁹⁵ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, сәh.3.

⁹⁶ Yəzid ibn Məzyədin hərbi-inzibati fəaliyyəti haqqında P.K.Juze müfəssəl məlumat toplamışdır. Bax: П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане.

Yəzid ibn Məzyəd Xilafətin bir neçə vilayətində, o cümlədən Ermənistanda vali olmuşdur. Ərəb müəlliflərindən İbn əl-Əsir və İbn Xəlliqanın yazdıqlarına görə, Yəzid ibn Məzyəd comərd, mərhəmətli, ən məşhur əmirlərdən və igid qəhrəmanlardan biridir.⁹⁷ Yə`qubinin yazdığına görə, xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) Yəzid ibn Məzyəd ibn Zeyd əş-Şeybanini Ermənistana hakim təyin etmişdi.⁹⁸ Lakin 172 (788-789)-ci ildə Harun ər-Rəşid onu tutduğu vəzifəsindən azad etmiş və 183 (799-800)-cü ildə, yenidən Ermənistana vali təyin edərək, Azərbaycanın idarəsini də ona verdi.⁹⁹

Yə`qubinin yazdığına görə, Şirvanda Əli ibn İsa ibn Mahanın zülmünə qarşı üsyan baş vermişdi. Xəlifə Harun ər-Rəşid Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini Əlinin yerinə hakim təyin edərək, onu Xorasana göndərmişdi. Eyni zamanda, Yəzid ibn Məzyədə Azərbaycan və Ermənistan da tabe edilmişdi. Yəzid Şirvana gələrək vədlər verməklə üsyanı yatırtmışdı.¹⁰⁰ Yəzid özünün mənsub olduğu Rabiə qəbiləsindən buraya çoxlu adamlar gətirmişdi.¹⁰¹ Bəlazurinin yazdığına görə, Yəzid Şirvandan hasil edilən neft və duzdan vergi toplamaqdan ötrü öz adamlarını oraya göndərirdi. Sonralar isə o, vergi toplamağı xüsusi şəxslərə tapşırırdı.¹⁰²

Yəzid ibn Məzyəd öz vəzifəsindən istifadə edərək, Arranda və Şirvanda əlinə böyük torpaq sahələri və malikanələr keçirmişdi. Hətta Harun ər-Rəşid tərəfindən işdən azad edildiyi dövrdə, yəni 172 (788-789-799-800)-ci ildə Yəzid ibn Məzyəd öz vaxtını Bərdədəki malikanələrində keçirmişdi.¹⁰³ Xəlifə 792-ci ildə Ermənistan və Arranda baş verən üsyanı yatırmağı ona tapşırırmışdı.¹⁰⁴ Yə`qubinin verdiyi məlumatdan və sikkə pullarından aydın olur ki, Yəzid ibn Məzyəd 185 (801)-ci ilə qədər Şirvanda vali olmuş, Azərbaycan, Ermənistan, Arran, Dərbənd, Şirvan onun inzibati bölgüsünə tabe idi. O, 185 (801)-ci ildə

⁹⁷ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh.40.

⁹⁸ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh 515.

⁹⁹ İbn Xəlliqan. Kitabe vəfiyatül ə`yan və ənbaüz zəman. Təbriz, hicri, 1257.

¹⁰⁰ İbn Xəlliqan. Kitabe vəfiyatül ə`yan və ənbaüz zəman. Təbriz, hicri, 1257.

¹⁰¹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 14.

¹⁰² Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 14.

¹⁰³ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, səh.2. 647, səh.18.

¹⁰⁴ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, səh.2. 647, səh.18.

Bərdədə vəfat etmişdir.¹⁰⁵ Təbərinin yazdığına görə, 185 (801)-ci ildə vəfat etmiş Yəzid ibn Məzyəd burada da dəfn edilmişdir. Onun yerinə isə oğlu Əsəd təyin edilmişdi.¹⁰⁶

Yəzid ibn Məzyəddən sonra onun Əsəd, Xalid və Məhəmməd adlı üç oğlu qalmışdır. Əsəd və Xalid hərəsi bir neçə dəfə Ermənistanda vali olmuşlar. Əsəd 808-809-cu ildə xəlifə tərəfindən Mərvdə baş verən üsyanı yatırmaq üçün göndərildiyi zaman, Ermənistanda onun yerində qardaşı Məhəmməd qalmışdı. Bəlazuri və İbn Fəqih Ermənistan və Azərbaycan valilərini saydıqları zaman Məhəmməd ibn Yəzid ibn Məzyədin də buraya hakim təyin edildiyini göstərirlər.¹⁰⁷

Ərəb müəlliflərinin yazdıqlarına görə, Xalid ibn Yəzid xəlifə Mə`munun, Mə`təsimin və Vasiqin dövründə Ermənistanda üç dəfə vali olmuş, bir sıra müharibələrdə iştirak etmiş və istirahət vaxtlarını Arran və Şirvandakı malikanələrində keçirmişdir. Bəlazuri yazır ki, Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd Mə`mun dövründə Ermənistanda hakim olduğu zaman əhalidən hədiyyələr qəbul edib, onları özünə yaxınlaşdırırdı.<sup>108</sup> Yə`qubi yazır ki, Bərdə sakini Əbu Səbahi öldürüldüyü zaman Xalid ibn Yəzid Üseyd əs-Sülami buraya hakim təyin edildi.¹⁰⁹ Sonra xəlifə Mə`mun onu Ermənistana hakim təyin etdi. Xalid sənariilərlə müharibə edərək, onları məğlub etdi, Sənariyə feodalı Savada ibn Əbdülhəmid əl-Cəhhafi<sup>110</sup> aman üçün onun yanına gəldi. Lakin məlum olduğu kimi, xəlifə Mə`mun sonralar Xalidi¹¹¹ dəyişərək onun yerinə başqa vali təyin etmişdi.¹¹²

¹⁰⁵ Münəccimbaşılı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.2.

¹⁰⁶ Təbəri. Göstərilən əsəri, X cild, səh. 71.

¹⁰⁷ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 14, 15 (20, 21); İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 294. Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Fəqih bu məlumatı Bəlazuridən götürmüşdür.

¹⁰⁸ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 15 (21); İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 294.

¹⁰⁹ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh 516.

¹¹⁰ Sənariyə hakimi Savada İşxan 960-cı ildə ölmüşdür. Savadanın mənsub olduğu Arran şahları haqqında bax: Моисей Каганкатваци. История Арван, səh.278-279.

¹¹¹ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh 565-566.

¹¹² Yə`qubi. Tarix, II cild, səh 565-566.

Xalid xəlifə Mō`təsimin xəlifəliyi dövründə yenidən Ermənistan valisi təyin edilmiş və Rub (Sənariyə) vilayətinin bir hissəsi ona verilmişdi. Bu zaman Ermənistanda ona qarşı üsyan qalxmışdı.¹¹³

Vasiqin xəlifəliyi dövründə Xalid yenidən Ermənistan və Azərbaycana hakim təyin olunmuşdu. Xalid Tiflisə hücum etdiyi zaman ölmüş və Dəbildə dəfn edilmişdi.¹¹⁴ Bundan sonra Xalidin oğlu Məhəmməd onun yerinə Ermənistana hakim təyin edilir. Məhəmməd atasının dağılmış qoşunlarını toplayaraq, sənariyələrlə müharibə etmişdi.¹¹⁵ 848-849-cu illərdə Məhəmmədin Bağdadda olduğu barədə Təbəri məlumat verir, onun yazdığına görə, Məhəmməd ibn Bə`isin 234 (848-849)-cü ildə həbsdən azad edilməsi üçün zəmanət verən 30 nəfərdən biri də o zaman Bağdadda olmuş Məhəmməd ibn Xalid ibn Məzyəd idi.<sup>116</sup> Məhəmməd ibn Xalidin xəlifə Mütəvəkkil tərəfindən Sənariyəyə göndərilməsi haqqında Yə`qubi yazır ki, Böyük Buğa Tiflisi tutduqdan sonra Sənariyəyə hücum etmişdi. Lakin onun qoşunları Sənariyədə heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməmişdilər. Çünki sənariyəlilər ondan qaçaraq xəzərlər, bizanslılar və slavyanlarla ittifaqa girib böyük qoşun hissələri toplamışdılar. Ona görə də Buğanın qoşunları vuruşma zamanı qaçmağa başladı. Buğa xəlifəyə bu haqda məlumat verərək, Məhəmməd ibn Xalidin Sənariyəyə göndərilməsini xahiş etmişdi. Mütəvəkkil bundan sonra Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd Şeybanini 853-cü ildə Sənariyəyə göndərmişdi. Məhəmməd ibn Xalid Sənariyəyə hücum edərək, üsyanı yatırmış, qaçan feodallara aman verərək ölkəni işğal etmişdi.¹¹⁷ Məhəmməd ibn Xalid IX əsrin 60-cı illərində Xilafət tərəfindən Sənariyə və Ermənistan hakimliyindən kənar edilərək, başqa vilayətə təyin edilmişdi. Məlum olduğu kimi, 249(863-864)-cu ildə Ermənistanı Əli ibn Yəhya adlı başqa bir vali idarə edirdi.¹¹⁸

P.K.Juzenin fikrincə, Ermənistanda Məzyədilər nəslindən olan Məhəmməd Xilafətin axıncı valisi idi. Məhəmmədin dövründə Məzyədilər tamamilə

¹¹³ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh 565-566.

¹¹⁴ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh 587.

¹¹⁵ Yə`qubi. Tarix, səh 588.

¹¹⁶ Təbəri. Göstərilən əsəri. TİEA, inv. № 577, səh. 87.

¹¹⁷ Yə`qubi. Tarix, səh 564.

¹¹⁸ Yə`qubi. Tarix, səh 606.

Şirvana köçərək, burada müstəqil dövlət yaratmışdılar. Başqa sözlə, Məzyədilər IX əsrin axırlarında və X əsrin əvvəllərində Atrıq Arranda deyildilər.¹¹⁹ IX əsrin axırlarında Sacilər Arranı tutduqlarına görə Məzyədilər Bərdədə qala bilməzdilər. B.Dornun fikrincə, Məzyədilər nəslindən olan Heysəm ibn Xalid 247 (861-862)-ci ildə xəlifə Mütəvəkkilin ölümündən sonra özünü müstəqil elan edərək, Şirvanşah titulu qəbul etmişdi.¹²⁰

---

¹¹⁹ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане. səh. 46.

¹²⁰ B.Dorn. ТІЕА, inv. №1741, səh. 22; E. de Zambaur. Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'İsläm, Hannover, 1927.

SİYASİ TARİX

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində qeyd edilir ki, Məzyədilər nəslindən olan Heysəm ibn Xalid Şirvan hakimi idi. Xəlifə Mütəvəkkil öldükdən sonra Xilafətdə iğtişaş baş verdi. Əmələ gəlmiş bu vəziyyətdən istifadə edən Heysəm ibn Xalid 247(861-862)-ci ildə Şirvanı müstəqil elan edərək, Şirvanşah kimi məşhur oldu.¹²¹ Məzyədilər sülaləsindən birinci Şirvanşah hesab edilən Heysəmin hansı tarixə qədər hakimiyyətdə olduğu məlum deyil. Lakin Heysəmdən sonra oğlu Məhəmməd ibn Heysəmin Şirvanşah olduğu məlumdur. Münəccimbaşının yazdığına görə, Məhəmməd ölkədə bir sıra yaxşı tədbirlər görərək özünə rəğbət qazanmışdı. Məhəmməd ibn Heysəmdən sonra Şirvanşahlığa onun oğlu Heysəm ibn Məhəmməd keçir. II Heysəm Şirvan dövlətini möhkəmlətmək üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışır. Xüsusilə, paytaxtı Şirvan şəhərində anbarlar tikdirərək lazımi taxılı vaxtında tədarük etdirir, sərhəd mühafizəçilərinin işini yaxşılaşdırır. Dərbənd sərhəd mühafizəçilərini və yoxsulları taxılla təmin etməyə çalışır. II Heysəmdən sonra Şirvanşahlığa oğlu Əli İbn Heysəm keçir. 300 (912-913)-cü ildə Əli Dərbənd hakimi ilə birlikdə xəzərlərin hakimiyyəti altında olan Şəndan adlı yerə hücum edir. Onlar arasında Şəndan yaxınlığında vuruş başlayır, baş verən döyüşlərdə Əli ibn Heysəm və Dərbənd hakimi məğlubiyyətə uğrayır. Bu müharibədə onların hər ikisi 10 000 nəfərlik qoşunla birlikdə əsir düşür.¹²²

Düşmən bütün bu əsirləri Şəndan, Xəzər və Sərir əhalisi arasında bölür. Sərir əhalisinə verilən əsirlər üç aydan sonra (pulsuz olaraq) azad edilir. Şirvanşah Əli ibn Heysəm və Dərbənd hakimi də azad olub ölkələrinə qayıdırlar. Xəzərlərin və Şəndan əhalisinin əlinə keçən əsirlər isə qul kimi satılır, çox az hissəsi öz vətəninə qayıda bilir. Əli ibn Heysəm əsirlikdən Şirvana qayıtdıqdan

¹²¹ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsl, səh.4; Münəccimbaş. Səh`ayif əl-əxbar, İstanbul, 1868, III cild, səh.174.

¹²² Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsl, səh.4;

sonra yenə də Şirvanşah taxtına oturur.¹²³ Əli ibn Heysəm 305 (917-918)-ci ilə qədər hakimiyyətdə qalır.¹²⁴ Lakin o, əsirlikdən qayıdandan sonra Şirvanşahlar dövlətini və ordunu möhkəmlədə bilmir, bu zaman Şirvanşahlar dövləti və onun ərazisi çox kiçik idi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, birləşdirilmiş Şirvanşahlıq ərazisinə isə Şirvan vilayətindən başqa Xursan və Laican vilayətləri də daxil olmuşdu.

Şirvanşahlığın tərkibinə birləşdirilən Laican, Xursan və Şirvan X əsrin 80-cı illərində hər biri müstəqil bir nahiyədən ibarət idi.¹²⁵ Bu vilayətlərin hər birində ayrıca şahlıq əmələ gəlmişdi. Ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, hələ VI əsrdə Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimal-şərq və cənub-şərq ərazilərindəki məhsuldar ölkələrdə bir neçə şahlıq əmələ gəlmişdi. Bu kiçik hökmdarlıqlar daxili işlərində muxtar olduqları halda, Sasani dövlətinə xərac (vergi) verməyə məcbur edilmişdilər. Əhməd Bəlazuri bu şahlar sırasında Layzanşah və Şirvanşahların adını çəkir.¹²⁶ Bəlazuriyə görə, Layzanşah və Şirvanşah xəlifə Hişam (724-747) tərəfindən Ərməniyəyə hakim təyin edilən Məsləmə ibn Əbdülməliklə müqavilə bağlamışdılar.¹²⁷ Bəlazurinin bu məlumatından aydın olur ki, Layzanşah və Şirvanşahların hakimiyyəti VI əsrdən VIII əsrin birinci yarısına qədər davam etmişdir.

İlk mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Şirvanşahlıqla Laicanşahlıq 305 (917-918)-ci ildə birləşdirilmişdir. Şirvanşahların tarixində zəmanəmizə qədər yaxşı öyrənilməmiş məsələlərdən biri də Şirvanşahlıqla Laicanşahlığın birləşdirilməsi məsələsidir. X əsrin ərəb müəlliflərindən Məs`udi, habelə Münəccimbaşısı (XVII) Şirvanşahlığın Laicanşahlıqla birləşdirilməsi haqqında bir sıra mühüm məlumat verdikləri halda, Şirvanşahlar dövlətinin tarixi ilə məşğul olan B.Dorn, P.K.Juze, Y.A.Paxomov kimi görkəmli tarixçilər bu məsələni izah edə bilməmişlər. Ona görə də Azərbaycan tarixi üçün çox böyük əhəmiyyəti olan bu hadisə tarix səhifələrində həll edilməmiş qalmışdır.

¹²³ Münəccimbaşısı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh. 4-5.

¹²⁴ Münəccimbaşısı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh. 5; Münəccimbaşısı. Səha'yif əl-əxbar, İstanbul, 1868, III cild, səh.174.

¹²⁵ "Hüdud əl-ələm", vər. 33 a.

¹²⁶ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 5 (7).

¹²⁷ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 12 (7).

Məs`udinin bu məlumatından aydın olur ki, Laicanşahlığın Laicanşahlıq və Xursanşahlıqla birləşdirilməsi məsələsini qeyd edir. O göstərir ki, indi (yəni əsərin yazıldığı 332 (943-944)-ci ildə - *M.Ş.*) Şirvanşahlıqla qonşuluqda Qafqaz dağlarına çatan başqa bir şahlıq vardır ki, onu Layzan (Laican) adlandırırlar, oranın şahı Layzanşah ləqəbi daşıyır. Hazırda o, Muğanıyə şahlığı¹²⁸ adlanan başqa bir şahlığa sahib olduğu kimi, Şirvanşahlığı tutmuş,¹²⁹ Xursanşahlığı və Zadənşahlığı Laicanşahlıqla birləşdirmişdir.¹³⁰

Məs`udinin bu məlumatından aydın olur ki, Laicanşahlıqla Şirvanşahlıq birləşdirilənə qədər Laicanşah Muğanıyə şahlığını, Xursanşahlığı və Zadənşahlıq adlanan vilayətləri Laicanşahlıq torpaqları ilə birləşdirmişdi. Muğanıyə, Xursan və Zadənşahlıq torpaqlarının Laicanşahlıqla birləşdirilməsi haqqında əlimizdə müfəssəl məlumat yoxdur. Lakin güman etmək olar ki, Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Laicanşahlar 861-ci ilə qədər Xursanşahlıq, Zadənşahlıq və Muğanıyə şahlığının torpaqlarını Laicanşahlıqla birləşdirmişdilər.

Məs`udi əsərinin başqa bir yerində Şirvanşahlığın Laicanşahlıqla birləşdirilməsi məsələsinə yenidən toxunaraq yazır ki: “İndiki Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzid Layranşahlığı öz əcdadından irs olaraq almışdır. O zaman Şirvanşah Əli ibn Heysəm idi. Məhəmməd əmisi (əmisi oğlu – *M.Ş.*) Əlini öldürərək Şirvanşahlığı tutdu”.¹³¹ Göründüyü kimi, Məs`udinin bu məlumatı bəhs etdiyimiz məsələni tamamilə aydınlaşdırma bilmir. Çünki Məs`udi Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Laicanşahların bu vilayətdə yaratdıqları Laicanşahlıq dövləti haqqında geniş məlumat vermir. O, yalnız qeyd edir ki, “...Axı o, (Yəzid ibn Məhəmməd – *M.Ş.*) və onun atası digər şahlıqlardan əvvəl Layzana (Laicana) sahib olmuşlar.”¹³²

¹²⁸ Məs`udiyə görə, Muğanıyə şahlığı Kilax (Kaxetiya) çarlığı ilə həmsərhəd olmuşdur. Məs`udi Muğanıyə şahlığını Xəzər dənizi sahillərində olan Muğan ölkəsilə qarışdırmağa tövsiyyə edir. (Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.69). Gürcü mənbələrində bu şahlıq “Movakaniya” adlanır. Bu şahlığın ərazisi Alazan çayından başlayaraq Kürün sol sahilini, qismən Şirvan düzünü əhatə edirdi.

¹²⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.5.

¹³⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.6; A.A.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, səh.18.

¹³¹ Məsudi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.69.

¹³² Məsudi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.6.

Məs`udinin Şirvanşahlıqla Laicanşahlığın birləşdirilməsi haqqında verdiyi ayrı-ayrı parçalar şəklində olan məlumatı Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslindəki bu məsələyə aid mütəbiiq məlumatla uyğun gəlmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Məs`udi, bu şahlıqların 332 (943-944) -ci ildə Məhəmməd ibn Yəzid tərəfindən birləşdirildiyini göstərir. Lakin Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində Şirvanşahlığın Laicanşahlıqla Məhəmməd ibn Yəzid (sentyabr 948-956) tərəfindən deyil, onun atası Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd (917-948) tərəfindən 917-ci ildə birləşdirildiyi göstərilir. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində bəhs olunan məsələ haqqında məlumatın məntiq və tarixçilik nöqtəyindən, habelə onun əsas mətninin yerli salnaməçilər tərəfindən müasir dövrdə tərtib edildiyini nəzərə alaraq, o zaman bu şahlıqların birləşdirilməsinin Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd tərəfindən həyata keçirildiyini təsdiq edə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Tahir Yəzid, oğlu Məhəmmədi Laicana hakim təyin edərək, əvvəlki Laicanşahlıq torpaqlarını iqta şəklində ona vermişdi. Bundan başqa, Məhəmməd atası Yəzidin dövründə bir sıra müharibələrdə də iştirak etmişdi. Məlum olduğu kimi, Məzyədilər sülaləsindən bir neçə Məhəmməd və Yəzid müxtəlif vaxtlarda hakimiyyətdə olduqları üçün onları bir-biri ilə qarışdırmaq və tarixlərini dəyişik salmaq mümkündür. Bütün bunlara baxmayaraq, hadisənin məzmunu haqqında Məs`udinin verdiyi məlumat fraqment şəklində olsa da çox qiymətli dir.

Məzyədilərin Laicanda müstəqil dövlət yaratmaları haqqında nisbətən geniş məlumata Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində rast gəlmək olar. Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Heysəm ibn Xalid 861-ci ildə Şirvanda dövlət yaratdığı zaman onun qardaşı Yəzid ibn Xalid də Şirvana qonşu olan Laicanda müstəqil dövlət qurmuşdu. Heysəm Şirvanşah, qardaşı Yəzid isə Laicanşah adlanırdı.¹³³ Laicanşahlığa Yəziddən sonra oğlu Məhəmməd ibn Yəzid keçmişdi. Məhəmməd hakimiyyət başında uzun müddət

---

¹³³ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.5.

qalmış və hakimiyyəti möhkəmlətməmişdi. 305 (917-918)-ci ildə Məhəmməd öldükdə Laicanşahlığa oğlu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd keçmişdi. Münəccimbaşının yazdığına görə, Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Şirvanı tutmaq üçün fürsət axtarırdı. Şirvanşah Əli ibn Heysəm əsirlikdən qayıtdıqdan sonra, Laicanşah Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd yaranmış fürsətdən istifadə edərək, Mərzuqiyyə qalasında olan Əli ibn Heysəmin üzərinə hücum edib onu, oğlu Abbası və nəvəsi Əbu Bəkr ibn Abbası əsir tutur. Münəccimbaşının yazdığına görə, Əbu Tahir, Şirvanşah Əli ibn Heysəmin oğlu Abbası edam, onun kiçik yaşlı nəvəsi Əbu Bəkri isə azad edir. Beləliklə o, Şirvanı tutaraq Laicanşahlıqla Şirvanşahlığı birləşdirir.¹³⁴ Laican vilayətini iqta şəklində oğlu Məhəmmədə verir. 306 (918-919)-cu ildə Şirvan vilayətində Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərini salır.¹³⁵ Yəzidiyyə şəhəri Laicanşahlıqla birləşmiş Şirvanşahlığın paytaxtı olur.¹³⁶ Şirvanşahlığın ilk paytaxtı olan Şirvan şəhəri birləşdirilmiş dövlət ərazisinin mərkəzi hissəsində deyildi. Digər tərəfdən, Şirvan şəhəri Xəzər dənizi sahillərindəki düzənlikdə yerləşdiyi üçün düşmən basqınlarından müdafiəsi çox böyük mətinlik tələb edirdi. Şirvan şəhəri Dərbənd keçidi istiqamətində olduğu üçün düşmənin zərbəsinə tez məruz qala bilərdi. Lakin Yəzid tərəfindən təmir edilən və ya yenidən düzəldilən Yəzidiyyə şəhəri birləşdirilmiş iki dövlətin mərkəzində və yüksək dağların qoynunda yerləşdiyi üçün hərbi-strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli mövqe tuturdu. Yəzidiyyə birləşmiş Şirvanşahlıq dövlətinin paytaxtı olduqdan sonra Şirvan şəhəri əhəmiyyətini itirdiyi kimi, Laicanşahlığın paytaxtı olan Laican da özünün paytaxt əhəmiyyətini itirmişdir. Bizcə, Şirvan şəhəri paytaxt əhəmiyyətini itirdikdən sonra bir daha dirçələ bilməmişdir.

Məxəzlərdən aydın olduğu kimi, Şirvanşahlıqla Laicanşahlıq birləşdikdən və birləşmiş Şirvanşahlığın paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxıya) köçürüldükdən sonra Şirvanşah ləqəbini qəbul edən Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışır.

¹³⁴ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.5.

¹³⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.5.

¹³⁶ Yəzidiyyə şəhərinin indiki Şamaxı şəhəri yerində olduğunu zənn etmək çətindir. Bunun yalnız arxeoloji qazıntılar nəticəsində aparılan tədqiqat işləri müəyyən edə bilər.

Əbu Tahir Yəzid 305 (917-918)-ci ildən 337 (948-949)-ci ilə qədər, yəni 32 il hakimiyyət başında qalmışdır.¹³⁷ Məs`udi Şirvanda baş verən bu hadisələri bilib, onları müxtəsər olaraq ayrı-ayrı parçalar şəklində öz əsərində qeyd etmişdir. O yazır ki, “hazırda (943-944-cü ildə) Şirvanşah Ənuşirvan tərəfindən onun üçün müəyyən edilməmiş yerləri zəbt edərək öz torpaqlarına birləşdirmişdir. Yuxarıda göstərilən həmin vaxtdan oranın şahı müsəlmandır və onun adı Məhəmməd ibn Yəziddir.¹³⁸

Məs`udi 913-914-cü illərdə rusların Xəzər dənizi sahillərinə, habelə Bakıya gəldikləri zaman onlarla müharibə edən Şirvanşah Əli ibn Heysəmin adını çəkdiyi halda,¹³⁹ onların 943-944-cü illərdə Bərdəyə yürüşü zamanı, yəni o öz əsərini yazdığı dövrdə, Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidin adını çəkərək yazır: “Hazırda, yəni 332 (943-944)-ci ildə Şirvan şahı Məhəmməd ibn Yəzidə öz atababalarından irs olaraq Layzanşahlıq qalmışdır, o zaman Şirvan şahlığı Əli ibn Heysəmə məxsus idi. Əli ibn Heysəm öldükdən sonra Məhəmməd öz əmilərini də öldürüb, qeyd etdiyimiz kimi, Şirvan şahlığına yiyələndi və həmin şahlığı zəbt etdi.”¹⁴⁰

Abbasilər sülaləsi hakimiyyətinin (750-1258) ilk dövrlərindən Xilafətin bir sıra məsul hərbi-inzibati vəzifələrində çalışan Məzyədilər Ermənistan, Arran və Şirvanda əvvəllər mərkəzi Bərdə şəhəri olan əmirlik, sonra isə Şirvanda tamamilə müstəqil olan Şirvanşahlar dövlətini yaratdılar. Məzyədilər özləri ilə Arran və Şirvana gətirdikləri tayfalara böyük torpaq sahələri verərək, onları oturaq həyata alışdırdılar. Onlar Xilafətin hər yerindən Arran və Şirvana öz adamlarını gətirmişdilər.¹⁴¹ Ərəblər isə Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra, oraya Misir və Suriyadan tayfalar köçürməyə başladılar. Bu yerlərə köçürülən hər bir tayfa mümkün olduğu qədər torpaq sahəsi tuturdu. Yerli əhali bu torpaqları onlar üçün becərirdi.¹⁴² Şübhəsiz ki, Məzyədilər müstəqil dövlət yaratdıqları zaman bu imtiyazlı və mükəmməl silahlanmış tayfalara arxalanırdılar. Bu tayfaların

¹³⁷ Mүнәccимбаşının “Səha`yif əl-əxbar” əsərinin III cildində 33 il qeyd edilmişdir.

¹³⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.4,5.

¹³⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.21.

¹⁴⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.69.

¹⁴¹ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 567.

¹⁴² İbn əl-Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 284.

bəzilərinin adı indiyə qədər yaşadıkları kəndlərin adı ilə Arran, Şirvan və Dərbənddə qalmaqdadır.

A.Bakıxanovun müşahidəsinə görə, “Ərəb adı ilə Qubada iki kənd, Dərbənddə bir kənd, Şəkidə iki kənd və Şirvanda böyük bir tayfa vardır. Bu tayfaların bir qismi indi də öz aralarında ərəbcə danışırlar”.¹⁴³ Lakin onlar getdikcə bu dili unutmuşlar. Quba rayonundakı Bərməki kəndinin, Qubadan Qonaqkəndə gedən yolun sol tərəfində Təngə adlanan keçidin yanındakı dağın gözəl mənzərəli və vaxtilə çox strateji əhəmiyyətə malik olan ərazisində yerləşən Afurca (Afruc) kəndinin əhalisi də qədimdə Azərbaycana köçürülən ərəb tayfalarından olub, uzun müddət öz dillərində danışıbmışlar. Lakin onlar qonşuluqdakı tat kəndlərinin əhalisi ilə olan münasibət nəticəsində öz dillərini unudaraq tat dilində danışmağa başlamışlar.¹⁴⁴ Ərəblərin işğalı dövründə Ərəbistandan Şirvana gələn müxtəlif peşəli şəxslər və köçürülən əhali Şirvan vilayətində indiyə qədər ərəb adı ilə - Ərəb Şamlı, Ərəb Qədim, Ərəb Cəbirli, Ərəb Şahverdi, Ərəbuşağı, Ərəblər və sairə kimi məşhurdur.¹⁴⁵ İndi həmin əhali tamamilə assimilyasiyaya uğramış və Azərbaycan dilində danışırlar.

Məlum olduğu kimi, ilk Məzyədilər mənşə etibarilə ərəb idilər. IX əsrin ortalarından etibarən, onlar əvvəlcə Bərdədə, sonra isə Şirvanda yerləşib, getdikcə yerli əhali ilə qaynayıb qarışmağa başlamışlar. Şirvanşah Heysəm ibn Xaliddən sonra Məzyədilərin hamısı Şirvanda yaşayırdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, X əsrin bəzi müəllifləri, habelə bir sıra sonrakı tarixçilər Məzyədilərin mənşəyi ilə Şirvanşahların mənşəyini istər istəməz qarışdırmışlar.

Məzyədilər haqqında ən çox məlumat verən Məs`udi belə, bu məsələdə müəyyən qədər qarışıqlıq yaratmışdır. O, yazır ki, hazırkı “Sahib əs-Sərir Bəhram Gurun nəslindən olduğu kimi, Məhəmməd ibn Yəzid də Bəhram Gurun nəslindəndir”.<sup>146</sup> Məs`udi, Məhəmməd ibn Yəzidi Sasani şahı Bəhram Gur (421-441) nəslinə aid etməklə, onu Samani İsmayıl ibn Əhmədlə müqayisə edərək,

¹⁴³ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh.24.

¹⁴⁴ Rəşid İsmayilov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1923, səh.24.

¹⁴⁵ Махмудбеков. Мюридическая секта на Кавказе. СМОМПК, 24-cü buraxılış. Tiflis, səh.18; bax: Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Tiflis, 1887, т. VI, səh. 103, 105, 106, 110, 111, 115, 117.

¹⁴⁶ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.4-5.

axıncının da Sasanilər nəslindən törədiyini göstərir. Məs`udi tarix aləminə həqiqətə uyğun olmayan bu fikrin toxumunu səpdikdən sonra belə yazır: “Şirvan hakimi Məhəmməd ibn Yəzid öz nəslinə mənsub olan ənsarlardan birinin nəslini – Abdullah ibn Hişam adlı qohumu öldükdən sonra Bab ul-əbvab şəhərini zəbt etdi. Onların nəslini Məsləmə ibn Əbdülməlik və başqa müsəlman əmirlərinin islamın ilk vaxtlarında buraya gəldikləri zamandan etibarən bu yerlərdə məskən salmışlar».¹⁴⁷

Bu parçadan göründüyü kimi, Məs`udi əvvəlki fikrinin əksinə olaraq, burada Məzyədilərin mənşə etibarilə kim olduğunu düzgün göstərmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Şirvanı tutana qədər Laicanşah adlanırdı. Laican isə hələ Sasanilərin hakimiyyəti dövründə təsis edilmişdi. Güman etmək olar ki, Məzyədilərin Laicanşah ləqəbi qəbul edən şəxsi özünü Sasanilərin davamçısı adlandırdığı üçün Məs`udi onları Sasanilərə mənsub etmişdir. Məs`udidən sonra gələn bəzi orta əsr müəllifləri, ümumiyyətlə, Şirvanşahlar sülaləsinin mənşə etibarilə başqa-başqa olduğunun fərqi varmıdan onların şəcərəsini bir-birinə bağlayaraq, Sasani şahlarına qədər çatdırırlar. Şərəf xan Bidlisi belə müəlliflərdən sayıla bilər. O yazır: “Şirvan hakimlərinin nəslini bu tərtib ilə Nuşirvan Adilə çatır: Sultan Xəlil Şeyx İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubad ibn Fərruxzad ibn Fəramərz ibn Küştəsb (Şirvan nahiyəsi Küştəsb o yaratmışdır); ibn Fərruxzad (Xaqan ləqəbi daşıyan Mənuçehr, şair Xaqani öz təxəllüsünü onun adından götürülmüşdür) ibn Kəsrən ibn Kavus, ibn Şəhriyar, ibn Kərsəsf, ibn Əfridun, ibn Fəramərz, ibn Salar, ibn Yəzid, ibn Cun, ibn Mərzban, ibn Hörmüz, ibn Nuşirvan”.¹⁴⁸

Şübhəsiz ki, Şirvanşahların Sasanilər nəslilə əlaqədar olması kimi səhvi Beydani (XIII), Dövlətşah (XV), Qaffari (XVI), Xandəmir (XVI), Şərəfxan Bidlisi (XVI), Hacı Xəlifə (XVIII) və digər müəlliflər, hətta tədqiqatçılar da təkrar etmişlər. VI əsrdə meydana gələn ilk Şirvanşah ləqəbini sonrakı Şirvan hakimləri, yəni IX əsrdə hakimiyyət başına gələn Məzyədilər, XI əsrdə onların davamçıları və XIV əsrdə Dərbəndilər qəbul etmişlər. Bizcə, bu sülalələr

¹⁴⁷ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.4-5.

¹⁴⁸ Şərəfxan Bidlisi. Göstərilən əsəri, II cild, səh.56.

Şirvanşah titulunu daşımalarına baxmayaraq, onların hər biri mənşə etibarilə eyni olmadığı kimi, müxtəlif tarixi şəraitdə meydana gəlmiş və hakimiyyətdə olmuşlar.

Şirvanşah Məzyədilər Şirvanın qonşuluğunda olan Xursan, Laican şahlıqlarından başqa, Qafqaz sıra dağlarının şimal ətəklərində olan Niyal qalasını da özlərinə tabe etmişdilər. Niyal və ya Qəl`ət ən-Niyal adlanan bu qala çox möhkəm və əlçatmaz idi. Məs`udi bu qalanı İrandakı Dikdan qalasından sonra ən güclü və möhkəm qala hesab edir.¹⁴⁹ Orta əsr müəlliflərindən bəziləri Şirvanşahlıqdan və Dərbənddən bəhs etdikləri zaman Qafqaz dağları ətəklərində Şirvanşahlıqla qonşu olan kiçik şahlıqların da adını çəkirlər. Məs`udi yazır ki, hazırda 332 (943-944)-ci ildə Şirvanla qonşuluqda – Qafqaz dağları ərazisində, müsəlmanlardan olan Təbəseranın şahı mövcuddur. O, Bab ul-əbvabın keçmiş əmiri Əbu əl-Məlikin bacısı oğludur.<sup>150</sup> Bu şahlığın əhalisi başqa şahlıqlardan Dərbəndə daha yaxındır.<sup>151</sup> Məs`udinin yazdığına görə, Qafqaz dağları ərazisində olan şahlardan biri də Ləzk şahlığı idi. Bu şahlıq Şirvan şahlığının istinadgahı hesab olunurdu.¹⁵² Qafqaz dağlarındakı şahlıqlardan biri də Dərbənddən şimal tərəfdə olan Cidan şahlığı idi. Bu şahlığın paytaxtı Səməndər şəhəri idi.¹⁵³ Səməndər Dərbənddən 8 günlük məsafədə idi. Bu şahlıq xəzərlərin hakimiyyəti altında idi. Onlar tez-tez Dərbənddən keçərək Şirvana basqın edir, əhaliyə çox ziyan vururdular.¹⁵⁴ Ümumiyyətlə, Şirvanşahlıq Dərbənddən şimalda olan şahlıqların qarşısında sədd rolunu oynayırdı. Şimaldan basqın edən tayfalar əvvəlcə Şirvanı qarət edirdilər. Bunun qarşısını almaqdan ötrü Şirvan ərazisində hələ qədimdən bir çox istehkamlar və əlçatmaz qalalar tikilmişdi.

Məs`udiyə görə, Cidan şahlığından şimala doğru Qafqaz sıra dağlarının ətəklərində Bərzban, Qumuq, Zərgəran şahlıqları var idi. Bundan sonra Sərir şahlığı gəlirdi. Bu şahlıq Filənşah adlanırdı. Buna Sahib əs-Sərir (tac-taxt sahibi)

¹⁴⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.68.

¹⁵⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.7.

¹⁵¹ Əlixanov-Avarski. Tarixi-Dərbəndnamə. Tiflis, 1898, səh.161.

¹⁵² Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.7.

¹⁵³ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.7.

¹⁵⁴ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.7.

deyirdilər. Bu şahlığın paytaxtı Xumrac qalasında yerləşirdi.¹⁵⁵ Bunlardan sonra Allan şahlığı gəlirdi. Allan şahlığı çox qüvvətli olub, onun 30000 süvari qoşunu var idi.¹⁵⁶ Allanlar da Azərbaycana basqın edirdilər.

Qafqaz sıra dağlarının şimal ətəklərində olduğu kimi, cənub ətəklərində də Şirvanla qonşu olan bir neçə şahlıq, yəni vilayət hakimləri və ya feodal hökmranlıqlar (dərəbəylər) əmələ gəlmişdi. İstəxri Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindəki vilayət hakimlərindən bəhs edərkən yazır ki, oranın ətraf vilayətlərində malikanələri ayrıca dövlətə oxşar şahlar vardır, onların torpaqları geniş, əmlakları boldur. Şirvanşah adlanan Şirvan şahlığı və Abxazşah adlanan Abxaz şahlığı onlara mənsubdur.¹⁵⁷ Belə feodal dövlətlərdən biri də Alazan (Qanıq) çayı ətrafında olan Sənariyə şahlığı idi. Ərəb müəlliflərinin Sənariyə adlandırdıqları nahiyə Alazan çayının Kürə töküldüyü sol sahil boyundakı ərazini əhatə edirdi. Sənariyə hakimləri xristian olub, özlərini Albaniya hakimlərinin xələfləri hesab edirdilər. Gürcü mənbələrində bu nahiyə “Ereti” adlanır. Sənariyə müstəqil olmaq üçün uzun zaman ərəb hökmranlığına qarşı mübarizə aparmışlar. İbn Havqəl Laican şahlığının adını çəkdiyi zaman yazır ki, onunla qonşu Sənəharib adlandırılan Sənari şahı, Zəvəzan, Van, Vəstan üzərində hakim olan İbn əd-Deyraniyyə kimi öz məzhəbinə görə xristiandır.¹⁵⁸ Sənariyə şahlığının qonşuluğunda və ondan bir az şimal-şərq tərəfdə Şəkinlər şahlığı var idi. Məs`udinin yazdığına görə, 332 (943-944)-ci ildə bu şahlığı Aderners ibn Hamam idarə edirdi.¹⁵⁹ Şübhə yoxdur ki, Aderners ibn Hamam Sacilər tərəfindən ləğv edilmiş Arranşah Hamamın sələfi idi. N.Karaulov səhv olaraq, Adernersi Kaxetiya çarı hesab etmişdir.¹⁶⁰ Hamam və onun oğlu Arranşah adlanan Arran (Alban) hakimi Səhl ibn Sumbat nəslinə mənsub idilər.

Şəkinlər şahlığından sonra Gilax (Kaxetiya) adlanan gürcü çarlığı gəlirdi. Şəki şahlığı ilə qonşuluqda eyni zamanda Muğaniyyə şahlığı yerləşmişdi.¹⁶¹

¹⁵⁵ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, səh.40-41.

¹⁵⁶ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.42.

¹⁵⁷ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh.191. Qeyd etmək lazımdır ki, “Abxaz – “ أبخاز “ şəklində yazılan bu şahlıq İbn Havqəldə olduğu kimi Laicanşahlıq olmalıdır.

¹⁵⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.348.

¹⁵⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.68.

¹⁶⁰ Bax: SMOMPK, 38-ci buraxılış. Tiflis, 1908. Məs`udinin tərcüməsinə aid qeydlər.

¹⁶¹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.69.

Muğaniyyə şahlığı Alazan çayının Kür çayına töküldüyü sahil boyundakı ərazidən başlayırdı. Məs`udinin yazdığına görə, Muğaniyyə şahlığı Xəzər dənizi sahilində olan Muğan ölkəsi ilə qarışdırılmamalıdır. Muğaniyyə ayrıca bir şahlıq idi.¹⁶² Lakin bu şahlığı Şirvanşah öz dövlətinə birləşdirmişdi.

IX əsrin axırları və X əsrin əvvəllərində müstəqil olmaq uğrunda mübarizə aparən Arran, Şirvan feodallarından bir çoxu feodal dövlətləri və hökmdarlıqlar yaratmışdılar. Bu feodal hökmdarlıqların əksəriyyəti X əsrin əvvəllərindən Sacilər dövlətinə tabe olub, ona vergi verirdi, lakin 927-ci ildən sonra Sacilər dövlətinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq, Arranda və Qafqaz dağlarının şimal və şərq hissələrində olan xırda feodal hakimlər yenidən müstəqil olmuşdular. İbn Havqəl X əsrin ortalarında bu feodal hakimlərin vəziyyətini təsvir edərək yazır ki, Qafqaz dağlarında və dağ ətəklərində, xüsusən Şirvan və Arranda “geniş torpaqları, vəziyyəti gözəl olan vilayət şahları vardır, onlar torpaqlardan, ətirli bitkilərdən həzz alırlar və onların gözəl kənzləri vardır. Bunlardan başqa, bu vilayət şahlarının xanəndə kənzləri, qadın və kişi aşbazları vardır, onların gəliri olduqca çoxdur, əhəngdaşılardan və əlvan metaldan hazırlanan qiymətli qablar, sinilər, badələr, dolçalar üçün qızıl və gümüşdən geniş surətdə istifadə edilir. Bununla bərabər, qiymətli şüşə qablar, rəngli büllur qabları və sair cəvahiratları da vardır”.¹⁶³ Şübhəsiz ki, İbn Havqəlin bu məlumatı əsasən Şirvanşah Məzyədilər dövlətinə aid idi, çünki ən görkəmli, zəngin, qüdrətli və uzun hakimiyyət sürən Şirvanşah Məzyədilər dövləti X əsrin ortalarında bir neçə kiçik dövləti öz tərkibində birləşdirmişdi.

Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Şirvanşahlıqla Laicanşahlığı birləşdirdikdən sonra, çox böyük hərbi-strateji və coğrafi əhəmiyyətə malik olan Dərbənd əmirliyini tutaraq, Şirvanın şimal sərhədlərini möhkəmlətmək istəyirdi. Dərbənd əmirliyi Xilafətin zəiflədiyi dövrdə yaranmışdı.

Dərbənd, hələ Xilafətə tabe olduğu dövrdə Ermənistan və Azərbaycan hakimləri tərəfindən idarə olunurdu. Lakin Mütəvəkkilin ölümündən sonra

¹⁶² Gürcü mənbələrində “Movakaniya” adlanır.

¹⁶³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.348.

əmələ gələn iğtişaclardan istifadə edən Dərbənd hakimi Haşim ibn Suraqə əl-Sülami 869-cu ildə özünü müstəqil elan edərək, Dərbənd əmirliyinin əsasını qoydu.¹⁶⁴ Dərbənd əmirləri ilk zamanlar Şirvan ilə Dərbənd arasındakı Məsqət vilayətini də ələ keçirmişdilər. Lakin sonradan Şirvanşahlar onu geri qaytarmışdılar. Dərbənd əmirliyi sonralar fasilə ilə təqribən 470 (1077-1078)-ci ilə qədər Şirvanşahlara tabe olmuşdur.¹⁶⁵

Məs`udi Dərbənd əmirliyi haqqında bəhs edərkən yazır ki, Dərbənd hakimi Abdullah ibn Haşiminin nəslə bu torpaqları islamın ilk dövrlərində Məsləmə ibn Əbdülməlik və digər ərəb əmirlərinin axışb gəldikləri zaman tutmuşdular.¹⁶⁶ Bu məlumatdan aydın olur ki, Haşimilər hələ ərəb hakimiyyətinin ilk dövrlərindən Dərbənddə yaşayırdılar.

Şirvanşahlar və Dərbənd hakimləri haqqında Mirzə Kazım bəyin “Dərbəndnamə” əsərində bir sıra qiymətli məlumat vardır.¹⁶⁷ Bu məlumatlara əsasən bəzi nəticələr çıxara bilərik. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd 1064-cü ilə qədər Şirvanşah Məzyədilərin hakimiyyətinə tabe olub, Şirvanın mühüm bir hissəsini təşkil etmişdir. Bakının neft və duz mədənlərinin, habelə bir sıra vəqf malikanələrinin mədaxili uzun müddət Dərbənddəki Saxlonun ehtiyacına sərf edilmişdir. Adları çəkilən Dərbənd hakimləri Şirvanşahlar tərəfindən təyin edilmiş və onlara tabe olmuşlar. Fikrimizcə, bu hakimlər bilavasitə Məzyədilər sülaləsinə mənsub olmuş və ya onların yaxın qohumları, Şirvanşahlara yaxşı münasibət bəsləyən yerli feodallar olmuşlar.

Əsas nəticələrdən biri də 456 (1063-1064)-cü ildə Dərbəndin mühafizə olunması üçün tələb olunan məsarifin Şirvan tərəfindən ödənilməməsi üzündən Dərbəndin Şirvanşahlar dövlətindən ayrılmasıdır. Bu mühüm hadisənin səbəbləri haqqında istər “Dərbəndnamə”də, istərsə də başqa mənbələrdə məlumat verilmir. Lakin güman etmək olar ki, bu hadisə Şirvanşahlar sarayında baş verən müəyyən bir iğtişacla əlaqədar olmuşdur. Bizcə, Şirvanşah Məzyədilər tərəfindən Dərbəndin özbaşına buraxılması və dövlətin tamamilə zəifləyərək

¹⁶⁴ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh.17; Münəccimbaşı. Səha`yif əl-əxbar, III cild, səh.175.

¹⁶⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh.16.

¹⁶⁶ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.5.

¹⁶⁷ Mirzə Kazımbəy. Göstərilən əsəri, səh.136, 138, 139.

parçalanması Şirvanşahlar sarayında böyük bir iğtişanın baş verməsi və Məzyədilər dövlətinin süquta uğraması ilə əlaqədar olmuşdur. Baş verən feodal müharibələri və sair iğtişalar nəticəsində Dərbəndin bir neçə dəfə Şirvanşah Məzyədilər dövlətindən ayrılmasına baxmayaraq, o, yenə də bu dövlətin tərkibinə qatılmışdır.

318 (930)-ci ildə Əbu Tahir Yəzid öz oğlu Məhəmmədi Dərbənd üzərinə göndərir. Şirvanşahın oğlu Məhəmmədlə Dərbənd əmiri Əbdülməlik Haşimi arasında böyük bir vuruşma baş verirsə də, onların heç biri qələbə çala bilmir və barışıq elan edirlər. Lakin 333 (944-945)-cü ildə Dərbənd əhalisi əmir Əhməd ibn Əbdülməlik Haşimiyə qarşı üsyan edərək onu ölkədən qovur. Bundan sonra dərbəndlilər Şirvan hakimi Əbu Tahir Yəzidə müraciət edərək onu Dərbənd hakimliyini qəbul etməyə dəvət edirlər. Yəzid öz oğlu (və yaxud qardaşı) Əhmədi Dərbəndə göndərir. Dərbəndlilər Əhmədi də Dərbənddən qovurlar.¹⁶⁸ Onlar Əhmədi qovub Haşimi Əhmədin hakimiyyətini bərpa edirlər. Bundan sonra Əbu Tahir Yəzid Dərbənd ətrafına hücum edib ölkəni qarət edir. Lakin çox keçmədən Salarilər Şirvana hücum edirlər, ona görə də Yəzid dərbəndlilərə sülh bağlamağı təklif edir, Şabran kəndlərindən qarət etdikləri şeyləri geri qaytarır, neft və duz mədənlərinin rüsumunu əvvəldə olduğu kimi, Dərbəndə verməyə razı olur. Bundan sonra dərbəndlilər Əbu Tahirə kömək edirlər. Salarilər qoşunları Şirvandan qovulur. Lakin bir qədər sonra Yəzid Salarilərlə sülh bağlayır, Ruma və başqa ölkələrə hücum etmək üçün ittifaqa girirlər. Salarilər Mərzuban Dərbəndə qədər gəlir və bu vilayətlərdən vergi toplayır.

Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməddən sonra oğlu Məhəmməd 337 (948-949)-ci ildə Şirvanşahlığa təyin olunur. Məhəmməd ibn Yəzid Laican vilayətinə oğlu Əhmədi hakim təyin edib, qardaşı Əhmədi edam edir. Digər oğlu Heysəmi isə atasının dövründə hakim olduğu Təbərsərana hakim təyin edir. Məs`udi yazır ki, Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzid Bab ul-əbvab (Dərbənd) şəhərinin hakimi Abdullah ibn Haşimini tutur.¹⁶⁹ Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Dərbəndi hələ Məhəmmədin atası Yəzid tutub Şirvanşahlığa tabe etmişdi, görünür, Məhəmməd

¹⁶⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.5.

¹⁶⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.5.

Laicandan sonra Təbərستانا hakim təyin edilmişdi, yəqin ki, Məs`udi bu hadisənin tarixini və yaxud da Məhəmmədi atası Yəzid ilə qarışdırmışdır. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində hadisələr xronoloji və məntiqi nöqteyi-nəzərdən bir-birinə uyğun olduğu üçün onu daha düzgün hesab etmək olar.

Burada qeyd edildiyi kimi, Məhəmməd ibn Yəzid 345-ci il səfər ayının 20-də (4 iyun, 956) çiçək xəstəliyindən ölmüş, yerinə oğlu Əhməd ibn Məhəmməd (956-981) keçmişdi.¹⁷⁰ Başqa bir məlumatla görə, Məhəmməd ibn Yəzidi öz vəziri Əl-Məraqi zəhərləmişdi. Hətta vəzir Əl-Məraqi Şirvan şahlığına yenidən keçmiş Əhməd ibn Məhəmmədi də zəhərləmək istəmiş, lakin xəyanəti aşkar olduğuna görə, onu öz evində döyə-döyə öldürmüşdülər.¹⁷¹ Əhməd ibn Məhəmməddən (956-981) sonra Şirvanın şahı Məhəmməd ibn Əhməd (981-991) olmuşdur.

İbn Havqəl yazır ki, hazırda orada (Böyük Qafqaz dağları ətəklərindəki ölkələrdə - *M.Ş.*) ən görkəmli şahlar bunlardır: Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi (Yəzidi), ondan sonra Laican şahı gəlir ki, onun şahlığı Kəbk (Qafqaz) dağlarının bəzi qollarına qədər uzanır və ona məxsus olan vilayət Laican torpaqları adlanır.¹⁷²

Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində olan hakimlər, o cümlədən Şirvanşah Məzyədilər öz vassalları ilə birlikdə, habelə Arran hakimləri IX əsrin axırlarından¹⁷³ etibarən Sacilər dövlətinə, X əsrin ortalarından Salarilər dövlətinə tabe edilərək, onlara xərac vermək şərti ilə daxili idarə işini öz əllərində saxlamışdılar. İbn Havqəlin yazdığına görə, 344 (955-956)-cü ildə Salarilər dövlətinə tabe olaraq Salar Mərzubana vergi verən feodal dövlətlər içərisində Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi də var idi. O, Salarilər dövlətinə ildə bir milyon dirhəm xərac verməli idi. Şəki hakimi Əbu Əbdülməlik də Salarilərin

¹⁷⁰ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh.6.

¹⁷¹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh.6.

¹⁷² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.348.

¹⁷³ Moisey Kalankaytukluya görə, 893-cü ildən. Bax: Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh.273,274.

hakimiyyətini qəbul etmişdir. Sənaharib hakimi də ildə üç yüz dirhəm pul, habelə bəxşişlər verməyə razı olmuşdu.¹⁷⁴

Beləliklə, Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi ilə birlikdə onun vassalları da Mərzubanın suverenliyini qəbul etmişdilər. Bu hakimlər vassal olaraq Sacilər və Salarilərə xərac vermələrinə baxmayaraq, əvvəlki ənənə və adətlərini, saraylarını, daxili hakimiyyəti mühafizə edirdilər. Şirvanşah Məzyədilər Azərbaycanda əmələ gələn Sacilər və sonra da Salarilər dövlətinin zəiflədiyi, ara müharibələrinin gücləndiyi dövrlərdə bu dövlətlərin asılılığından çıxaraq, onlara xərac verməkdən imtina edirlər. Xüsusilə 927-ci ildə Sacilərin hökmdarı Yusif ibn Əbu Sac və 957-ci ildə Salar Mərzuban öləndə və sülalə üzvləri arasında daxili müharibələr başlayanda Məzyədilər bu dövlətlərin asılılığından çıxmışdılar.

Əhməd ibn Məhəmmədin şahlığı dövründə bir çox hadisələrin baş verməsinə baxmayaraq, Şirvan dövləti möhkəmlənir.¹⁷⁵ Əhmədin qardaşı Heysəm atasının ölümündən sonra əvvəl Dağıstana, sonra isə, 357 (968)-ci ildə oradan Salar İbrahim ibn Mərzubanın yanına qaçır. İbrahim Şirvanı yenidən Salarilər dövlətinə tabe etmək üçün Heysəmlə birlikdə ora hücum edir və Dərbəndə qədər gəlir. Bundan sonra Şirvanşah Əhmədlə Salar İbrahim arasında saziş bağlanır. Bu sazişə görə, Əhməd İbrahimə xərac verməli olur. İbrahim geri qayıtdığı zaman Heysəm Dərbənd hakimi Əbdülməlik Haşiminin yanına gedir. Dərbənd hakimi Heysəmlə birlikdə Şirvana basqın edərək, Şabran şəhərini dağıdır və qarət edərək böyük qənimətlər toplayır.

Şirvanşah Əhməd 370-ci ilin zilhicə ayında (iyun 981) ölür, Şirvanşahlar taxtına onun oğlu Məhəmməd çıxır. Məhəmməd ibn Əhməd Qəbələ, Bərdə və Dərbəndi yenidən tutaraq Şirvanşah torpaqlarına qatır. O zaman Qəbələnin hakimi Əbdülbərr ibn Ənbəs idi. Məhəmməd ibn Əhməd 371 (981-982)-ci ildə Qəbələyə hücum edərək onu tutmuşdu, 372 (982-983)-ci ildə isə Bərdəni işğal edib, Musa ibn Əli adlı birisini oraya hakim təyin etmişdi.

¹⁷⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.354.

¹⁷⁵ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəsli, səh.6.

Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd Qəbələ və Bərdə yürüşündən qayıtdıqdan sonra, 373 (983-984)-cü ildə Şabran şəhəri hasarlarını təmir etdirib düzəldir. 378 (988-989)-ci ildə Şirvanşah Ət-Tuzi adlı bir nəfər feodalın vasitəsilə yenidən Dərbəndi ələ keçirir. Bundan bir az sonra Dərbənd əvvəlki hakimi əmir Meymun tərəfindən tutulur. Lakin 380 (990 - 991)-ci ildə əhali əmir Meymunu hakimiyyətdən qovub Şirvanşahı Dərbəndə dəvət edir.

Şirvanşah Məhəmməd Dərbəndə gələrək orada şəhər hasarını və içqalanı təmir edərək möhkəmlədir. Bu zaman onun Bərdəyə hakim təyin etdiyi Musa ibn Əli özünü müstəqil elan edib, Məhəmmədin adını xütbədən çıxarır. Bununla da Bərdə Şirvanşahlığının tərkibindən çıxır.

X əsrdə Şirvanşah Məzyədilərlə ruslar arasında olan münasibət məsələsi də diqqəti cəlb edir. Şirvanşah Məzyədilərin hakimiyyəti dövründə ruslarla olan münasibət haqqında mənbələrdə bəzi məlumata təsadüf etmək olar. Bu xəbərlərdə bir tərəfdən rusların Dərbəndə, Şirvana, Bakıya və Beyləqana gəlməsi haqqında məlumat verilir, digər tərəfdən isə bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Şirvanşahın adı çəkilir.

“Tarixi Təbəristan” adlı əsərin müəllifi Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn İsfəndiyar (XIII əsrin əvvəli) 297 (909 - 910)-ci ildə rusların Xəzər dənizinə və Təbəristan sahillərinə yürüşləri ilə əlaqədar olaraq Şirvanşahla ruslar arasında baş verən toqquşmalar haqqında məlumat verir. Rusların Abasqun adasına və Təbəristan sahillərinə çıxdıqlarını izah etdikdən sonra Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn İsfəndiyar yazır: “Amma Şirvanşah bu hadisədən xəbər tutub əmr etdi ki, dənizdə mühasirə düzəldib, onların heç birini sağ buraxmamalı və beləliklə, onların bu ölkəyə gəlməsinə son qoymalı”.¹⁷⁶

Məlum olduğu kimi, 297 (909 - 910)-ci ildə rusların Xəzər dənizi və Bakı ətrafına gəldikləri zaman Əli ibn Heysəm Şirvanın şahı idi. Lakin Şirvanşah Əli ibn Heysəmin gördüyü tədbirlərin nəticəsi haqqında nə İbn İsfəndiyar, nə də başqa müəlliflər məlumat vermişlər.

---

¹⁷⁶ Вах: Б.Дорн. Каспий, səh.5,6.

Məs`udi 914-cü ildə rusların Xəzər dənizinə yürüşü zamanı onların Bakıda olduğu barədə qiymətli məlumat verir. O yazır ki, ruslar Şirvanşahların neftli sahillərinə, yəni Bakıya gəldilər, lakin geri qayıdarkən neftli sahil yanındakı adada yerləşdilər. O zaman Şirvan şahı Əli ibn Heysəm idi. O, qoşunlarını silahlandıraraq adaya tərəf hərəkət etdi. Ruslar Şirvanşahın qoşunlarına hücum etdilər. Bu döyüşdə minlərlə müsəlman (şirvanlılar) qırıldı və dənizdə qərq oldu.¹⁷⁷

Buradan göründüyü kimi, 914-cü ildə Şirvanşah Əli ibn Heysəm ruslarla dəniz müharibəsində məğlubiyyətə uğramış, qoşunları qırılmış və dənizdə qərq olmuşdu. Şübhə yoxdur ki, Əli ibn Heysəmin hakimiyyəti dövründə Şirvan dövlətinin zəifləməsinə bu hadisə də öz təsirini göstərmişdir. Rusların sonralar da Dərbənd və Şirvanda olmaları və Şirvanşahlarla münasibətləri haqqında bəzi xəbərlər mövcuddur ki, bunlar dolayı yolla bizə gəlib çatmışdır.

“Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində qeyd edildiyi kimi, 987-ci ildə Dərbənd hakimi əmir Meymun ibn Əhməd qarşı feodal zadəganlar, inzibati və hərbi rəislər qiyam qaldıraraq, onu hakimiyyətdən devirmək istəyirdilər. Meymun ibn Əhməd isə özünü müdafiə etmək üçün Dərbəndin içqalasına çəkilir. Lakin sonra Dərbəndin aşağı hissəsindəki Darülimarə adlanan binayə köçürülərək burada məhbus kimi saxlanılır. Bu zaman ruslar 18 gəmi ilə Dərbəndə gəlmişdilər. Qiyam edən rəislərlə mübarizə aparmaq üçün Meymun ibn Əhməd gizli surətdə ruslara müraciət edərək onlardan kömək istəyir. Kömək məqsədi ilə rus gəmilərindən biri limana daxil olur. Ruslar Meymun ibn Əhmədi azad edib apardıqları zaman hərbi rəislərin təşəbbüsü ilə əhali ruslara hücum edərək, onları məhv edir. Bundan sonra Dərbənd limanından kənarında dayanan rus gəmiləri Xəzər dənizinin cənubuna doğru hərəkət edir, lakin Məsqət sahillərində onları qarət edirlər. Onlar Şirvanın cənubuna, Kür çayının mənsəbinə tərəf gedirlər.¹⁷⁸ Lakin Meymun Dərbənd hakimliyini yenidən əlinə ala bilir.

¹⁷⁷ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.22.

¹⁷⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsli, səh.19.

987-ci il hadisəsindən sonra Dərbənd hakimi Meymun ibn Əhmədlə rusların əlaqəsi kəsilmir. O, özünü mühafizə etmək üçün ruslardan ibarət mühafizə dəstələri (qulamlar) saxlayır. Gilanın dindar feodallarından Musa ət-Tuzi bunu bəhanə edərək, 989-cu ildə öz tərəfdarları ilə Dərbəndə gəlib, Meymin ibn Əhməddən bu qulamların islam dinini qəbul etməsini və ya onların məhv edilməsini tələb edir. Dərbənd hakimi Meymun ibn Əhməd ət-Tuzinin təklifini rədd edir, lakin ona müqavimət göstərə bilmədiyi üçün 990-cı ildə öz taxtından əl çəkərək, Təbəristana getməyə məcbur olur. Bundan sonra Musa ət-Tuzinin dəvəti ilə Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd Dərbəndi tutur.¹⁷⁹ Bu məlumatdan əvvəllər Şirvanın tərkibinə daxil olan Dərbəndin əmir Meymun ibn Əhmədin hakimiyyəti dövründə Şirvandan ayrılaraq müstəqil olduğu və 989-cu ildə yenə də Şirvana ilhaq edildiyi aydın olur.

421(1030)-ci ildə ruslar 38 gəmi ilə Bakı sahillərinə gəlmişdilər. Şirvanşah Mənuçehr ibn Yəzid Bakı yaxınlığında onları qarşılamışdı. Baş verən vuruşma zamanı Şirvanşahın qoşunları məğlubiyyətə uğrayaraq böyük tələfat vermişdi. Həlak olan şirvanlılar içərisində qoşun başçılarından Əhməd ibn Xəstəkin və başqaları da var idi. Bundan sonra ruslar Xəzərdən Kür və Arazın birləşdiyi yerdə yuxarı üzmək istədikləri zaman, şirvanlılar onların qarşısını kəsmişdilər. Bu vuruşmada da şirvanlılar çox tələf olmuşdular.¹⁸⁰

Bu zaman Arranda başqa bir hadisə baş vermişdi. Şəddadilər sülaləsindən olan Gəncə hakimi Fəzl ibn Məhəmmədin oğlu Əskuyə öz atasına qarşı üsyan etmişdi. Əskuyə Beyləqanda mühasirəyə alınmışdı. Mühasirəyə Fəzl ibn Məhəmmədin digər oğlu Musa başçılıq edirdi. Rusların bu vilayətə gəlməsindən istifadə edən Musa mühasirədəki qardaşını yoxlamaq üçün onları köməyə çağırırdı. Musa rusların köməyi ilə qardaşının müqavimətini qıraraq, Beyləqan şəhərinə daxil oldu. O bu qələbədə ona kömək edən ruslara çoxlu hədiyyələr verir. Bundan sonra ruslar quru yolla Ruma (Bizansa) gedərək, Qara dəniz

¹⁷⁹ Вах: В.Ф.Минорский. Русь в Закавказье. Известия Института истории АН Болгарии, №5, 1954, сәһ. 377-380.

¹⁸⁰ Мүнәссимбаşı. Самі әд-дүвәл. "Тарих әл-Баб вә Ширван" фәсли, сәһ.9, 19, 20; Вах: В.Ф.Минорский. Русь в Закавказье. Известия Института истории АН Болгарии, №5, 1954, сәһ. 377-380.

vasitəsilə öz vətənlərinə qayıdırlar.¹⁸¹ Ruslar Bakıya gəldikləri zaman Musa ibn Fəzl Şirvanşah Mənuçehrə kömək edərək, onların hücumunu dəf etmişdi. Şirvanşah Mənuçehr Musanın bacısı Sitt ilə evlənmişdi. Sitt 425 (1033-1034)-ci ildə əri Mənuçehri öldürərək, onun qardaşı Əbu Mənsura ərə getmişdi.¹⁸²

421 (1030)-ci ildə baş vermiş hadisədən iki il sonra ruslar yenə Şirvan torpaqlarında görünmüşdülər. Onlar 423 (1032)-cü ildə Şirvana basqın edib, Dağıstan yolu ilə geri qayıtdıqları zaman Dərbənd əmiri Mənsur ibn Meymun öz qaziləri ilə dar bir dərədə onların yolunu kəsib apardıqları qəniməti əlindən aldı. Bu zaman ruslar allanlar ilə razılaşaraq Şirvana gəlmişdilər. Bunu sonrakı hadisələr də sübut edir. Çünki 1033-cü ildə qisas almaq məqsədilə allanlar ruslarla birlikdə Dərbəndə hücum etmişdilər. O zaman Dərbənd rəislərindən biri olan Heysəm ibn Meymun (Dərbənd hakiminin qardaşı) allanların və rusların qarşısını kəsərək, onların hücumunu dəf etmişdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Mүнəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində allan və səriqlərin¹⁸³ 1032-ci ildə Şirvana basqın etdiyi göstərilməklə bərabər, həmin əsərin Əl-Bab hissəsində rusların bu hücumda iştirak etdikləri qeyd olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, rusların Şirvanla olan münasibətləri XII əsrdə də davam etmişdi.

Yəzid ibn Əhmədin 37 illik hakimiyyəti dövründə Şirvanda bir sıra hadisələr baş verir. Dərbəndin keçmiş hakimi əmir Meymun Şirvanşahların tabeliyində olan Dərbəndə hücum edərək, şəhərin daxili hasarını dağıdır. 382 (992 - 993)-ci ildə Qəbələ vilayətində şəkiriyyələr (muzdla tutulanlar) ilə baş verən vuruşmada Şirvanşahların 400 nəfərdən ibarət süvari qoşun dəstəsi tələf olur. Həlak olanlar içərisində vəzir Müsəddid ibn Həbəli və başqa Şirvan ə`yanları da var idi. 388 (998)-ci ildə Yəzid ibn Əhməd dövlət işlərini Abbas Bərdəinin oğulları Əbdüləziz və Əbdülsəmədə tapşırılmışdı.

---

¹⁸¹ Mүнəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.9.

¹⁸² V.Minorsky. Studies in Caucasian History. London, 1953, p. 77. Həbələ Mүнəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.9-10.

¹⁸³ Mүнəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh. 9, 21; həbələ bax: В.Ф.Минорский. Русь в Закавказье. Известия Института истории АН Болгарии, №4, 1954, səh. 377-380.

389 (999)-cu ildə Şirvanşah Yəzid ibn Əhməd Gürzul qalasının hakimi Əbdülbərr ibn Ənbəslə vuruşaraq həmin qalanı tutur. Şirvanşah Yəzid həmin ildə Dərbənd əmiri Ləşgəri ibn Meymunla Zərgiyə məntəqəsini tutmaq üstə ələ keçirmək uğrunda vuruşur. Lakin Ləşgəri irəliləyərək Şabran qalasına hücum edir. Baş verən döyüşlərdə şabranlılar qələbə çalır. Hətta Ləşgərinin qardaşı Əbu Nəsr şabranlılara əsir düşür. Bundan sonra Şirvanşahla Ləşgəri arasında sülh bağlanır, buna baxmayaraq Əbu Nəsr Şirvanşahın yanında girov qalır. 391 (1001)-ci ildə Ləşgəri öldükdən sonra dərbəndlilər Yəziddən Əbu Nəsrin buraxılmasını xahiş edirlər. Lakin dərbəndlilər Yəzidin Dərbənd və¹⁸⁴ Sul qalalarını yenidən düzəldəcəyi təklifini rədd etdikdə, o, heç bir təqsiri olmayan Əbu Nəsrə öldürür. Dərbəndlilər Əbu Nəsrin qardaşı Mənsuru özlərinə əmir elan edirlər. Bundan sonra da Şirvanşahla onların arasında müharibə davam edir. 410 (1019-1020)-cu ildə Şirvanşah Dərbənd qalasını tutur. Lakin 412 (1021)-ci ildə Mənsur onu geri qaytarır, sonra da Şabrana hücum edir. Bu müharibədə heç bir tərəf qələbə çala bilməyib geri qayıdır. 414 (1023-1024)-cü ildə dərbəndlilər əmir Mənsuru qovaraq, Dərbəndi Şirvana tabe edirlər. Şirvanşah Dərbəndin içqalasını təmir edib düzəldir, lakin 415 (1024-1025)-ci ildə Mənsur Dərbəndə qayıdaraq 20 gündən sonra içqalanı tutur.

416 (1025-1026)-cı ildə Şirvanşah Yəzid sərir qoşunları ilə şiddətli müharibə edir. Bundan başqa, həmin ildə Şirvanşah Yəzidə qarşı oğlu Ənuşirvan qiyam qaldırır. Ənuşirvan o zaman Yəzidiyyə şəhərinin hakimi idi. O, atası Yəzidin ov üçün Gürzul qalasına getməsindən istifadə edərək vəzir Əbdüləzizin əmlakını müsadirə edir, özünü isə həbs edir. Bu xəbəri eşidən Şirvanşah təcili paytaxta qayıdır. Ənuşirvan atasının qorxusundan Gülüstan qalasına qaçır. Vəzir onu təqib edərək ələ keçirir. Yəzidin əmri ilə Ənuşirvan bir neçə gün həbsdə saxlanır.

418 (1027-1028)-ci ildə Şirvanşah Yəzid ibn Əhməd ölür, hakimiyyətə oğlu Mənuçehr ibn Yəzid keçir.¹⁸⁵ O zaman Dərbənd hakimi baş qaldıraraq Şirvanşahlığın tərkibindən çıxmışdır. Dərbəndi yenidən Şirvanşahlığın tərkibinə

¹⁸⁴ V.Minorskinin fikrincə, bu Cor qalası və ya Dərbənd qalasının bir hissəsidir.

¹⁸⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.9.

qatmaq üçün 420 (1029)-ci ildə Mənuçehr Dərbəndə hücum edir. Lakin müvəffəqiyyət qazana bilmir. Əksinə, Dərbənd hakimi 421 (1030)-ci ildə Şirvana basqın edərək bir neçə yaşayış məntəqəsini dağıdır.

Mənuçehrin hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələrdən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 421 (1030)-ci ildə rusların Bakı ətrafına və Kür sahillərinə gəlmələri idi. İstər Bakı ətrafında, istərsə də Kür sahillərində baş verən vuruşmalarda Şirvanşah böyük tələfat vermişdi.¹⁸⁶

423 (1032)-cü ildə allanlar və sərir qoşunları Şirvan torpaqlarına basqın edib Şirvanşahların paytaxtı Yəzidiyyə şəhərinə qədər gəlirlər. Bu basqın zamanı düşmən 10000 nəfərə yaxın Şirvan əhalisini qırır. Hətta Yəzidiyyə şəhərini on gün qarət edib əhalinin torpağa basdırıb gizlətdiyi şeyləri qazıb apardılar. Lakin allan və səririlər zəngin qənimətlərlə geri qayıtdıqları zaman Şirvanşahın qoşunları Dərbənd sahilindəki meşədə onların qarşısını kəsərək, apardıqları qəniməti əllərindən alır və özlərini də qırırlar. 424 (1033)-cü ildə Allan hakimi yenidən Şirvana basqın edir və bu dəfə də məğlubiyyətə düşər olur.¹⁸⁷ 425 (1033-1034)-ci ildə Mənuçehr xaincəsinə öz evində öldürülür. Mənuçehrin arvadı - Arran hakimi Fəzlin qızı Sitt Mənuçehrin qardaşı Əbu Mənsur Əli ilə gizləncə əlbir olub əri Mənuçehri öldürürlər və bundan sonra Əbu Mənsur özünü Şirvanşah elan edir.¹⁸⁸

Əbu Mənsur Dərbəndi yenidən geri qaytararaq Şirvanşahlığın tərkibinə qatır və öz vəziri Mənsur ibn Müsəddidi hakim təyin edir. Lakin Dərbəndin qovulan əmiri Əbdülməlik qəflətən Dərbəndə hücum edərək, onu tutur və vəzir Mənsur ibn Müsəddidi öldürür. Bundan sonra Əbdülməliklə Şirvanşah arasında sülh sazişi bağlanır. Əbdülməlik Şirvanşahın bacısı Şəmkuyə ilə evlənir.

435 (1043 - 1044)-ci ildə Əbu Mənsur Əli vəfat etdiyi zaman Şirvanşahlığa qardaşı Qubad ibn Yəzid keçir. Məlum olduğu kimi, XI əsrin 20-ci illərində Yaxın Şərq ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana oğuz (quz) türklərinin hücumları başlayaraq, bu ölkələri təhlükə qarşısında qoymuşdu. Bu

¹⁸⁶ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.9.

¹⁸⁷ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.9.

¹⁸⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.10.

hücumlardan mühafizə olunmaq üçün Şirvanşah Qubad ibn Yəzid ibn Əhməd də bir sıra tədbirlər görməyə başlayır. O, Yəzidiyyə şəhərinin ətrafına yonulmuş daşdan möhkəm qala divarı çəkdirir və qapısını dəmirdən düzəltdirir.

Qubad 24 səfər 441 (28 iyul, 1049)-ci ildə ölür, Şirvanşahlığa qardaşı oğlu Buxtəsr Əli ibn Əhməd keçir. Lakin elə hakimiyyətinin ikinci günü o, taxtdan salınır və yerinə əmisi Salar ibn Yəzid keçir.¹⁸⁹ Salar hakimiyyəti əlinə aldıqdan sonra Buxtəsr qovur və sonra da o, Beyləqanda öldürülür. Salar ibn Yəzidin hakimiyyəti (1049-1063) dövründə Şirvanşahlıq tarixində baş verən hadisələr haqqında əlimizdə müfəssəl məlumat yoxdur. Yalnız onu demək olar ki, Şirvanşah Salar ibn Yəzid 445 (1053-1054) –ci ildə Maluğ qalasına hücum edərək, onu tutmuş və öz adamlarını burada hakim təyin etmişdi. Maluğ qalasının harada olduğu məlum deyildir. Lakin Şirvanşahın Maluğ ətrafında istehkamlar qurması, orada Cümə məscidi tikdirməsi, oraya əhali köçürərək onları ərzaq və silahla təmin və təchiz etməsi bu qalanın hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Salar ibn Yəzid 18 səfər 455 (20 fevral 1063)-ci ildə vəfat etdikdən sonra oğlu və vəliəhdi Fəriburz ibn Salar ibn Yəzid Şirvanşah təyin olunur.¹⁹⁰ Y.A.Paxomovun 1923-cü ildə irəli sürdüyü fikrinə görə, Fəriburz Şirvanşah Kəsrənilər sülaləsinin birinci hökmdarı olmuşdur.¹⁹¹ Lakin sonralar Y.A.Paxomov bu fikrindən əl çəkir. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslinə əsasən göstərmək olar ki, Fəriburz Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan hökmdarlardan biridir. Fəriburzun hakimiyyəti (1063-1074) dövründə bir sıra böyük hadisələr baş vermişdir. Bu zaman Şirvan Şəddadilərin, Dərbənd əmirlərin, habelə səlcuq türklərinin hücum və basqınlarına məruz qalır. 455-ci ilin rəbiyyülvəvəl ayında (m. 1063) Arran hakimi Şəddadi Şavur ibn əl-Fəzl Şirvana hücum edərək Qoyulmayan qalasını tutur və qalaya öz adamlarını hakim təyin edir. Bundan sonra onun qoşunları Şirvan torpaqlarının içərilərinə doğru hərəkət edərək ölkəni qarət edirlər.

¹⁸⁹ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsl, səh.10.

¹⁹⁰ Münəccimbaş. Səha`yif əl-əxbar, III cild, səh. 175.

¹⁹¹ Е.А.Пахомов. Краткий курс Истории Азербайджана. Баку, 1923, səh.28.

Şirvanşahların müqavimətinə baxmayaraq, Şavur irəliləyir, çoxlu əsir tutur və külli miqdarda heyvan sürüləri ələ keçirir. Şavur ölkəni qarət edərək Şirvanşahların paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərinə qədər gəlib, bu şəhərin yaxınlığında düşərgə salır. Şavur öz qohumu olan Şirvanşah Saların qızını bütün mal və qiymətli şeyləri ilə birlikdə əsir alıb Arrana qayıdır. 1063-cü ilin iyul ayında Şavur üçüncü dəfə Şirvana basqın edərək, Sə`ddan kəndində dayanır, əkinləri, kəndləri və malikanələri yandırır.¹⁹² Bu zaman Şirvanşah Fəriburz oğlu Əfridunu Sərir hakiminin yanına göndərərək Gəncə əmiri Şavura qarşı mübarizə aparmaq üçün Şirvana kömək etməsini ondan xahiş edir. Lakin Əfridun Sərir hakimindən heç bir kömək ala bilməyib üç aydan sonra geri qayıdır.

456-cı ildə (yanvar, 1064) Əbüləsvar Şavur dördüncü dəfə Şirvana basqın edib, Kr, Qətran və Həmvan adlı məntəqələri (qalaları) tutur. Şavur tutduğu yerlərə öz əmirlərini təyin edərək Gəncəyə qayıdır. Vəziyyətin ağırlığını və Şavurla mübarizə aparmağın çətin olduğunu görən Şirvanşah Fəriburz 1064-cü ilin yayında (iyun-iyul) Gəncə əmiri ilə sülh müqaviləsi bağlayır. Bu müqaviləyə əsasən, Şirvanşah Gəncə hakiminə 40000 dinar pul verir. Şavur isə Qoyulmayan qalasını Şirvanşaha qaytarır.¹⁹³

Gəncə əmiri Şəddadi Şavurun Şirvana hücum etməsi, habelə daxili mübarizələr Şirvan dövlətini zəiflətməmişdi. Ona görə də Şəki və Dərbənd əmirləri müstəqil olmaq arzusu ilə Şirvanşahlıqdan ayrılmağa, hətta ona qarşı mübarizə etməyə çalışırdılar. Bu vilayətlərin təqribən eyni tarixdə Şirvandan ayrılması Məzyədilər dövlətinin zəifləməsi ilə izah edilməlidir. İbn Havqəlin yazdığına görə, hələ 955-ci ildə Şəki hakimi Əbu Əbdülməlik adı ilə məşhur olan İşcənik¹⁹⁴ Şirvanşah Məzyədilərin vassalı idi. 960-cı ildə İşcənik öldüyü zaman Rəb¹⁹⁵ (Sənariyə) hakimi Senəkərim Şəki vilayətini də Sənariyə ilə birləşdirir.¹⁹⁶ Beləliklə, Şəki Şirvandan ayrılır.

¹⁹² Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslı, səh.11. Bu kənd indi Sədan adlanır.

¹⁹³ Bu adların qala və yaxud yaşayış məntəqələri olduğu "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslində qeyd edilmir.

¹⁹⁴ İbn Havqəl tərəfindən adı çəkilən İşcənik Moisey Kalankaytıkluda "Sevada İşxan" şəklində yazılmışdır.

¹⁹⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.354.

¹⁹⁶ А.Крымский. Шәки. Памяти ак. Н.Я.Марра (Сборник статей). М.-Л., 1938, səh.378.

Məlum olduğu kimi, Senekərim qədim Mehranilər – Arranşahlar nəslindən idi. Bu haqda Moisey Kalankaytuklu olduqca maraqlı məlumat verir. Onun yazdığına görə, Səhl ibn Sumbatın mənsub olduğu Erranşah sülaləsi Cavanşir nəslindən idi. Səhl ibn Sumbatın nəvəsi Adernersin oğlu Qriqor Hamam 885-ci ildə “dağıdılmış alban çarlığını bərpa etmişdi”. Lakin sonralar bu çarlıq Yusif ibn Əbu Sac tərəfindən tutularaq, Sacilər dövlətinə ilhaq edilmişdi. Moisey Kalankaytuklu yazır ki, Qriqorun 5 oğlu var idi. Onun böyük oğlunun adı Abuli (Əbu Əli) idi. Əbu Əli öz qohumu tərəfindən öldürülmüşdü. Qriqorun başqa bir oğlunun adı Saak idi. Ona Sevada ləqəbi qoymuşdular. Sevada Qardmanı məharətlə tutmuşdu.¹⁹⁷

Sevada Şirak adlanan Ararat vilayətini də tutaraq özünə tabe etmişdi.¹⁹⁸ Sevada, eyni zamanda maarifpərvər bir hakim idi. O, məktəblər açmışdı, ədəbiyyatı çox sevirdi. Erməni çarı Sumbat, Sevada ilə müharibə etməsinə baxmayaraq, onun tutduğu torpaqları əlindən ala bilməmişdi.¹⁹⁹ Moisey Kalankaytuklunun yazdığına görə, Sevadanın Qriqor və David adlı iki oğlu var idi. Qriqorun da Sevada və Atr Nersex adlı iki oğlu var idi ki, birinciyə İşxan ləqəbi vermişdi.²⁰⁰ Atr Nersex (915-950) və sonra da 950-ci ildə qardaşı Sevada İşxan Şəki hakimi olmuşdular.²⁰¹ Məs`udi yazır ki, Sənariyədən bir az aralı Şəkinlər çarlığı gəlir. Onun qeydinə görə, 943-944-cü illərdə, yəni Məs`udi öz kitabını yazdığı zaman Şəkinlərin şahı Aderners ibn Hamam idi.²⁰² İbn Havqəlin göstərdiyi Şəki hakimi İşçənik Hamamın nəvəsi həmin İşxan idi. İşxanın dörd oğlu var idi. Onların birinin adı Atr Nersex və böyük oğlunun ləqəbi Senekərim idi. Moisey Kalankaytuklu Senekərimin də əcdadı Hamam kimi “çoxdan çarlığı dağılmış ölkənin” hakimi olduğunu qeyd edir.²⁰³ O, sözünə davam edərək, İran şahı (Salar Mərzuban nəzərdə tutulur – *M.Ş.*) ona atasının taxt-tacını və atını verdiyini göstərir. Beləliklə, Senekərim 960-cı ildə Sevada İşxanın ölümündən

¹⁹⁷ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәh. 278.

¹⁹⁸ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәh. 279.

¹⁹⁹ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәh. 279.

²⁰⁰ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәh. 279.

²⁰¹ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәh. 279.

²⁰² Мәс`уди. Мүрүс әз-зәһәб, II сild, сәh.68.

²⁰³ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, сәh.279.

sonra öz əcdadının mülkü sayılan Şəkini Sənariyə ilə birləşdirib, 965-ci ildə Şirvanşahlığı tutmaq fikrinə düşür.²⁰⁴ Bu məlumatdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şəki vilayətinin Şirvanşahlıqdan ayrılması və Senəkərimin Şirvana hücum etmək arzusu hələ X əsrdən meydana çıxmışdı. Lakin Məzyədilərin qüvvətli olduğu dövrdə Şirvandan ayrılmaq mümkün olmamışdı. Hərxosri ibn Georgi 459 (aprel 1067)-cu ildə Şirvanşaha qarşı üsyan qaldıraraq, Şəkiyə tərəf hücum edir və Dəskərət əl-Hüseyn qalasını tutaraq, Şəki hakimi Axsartran ibn Qagikə verir. Şirvanşah qalanı geri almaq üçün Axsartran ibn Qagikin üzərinə hücum edirsə də, o öz məqsədinə nail ola bilmir.²⁰⁵ Beləliklə, 1067-ci ildə Şəki Şirvanşahların hakimiyyətindən çıxır.

Şəkinin Şirvandan ayrıldığı dövrdə Dərbənd də Şirvandan ayrılır. “Dərbəndnamə”də göstərilir ki, “456 (1063-1064)-cü ildə Ciyun nəslindən bir fitnə baş verdi. Dərbənd ilə Şirvan arasındakı qəzavət kəsildi. Şirvan əhalisi neft, duz mədənlərindən və vəqf yerlərindən alınan gəliri Dərbənd əhalisinə verməkdən imtina etdi. Bundan başqa, Şirvan Dərbənd qalasından da əl çəkdi, beləliklə qədim rüsum bərtərəf oldu”.²⁰⁶ Bu faktlara əsasən göstərə bilərik ki, XI əsrin ikinci yarısında Şirvanşah Məzyədilər dövləti zəifləmiş, onun tərkibindən Şəki və Dərbənd vilayətləri çıxmışdı. Ona görə də Şirvan əhalisi Dərbəndin mühafizəsi üçün qədimdən bəri etdiyi yardımdan imtina etmişdi.

Şirvanşah Fəriburz Dərbəndi yenidən Şirvanla birləşdirmək və öz dövlətinin şimal sərhədlərini möhkəmlətmək zəruriyyətini hiss edərək, Dərbəndə hərəkət edir. O, 457 (1065)-ci ildə Məsqət nahiyəsindəki Mehəriyyə qalasında düşərgə salıb Dərbənd ətrafındakı kəndlərə basqın edir. Qələban körpüsündə Şirvan qoşunları ilə Dərbənd rəisləri arasında baş verən şiddətli vuruşmada rəislər böyük tələfata uğrayırlar. Fəriburz, Dərbənd rəisləri tərəfindən öldürülmüş Dərbənd hakimi Mənsurun arvadını və o zaman həbsdə olan bibisi qızı Şəmkuyəni (Yəzidin qızı) əmlak və qiymətli şeyləri ilə bərabər dərbəndlilərdən aldıqdan sonra Şirvana qayıdır. Bundan sonra Dərbənd rəisi

²⁰⁴ А.Крымский. Шəки. Памяти ак. Н.Я.Марра, səh.379.

²⁰⁵ Мүнəccимбаşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslі, səh.13.

²⁰⁶ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 229-230.

sərilərlə ittifaq bağlayaraq, Şirvan torpaqlarına hücum edib Şabranı mühasirəyə alır. Lakin onlar məğlub olur və Dərbənd qoşunları rəislərinin rəisi Müfərric Şirvan qoşunlarına əsir düşür. Şirvanşah, oğlu Əfridunu Dərbəndə hakim təyin edir. 1066-cı ilin yanvar ayında dərbəndlilər Əfridunu böyük təntənə ilə qarşılayırlar.²⁰⁷

Şirvanşah Fəriburz Şəddadilər və dərbəndlilər ilə müharibə etdiyi zaman əhalidən topladığı dövlət vergilərini Atrırmış və keçən illərdən qalan xərac vergisini tələb etmişdi. Ona görə də paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərində ona qarşı 1066-cı ilin aprel ayında üsyan baş vermişdi. Fəriburz üsyanı yatıraraq, üsyanda iştirak edən əyanların bəzilərini qırmış və həbs etdirmişdi.²⁰⁸

Ümumiyyətlə, bu dövrdə Şirvanşah dövlətinin vəziyyəti olduqca ağır idi. Yerli müharibələrdən başqa, 1066-cı ildə səlcuq türkləri də Şirvana hücum etməyə başlamışdılar. Səlcuqların bəhs edilən dövrdə Şirvana basqınları haqqında son zamanlara qədər əlimizdə geniş məlumat yox idi. Lakin Münəccimbaşının V.Minorski tərəfindən nəşr edilən “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində türklərin Şirvana hücum və basqınları haqqında geniş və qiymətli məlumat verilir. Səlcuq türklərinin Azərbaycana basqınları haqqında əsasən bu əsərin “Rəvvadilər dövləti” fəslində bəhs ediləcəyi üçün burada yalnız Şirvanla əlaqədar olaraq bəzi məlumatlarla kifayətlənəcəyik. Bu əsərdə 459 (noyabr 1066)-cu ildə Qaratəkin ət-Türkinin başçılığı altında səlcuq qoşunlarının ikinci dəfə Şirvana hücum etmələri göstərilir. Şirvana hücum edən türk qoşunları içərisində Qaratəkin ilə bərabər Şirvanşah Fəriburzun əmisi Məmlan ibn Yəzid də var idi.²⁰⁹ Məmlan ibn Yəzid Şirvanşah Fəriburza qarşı qiyam edərək səlcuq türklərinə qoşulmuşdu. Qaratəkin Şirvanşahın paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) qarşısında düşərgə salıb, şəhəri mühasirə etdiyi zaman onun qoşun dəstələri ölkəni qarət edir, əhalini qırır, heyvan sürülərini aparır, qadın və uşaqları əsir tuturdular. Onlar Bakı şəhərinə qədər gəlib, Şamaxıda etdiklərini burada təkrar edirdilər. Qaratəkin Bakıdan

²⁰⁷ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.12.

²⁰⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.12.

²⁰⁹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.12.

başlayaraq Şabrana qədər bütün ölkəni soyub dağıdır, yandırır və əhalini qılıncdan keçirirdi. Basqınçılar Şabran vilayətinin dağlıq hissəsindəki kəndləri qarət etdikdən sonra Məsqət nahiyəsinin aşağı hissəsinə enirlər. O zaman Şirvanşah 4000 madyan atdan ibarət olan ilxısını burada gizlətməmişdi. Türklər bu ilxını ələ keçirdikdən sonra Yəzidiyyə ətrafına qayıdıb, ikinci dəfə şəhəri mühasirə edirlər. Bu zaman Qaratəkinə yardım üçün səlcuq sultanı tərəfindən göndərilmiş 2000 nəfərdən ibarət qoşun dəstəsi Yəzidiyyə yaxınlığına gəlir. Buna görə də Şirvanşahın vəziyyəti daha da ağırlaşır. Lakin sultan tərəfindən göndərilən yeni qüvvə Şirvanşah Fəriburzu ələ keçirmək və paytaxtı tutmaq üçün bir hiylə idi. Onlar Fəriburzun yanına elçi göndərərək, sultan tərəfindən ona kömək etmək üçün gəldiklərini bildirirlər. Onlar bəhanə ilə Qaratəkin və Məmlanı “həbs” edirlər. Lakin Şirvanşah onların hiyləsinə aldanmır. Onları qalaya buraxmadığı kimi, özü də onların yanına getmir. Onların hücumunun qarşısını almaq üçün yollar axtarır. Fəriburz qoşun dəstəsində olan sultanın hacibinə gizlin surətdə 6000 dinar göndərərək, əmisi Məmlan ibn Yəzidi ona verməsini xahiş edir. Hacib buna razı olub, Qalabad qalasında olan Məmlanı yanına dəvət edir. Məmlan 1067-ci il fevral ayının 24-də sərxoş halda hacibin təşkil etdiyi ziyafətdən qayıtdığı zaman yolda Fəriburzun pusquda qoyduğu üç nəfər²¹⁰ tərəfindən öldürülür. Onun meyidini Yəzidiyyəyə gətirərək orada dəfn edirlər. Bu zaman Yəzidiyyə darvazaları yanında dayanan türk dəstələri Şirvandan topladıqları zəngin qənimətlə Kür çayı sahillərinə gedib, qayıqlarla çayı keçirlər. Əldə olan məlumata görə, Şirvanşah Şirvanı basqınlardan müdafiə etmək üçün Qəzvin hakimi Əlbəsana ildə 30000 dinar verməyi öhdəsinə götürmüşdü. Qaratəkinin qoşunları 1067-ci ilin fevral ayında Şirvanı qarət edib geri qayıtdıqları zaman Əlbasan ət-Türkinin məmurları razılaşdırılmış “mal” vergisini toplamaq üçün Şirvana gəlirdilər.²¹¹

1067-ci ildə Qaratəkin yenidən Şirvana qayıdıb Şirvanşahın əmisi Qubadın qızı ilə evlənir,²¹² lakin bütün bunlara baxmayaraq, səlcuq hücumlarının

²¹⁰ Onlar Şirvanşahın dayısı oğlu ibn Ləşkəristan, xidmətçi Şadtəkin və hacib Hamdar ibn Müzəffərdən ibarət idi.

²¹¹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.13.

²¹² Qaratəkin sonralar Yəzidiyyədən Məsqətə qaçır və orada öldürülür.

təhlükəsi hələ qarşıda idi. Zəhirəddin Nişapurinin yazdığına görə, sultan Alp-Arslan bir sıra ölkələri tutmağa çalışırdı. O, Ruma (Kiçik Asiya) hücum etməzdən əvvəl, Dərbəndə, gürcü və abxaz torpaqlarına qoşun göndərmişdi.²¹³ 1067-ci ilin axırlarında sultan Alp-Arslan (1063-1072) Arrana gəldiyi zaman Fəriburz qiymətli hədiyyələrlə onun görüşünə gedir və 1068-ci ildə onunla bərabər səfərə çıxır.²¹⁴

Bütün bunların nəticəsində Alp-Arslan Şirvana və Fəriburzun hakimiyyətinə toxunmur. Lakin sultan Alp-Arslan Rum səfərindən qalibiyyətlə qayıtdıqdan sonra Şirvan və Şirvanşah Fəriburz haqqında əvvəlki siyasətini dəyişir. O, səfərdən əvvəl onun görüşünə qiymətli hədiyyələrlə gəlmiş Fəriburzu yaxşı qarşıladığı və Şirvandan xərac vergisi tələb etmədiyini halda, Rum səfərindən qayıtdıqdan sonra dərbəndlilərin şikayətini bəhanə edərək, onu bir neçə gün həbs edir və Şirvanı böyük vergi (əmval əzimə) verməyə məcbur edir. Şirvanşah müəyyən edilən bu məbləği hər il sultanın xəzinəsinə verməli idi.²¹⁵

Dərbəndlilər Fəriburzun bir neçə rəisi həbs etməsi haqqında Alp-Arslana şikayət etmişdilər, sultan onların azad edilməsini Şirvanşaha əmr edərək özünü də bir neçə gün həbs etmişdi. Bundan başqa, Fəriburzun sultana vermək üçün vəd etdiyi pulu qardaşı Güzdəhəm ibn Salar götürüb Dağıstana qaçmışdı. Alp-Arslan pulu gətirmək üçün Fəriburzu azad edərək Şirvana göndərmişdi.

Dərbənd hakimi Əfridun 460-cı ilin ramazan ayında (iyul 1068) atasının həbs olunduğunu eşidərək Şirvana gəlir. Lakin Əfridunun Dərbənddən gətməsindən istifadə edən Güzdəhəm Dağıstandan Dərbəndə gəlir. Şirvanşah Fəriburz qardaşı Güzdəhəmin Dərbəndə gəldiyini eşidərək, 461-ci ilin məhərrəm ayında (noyabr 1068) Dərbəndə hərəkət edir. Dərbənd ətrafında Şirvanşahın qoşunları ilə Güzdəhəm arasında səhərdən başlanan döyüş günortaya qədər davam edir. Hər iki tərəf çoxlu tələfat verir, lakin tərəflərin heç biri qələbə çala bilmir. Fəriburzun dərbəndlilər üzərinə ikinci həmləsi zamanı vuruşmanın qızgın çağında Dərbənd rəislərinin rəisi Əl-Müfərric ibn əl-Müzəffər Şirvanşahın

²¹³ ظهير الدين نيشاپوري، كتاب سلجوقنامه، مقدمه اسمعيل افشار، تهران، ۱۳۳۲، ص ۲۴

²¹⁴ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslü, səh.13-14.

²¹⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslü, səh.14. Bu əsərdə Şirvandan tələb edilən illik verginin məbləği göstərilmədiyindən əmval əzimə - deyə qeyd edilir.

tərəfinə keçir və bununla da Dərbənd qoşunları məğlubiyyətə uğrayıb, qaçır. Lakin vəziyyət dəyişir, türk qoşunları Şirvan qoşunlarına müqavimət göstərərək onların döyüşdə mövqeyini zəiflədir. Əmələ gələn bu vəziyyətdən istifadə edən Əl-Müfərric Dərbəndin içqalasını tutur, Güzdəhəm ibn Salar isə Dərbənddə hakimiyyəti ələ keçirir. Fəriburz ilə Güzdəhəm arasında döyüşlər bir neçə gün davam edir. Güzdəhəm döyüşdə davam gətirə bilməyib Dağıstana qaçır. Lakin Fəriburz Dərbəndi tuta bilmir. Əs-Suğur adlanan yeri tutaraq oğlu Əfridunu buraya hakim təyin edir.

Bu müharibədən sonra dərbəndlilər Fəriburzun adını xütbədən çıxarıb, Arran əmirinin adını daxil edirlər. Bu da yeni müharibələrə səbəb olur. Şəddadilər Şirvana yenidən qoşun göndərərək, ölkəni qarət edirlər. Arran, Dərbənd və Şirvan qoşunları arasında olan bir neçə vuruşmadan sonra Şirvan qoşunları Dərbəndi tutur. Fəriburz oğlunu Dərbəndə hakim təyin edir, özü isə bir neçə müddət Mehyariyyənin ətrafına hasar çəkdirərək orada yaşayır. Nəhayət, dərbəndlilər Şirvanşah bayrağını qəbul edərək Fəriburzun adını xütbəyə daxil edirlər.²¹⁶ 464 (oktyabr 1071)-cü ildə Fəriburz oğlu Əfridunun Dərbənddə müstəqil olduğunu təsdiq edir. Lakin 1071-ci ilin noyabr ayında Alp-Arslanın Dərbəndə hakim təyin etdiyi Yığma ət-Türki Dərbəndə gəlir. O, Şirvanşaha çapar göndərərək Dərbəndin təslim olunmasını tələb edir. Şirvanşah ərzaq və silahlarını oradan çıxartdıqdan sonra Dərbəndi səlcuq əmirinə təhvil verir. Beləliklə, səlcuqlar Şirvanın şimal sərhəddindəki Dərbənd qalasını ələ keçirirlər.

464 (1072)-cü ildə Şirvanşah Fəriburz Şəddadi Fəzl ibn Şavur ilə ittifaq bağlayaraq iyul ayında Məluğ qalasını Şəki hakimi AxsAtranın naibindən geri alıb dağıdır. Həmin ildə Şirvanşah Dərbəndi yenidən Şirvana qaytarır. Göstərilən hər iki tarixi faktdan Şirvanşahın 1072-ci ildə sultan Alp-Arslanın ölümündən istifadə etməsi aydın olur. Zənn etmək olar ki, Fəriburz Alp-Arslanın ölüm xəbərini eşidən kimi Dərbəndə hücum edərək onu yenə də Şirvanşahlığa qaytarmışdı. Lakin bu vəziyyət uzun müddət davam etməmişdi. Alp-Arslanın oğlu Məlik-şah (1072-1092) hakimiyyətə keçdikdən sonra, 467 (1074-1075)-ci

---

²¹⁶ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh. 15.

ildə Ərğar ibn Buğanın (Tuğanın) başçılığı ilə Şirvana türk qoşunları göndərmişdi. Ərğar ibn Buğa Şirvanın ona sultan tərəfindən iqta verildiyini elan etmişdi, lakin Şirvanşah Fəriburz pul və sair hədiyyələr verərək onu aldatmışdı.²¹⁷ Beləliklə, Şirvanşah Ərğar ibn Buğanı həbs edib qandallayır, sonra da sultan Məlik-şahdan qorxaraq azad edir. Ərğar ibn Buğa azad edildikdən sonra dağılmış qoşun dəstələrini toplayıb yenidən Şirvana hücum çəkərək ölkəni qarət edir, heyvan sürülərini aparır və əhalinin var-yoxunu əlindən alır. Münəccimbaşının qeydinə görə, sultan Məlik-şahın sərəncamına əsasən, Ərğar ibn Buğanın Şirvanı qarət edərək apardığı qənimətlər 468 (1075-1076)-ci ildə Şirvana qaytarılır.²¹⁸

Maraqlı burasıdır ki, Ərğar ibn Buğa Şirvana hücum etdiyi ildə 467(1074-1075) Şirvanşah Dağıstana hücum edərək, Şərqi və Qərbi Dağıstanı tutur və əhalidən xərac vergisi toplayır. Bundan çox keçmədən sultan Məlik-şah Dərbəndi iqta şəklində İraq hakimi Savtəkinə verir. Savtəkin Dərbəndə öz məmurlarını göndərir. Beləliklə, Dərbənd Şirvanşahlığın tərkibindən çıxaraq səlcuq hakimiyyəti altına alınır. “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində göstərilir: “Bundan sonra Şirvanşah Dərbənddən ümidini kəsdi, onun əlində yalnız öz malikanələri qaldı və hər il ona təyin edilən verginin məbləğini sultanın xəzinəsinə verdi. Bu vəziyyət onun ölümünə qədər davam etdi”.²¹⁹

Məlum olduğu kimi, Məlik-şah Arrana gəldiyi zaman Şirvan hakimi Fəriburzla görüşmüş və onu Səlcuq dövlətinin xəzinəsinə vergi (bac-xərac) verməyə məcbur etmişdi. Lakin mənbələrdə Şirvanşahın Səlcuq dövlətinə verdiyi məbləğin miqdarı müxtəlif şəkildə göstərilir. Nəsəvinin yazdığına görə, Şirvanşah sultan Məlik-şahın xəzinəsinə ildə 100000 dinar verməli idi.²²⁰ Əl-Bondarinin yazdığına görə, Şirvandan sultan xəzinəsinə hər il müqatiə adı ilə qırx min məbləğində qızıl gəlirdi. Şirvan üzərinə qoyulan bu vergi Məlik-şah ibn Alp-Arslan dövründən qalmışdı. Məlik-şah Arrana gələndə Şirvan sahibi

²¹⁷ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh. 16.

²¹⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh. 16.

²¹⁹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh. 16.

²²⁰ Mohammed en-Nesavi. Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, ed. O.Houdas. Paris, 1891, p. 175.

Fəriburz sultanın hüzuruna gəlmiş, əvvəlcə vergidən imtina etmiş, sonra xəzinəyə 70 min dinar gətirmək üçün iltizam vermişdi. Sultan tərəfindən edilən müsahibələr nəticəsində, nəhayət, verginin qırx min dinar məbləğinin olması qərara alınmışdı.²²¹ Ə.Ə.Əlizadə Bondarinin bu məlumatına istinad edərək göstərir ki, Şirvan da Gürcüstan və Ermənistan kimi səlcuqların vassalı halına salınaraq onlara vergi verməyə məcbur olmuşdu.²²² Ə.Ə.Əlizadə orta əsr müəlliflərinin Şirvanşah Fəriburzun Məlik-şaha verdiyi bac-xəracın miqdarı haqqındakı fikir ayrılığını təhlil edərək, belə qərara gəlir ki, bu verginin miqdarı daimi olmayıb, siyasi hadisələrin gedişindən asılı olaraq dəyişirdi. Şirvanşah, bəzən özünü müstəqil hesab edərək və ya başqa feodalın himayəsi altına girərək bu vergini verməkdən imtina edirdi.²²³

V. Batrold Şirvanşahın Səlcuq sultanı Məlik-şahın xəzinəsinə bir dəfəlik 70000 dinar, hər il isə 40000 dinar verməli olduğunu göstərir.²²⁴

Bizcə, istər Alp Arslanın, istərsə də Məlik-şahın Şirvanşah Fəriburzdan tələb etdikləri vergi səlcuq sultanlarının ümumi vəziyyətindən və Şirvanşahın titduğu mövqedən asılı idi. Bu məbləğ bəzən azalmış və bəzən də çoxalmışdır. Hətta sultan Alp-Arslan Kiçik Asiya səfərindən qələbə ilə qayıtdıqdan sonra Şirvanşah Fəriburzu həbs etmişdi. Fəriburz Səlcuq dövlətinə bac-xərac verdikdən sonra Şirvan daxili istiqlaliyyətini saxlamaq məqsədilə səlcuqların vassallığına çevrilmişdi. Ona görə də Fəriburzun bu dövrdə zərb etdirdiyi sikkə pullarda səlcuq sultanının adından sonra Fəriburz “Məlik”, “Sahib Şirvan” – adı ilə qeyd edilir.²²⁵ Fəriburzun daşdığı Şirvanşah titulu isə digər yazılı mənbələrdə qeyd edildiyi halda, səlcuqların işğal dövründə zərb etdirdiyi sikkə pullarda qeyd edilməmişdir. Şirvanşah Məzyədilər hələ Sacilər və sonra da Salarilərin vassallığını qəbul edib onlara xərac verdikləri dövrdə zəifləmişdilər.

İstər tarixi mənbələrdə, istərsə də maddi mədəniyyət abidələrində Fəriburzun ölümü və oğlu Əfridunun Şirvanaha kimi olması tarixi haqqında

²²¹ Al-Bondari. Histoire des Seldjucides, ed. M. H. Houtsma, 1899, p.140.

²²² A.A.Əlizadə. Некоторые сведения о Ширване, səh.18.

²²³ A.A.Əlizadə. Некоторые сведения о Ширване, səh.18.

²²⁴ В.Бартольд. Место прикаспийских областей, səh.45.

²²⁵ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана, səh. 28, 29. В.Бартольд. Göstərilən əsəri, səh.45.

məlumat yoxdur. Ə.Ə.Əlizadə Əl-Bondariyə əsasən, Şirvanşah Fəriburzun Məlik-şahla (1072-1092) həməsr olduğunu və 471 (1078-1079)-ci ildə Şamaxı rayonundakı tarixi abidələrdən biri üzərində yazılmış kitabəyə görə, həmin abidə “adil-böyük Şirvanşah Fəriburzun əmri ilə tikilmişdir”.²²⁶ Bu məlumat Şirvanşah Fəriburzun 1078-1079-cu ildə hələ sağ olduğunu göstərir. Fəriburzdən sonra onun oğlu Əfridunun Şirvan hakimi olması da məlumdur. Lakin o, səlcuqların vassalı kimi Şirvanı idarə etdiyinə görə, Şirvanşah titulu daşıya bilməmişdi.

Əfridunun hakimiyyəti və Şirvanın bu dövrdəki vəziyyəti barədə ilk mənbələrdə hələlik heç bir məlumat yoxdur. Münəccimbaşı “Cami əd-düvəl” əsərinin, “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində Şirvanşah Məzyədilər bəhsinin sonunda Əfridun ibn Fəriburzun Şirvan hakimi olduğunu qeyd edərək yazır: “Şirvan tarixi haqqında 500 (1106-1107)-cü ildə Dərbənddə ərəbcə yazılmış salnamə burada qurtardı. Mənə yetişən bu əlyazmasının nüsxəsi naqis olduğu üçün Şirvanın gələcək tarixi məlum deyildir”.²²⁷

Göstərilən bu tarixdən müəyyən etmək olar ki, səlcuqların Azərbaycanı işğal etmələri nəticəsində Şirvanşah Məzyədilərin dövlətinə böyük zərbə endirilmişdir. Əfridunun vassallıq səciyyəsi daşıyan hakimiyyətinin bitməsi ilə Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyəti də sona çatır. Şirvanşahlar haqqında əldə olan materiallarda Fəriburzun hakimiyyətinin sonu və onun oğlu Əfridunun hakimiyyət dövrü haqqında məlumat yoxdur. Yalnız yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1106-cı ildə Münəccimbaşının istifadə etdiyi və Dərbənddə tərtib olunmuş salnamədə Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyəti ilə əlaqədar olaraq, Şirvan tarixi 1075-ci ilə qədər çatdırılmışdır.

Son zamanlara qədər məlum olmayan məsələlərdən biri də Şirvanşah Məzyədilər hakimiyyətinin sonu və Kəsrənilər sülaləsi hakimiyyətinin başlanğıcıdır. Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin süqut etdiyi tarix məlum olmadığı kimi, onun iqtisadi, siyasi səbəbləri və bu tarixi hadisələrin gedişi də müəyyənləşdirilməmişdir. İlk mənbələrdə bu məsələ barədə əsaslı bir məlumata təsadüf edilir. Ona görə də Məzyədilər və ümumiyyətlə Şirvanşahlar haqqında

²²⁶ А.А.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, сәh.12. Kitabəni birinci dəfə Ə.Ə.Ələsgərzadə oxumuşdur.

²²⁷ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, сәh. 16.

az və yaxud nisbətən çox bəhs edən B.Dorn, V.BAtrold, P.Juze və Y.Paxomov bizim istifadə etdiyimiz və “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə ilə tanış olmadıqları üçün bu xüsusda bir-birinə zidd olan müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

B.Dornun fikrincə, Məzyədilər sülaləsi 460 (1067-1068)-ci ilə qədər tamamilə məhv olmuş və onların hakimiyyətinə son qoyulmuşdur.²²⁸ Yazılı mənbələrə istinad edən B.Batrold “Məzyədilər sülaləsinin XI əsrin ikinci yarısına qədər mövcud olduğunu” göstərmişdir.²²⁹ P.K.Juze Məzyədilər sülaləsinin süqut etməsi tarixi haqqında bir-birinə zidd olan iki fikir söyləyir. O, Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin “XI əsrin ikinci yarısına qədər yaşadığını” qeyd etdikdən²³⁰ bir az sonra yazır: “V.V.BAtroldun göstərdiyi kimi, şübhəsiz, Şirvanşahların ərəb sülaləsi gürcü çarı II Davidin (1093-1130), bəlkə də, həqiqətən səlcuqların zərbəsi altında öz varlığına son qoydu.”²³¹

Y.A.Paxomov 1923-cü ildə Azərbaycan tarixinə aid yazdığı əsərində Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin XI əsrin ikinci yarısında tarix səhnəsindən çıxdığı və onların yerini Kəsrənilər sülaləsinin tutduğunu göstərmişdi.²³² Lakin 1938-ci ildə Y.A.Paxomov bu fikrindən tamamilə daşındığını bildirmişdi. Müəllif qeyd edir ki, Hacı Xəlifə Məzyədilər sülaləsinin 460 (1067-1068)-ci ilə qədər hakimiyyətdə olduğunu yazdığı üçün mən də Fəriburzun yeni sülalənin – Kəsrənilərin banisi olduğunu güman etmişdim.²³³

Şirvanşah Əbu (Şüca) Fəriburz bin Salar adına zərb edilmiş sikkədə xəlifənin adının olmaması bu sikkənin 1031-1075-ci illərdə zərb edildiyini göstərir. Güman edildiyinə görə, Fəriburz Deyləmi Saların, yəni Azərbaycan hakimi Mərzubanın nəslindəndir. Salar, Xosrov nəslindən sayıla bildiyi üçün Xosrov sözü ərəbcə Kəsrə kimi oxuna bilər və ona görə də Kəsrənilərin Salarilər nəslindən olduğunu güman etmək mümkün olmuşdu. Müəllif sözünə davam

²²⁸ B.Dorn. ТІЕА, inv. № 1741, səh.22.

²²⁹ В.Бартольд. Место прикаспийских областей, səh.36.

²³⁰ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, səh.46.

²³¹ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, səh.49.

²³² Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баки, 1923, səh.15.

²³³ Е.А.Пахомов. Арабские прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв. Памяти ак. Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1938, səh. 422.

edərək göstərir ki, Fəriburzun atası Saların və Yəzid ibn Əhmədın adına zərb edilmiş sikkə tapılmışdır.²³⁴ Y.A.Paxomov sikkə pullara əsasən yazır ki, Əhməd ibn Məhəmməd, Münəccimbaşının siyahısında göstərilən Məhəmməd ibn Əbu Tahir Yəzid olmalıdır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslinə görə, Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd 381 (991-992)-ci ilə qədər hakimiyyətdə olmuş, sonra isə onun yerinə qardaşı Yəzid ibn Əhməd (991-1027) Şirvanşah olmuşdur.²³⁵

Y.A.Paxomovun fikrincə, Məs`udi bunu Məhəmməd ibn Yəzid adlandırmışdır. Məlum olduğu kimi, Məhəmməd ibn Yəzid Məs`udinın dövründə hakimiyyət başında olmuşdur. Y.A.Paxomov səhv olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, Məs`udinın göstərdiyi Məhəmməd ibn Yəzid, yəni Məhəmməd ibn Əbu Tahir Salar nəslinə mənsub olduğu üçün İrən sülaləsi hesab edilməlidir. O qeyd edir ki, Məs`udi və Münəccimbaşı bu səbəbdən Məhəmməd ibn Yəzidin Məzyədilər nəslinə mənsub olduğunu yazmamışlar. Y.A.Paxomov son dəfə yenə də belə bir səhv nəticəyə gəlir ki, bəlkə Məhəmməd ibn Yəzid ana tərəfdən Məzyədilərin qohumu, yəni onların bacısı oğludur. Beləliklə, onun fikrincə, Əli ibn Heysəmdən sonra Məzyədilər tarix səhnəsindən çıxmış və Xəzərsahili-İrənın əyalətlərinin feodal nəslindən olan Məhəmməd ibn Yəzid hakimiyyəti əlinə almışdır.²³⁶ Hətta Y.A.Paxomov E.Zambauru tərtib etdiyi şəcərə və xronoloji cədvəldə Şirvanşahları bir siyahıda yazaraq, ərəb və İrən feodalları arasında gedən mübarizəni görmədiyi üçün tənqid etmişdir.²³⁷

Beləliklə, Y.A.Paxomov çıxardığı nəticələrdə bir sıra səhvlərə yol vermişdir. İbn Havqəlin yazdığı kimi, Azərbaycan hökmdarı Salar Mərzubanın hakimiyyəti dövründə Şirvanşah Məzyədilər onun suverenliyini qəbul edib, xərac verirdilər. 955-ci ildə Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd vassalı olan Şəki hakimi Əbu Əbdülməlik (Axsartan, yaxud Əşcanik) ilə birlikdə Salar

---

²³⁴ E.A.Пахомов. Арабские прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв. Памяти ак. Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1938, сәh.423-424.

²³⁵ Münəccimbaşı. Səhə`yif əl-əxbar, III cild, сәh. 172-175.

²³⁶ E.A.Пахомов. Арабские прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв. Памяти ак. Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1938, сәh. 425.

²³⁷ E.A.Пахомов. Арабские прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв. Памяти ак. Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1938, сәh.421, və E.Замбаур. Руководство по генеалогии и хронологии мусульманских династий. Азәрбајсанı öүгөнөн сәмиууәтин хәбәрләги, №5. Bakı, 1928.

Mərzubana ildə bir milyon dirhəm xərac verməli idi.²³⁸ İbn Miskəveyh və İbn Havqəlin Salar Mərzuban haqqında verdikləri məlumat içərisində, onun Şirvanı zəbt edərək Məzyədiləri hakimiyyətdən kənar etməsinə təsadüf edilmir. Əksinə, Şirvanşahların Mərzubanın vassallığını qəbul etmələri bizə məlumdur. Digər tərəfdən, Şirvanşah Məzyədilər öz uşaqlarının adını o zaman çox yayılmış Salar adlandırmaqla heç bir vəchlə Xəzərsahili – İranın feodal nəslinə mənsub edilə bilməzlər.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, axırını Şirvanşah Məzyədilərin (Mənuçehr, Salar, Fəriburz və Əfridun) adı əvvəlkilərin adına nisbətən dəyişmişdir. Məlum olduğu kimi, Fəriburz və ya Əfridun İran adlarıdır.

Görünür, Məzyədilər getdikcə yerliləşərək belə məşhur tarixi və əfsanəvi adları qəbul etmişlər. Fikrimizcə, Yəzid, Mənuçehr, Salar, Fəriburz və Əfridun Məzyədilər nəslinə mənsub olub, getdikcə ərəb təsirindən çıxaraq o zaman çox işlədilmiş bu adları qəbul etmişlər. Bu isə onların iranlılaşdıqlarını sübut edə bilməz. Bütün bunlara əsasən göstərmək lazımdır ki, Y.A.Paxomovun Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin 943-cü ilə qədər süqut etməsi haqqında irəli sürdüyü fikirlə və təxmini tarixlə razılaşmaq olmaz.

A.Krımski də “Şəki” adlı məqaləsində bu məsələyə toxunmuşdur. O, yazır ki, Şirvanşah Mənuçehrin, Fəriburzun və Əfridunun daşdığı adlar qədim İran adlarıdır. Ona görə də, onlar Məzyədilər nəslindən deyil, Sasani Ənuşirvan Xosrovun nəslindən sayılmalıdırlar. O, güman edir ki, bu nəslin nümayəndələri Şəki və Sənarıyədə uzun müddət qalmış, X-XI əsrlərdə tarix səhnəsinə çıxaraq, Şəki ilə Şirvanı birləşdirmiş və yeni Şirvanşah Kəsrənilər sülaləsi yaratmışlar. Beləliklə, A.Krımski Şirvanşah Yəzid ibn Əhmədi (991-1027) Məzyədilərin axırını hökmdarı, Mənuçehri (1027-1034) isə Kəsrənilərin birinci hökmdarı hesab edir.²³⁹ Buna görə də bəzi tarix əsərlərində 1027-ci il Məzyədilərin süqut etməsi tarixi kimi göstərilmişdir.²⁴⁰

²³⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.354.

²³⁹ А.Крымский. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), Şəki. Памяти ак. Н.Я.Марра (сборник статей), səh. 380-381.

²⁴⁰ 1946-cı ildə tərtib edilən “Azərbaycanın tarixi oçerkləri” və sair nəzərdə tutulur.

Y.A.Paxomovdan başqa, yuxarıda adı çəkilən tarixçilər Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin XI əsrin ikinci yarısına qədər hakimiyyətdə olmasını ümumi şəkildə qeyd etmişlərsə də, konkret olaraq hansı tarixdə süqut etdiyini göstərməmişlər. Şirvanşah Məzyədilər dövləti hələ X əsrin 50-ci illərində Salarilər dövlətinin asılılığından qurtarmasına baxmayaraq, qüvvətli bir dövlətə çevrilə bilməmişdi. Şirvan uzun müddət şimaldan basqın edən tayfaların hücumlarına məruz qaldığı üçün ölkənin iqtisadiyyatına çox böyük ziyanlar dəymişdi. Bir tərəfdən feodal pərakəndəliyi, ayrı-ayrı nahiyələr arasında möhkəm iqtisadi əlaqələrin olmaması, digər tərəfdən isə şimalda yaşayan köçəri tayfaların basqınları nəticəsində ticarət pozulurdu. Bəzən Şimali Qafqaz, Krım və Xəzərsahili ölkələrlə ticarət münasibətləri kəsilirdi. Beləliklə, ölkə daxilində qapalı həyat əmələ gəlirdi. Əmələ gələn bu vəziyyət şəhərlərin, sənətkarlığın, ümumiyyətlə təsərrüfatın inkişafına, istehsal qüvvələrinin tərəqqisinə mane olurdu.

Bundan başqa, yuxarıda göstərildiyi kimi, Dərbənd bəzən Şirvandan ayrılaraq müstəqil idarə olunurdu. Bu da Şirvanın şimal ölkələri ilə ticarət və sair əlaqələrini pozurdu. Ölkənin əsas sərvətlərinin gəliri hərbi-strateji məqsədlər üçün xərclənirdi. Şirvanın neft mədaxilinin müəyyən hissəsi Dərbəndin mühafizəsinə, buradakı “mübarizlərin” saxlanmasına sərf edilirdi. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin maddi və iqtisadi əsasını zəiflədirdi.

Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin süqut etməsi tarixi haqqında öz fikrimizi söyləmək üçün bu prosesi yaradan daxili və xarici səbəbləri mümkün qədər izah etmək lazımdır. Məzyədilər dövlətinin maddi, iqtisadi bünövrəsi XI əsrin əvvəllərindən zəifləməyə başlamışdı. Bir sıra vilayətlərin, xüsusilə Dərbənd, Şəki, Sənariyə vilayətlərinin ayrılmaq meylləri güclənirdi.

Bizə aydın olan mənbələrdə uzun müddət hökmdarlıq edən Şirvanşah Məzyədilərin hakimiyyəti dövründə sinfi təbəqələşmə və sinfi mübarizə haqqında məlumat verilmir. Lakin güman etmək olar ki, Şirvanşahların əlində olan möhkəm əlçatmaz qalalar, istehkamlar, zindanlar, yalnız xarici

basqınlardan qorunmaq üçün deyildi. Bunlar eyni zamanda xalq kütlələrinin üsyan və mübarizəsindən qorunmaq, əhalidən toplanılan sərvətləri mühafizə edib saxlamaq üçün idi.

Məzyədilərin hakimiyyəti dövründə əhalidən toplanan vergilər haqqında əlimizdə bilavasitə məlumat yoxdur. Lakin güman etmək olar ki, Şirvanşah Məzyədilər istər müstəqil, istərsə də Sacilər və Salarilərə nominal surətdə tabe olduqları dövrdə əhalidən bir sıra vergilər toplayırdılar. İbn Havqəlin yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatından göründüyü kimi, Məzyədilər Sacilərə və sonra da Salarilərə xərac verirdilər.

955-ci ildə əldə edilmiş qərara görə, Şirvanşah Salarilər dövlətinə Şəki hakimi ilə birlikdə ildə bir milyon dirhəm xərac verməli idi. Bundan başqa, Şirvanşahlar sarayının məxarici, ölkənin idarə edilməsi, qoşunun xərcləri, qalaların və sairənin saxlanması üçün sərf edilən vəsait əhalidən toplanırdı. Şübhəsiz ki, bütün bu feodal zülmünə qarşı əhali arasında iğtişaş və narazılıq baş verirdi. Hətta yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şirvanşahların paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərində qiyam və üsyan baş verirdi. Lakin bütün bunlar haqqında əlimizdə müfəssəl məlumat olmadığına görə qəti fikir söyləmək çətindir. Təkcə Y.A.Paxomov sinfi mübarizə məsələlərindən deyil, ərəb - İran, yəni Məzyədilər və Salarilər arasındakı “mübarizədən” bəhs edərək göstərir ki, ərəb feodallarına (yəni Məzyədilərə) qarşı İran feodallarının (yəni Kəsrənilərin) etdiyi mübarizədə “tat” adlanan əhali İran feodallarına kömək etmişdir.²⁴¹

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrin birinci yarısında Azərbaycanda, habelə Şirvanda Atrıq ərəb və İran feodalları yox idi. Məzyədilər tamamilə yerliləşmiş hakim feodallar idi.

Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin zəifləməsinə səbəb olan amillərdən biri də Məzyədilər sülaləsi daxilində hakimiyyət üstə gedən ara müharibələri və mübarizələr idi. Ara müharibələri və çəkişmələri haqqında Məs`udi və Münəccimbaşının əsərlərində bəzi məlumatlara təsadüf etmək olar.

---

²⁴¹ E.A.Пахомов. Арабские прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв., səh.228.

Şirvanşah Məzyədilər sülaləsi üzvləri arasında birinci böyük vuruşma 305 (917-918)-ci ildə baş vermişdi. Bunun nəticəsində hakimiyyət Məzyədilərin Heysəm ailəsindən onun qardaşı Yəzid ailəsinə keçmişdi. Bundan sonra hakim sülalə üzvləri arasında 968, 1025, 1034, 1049, 1060, 1067, 1071-ci illərdə çox ciddi daxili çəkişmə və müharibələr baş vermişdi. Şirvanşahlar dövlətinə qarşı bəzən Dərbənd, Şəki, Sənariyə, Qəbələ hakimləri də mübarizəyə qalxaraq müstəqil olmağa çalışırdılar. Göstərilən bu amillər Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin qüdrətini zəiflətsə də, onun süqutu səlcuqların hakimiyyəti dövründə olmuşdu. Səlcuq sultanları Şirvanşahlığa qarşı çox mürəkkəb siyasət yürüdükdülər. Onlar Şirvana əvvəllər silahlı türk dəstələri göndərir, sonra da onu vassal halına salaraq xərac alırdılar. Nəhayət, onlar Şirvanın şimal sərhədi olan Dərbəndə öz hakimlərini təyin edərək Şirvanın vəziyyətini ciddi təhlükə altına aldılar. Şirvanşah Fəriburz və onun oğlu Əfridunun hakimiyyəti dövründə Şirvan dövləti vassal halına salındıqdan sonra onlar Şirvanşah tituluunu itirdilər, Sahib Şirvan, Məlik Şirvan adlandılar. Məlik-şahın (1072-1092) sultanlığı dövründə isə Əfridun tədricən siyasi hakimiyyəti əldən verərək adi feodala çevrildi və beləliklə, Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyəti süqut etdi. Əfridunun hakimiyyətdən tamamilə kənar edilməsi və ya ölüm tarixi məlum deyildir. Lakin güman etmək olar ki, Şirvanşah Məzyədilər dövləti XI əsrin 80-ci illərində Məlik-şahın hakimiyyəti dövründə süqut etmişdir.

Məlik-şahın ölümündən sonra Səlcuq dövlətinin parçalanması və zəifləməsilə əlaqədar olaraq Şirvanda yenidən müstəqil Şirvanşahlar dövləti hakimiyyətə başlamışdır. Bu zaman Məzyədilər sülaləsinin davamı kimi hakimiyyət başına gələn sülalə Şirvanşah Kəsranilər sülaləsi adlandırılmışdır.

Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin quruluşu haqqında məlumat olduqca azdır. Lakin istifadə edilən mənbələrdən yalnız bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq mümkün olduğunu etiraf etmək lazımdır. Şirvanşah Məzyədilər dövləti IX əsrin 61-ci ilindən XI əsrin 80-ci illərinə qədər, təqribən 220 il hökmranlıq etmişdir.²⁴² Məzyədilər sülaləsi mənbələrdə eyni zamanda Şeybani, Sülami, Əl-Əzdi (Yəzdi)

---

²⁴² Xilafətin valiləri olan Məzyədilərin hakimiyyəti bu rəqəm daxil edilməmişdir.

və sair adlanmışdır. Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin başında Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan hakim, əsasən Şirvanşah adlanan feodal hakim dururdu.

V.İ.Lenin dövlət haqqındakı nəzəriyyəsini şərh edərək yazır ki: "...dövlətin mövcud olduğu hər zaman hər bir cəmiyyətdə bir qrup adamlar olmuşdur ki, bunlar idarə etməklə, əmrlər verməklə, hakimiyyət sürməklə məşğul olmuşlar və hakimiyyəti öz əllərində saxlamaq üçün cismani cəbr aparatına, zorakılıq aparatına malik olmuşlar."²⁴³ Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan bir qrup adamlar da feodalizm cəmiyyəti şəraitində Şirvanda hakimiyyəti əllərinə alaraq qoşun, maliyyə, inzibati, siyasi dövlət aparatı yaratmışdılar. Məzyədilər sülaləsinin nümayəndələri hələ VI əsrdən məşhur olan Şirvanşah titulundan istifadə edərək özlərini Şirvanşah adlandırırdılar. Orta əsr müəllifləri ümumiyyətlə Şirvan hakimlərini şah, Şirvanşah, xaqan, qazi, padşah, sultan, məlik, Sahib Şirvan, əmir, vali, hakim və sair adlandırmışlar.²⁴⁴ Lakin əsas etibarilə Şirvan padşahlarının hər birinə Şirvanşah deyilmişdir.²⁴⁵

Şirvanşah hakimi mütləq hesab olunurdu. Şərq ölkələrində olduğu kimi, Şirvanşahlar da öz yerlərinə oğullarından birini hazırlayırdılar ki, buna "vəliəhd" deyirdilər. Vəliəhd əsasən şahlığın ikinci şəhərinə və ya vilayətə hakim təyin olunurdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bəzən Şirvanşahlar öz vəliəhdlərini Şirvanın paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərinə də hakim təyin edirdilər.

Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin paytaxtı əvvəl Şirvan şəhəri, 917-ci ildən sonra Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhəri olmuşdur. Məzyədilərin Şirvan və Yəzidiyyədən (Şamaxıdan) başqa bir sıra möhkəm, əlçatmaz, şəhər tipli qalaları da var idi. Bu qalalarda onların xəzinələri, həbsxanaları, ləşgərşah və iqamətgahları yerləşirdi.²⁴⁶ Şirvanşahların və onların qohumlarının Şirvan, Şabran və Yəzidiyyə şəhərlərində türbələri olduğu haqda yazılı mənbələrdə məlumat verilir.

²⁴³ V.İ.Lenin. Əsərləri, 29-cu cild, səh.487.

²⁴⁴ Xaqani Şirvani. Divan, səh.232, 538, 543. Hadi Hasan. Muhammad Falaki-i-Shirwani and his unique diwan in Madras. Islamic culture, April 1950, p. 80, juli 1950, p.152. B.Dorn. Göstərilən əsəri, TİEA, inv. № 1741, səh.11. А.А.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, səh.13.

²⁴⁵ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh.1.

²⁴⁶ Hüdüd əl-ələm, vər. 33a, 33b.

Məzyədilər 861-ci ildən etibarən Şirvanşah və Laicanşah adlı iki feodal dövləti yaratmışdılar. Şirvanşahlıqla Laicanşahlığın birləşməsinə qədər Laicanşahlığın mərkəzinin əsasən Lahıc olduğunu güman etmək olar. 917-ci ildə Məzyədi Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Laicanşahlıqla Şirvanşahlığı birləşdirib paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərinə köçürmüşdü. Şirvanşahlıqla Laicanşahlıq birləşdirildikdən sonra Məzyədilər özlərini Şirvanşah adlandırırdılar. Şirvanşah Məzyədilər dövlətində inzibati və maliyyə işlərini vəzir idarə edirdi. Bu dövlətdə vəzir vəzifəsini ifa edən şəxslərdən bir neçəsinin adı məlumdur. Şirvanşah Əbu Tahir Yəzid 948-ci ildə öz vəziri İbn əl-Məraği tərəfindən zəhərlənmişdi.²⁴⁷ Vəzir İbn əl-Məraği Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədin (956-981) hakimiyyəti dövründə də bu vəzifədə işləmişdir.²⁴⁸

992-ci ildə Şirvanşah dövlətinin vəziri Müsəddid ibn Həbəşi olmuşdur. 998-ci ildə Şirvanşah Yəzid ibn Əhmədin hakimiyyəti dövründə dövlətin bütün inzibati və maliyyə işlərini idarə etmək Əl-Abbas Bərdəinin oğulları Əbdüləziz və Əbdülsəmədə tapşırılmışdı. Şirvanşah bunların məsləhət və razılığı olmadan heç bir hökm verməzdi. Şirvanşah Əbu Mənsur Əli ibn Yəzid ibn Əhmədin (1034-1043) hakimiyyəti dövründə sabiq vəzir Müsəddid ibn Həbəşinin oğlu Mənsur vəzir təyin olunmuşdu. Buradan göründüyü kimi, Şirvan sarayında vəzirlik vəzifəsinə bəzən atadan sonra oğulu da təyin edirdilər.

Şirvanşahlar sarayında əsas vəzifələrdən biri də haciblik idi.²⁴⁹ Haciblər əsasən saraydakı işlərə nəzarət edirdilər. Məlum olduğu kimi, 1067-ci ildə Şirvanşah Fəriburz ibn Saların Yəzidiyyə şəhərində həbs etdirdiyi şəxslərin içərisində öz hacibi Əl-Ləşgəri də var idi.²⁵⁰

Şirvan vilayətlərinə, əsasən şahzadələr hakim təyin edilirdi. 917-ci ildə Əbu Tahir Şirvanşahlıqla Laicanşahlığı birləşdirdikdən sonra oğlu Məhəmmədi Laicana təyin edərək, bu vilayəti iqta şəklində ona vermişdi.²⁵¹ Şirvanşah İbn Yəzid oğlu Əhmədi Laican vilayətinə, Heysəmi isə Təbərsəran vilayətinə hakim

²⁴⁷ Vəzirin bu işi sonradan aşkar olmuşdu.

²⁴⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh. 5, 6, 10.

²⁴⁹ Dərbar və ya saray vəziri.

²⁵⁰ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh.12-13.

²⁵¹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. «Tarix əl-Bab və Şirvan» fəslı, səh.5.

təyin etmişdi.²⁵² 1066-cı ildə Fəriburz oğlu Əfridunu Şirvanın ən mühüm vilayəti və sərhəd məntəqəsi sayılan Dərbəndə təyin etmişdi.²⁵³

İlk mənbələrdə Şirvanşahların qoşun dəstələri, ordunun növləri və miqdarı haqqında məlumat verilmir. Lakin dolayısı ilə əldə edilən məlumatdan aydın olur ki, Şirvanşah Məzyədilərin iki növ qoşunu var idi: 1) padşahın xüsusi qvardiyası, 2) feodalların, vilayət hakimlərinin ixtiyarında olan qoşun dəstələri. Bu növ qoşun dəstələri yalnız müharibə zamanı Şirvanşahın hökmü ilə toplanırdı. Müharibə və yürüş zamanı qoşuna Şirvanşah özü və ya vəliəhd başçılıq edirdi. Qoşun əsasən süvari dəstələrindən ibarət idi, lakin qoşunda piyada dəstələri də var idi. Şirvanşah öz qoşunlarını atla təmin etmək üçün 4000 madyan atdan ibarət xüsusi ilxı saxlayırdı. Müharibə zamanı Şirvanşahın çağırışı ilə bütün hakimlər, feodallar və əyanlar öz silahları və atları ilə toplanmalı idilər. Şirvanşah qoşunlarını əsas etibarilə yerli sənətkarların istehsal etdikləri silahlarla təchiz edirdi.

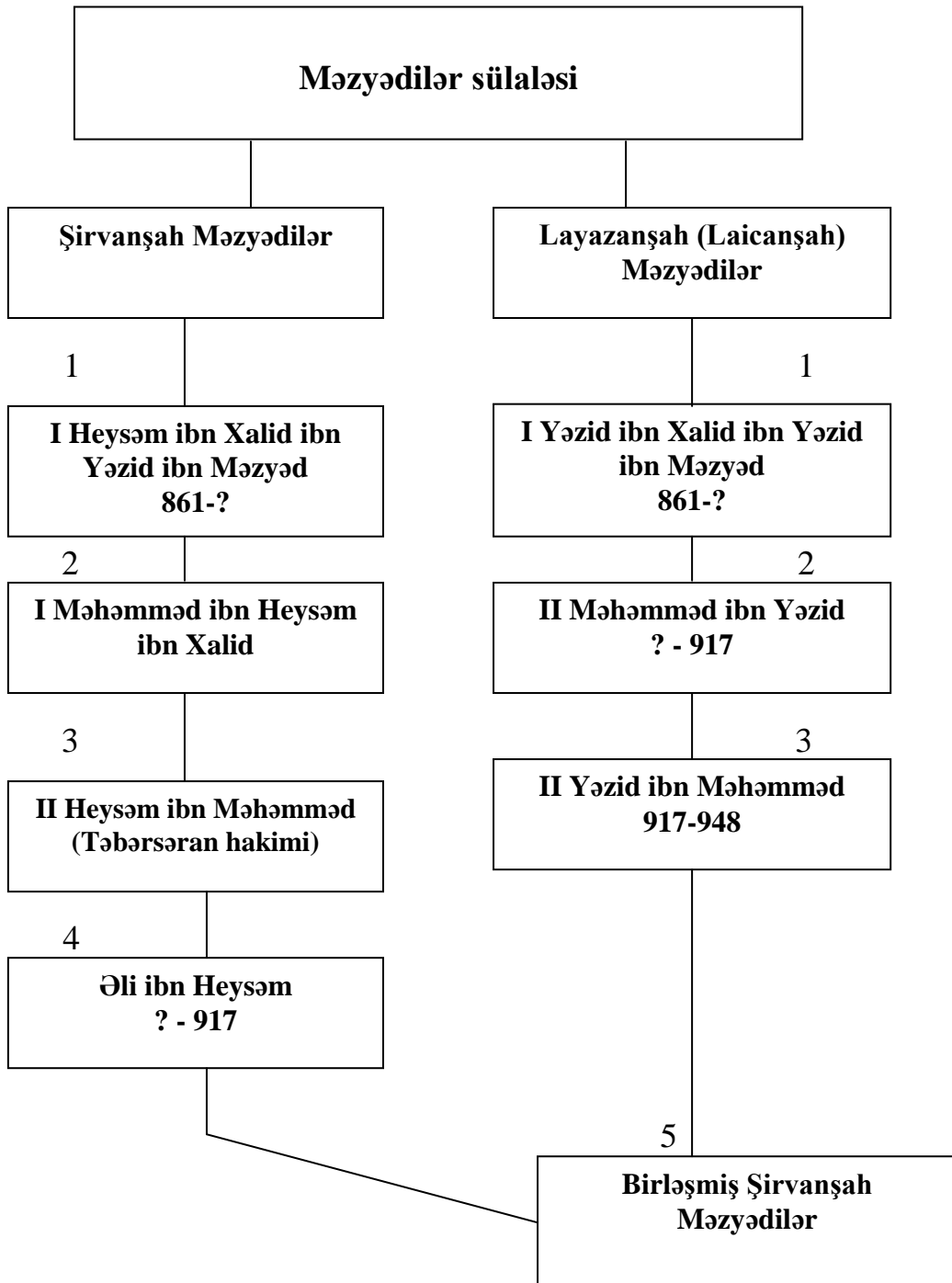
²⁵² Mүнәccимбаşı. Сами әд-дүвәл. «Тарих әл-Баб вә Ширван» фәсли, сәһ.6.

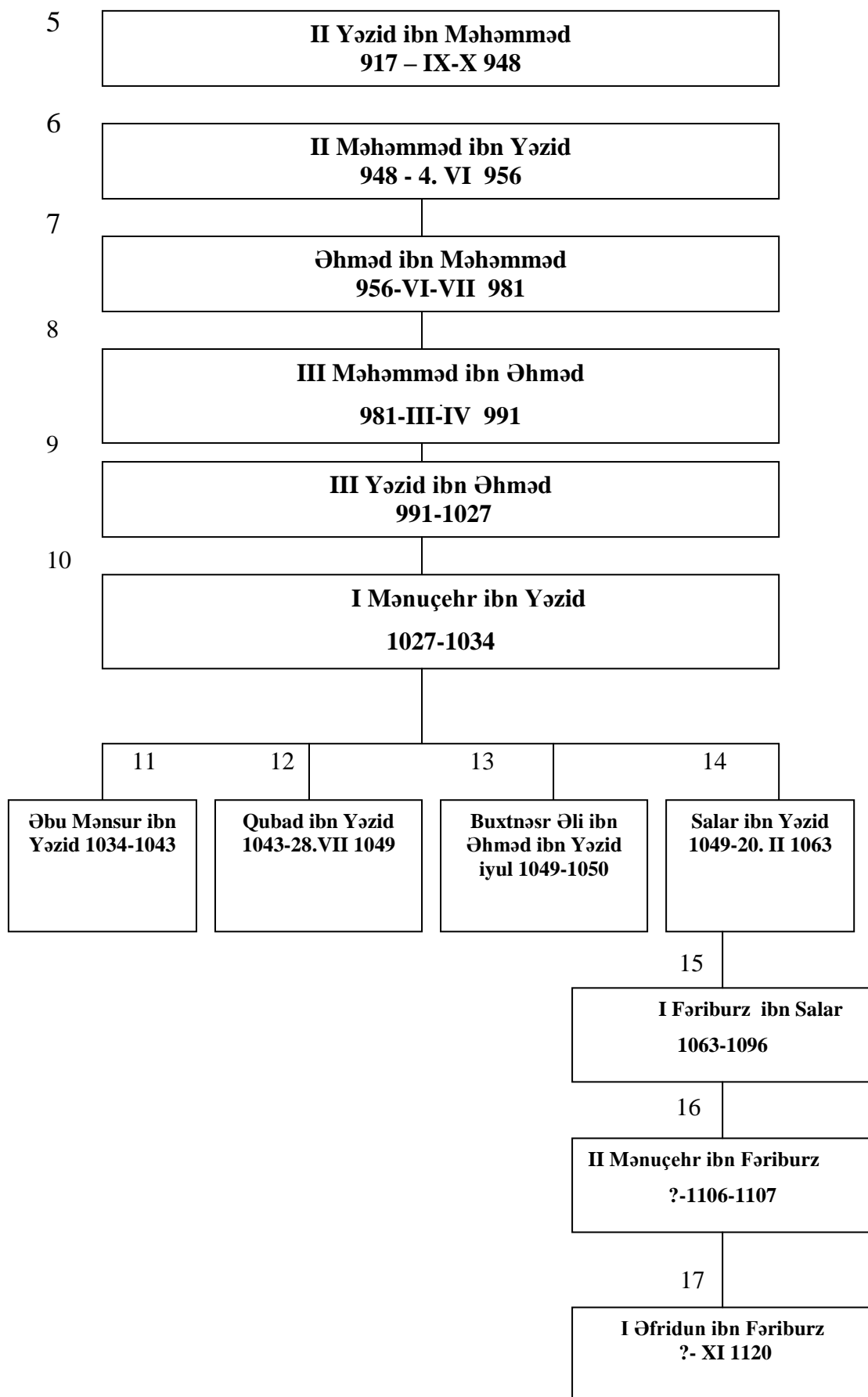
²⁵³ Mүнәccимбаşı. Сами әд-дүвәл. «Тарих әл-Баб вә Ширван» фәсли, сәһ.12.

ŞİRVANŞAH MƏZYƏDİLƏR SÜLALƏSİNİN ŞƏCƏRƏ CƏDVƏLİ

Məzyədilər sülaləsinin ilk hakimləri, Şirvanşah Məzyədilərin əcdadı, Xilafətin Azərbaycan və Ermənistan valiləri olan Yəzid ibn Məzyəd, onun oğulları: Əsəd, Xalid və Məhəmməd ibn Yəzid Şirvanşahların şəcərə cədvəlinə daxil edilməmişlər.

Şəcərə cədvəli tərtib edildiyi zaman Məs`udinin, İbn Havqəlin, Münəccimbaşının, Şərəfxan Bidlisinin əsərlərindən, sikkə pullardan, habelə B.Dorn, P.K.Juze, Y.A.Paxomov, V.Minorskinin tədqiq və tərcümə etdikləri əsərlərdən istifadə edilmiş və cədvəl dürüştəşdirilmişdir.

II FƏSİL

SACİLƏR DÖVLƏTİ

IX əsrin sonları, X əsrin əvvəllərində Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn dövlətlərdən biri də Sacilər dövlətidir. Bu dövləti Sacilər sülaləsinə mənsub olan hakimlər və onların əmirləri idarə edirdilər. Sacilər mənşə etibarilə türk idilər.

Sacilərin türk olduğunu hələ 1847-ci ildə M.Defremeri göstərmişdir.¹ P.K.Juze Sacilər sülaləsini “IX əsrin ikinci yarısında əmələ gəlmiş, Azərbaycan və Ermənistana bir neçə bacarıqlı canişin verən yeni türk sülaləsi” hesab edir.² Bir sıra müəlliflərin fikrincə, Sacilər Orta Asiyanın Usruşana türk əmirlərindəndir. Y.H.Kramers yazır ki, Azərbaycan Sacilər sülaləsi Usruşana şahlar ailəsindən çıxmışdır.³ İstəxri və İbn Havqəlin yazdıqlarına görə, Əbu Sac əd-Dəvdad nəsəbi Usruşana vilayətindəndir.⁴ Yaqut Həməvi yazır ki, “Usruşana vilayəti Mavəraünnəhrdədir.⁵ Batroldun fikrincə, Səmərqəndlə Xocənd arasında olan yerlər Usruşanaya daxildir.⁶ İbn Xordadbeh yazır ki, Orta Asiya Usruşana əmirləri Afşin ləqəbi daşıyırdılar.⁷

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda müstəqil feodal dövləti yaratmağa çalışan və mənşə etibarilə Sacilərdən sayılan Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin ləqəbi daşıyırdı. Hətta Məhəmmədin 285 (898)-ci ildə Bərdədə zərb etdirdiyi dirhəm üzərində “Allah, Məhəmməd Rəsulullah, əl-Mötəzid Billah...” sözlərindən sonra onun adı deyil, ancaq ləqəbi – Afşin yazılmışdı.⁸ Məhəmməd ibn Sac tərəfindən belə bir titulun qəbul edilməsi Sacilər sülaləsinin mənşə etibarilə ərəb deyil, Orta Asiyadan olduğunu göstərir. Təbəri Səmərqənd

¹ M.Defremeri. Yuxarıda göstərilən birinci məqaləsi, səh.410.

² П.К.Жузе. Мазиадиты-Шейбаниты в Азербайджане, səh.48.

³ J.H.Kramers. Osrushana. The Encyclopaedia of Islam, vol. III, Leiden – London, 1936, p.1004.

⁴ İstəxri. Göstərilən əsəri, I cild, səh.292; İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, II cild, səh.341 və 383-384.

⁵ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh.177.

⁶ В.Бартольд. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия, ч. II, СПб, 1900, səh.165.

⁷ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh.40. Afşin titulu haqda bax: V.V.Bartold. Afşin, EY. I; V.İ.Abayev. Среднеазиатский политический термин «Афшин», ВДИ, №2, 1959.

⁸ R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh.26.

yaxınlığında Afşinə adlı yerin olduğunu göstərir.⁹ Bu ad İstəxriddə də qeyd edilir.¹⁰ Müqəddəsinin yazdığına görə, Afşinə Buxaranın qərbində, ətrafi istehkam olan bir məntəqədir.¹¹ Beləliklə, Orta Asiyada Afşinə adlı yerin olduğunu da təsdiq etmək olar. Əhməd Yə`qubi yazır ki, Soqd hakimi Qurək Kutayba ibn Müslüm ilə sazişə gələrək müahidə bağladığı zaman özünü Soqd ixşidi və Səmərqənd afşini adlandırmışdı.¹² Qurəkin mənsub olduğu Uşruşana Afşin sülaləsi, nümayəndələrinin adlarından məlum olduğu kimi, İran sülaləsi idi.¹³ Lakin A.Y.Yakubovski yazır ki, Uşruşana əhalisinin iranlı olmasına baxmayaraq, Uşruşananın Afşin sülaləsi VIII əsrdə artıq türkləşmişdi.¹⁴

Yuxarıda göstərilən tarixi məlumatdan qəti olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, IX əsrin ikinci yarısında Xilafətə xidmət edən və Azərbaycan Sacilər dövlətini quran Sacilər mənşə etibarilə Orta Asiyanın Afşin ləqəbini daşıyan Uşruşana türk əmirlərinə mənsub olmuşlar. Ümumiyyətlə, IX əsrdə Xilafət ordusunda türklər də xidmət edirdilər. Burada türklərdən çoxlu muzzdlu hərbi rəislər var idi.¹⁵ Hətta xəlifə Mütəvəkkil öləndən sonra Xilafətin paytaxtı Surrə-mən-raa(da) (Samarra) baş verən iğtişaşda Uşruşana əmirlərindən bəziləri iştirak etmişdilər.¹⁶

Sacilərin Azərbaycanda yaratdığı dövlət Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində meydana çıxan dövlətlərdən biri idi. Bu dövlət bəzən müstəqil, bəzən də Xilafətə tabe olaraq ona müəyyən edilən vergini verməyi öhdəsinə götürürdü.

Xilafət Azərbaycan, Arran və Ermənistanda möhkəmlənmək məqsədilə bu vilayətlərə hərbi işləri yaxşı bilən bacarıqlı əmirləri vali göndərir, bu yerlərdən Atrıq mədaxil əldə etməyə çalışırdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, Xilafət bir neçə

⁹ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh.1462.

¹⁰ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 317.

¹¹ Müqəddəsi. Müruc əz-zəhəb, III cild, səh.282.

¹² Yə`qubi. Tarix. II cild, səh. 344.

¹³ Н.Нерматов. Усрушана в древности и раннем средневековье. Сталинабад. 1957, səh.158

¹⁴ А.Ю.Якубовский. Древний Пянджикент. Сб. «По следам древних культур». Изд. «Культпросветлит». 1951, səh. 225.

¹⁵ Xəlifə Mütəvəkkildən Mehdiyə qədər beş xəlifə dövründə (847-870-ci illər) Xilafət ordusunda xidmət edən türk sərkərdələrindən böyük Buğa və oğlu Musadan başqa, qalan bütün sərkərdələr: Vasif (867), Kiçik Buğa (868), Salih ibn Vasif, Məhəmməd ibn Buğa, Baik-bəy (870) Xilafət tərəfindən edam edilmişlər. Hətta xəlifə Mütəvəkkil xalqın hörmətini qazanmaq və orduda türklərin üstünlük təşkil edən mövqeyini qırmaq üçün bir sıra tədbirlər görməli olmuşdur (A.Müller. Göstərilən əsəri, II cild, SPb, 1895, səh. 218-221).

¹⁶ Н.Нерматов. Göstərilən əsəri, səh.157.

vilayətdə mühüm işdə çalışmış, onun sərəncamı ilə bir sıra döyüzlərdə iştirak edərək qələbə çalan Əbu Sac nəslindən olan əmirləri Azərbaycana vali təyin etmişdi. Sacilər nəslindən bizə məlum olan birinci hakim Əbu Sac Divdad idi.¹⁷ Təbəri və Yə`qubi Əbu Sacın Xilafət ordularında bir sıra hərbi əməliyyatda iştirak etməsi haqqında məlumat verirlər. Təbərinin yazdığına görə, Babək öz ailəsi ilə Bəzz qalasından çıxıb getdiyi zaman onları təqib edənlərdən biri də Əbu Sac olmuşdur.¹⁸ Müəllif sözünə davam edərək, Əbu Sac Divdad ilə Buzbaranın 10 şəvval 222 (15 sentyabr 837)-ci ildə Babəki əsir tutub Bərzəndə Afşinin yanına gətirdiklərini qeyd edir.¹⁹

Xəlifə Mö`təsim Əbu Sacı böyük bir qoşunla Xilafətə qarşı üsyan qaldıran Təbəristan valisi Məzyarın üzərinə göndərmişdi.<sup>20</sup> Yə`qubi “Tarix” adlı əsərində bir neçə dəfə Əbu Sacın adını çəkir. Yə`qubinin göstərdiyinə görə, Əbu Sac Divdad ləqəbi ilə məşhur idi.<sup>21</sup> O yazır ki, xəlifə Mö`təsimin tapşırığı ilə Afşin Əbu Sacın rəhbərliyi ilə üz döndərmiş Mingəçəvürün²² dalınca böyük bir ordunu göndərmişdi.²³ Afşin Əbu Sac Divdadı Mingəçəvür ilə müharibəyə deyil, əksinə, ona yardım etmək məqsədilə göndərmişdi.²⁴

Təbərinin yazdığına görə, hələ 242 (856) və ya 244 (858)-cü illərdə Əbu Sac Divdad xəlifə Mütəvəkkil tərəfindən Məkkə yolunun rəisi təyin edilmişdi.²⁵ Göstərdiyi xidmətlərinə görə xəlifə 251 (865)-ci ildə Əbu Sacı beş dəst fəxri libasla mükafatlandırmışdı.²⁶ Əbu Sac Mədain şəhərində²⁷ qalxan üsyanın yatırılmasında da böyük bacarıq və canfəşanlıq göstərmişdi. 251 (865)-ci ildə Əbu Sac Mesopotomiyada Vasit və Bağdad şəhərləri arasındakı Cərcərə şəhərində olan müharibədə də şücaət göstərmişdi. Əbu Sac həmin ildə Xilafətə

¹⁷ C.Huart. Sadjids, E. J., IV. p. 49.

¹⁸ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh.1222-1223.

¹⁹ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 1223.

²⁰ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild,səh. 1276.

²¹ Yə`qubi. Tarix. II cild, səh. 583.

²² З.М.Бунятов. О названии «Мингечаур». «Доклады АН Азерб. ССР» XV cild, №2, 1959, səh. 179-181.

²³ Yə`qubi. Göstərilən əsəri, səh. 583; bax: İbn Miskawaih, Tadjariba` l-Omam, t. I, ed. M.J. de Goeje, Luqduni-Batavorum, 1871.

²⁴ Yə`qubi. Göstərilən əsəri, səh. 583; bax: İbn Miskawaih, Tadjariba` l-Omam, t. I, ed. M.J. de Goeje, Luqduni-Batavorum, 1871.

²⁵ Təbərinin yaqin etdiyinə görə Divdad Məkkə yolunun rəisi 242 (856-857)-ci ildə təyin edilmişdir. İbn əl-Əsir isə 244 (858-859)-cü ildə təyin olduğunu göstərir. Həmçinin İbn əl-Əsir qeyd edir ki, başqa müəlliflər bu tarixin 242-ci il olduğunu göstərirlər. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh.68.

²⁶ Təbəri. Göstərilən əsəri, səh.1494.

²⁷ Ərəblər Sasanilər dövlətinin paytaxtı Ktesifon şəhərini Mədain adlandırırlar.

qarşı qiyam qaldıran türk hərbi dəstələrini də məğlub etmişdi. O, qiyam qaldıran türk dəstələrini əzişdirmiş və əsir götürmüşdü.²⁸ Əbu Sac Xilafətin sərəncamı ilə bir sıra başqa hərbi əməliyyatlarda da iştirak etmişdi. Şübhəsiz, bütün bu göstərdiyi xidmətləri sayəsində 261 (874-875)-ci ildə xəlifə onu Kufə və Əhvaza hakim təyin etmişdi.²⁹ Əbu Sac Mesopotamiyanın cənub hissəsində üsyan edən zəncilərə qarşı müharibə etmiş, sonra da Mesopotamiyanın Məkrəm şəhərinə getmişdi.³⁰ Bundan sonra zəncilər Əhvaz tərəfə hücum edərək əhalini qıraraq, əsir tutmuş və ölkəni qarət etmişdilər. Bu xəbəri eşidən xəlifə, 261 (874)-ci ildə Əbu Sacı Əhvaz hakimliyindən azad edib İbrahim ibn Simanı oraya hakim təyin etmişdi. Təbərinin yazdığına görə, 266 (879-880)-cü ildə Əbu Sac Divdad iştirak etdiyi bir müharibədən Bağdada qayıdarkən vəfat etmişdi. Həmin ildə o, Mədinə hakimi, həmçinin Məkkə yolunun rəisi təyin edilmişdi.³¹

Məhəmməd ibn Əbu Sac Məkkədə ona müqavimət göstərən İbn əl-Məzumini məğlub edərək hakimiyyəti öz əlinə almışdı. Məhəmməd ibn Əbu Sac Məkkədən sonra xəlifənin əmri ilə başqa müharibələrdə də iştirak edərək qələbə qazanmışdı. Təbərinin yazdığına görə, Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin ləqəbi ilə məşhur idi.³² 276 (889)-cü ildə Məhəmməd ibn Əbu Sac xəlifə tərəfindən Azərbaycan və Ermənistanı vali təyin edilir.³³ Məhəmməd Azərbaycana gəldiyi zaman Marağa hakimi Abdullah ibn əl-Həsən əl-Həmədani ona müqavimət göstərərək Marağaya buraxmır. Məhəmməd Marağa şəhərini mühasirə edib Həmədani ilə müharibəyə başlayır. Şiddətli vuruşmalardan və uzun sürən mühasirədən sonra Məhəmməd Marağanı tutur, Həmədani və onun tərəfdarlarını əsir götürür və Həmədanini qandallayaq zindana salır. Əmlak və sərvətlərinin yerini öyrəndikdən sonra onu öldürür.³⁴ Təbərinin yazdığına görə, Marağanın Məhəmməd tərəfindən mühasirəsi uzun sürmüş, yalnız 280 (893-894)-ci ildə

---

²⁸ Təbəri. Göstərilən əsəri, səh.1616, 1624, 1625.

²⁹ Təbəri. Göstərilən əsəri, səh. 1982. Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии, səh. 103. R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh. 22.

³⁰ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh.1889.

³¹ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 1937.

³² Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh.1982.

³³ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 1185; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh.157.

³⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh.157, 166.

oranı tuta bilmişdi.³⁵ Bundan sonra Məhəmməd ibn Əbu Sac Azərbaycanda hakimiyyəti əlinə alır. Təbərinin yazdığına görə, Məhəmməd Azərbaycana gəldikdən sonra özünü müstəqil elan edərək, xəlifəyə tabe olmaqdan boyun qaçırmışdı.³⁶ Lakin Təbəri onu da qeyd edir ki, Məhəmməd ibn Əbu Sac uzun zaman müstəqil ola bilməyib, xəlifə ilə yenə də əlaqə yaratmağa başlamışdı. Bu zaman Xilafətdən ayrılma meylləri nəinki ucqar vilayətlərdə, hətta Xilafətin mərkəzi vilayətlərində də başlamışdı. Xilafət öz hakimiyyətini saxlamaq üçün bir sıra tədbirlərə əl atırdı. Bəzən müstəqil olmağa çalışan xalqlara və əmirlərə qarşı amansız tədbirlər görməyə çalışır, bəzən isə hiyləyə əl atırdı. Xilafətdən ayrılmağa çalışan əmirlərə bəxşislər, rütbələr verərək onları öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. 286 (899)-cı ildə Məhəmməd ibn Əbu Sac oğlu Əbdül Müsafiri Bağdada girov göndərərək, xəlifə ilə əlaqə yaratmağa, bununla da özünün xəlifəyə tabe və sadıq olacağını bildirmək istəyirdi, bundan sonra Məhəmməd özü qiymətli hədiyyələrlə (at və sair şeylər) Bağdada getmişdi.³⁷

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Məhəmmədin Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq meylli və həvəsi o zaman azərbaycanlıların müstəqil olmaq, Xilafətdən ayrılmaq uğrunda apardıqları mübarizə şəraitində əmələ gəlmişdi. İlk zamanlar Məhəmməd Xilafətdən ayrılaraq Azərbaycanda müstəqil olmaq arzusuna düşmüşdü. Xəlifədən üz döndərməsinə baxmayaraq, sonra onun gücündən qorxub bərişiq yaratmaq və tabe olmaq üçün oğlunu Bağdada girov göndərmiş və sonra da özü getmişdi. Təbəri Məhəmməd ibn Əbu Sacın Bağdadda xəlifə ilə görüşü haqqında heç bir məlumat vermir, ancaq qeyd edir ki, Məhəmməd Bağdada gəldiyi zaman xəlifə şəhərdə deyildi. Bundan sonra Məhəmmədin Azərbaycanda olmasını qeyd edir. Bu məlumatdan müəyyən etmək olar ki, Məhəmməd xəlifə ilə razılaşıaraq Azərbaycana qayıtmışdı. Lakin 285 (898)-ci ildə xəlifə Mö`təzid Məhəmməd ibn Əbu Sacı yenidən Azərbaycan və Ermənistanı hakim təyin edərək ona fəxri paltar vermişdi.³⁸

³⁵ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2137.

³⁶ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2186.

³⁷ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2186.

³⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.175.

Bizim əqidəmizə görə, Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin müəyyən dövrdə xəlifə ilə sazişə girməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmağa nail olmuş və Ermənistanı da öz hakimiyyəti altına almışdı. İohannes Draxanakertlinin yazdığına görə, Saci Afşin Ermənistanı öz hakimiyyəti altına aldıqdan sonra oğlu Divdadı oraya hakim təyin edərək Atropatakana (İran Azərbaycanı) getmişdi.³⁹ Divdad Dvin şəhərində otururdu.⁴⁰ Beləliklə, Məhəmməd Azərbaycanda Sacilər sülaləsi hakimiyyətinin əsasını qoyaraq, Ermənistanı da öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı.

Sacilər Xilafətə qarşı mübarizəni qüvvətləndirmək və nüfuz dairələrini genişləndirmək üçün qonşu ölkələri də öz təsirləri altına almağa çalışırdılar. Təbərinin verdiyi məlumata görə, 287 (900)-ci ildə Məhəmməd ibn Əbu Sacın əmirlərindən Vasif adlı birisi özünün qoşun dəstələri ilə bərabər Bərdədən qaçaraq,⁴¹ Malatyaya getmiş və xəlifə Mö`təziddən Suriyanın Bizansla sərhədində (Suqura) hakim təyin olunmasını xahiş etmişdi. Lakin sonra məlum olmuşdu ki, Vasif Məhəmməddən narazı qaldığı üçün deyil, onunla razılaşaraq Suqurda müstəqil dövlət yaratmaq və xəlifəyə qarşı mübarizə etmək üçün oraya getmişdir. Bunu başa düşən xəlifə Mö`təzid Vasifin üzərinə hücum etmişdi.⁴² 284 (894)-cü ildə Azərbaycan hakimi Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşinin qoşunları əmir Vasifin başçılığı altında İsfahan hakimi Ömər ibn Əbdüləziz üzərinə hücum edərək onu məğlub etmişdi.⁴³

Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin Ermənistanı da öz dövlətinə tabe etmişdi. Lakin erməni çarı Sumbat vəziyyətdən istifadə edərək, 895-ci ildə hücum edib Gürcüstanın bir hissəsini və Arranı tutmuşdu. Ona görə də Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşin ikinci dəfə 896-cı ildə Ermənistanı hücum edib Vaspurakan, Qars və sair yerləri tutur.⁴⁴ Sumbat isə onunla sazişə girməyə və Sacilər dövlətinin vassallığını qəbul etməyə məcbur olur.⁴⁵ Məhəmməd Tiflisi tutduqdan sonra

³⁹ TİEA, inv. № 1564, səh. 134-135.

⁴⁰ TİEA, inv. № 1564, səh. 137.

⁴¹ Görünür, Vasif Sacilərin Bərdə hakimi olmuşdur. Bax: Təbəri. Göstərilən əsəri, səh. 2195.

⁴² Təbəri. Göstərilən əsəri, səh. 2195. İbn əl-Əsirə görə, Vasif 901-ci ilin noyabr ayında öldürülmüşdü, VII cild, səh. 177.

⁴³ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2140. Vasif Məhəmmədin hərəmxana əmiri idi.

⁴⁴ M.F.Brosse. Histoire de l'Arménie, 1847, I, səh. 194.

⁴⁵ M.F.Brosse. Histoire de l'Arménie, 1847, II cild, səh. 428.

İberiya hökmdarı Aderners ilə ittifaq bağlayır və bundan sonra Azərbaycana qayıdır.⁴⁶

Məhəmməd ibn Əbu Sac Afşinin hakimiyyəti uzun sürmür. O, 288 (900-901)-ci ildə Azərbaycanda yayılan taun xəstəliyindən ölür. İbn əl-Əsir yazır ki, 901-ci ildə Azərbaycanda yayılan taun xəstəliyindən çoxlu insan tələf olmuşdu. Hətta ölənləri dəfn etmək və onlara kəfən tapmaq belə mümkün deyildi. Ona görə də ölənləri kəfənə bükmədən yollara atırdılar.⁴⁷

Məhəmməd ibn Əbu Sacın ölümündən sonra onun əmirləri oğlu Divdadı hakim seçirlər. Bundan sonra hakimiyyət üstə sülalə üzvləri arasında daxili mübarizə başlayır. Məhəmmədin qardaşı Yusif ibn Əbu Sac qardaşı oğlu Divdadın hakimiyyətə keçməsindən narazı qalaraq onlardan ayrılır. Yusif qardaşı oğlu Divdaddan çox bacarıqlı və təcrübəli idi. O, Azərbaycana qardaşı Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə gəlmiş və onun vəliəhdi olmuşdu. 282 (895-896)-cı ildə Yusif ibn Əbu Sac xəlifənin düşmənləri ilə müharibə etmək üçün Xilafət tərəfindən Saymara göndərilmişdi, lakin Yusif bu müharibədə iştirak etmədən öz tərəfdarları ilə Marağaya, qardaşı Məhəmmədin yanına qaçmışdı. Yusif yolda xəlifə Mö`təzid üçün pul aparan karvana rast gələrək onu soymuş, pullarını da almışdı.⁴⁸ 288-ci ilin Ramazan ayında (901-ci ilin avqust ayında) Yusif kiçik bir qoşun dəstəsi ilə Azərbaycan ərazisinə, qardaşı oğlu Divdadın üzərinə hücum edir. Atasının bütün qoşunları Divdadın tərəfində olmasına baxmayaraq, Yusif onu məğlub edir. Divdadın qoşunları dağılır və Yusifin onunla qalmaq təklifini rədd edərək, kiçik bir dəstə ilə Bağdada gedir.⁴⁹ Beləliklə, sülalə üzvləri arasında gedən müharibədən sonra, Azərbaycan hakimliyinə Yusif ibn Əbu Sac keçir.

Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycandakı Sacilər sülaləsi hakimləri içərisində ən görkəmlisi olub, uzun müddət hakimiyyətdə qalmışdır. Yusifin fəaliyyəti də sülalənin başqa hakimlərinə nisbətən çox maraqlı və mürəkkəbdir.

⁴⁶ M.Defremeri. Göstərilən əsəri, səh.444-445.

⁴⁷ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh. 351.

⁴⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh. 339.

⁴⁹ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2203, 2205; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh.351.

Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycanda hakimiyyət başına keçdiyi zaman Ermənistan çarı Sumbat hədiyyələr göndərərək ona tabe olduğunu bildirmişdi. İohannes Draxanakertlinin yazdığına görə, Yusif də çar Sumbatı (890-914) özünə cəlb etməyə çalışırdı. Yusif Sumbatın yanına özünün suriyalı xristian katibini göndərərək Ermənistandan toplanacaq dövlət vergisini onun öhdəsinə buraxmışdı. Bundan sonra özü Dvinə gəlmişdi. Yusif ilə Sumbat arasında razılıq və ittifaq yaranmışdı. O, Sumbatın oğlu Aşotu işxan (knyaz) təyin edərək ona hədiyyələr və qiymətli yəhər-əsbabla bəzənmiş gözəl at bağışladı. Sumbat da Yusifə gözəl erməni xalçası və sair şeylər hədiyyə verdi. Bundan sonra Yusif Azərbaycana getdi.⁵⁰

Azərbaycanda əmələ gələn Sacilər dövləti ilə Xilafət arasında yaranan münasibət diqqəti daha çox cəlb etməyə başladı. Şübhə yoxdur ki, belə bir müstəqil dövlətin yaranması Xilafətin mənafeyinə tamamilə zidd idi. Ona görə də xəlifə 305 (917)-ci ildə Yusif ibn Əbu Sac ilə müharibə etmək üçün o zaman tanınmış əmirlərdən Xaqan əl-Müflihi Azərbaycana göndərdi. Xaqan əl-Müflih hələ çoxdan Sacilərlə düşmən idi. O, 20 min nəfərlik qoşunla Azərbaycana hərəkət etmişdi.⁵¹ Lakin bu zaman Yusiflə xəlifə arasında razılıq əmələ gəldi. Xaqan əl-Müflih Bağdaddan Azərbaycana hərəkət etdikdən 6 gün sonra xəlifə Yusifi və onun katibi xristian Əli ibn Düləylunu fəxri paltarla mükafatlandırmış, Yusifi yenidən Azərbaycana hakim təyin etmişdi.⁵²

Yusif xəlifədən Azərbaycan və Ermənistanı idarə etmək barədə razılıq aldıqdan sonra öz qoşunu ilə Dinavərdən Azərbaycana gəldi.

Katolikos İohannes Ermənistan tarixi ilə əlaqədar olaraq yazır ki, əmir Yusif xəlifəyə qarşı üsyan etdi və ona çox böyük ziyanlar vurdu. Xəlifə də əlində olan bütün ölkələri Yusifə qarşı qaldırdı. O, eyni zamanda Sumbata yazdı ki, qoşun toplayaraq Yusiflə müharibəyə başlasın. Bunun əvəzində isə xəlifə Ermənistandan bir il vergi almayacağını vəd etdi. Müəllif göstərir ki, Sumbat Yusiflə ittifaq bağlamasına baxmayaraq, xəlifənin əmrini rədd edə bilmədi,

---

⁵⁰ TİEA, inv. № 1564, səh. 139-143.

⁵¹ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2284.

⁵² Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 2284.

çünkü xəlifə nəzarət üçün Sumbatın yanına bir nəfər katib göndərmişdi. Sumbat qoşun toplayıb silahlandırdı və 1000 nəfərdən ibarət olan qabaqcıl dəstəni Yusifə qarşı döyüşə yola saldı. Lakin xəlifənin göndərdiyi katib Sumbatın yanından getdikdən sonra o, Yusifə məxfi məktub göndərərək həmin dəstənin guya ona yardım etmək üçün göndərildiyini xəbər verdi. Yusif Sumbatın məktubunu oxuduqda xəlifəyə acığını gizlətdi, çünki xəlifə ikinci dəfə Yusifə öz malikanələrini vermişdi.

Yusif Azərbaycan və Ermənistanda yenidən hakimiyyətini bərpa etdi. Bundan sonra onun məmurları Ermənistana gəlib-getməyə başladılar.⁵³ Yusif Xilafət tərəfindən Azərbaycan və Ermənistana hakim təsdiq olunduğu üçün bu ölkələrdən toplanan xərac vergisindən Xilafətin xəzinəsinə ildə 120 min dinar⁵⁴ verməyi öhdəsinə götürmüşdü.⁵⁵

Bizi burada maraqlandıran məsələlərdən biri də Sacilər dövlətinin Ermənistan hakimlərinə qarşı yürütdüyü siyasət məsələsidir. Bu haqda erməni mənbələri birtərəfli məlumat verirlər. İohannes Draxanakertli Yusif ibn Əbu Sac ilə erməni hakimləri arasında baş verən və onun özünün şahidi olduğu hadisələrdən bəhs edir. Onun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Dvin (Dəbil), Syuni, Vaspurakan və sair vilayətlərin hakimləri Yusifin dövlətinə tabe olmalarına baxmayaraq, əllərinə fürsət düşən kimi müstəqil olmağa çalışır, vergi və hədiyyə verməkdən imtina edirlər. Lakin Yusif bu vilayətlərə hücum etdiyi zaman göstərilən vilayətlərin hakimləri ona itaət edərək xidmət göstərir, vergi və hədiyyələr verirdilər.⁵⁶

Məqsədimiz erməni tarixini izah etmək olmadığı üçün burada yalnız bəzi məsələləri göstərmək istərdik. IX-X əsrlərdə Ermənistanda əsasən iki qüvvətli naxarar nəslə var idi. Bunlardan biri Baqratuni, digəri isə Arsruni hesab olunurdu. Bu sülalələrin arasında hakimiyyət üstə daima çəkişmə gedirdi.

---

⁵³ TİEA, inv. № 1564, səh. 145-146.

⁵⁴ Bir dinar 12 dirhəmdir. N. Karaulovun hesabına görə, dirhəm 15 qəpiyə (XX əsrin kursu ilə) mütabiqdir. Bax: SMOMPK, 38-ci buraxılış. Tiflis, 1908, səh. 125. Bu hesablara 120 min dinar 360000 qızıl manata mütabiqdir.

⁵⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, səh. 76; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh. 76.

⁵⁶ Bax: TİEA, inv. № 1554, səh. 151-200.

Sacilər bu çəkişmədən istifadə edirdilər.⁵⁷ Yusif ibn Əbu Sac erməni hakimləri Sumbat ilə Qagik Arsruni arasında ədavət baş verdiyi zaman Arsruniləri müdafiə edirdi.

Erməni çarı Sumbat hələ Afşinin hakimiyyəti dövründə Sacilərə qarşı ədavət bəsləyirdi. Hətta Afşinin ölüm xəbərini eşitdiyi zaman qiymətli hədiyyələrlə xəlifənin yanına gedərək, ona itaət edəcəyini bildirmişdi.⁵⁸ Bu xəbəri eşidən Yusif 907-ci ildə Ermənistanı hücum etmişdi. Bu zaman Sumbat Abxaziya tərəfə çəkilmişdi. Yusif Syuni və Dvini tutduqdan sonra Sumbatı təqib edərək, Tiflisə getmiş, Kartlini dağıdıb, Kaxetiyaya gəlmişdi.⁵⁹ Bu səfər zamanı gürcülər Yusifə qarşı mərdliklə mübarizə aparmışdılar.⁶⁰ Sumbat Ermənistanı qayıtdığı üçün Yusif də onun dalınca Dvinə qayıtmışdı. 908-ci ilin əvvəlində Yusiflə Sumbat arasında Niğ nahiyəsində baş verən vuruşmada Sumbatın qoşunları məğlub olmuş, onun oğlu Muşeq Yusifin qoşunları tərəfindən əsir alınaraq Dvinə aparılmış və orada zəhərlənmişdi.⁶¹ Bu vuruşmada məğlubiyyətə uğrayan Sumbat Arsruni vilayətində olan Kapuit qalasına qaçmış və orada Yusifə təslim olmuşdu. 915-ci ildə Yusif Sumbatı edam etmişdi. Sumbatın yerinə isə oğlu Aşot keçmişdi.⁶²

Vardan yazır: “Tacik Yusif əmr etdi ki, Dvində olan çar Sumbatı xristian olduğu üçün boğsunlar və dar ağacından assınlar. Onun əmri ilə Sumbatın oğlu Muşeq də zəhərləndi, əziyyətlə öldü, onu Bağravanda atası ilə dəfn etdilər”.⁶³ Gəncəli Kirakos yazır ki, Yusif çar Sumbatı Dvində öldürüb Arsruni sülaləsindən olan Derenekin oğlu Qagiki çar etdi.⁶⁴

Beləliklə, Yusif Baqratuni sülaləsi ilə Arsruni sülaləsi arasında olan ədavətdən istifadə etmişdi. İbn Havqəl yazır ki, Əbülqasim Yusif ibn Əbu Sac

⁵⁷ А.Тер-Гевондян.К вопросу о возникновении Двинского эмирата в Армении. Сборник в честь ак. И.А.Орбели, М.-Л., 1960 (133-139), сәh. 137.

⁵⁸ Степанос Таронский (Асогик). Всеобщая история, сәh. 441. Перевод с армянского и объяснения Н.Эмина. Москва, 1864, сәh. 111; М.Дефремери. Göstərilən əsəri, I cild, сәh. 441.

⁵⁹ M.F.Brosse. Göstərilən əsəri, I cild, сәh. 275.

⁶⁰ Bu haqda geniş məlumat üçün bax: Михаил Сабинин. Полное жизнеописание святых грузинской церкви, часть вторая, СПб, 1872, стр. 57-62.

⁶¹ Асогик. Göstərilən əsəri, сәh. 112.

⁶² Асогик. Göstərilən əsəri, сәh. 113.

⁶³ Вардан. Всеобщая история. Русский перевод Н.Эмина. Москва, 1861, сәh. 111.

⁶⁴ Киракос Ганзакец. История. Перевод Т.Тер-Григорьяна. Баку, 1946, сәh. 48.

Sumbatı (890-914) hakimiyyətdən kənar etdi, onun torpaqlarını tutdu.⁶⁵ Məlum olduğu kimi, Ermənistan çarlığı 885-ci ildə xəlifə Mō`təzid tərəfindən təsdiq edilmişdi. Bu haqda erməni hakimlərinin əlində sənədlər mövcud idi. Onlar Əməvi və Abbasilərlə müqavilə bağlayaraq, Xilafətə yalnız xərac verirdilər.⁶⁶ Yusif isə Sumbatı hakimiyyətdən kənar edərək erməni torpaqlarını öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı.

Sacilər dövlətinin Arran vilayətini Azərbaycanın cənub vilayətləri nə birləşdirməsi haqqında geniş məlumat yoxdur, lakin alban tarixçisi Moisey Kalankaytuklu Ermənistan, Arran, Vaspurakan və Syuni vilayətlərinin Sacilər tərəfindən tutulması haqqında maraqlı məlumat verir. O, göstərir ki, taciklər erməni tarixi ilə 342 (893)-ci ildə Ermənistana gəldilər və əhali üzərinə vergi qoyub zülm etdilər. Onlar ələ keçirilən Patriarx II Georqu (876-897) dəmir buxovla qandallayıb Partrava (Bərdəyə) apardılar və zindana saldılar. O zaman Ağvan (Arran) çarı dindar Hamam dağıdılmış Ağvan çarlığını bərpa etdiyi kimi, Aşot Baqratuni də erməni çarlığını bərpa etmişdi. Bu bir vaxtda olmuşdu.⁶⁷ Öz qardaşının qanını töküb günah etmiş Hamam Georqu zindandan çıxarıb Ermənistana göndərdi, kilsəyə kömək etdi.⁶⁸

Bu məlumatdan müəyyən etmək olar ki, Sacilər sülaləsi zəiflədiyi və ya ara müharibələri dövründə Albaniya (Arran) dövləti Səhl ibn Sumbatın nəslinə mənsub olan Hamamın çarlığa keçməsi ilə yenidən dirçəlir. Hamam hakimiyyət başına keçmək istəyən qardaşını öldürərək hakimiyyəti öz əlinə alır. Lakin Hamamın hansı tarixə qədər Arran dövlətinin başında qaldığı məlum deyildir. Moisey Kalankaytuklu sözünə davam edərək yazır ki, 897-ci ildə Aşotun knyaz olduğu Syuni vilayətini də taciklər tutdular. Onların vəhşi əmiri Yusif hətta könüllü olaraq ona tabe olan hakimləri də öldürdü. Erməni knyazı Sumbat da ona müqavimət göstərdiyi üçün öldürülmüşdür. Sumbatı öldürdüyü üçün Yusif cəzasını aldı.⁶⁹

⁶⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 343.

⁶⁶ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 343.

⁶⁷ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1861, səh. 273, 274.

⁶⁸ Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб, 1881, səh. 273, 274.

⁶⁹ Моисей Каганкатвацци. История Агван, səh. 275.

Moisey Kalankaytuklunun yuxarıda göstərilən qeydlərində və bəzi dəqiq olmayan cəhətlər, eyni zamanda, Sacilərə qarşı kin və qəzəb hissi ilə dolu olan yazılarında, şübhəsiz ki, bir sıra faydalı məlumat vardır. Göstərilən bu məlumatdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Yusif ibn Əbu Sac erməni və Syuni hakimlərini özünə tabe etdiyi zaman Arranı da Azərbaycan dövlətinin tərkibinə qatmış və bununla da Hamamın hakimiyyətinə son qoyulmuşdur. Lakin Moisey Kalankaytuklunun yazdığına görə, bu sülalənin nümayəndələri Arranın Sənariyə və Şəki vilayətlərində hakimiyyət başında olmuşlar.⁷⁰

İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, Yusifin hakimiyyəti dövründə Sacilər dövlətinin şimal sərhədləri Dərbəndə qədər uzanırdı. IX əsrin axırları və X əsrin əvvəllərində, Sacilərin hakimiyyəti dövründə, Şirvanda dövlət quran Məzyədilərin Arranda olması haqqında heç bir məlumata təsadüf edilmir.⁷¹ Beləliklə, müəyyən olur ki, Sacilər Arranı ələ keçirdikləri zaman Məzyədilər Arranı tərk edərək, tamamilə Şirvana çəkilməmiş və orada möhkəmlənmişdilər. Lakin buna baxmayaraq, sonralar Şirvanşah Məzyədilər Sacilərin suverenliyini qəbul edərək, onlardan asılı olmuşdular. A.Bakixanov Şirvanın Sacilərdən asılı vəziyyətə düşməsi haqqında belə yazır: “Əbülqasim Yusif ibn Əbu Sac xəlifə Müqtədir Billah tərəfindən hicri 296 (908-909)-cı ildə 306 (918-919)-cı ilə qədər – on il Ermənistan və Azərbaycan hakimi olmuşdur”.⁷² Şirvan da onun hakimiyyəti altında idi. O öz cəmiyyətini toplayaraq, Şirvan vilayətinə daxil olan və Əli ibn Heyşəm⁷³ tərəfindən idarə olunan neft mənbəyi sahilinə, yəni Bakıya gəldi.⁷⁴

Göründüyü kimi, Yusif Şirvana gələrək bu vilayəti də öz dövlətinin tərkibinə qatmış, Məzyədilərin daxili istiqlaliyyətini saxlamaq şərti ilə onları özündən asılı hala salmışdı.

V.V.Batroid Sacilərin hakimiyyətinin Xəzər dənizi sahillərinə, xüsusilə Dərbəndə qədər olmasını təsdiq edir.⁷⁵

⁷⁰ Моисей Каганкатвацци. История Агван, səh. 278-279.

⁷¹ П.К.Жузе. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане, səh.48.

⁷² Görünür, A.Bakixanov Yusifin həbsdən azad olaraq Azərbaycanda sonralar hakimiyyət sürdüyünü nəzərə almışdır.

⁷³ Heysəm olmalıdır.

⁷⁴ A.Bakixanov. Göstərilən əsəri, səh. 62.

⁷⁵ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1924, səh.35.

Hilal əs-Sabi Yusif Dərbəndə gələrək onun yanında olmuş İbn Xamdunun sözlərinə əsaslanaraq yazır ki, Dərbənd şəhəri hasarının dəniz suları içərisində olan hissəsi dağılmışdı. Hasarın bu hissəsi limanı dənizdən 600 dirsek uzunluğunda xəzərlərin hücumundan mühafizə edirdi. Hasarın dağılan yerlərinin düzəldilməsi üçün 60000 dinar lazım gəldiyi müəyyən edildi. Yusif ibn Əbu Sac xəlifənin vəziri İbn əl-Furata müraciət edərək, Dərbənd hasarının dənizin içərisinə doğru uzanan hissəsini düzəltmək üçün lazım olan bu məbləğin verilməsini xahiş etdi. Vəzir ona göstərmişdi ki, Xosrov Ənuşirvan hasarı çəkdiyi zaman hər təsadüfə qarşı ehtiyat üçün yonulmuş və deşik açılmış daşları birləşdirməkdən ötrü dəmir qarmaqlar, qurğuşun və sairə şeylər hazırlanmışdır. Vəzir bu tikinti materialının basdırıldığı yeri də Yusifə yazmışdı. Yusif isə həmin ehtiyat edilən tikinti materiallarının yerini öyrəndiyinə görə, işin icra edilməsindən başqa nəzərdə tutulan qalan məxaric azalmışdı.⁷⁶

Buradan aydın olur ki, Dərbənd Yusifin hakimiyyəti altına düşdüyü üçün bu böyük strateji əhəmiyyətə malik olan qalanı təmir etdirmiş və beləliklə də, Sacilər dövlətinin şimal sərhədlərini köçəri tayfaların, xüsusilə xəzərlərin ardı-arası kəsilməyən hücumlarından mühafizə etməyə çalışmışdır.

Bütün bu göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Yusifin hakimiyyəti dövründə Şirvanşah Məzyədilər Sacilər dövlətinin vassalı halına salınmış və bütün Azərbaycan torpaqları bu dövlətin hakimiyyəti altında birləşmişdi. Ona görə heç də təsadüfi deyildir ki, Yə`qubi 890-cı ildə yazdığı əsərində Bərdə, Beyləqan və sair Arran şəhərlərini, ümumiyyətlə Azərbaycan şəhərləri sırasında qeyd etmişdi.⁷⁷

Yusifə qədər Sacilər dövlətinin paytaxtı Marağadan Ərdəbilə köçürülməsinə baxmayaraq, Marağa şəhəri öz iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini saxlamışdı. X əsrdə Marağa Azərbaycanın ən böyük, zəngin, nemətli və istehkamları olan şəhərlərindən biri idi. Lakin o, Sacilərin hakimiyyətinin əvvəllərində bu dövlətin paytaxtı olmasına baxmayaraq, İbn Havqəlin yazdığına

⁷⁶ Hilal-as-sabi. Kitab-al-wuzara, ed. Amedroz. Leiden, 1901, p. 217-218.

⁷⁷ Yə`qubi. Kitab-əl-büldan, səh.271.

görə, Əbülqasim ibn Divdad paytaxtı Marağadan Ərdəbilə köçürmüşdü.⁷⁸ Belə güman etmək olar ki, Marağanın hasarı, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Məhəmməd Afşin ibn Divdad tərəfindən dağıldığı üçün oğlu Divdadın dövründə paytaxt Ərdəbilə köçürülmüşdür. O zaman Ərdəbil möhkəm istehkamlı bir şəhər idi. Buna görə də Sacilər Ərdəbili özlərinə mərkəz seçmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Müqəddəsi 985-ci ildə bitirdiyi əsərində Marağa hasarının xarab olması haqqında heç bir məlumat vermir. Əksinə, o yazır ki, “Marağa gözəl yerdedir, onun istehkamları və içqalası vardır. Şəhərin ətrafında nahiyələr mövcuddur. Şəhərin istehkamları torpaqdandır”.⁷⁹ Müqəddəsinin bu məlumatından belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, onun dövründə (X əsrin axırları) Marağa hasarları dağılmış halda deyildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə Sacilərin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan şəhərləri – Marağa, Bərdə, Təbriz, Urmu, Xuvey (Xoy), Səlmas, Mərənd, Beyləqan və sair çox böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malik idi.

Yusif ibn Əbu Sacın hakimiyyəti dövründə bir sıra hadisələr də baş vermişdi. Xüsusilə o zaman ruslar Xəzər dənizinə gəlmiş və sahilə çıxmağa təşəbbüs etmişdilər. Məs`udinın yazdığına görə, 914-cü ildə ruslar Xəzər dənizinə gəldikləri vaxt Azərbaycan, Arran, Beyləqan, Bərdə vilayəti, Deyləm, Cibəl və Təbəristan əhalisi sahil boyundan qaçmışdılar. Bu hadisələr İbn Əbu Sacın hakimiyyəti günlərində olmuşdu.<sup>80</sup> Məs`udi öz əsərində bu məsələyə bir daha diqqət yetirərək göstərir ki, sahilədən Ərdəbilə üç günlük yoldur. Ruslar İbn Əbu Sacın əmirlərindən biri ilə müharibə etdilər.⁸¹ Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ruslar Ərdəbilə hərəkət etmək istədikləri zaman Yusif ibn Əbu Sacın əmiri onlara müqavimət göstərmiş və ona görə də onlar sahilədən üç günlük yolda olan Ərdəbil şəhərinə çata bilməmişlər.

Yusifin hakimiyyəti dövründə Sacilər dövləti müstəqil olmasına baxmayaraq, Xilafətin xəzinəsinə xərac verirdi. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Azərbaycan hakimi Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan və Ermənistanda

⁷⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 335.

⁷⁹ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 335.

⁸⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, I cild, səh. 275.

⁸¹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 21.

möhkəmlənmişdi. O, bu ölkələrin ictimai asayişini, təhlükəsizliyini, hərbi işləri, əhalidən xərac toplamaq işlərini, ictimai və dövlət malikanələrini idarə edərək, götürdüyü 120 min dinar məbləği hər il xəlifənin xəzinəsinə verirdi.⁸² Bu da xəlifənin vəziri İbn əl-Furatın işini yüngülləşdirirdi. Lakin 304 (916-917)-cü ildə vəziyyət dəyişdi. Vəzirliyə Əli ibn İsa təyin edildi. Yusif isə öhdəsinə götürdüyü məbləğin çox hissəsini xəlifənin xəzinəsinə verməkdən imtina etdi.⁸³ İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Yusifin pulu çoxaldı, özü də qüvvətləndi və Xilafətə tabe olmayaraq müstəqil olmağı qərara aldı.⁸⁴

O zaman Xilafətdə vəzirlər tez-tez dəyişirdi, Yusif ibn Əbu Sac da bundan istifadə edirdi.⁸⁵ Əli ibn İsa həbs edilərək vəzirliyə yenə də İbn əl-Furat gətirildiyi zaman Yusif ibn Əbu Sac Əli ibn İsanın Xəlifə Müqtədirin⁸⁶ adından ona fərman və bayraq göndərərək Qəzvin, Zəncan, Rey və Əbhər vilayətlərini idarə etməyi ona tapşırıldığını bildirdi⁸⁷ və tələsik bir halda bu vilayətlərə hücum etdi. Reyin hakimi Məhəmməd ibn Əli Sə`luk Yusifə qarşı müqavimət göstərmədən Xorasana qaçdı. Sə`luk bu vilayətləri Samanilər dövlətinin Xorasan hakimi adından idarə edirdi.⁸⁸ Yusif Zəncan, Əbhər, Qəzvin və Rey vilayətlərini tutdu.⁸⁹ Beləliklə, Yusifin hakimiyyəti altında olan ərazi daha da genişləndi. Rey vilayəti də Sacilər dövlətinə tabe edildi. Yusif ibn Əbu Sac xəlifə Müqtədərə yazdı ki, vəzir Əli ibn İsanın göndərdiyi bayraq və göstərişi ilə yuxarıda adları çəkilən vilayətləri tutmuş və Sə`luku⁹⁰ oradan qovmuşdur.

İbn Miskəveyhin yazdığına görə, xəlifə bu məsələnin doğru olmadığını vəziri İbn əl-Furatın vasitəsilə öyrəndi. Həbsdə olan keçmiş vəzir Əli ibn İsa Yusifə heç bir bayraq və fərman göndərmədiyini bildirdi.⁹¹ Bundan sonra xəlifə Müqtədir Yusiflə müharibə etmək üçün Xaqan əl-Müflihin komandanlığı altında

⁸² İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 105.

⁸³ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 105.

⁸⁴ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 113.

⁸⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 34-35.

⁸⁶ W.Muir. The caliphate, its rise, decline and fall. A new and revised ed. by G.H.Weir. Edinburgh, 1915, pp. 565-567.

⁸⁷ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 113.

⁸⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 74-75.

⁸⁹ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 113-114.

⁹⁰ İbn İsfəndiyar. Təbəristan tarixi, səh.199.

⁹¹ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 114.

Azərbaycana qoşun göndərdi.⁹² İbn Miskəveyhin yazdığına görə, xəlifə bu hərbi yürüş üçün külli miqdarda pul sərf etdi və Xaqan əl-Müflihə bir neçə başqa əmir də qoşdu.⁹³ Bu qoşunlar Azərbaycana 305 (917-918)-ci ildə göndərilmişdi.⁹⁴ Yusiflə Müflih arasında baş verən müharibədə Müflih məğlub olub qaçır. Yusif onun hərbi rəislərindən bir neçəsini əsir tutaraq Reyə aparır və orada xalq içərisində rüsvay edir.⁹⁵ Müflih Bağdada qaçdığı zaman onun nəvəsi Munis⁹⁶ sərhədən geri qayıdıb, Müflihin dağılan qoşun hissələrini toplayaraq, Yusiflə müharibəyə başlayır. Arib Kurtubinin yazdığına görə, 306 (918-919)-cı ildə Bağdaddan alınan xəbərə əsasən) Munis ilə Yusif arasında baş verən müharibədə Munis məğlub olur və onun qoşunları müharibə meydanından qaçır.⁹⁷

Azərbaycan hakimi Yusif Xilafətin göndərdiyi ordularla vuruşda iki dəfə qələbə çalmasına baxmayaraq, xəlifə ilə sülh sazişi yaratmağa çalışırdı. Yusif məktub yazaraq Müqtədirə bildirdi ki, Rey vilayəti ona verilsin. Bunun əvəzində isə Yusif Xərran və Rey vilayətlərindəki malikanələrdən əldə edilən mədaxil hesabına Xilafətin xəzinəsinə ildə yeddi yüz min dinar verəcəyini öhdəsinə götürdü. Bu vilayətləri idarə etmək, Əli (imam) nəslinə mənsub olanları (“əl-övliya”) saxlamaq üçün lazım olan məxaricin ödənilməsini də öz öhdəsinə götürdü.⁹⁸ Lakin xəlifə Yusifin xahişini rədd edərək Rey vilayətini ona verməyəcəyini bildirdi. Yusif xəlifənin onunla razılaşmadığını eşitdikdə, təcili olaraq on gün içərisində əhalidən 304 (916-917)-cü ilin xərac vergisini topladı və bundan sonra Rey vilayətini tərk etdi.⁹⁹ Xəlifə Rey, Qəzvin və Əbhər vilayətlərinə Vasif Bəktəmiri hakim təyin etdi.

Yusif ibn Əbu Sac Reyi tərk etdikdən sonra onun hakimiyyəti altında yalnız Azərbaycan torpaqları qalmışdı. Burada da onun vəziyyəti yaxşı deyildi. Xəlifə istədiyi zaman onun üstünə qoşun göndərə bilərdi. Bütün bu vəziyyəti nəzərə

⁹² İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh.115.

⁹³ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 114.

⁹⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 35.

⁹⁵ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, 1913, səh. 115.

⁹⁶ Xəlifə Müqtədir Billahın sərkərdəsi və hərbi vəziri Munis haqqında bax: W.Muir. The caliphate, its rise, decline and fall. A new and revised ed. by G.H.Weir. Edinburgh, 1915, pp. 567-569.

⁹⁷ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 70-71.

⁹⁸ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 115. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 35.

⁹⁹ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 116. İbn əl-Əsir bu hissəni az dəyişikliklə Miskəveyhdən iqtibas etmişdir.

alaraq Yusif Azərbaycan və Ermənistandakı hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün xəlifə ilə razılıq, onun fərmanını almağa çalışırdı. Lakin xəlifənin vəziri Əl-Furat Yusifin Azərbaycandakı hakimliyini təsdiq etmək üçün fərman verilməsi tərəfdarı olduğu halda, hacib Nəsr və İbn əl-Xəvari onun əleyhinə oldular. Ona görə də xəlifə Müqtədir bu işə razılıq verməyib Munisə yazdı ki, Yusiflə müharibəni sürətləndirsin.¹⁰⁰ Digər tərəfdən, Yusif vəziyyətin ağır olduğunu görüb, Azərbaycandan topladığı qoşunla müharibəyə başlayır. Bu müharibədə Munis məğlub olub, 300 nəfərlə Zəncana qaçır. Xəlifənin sərkərdələrindən Sima əl-Büveyhi ölür və Hilal ibn Bədir¹⁰¹ əsir düşərək Yusif tərəfindən biabırcasına Ərdəbilə aparılır.¹⁰²

Munis Zəncana qaçdıqdan sonra vaxt qazanmaq, yeni qüvvə toplamaq və Bağdaddan hərbi qüvvə almaq üçün Yusiflə məktublaşmağa başlayır. Yusif ona barışıq təklif edir. Munis, Yusiflə yenidən müharibə etmək üçün bu yolla əldə edilən vaxtdan istifadə edir və müharibəyə hazırlaşır. 307 (919)-ci ildə xəlifə, Abdullah ibn Həmdanı Yusifə qarşı müharibə etmək üçün Munisin köməyinə göndərir. Xəlifənin qoşunları ilə Yusifin qoşunları arasında Ərdəbildə müharibə başlayır. Döyüşlərin birində Yusif yaralanır və qaçdığı zaman əsir düşür.¹⁰³ Əsir düşən Yusif sonra Ərdəbildən Bağdada gətirilir. İlk mənbələrin yazdığına görə, Azərbaycan hakimi İbn Əbu Sac 307-ci ilin məhərrəm ayında (919-cu ilin iyun ayı) əcayib bir vəziyyətə salınmış halda, dəvə üstündə Bağdada aparılır. Müqtədir Yusifin öz sarayındakı zindanda saxlanması haqqında əmr verir.¹⁰⁴

Xəlifə Müqtədir Rey şəhərini Samanilərdən geri aldığına, yerli feodalların və əhalinin üsyanlarını yatırdığına, habelə Azərbaycanın tabe olmayan hakimi Yusif ibn Əbu Sacın qoşunlarını məğlub edərək, özünü əsir tutub Bağdada göndərdiyinə görə Xilafət ordularına komandanlıq edən Munisi fəxri paltar və kəmərlə mükafatlandırır. Yusifə qarşı müharibədə iştirak edən hərbi rəislərin və əsgərlərin maaşlarını ayda yarım dinar artırır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 117. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 80.

¹⁰¹ İbn əl-Əsirdə isə Hilal ibn Bədrdir. Bax: İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.75.

¹⁰² İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 117.

¹⁰³ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 77.

¹⁰⁴ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 77. İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 117.

¹⁰⁵ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 77. İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 117.

Bütün bu hadisələr göstərir ki, Xilafət Azərbaycan məsələsinə, Yusifin buradakı müstəqil dövlətinə çox əhəmiyyət verirdi. Demək olar ki, Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranması Bağdadda daim narazılıq və iğtişaş törədirdi. Azərbaycanın müstəqil olması nəinki xəlifənin xəzinəsinin illik gəlirini azı 120 min dinar azaldırdı, eyni zamanda, Xilafətin siyasi gücünü zəiflədirdi. Azərbaycanın müstəqil olması Şərqi vilayətlərinin, xüsusilə Xorasan, Rey və başqa vilayətlərin də tamamilə əldən getməsinə səbəb ola bilərdi. Ona görə də Xilafət Azərbaycanı var gücü ilə əldə saxlamağa çalışırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Atrıq o zaman Xilafət zəiflədiyi üçün Azərbaycanı işğal altında saxlamaq çox çətin idi.

Munis Yusif ibn Əbu Sac üzərində qələbə çaldıqdan sonra Zəncan, Qəzvin və Rey vilayətlərinə Əli ibn Vəhsudanı, İsfahan, Qum, Kaşan və Savə vilayətlərinə Əhməd ibn Əlini hakim təyin edərək Azərbaycandan getmişdi.¹⁰⁶

Beləliklə, xəlifə ordularının sərkərdəsi Munis Şərqi vilayətlərində qalxan xalq üsyanlarını və yerli feodallarının müstəqil olmaq uğrunda apardıqları mübarizəni yatıraraq, böyük bir təntənə ilə Bağdada qayıtdı.¹⁰⁷

İlk mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Yusif Ərdəbil müharibəsində əsir düşüb Bağdada aparıldığı zaman onun əmirlərindən biri olan Subuk¹⁰⁸ qaçıb Munisin əlindən yaxa qurtarmışdı. Hətta qoşunların əksəriyyəti də Subuk ilə bərabər qaça bilmişdi. Yusifin xəzinəsi də Subukun yanında idi. Munis Subuku ələ gətirmək məqsədilə əsir düşmüş Yusifi məcbur etmişdi ki, öz sərkərdəsi Subuku məktub vasitəsilə yanına çağırınsın. Subuk isə cavab vermişdi ki, Yusifin məsələsi Xilafət tərəfindən aydın olmayıncaya qədər Munisin yanına gedə bilməz. Əgər Yusifin məsələsi yaxşı həll edilərsə, yalnız o zaman gələ bilər.¹⁰⁹

Subuku hiylə yolu ilə keçirə bilməyən Munis Ermənistanı hakim təyin etdiyi Məhəmməd ibn Abdullah əl-Fariqini onun üzərinə göndərmişdi. Fariqi Azərbaycana hücum edərək Subuk ilə müharibəyə girmişdi. Lakin döyüşlərin birində Subuk qələbə çalmış, Fariqini qaçmağa vadar etmişdi. Fariqi qaçıb

¹⁰⁶ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 76.

¹⁰⁷ А.Н.Ковалевский. Книга Ахмеда ибн Фадлана. Харьков, 1956, səh.11.

¹⁰⁸ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 77. İohannes Draxanakertlidə Subuk yazılmışdır. Bax: TİEA, inv. №1564, səh.213.

¹⁰⁹ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 77; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 76.

Bağdada getdikdən sonra Subuk Azərbaycanda möhkəmlənmiş və hakimiyyəti ələ almışdı.¹¹⁰

Ərəb mənbələrində göstərilən bu hadisələr erməni mənbələrində də öz əksini tapmışdır. Katolikos İohannes yazır ki, əmir Yusif Xilafətə qarşı böyük bir üsyan qaldırdı, xəlifə öz əmirlərindən birini böyük bir qoşunla onun üstünə göndərdi. Yusif xəlifənin göndərdiyi qoşuna hücum etdi və ona zərbələr vurdu. Lakin uzun zaman müqavimət göstərməyə imkan olmadı. Onun özünü tutub, bağladılar və xəlifənin paytaxtına apardılar. Bu zaman Yusifin hörmətli əmirlərindən olan Subuk ölkəni zor ilə tutdu, ancaq bir neçə vaxtdan sonra xəlifə onu Yusifin yerinə hakim təsdiq etdi. Bundan sonra Subuk Aşotla (914-928) saziş bağlayıb, onu şahənşah adlandırdı. Lakin Subuk Aşotla tabe olmadığı üçün Qaçikin (Xaçik) qalasına hücum edib qadın və uşaqlarını əsir tutdu. Qaçik isə vəziyyətdən çıxmaq üçün siyasəti dəyişdirməyə məcbur olub, Subuka tabe oldu və ona çoxlu hədiyyələr göndərdi.¹¹¹ Göründüyü kimi, Sacilər dövləti ağır vəziyyətə düşdüyü dövrdə də Ermənistan vilayətlərini əldə saxlamağa səy edirdi.

Subuk xəlifə tərəfindən Azərbaycanda öz hakimiyyətini təsdiq etdirməyə çalışırdı. O, xəlifəyə müraciət edərək bildirmişdi ki, əgər onun xahişi yerinə yetirilərsə, xəlifənin xəzinəsinə ildə iki yüz iyirmi min dinar pul verəcəkdir.¹¹² Xəlifə Subukun xahişini yerinə yetirərək, ona fərman və fəxri paltar göndərdi. Xilafət Azərbaycanı Atrıq öz hakimiyyəti altında saxlamaq iqtidarına malik deyildi. Lakin hadisələr xəlifənin gözlədiyi kimi inkişaf etmədi. Subuk öz vədinə əməl etməyərək, göstərilən pulu xəlifənin xəzinəsinə göndərmədi. Beləliklə, onların arasındakı şərt pozuldu. Xəlifə Müqtədir Billahın Subukdan ümidi kəsildikdən sonra Azərbaycanı öz himayəsi altında saxlamaq məqsədilə Yusifi həbsdən azad edib, Azərbaycana göndərməyi qərara aldı. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Yusifin Reydəki hərəkətlərinə görə xəlifənin sarayına bərk çaxnaşma düşmüşdü. Vəzir İbn əl-Furat Yusifin Reydən xərac vergilərini toplayaraq xəzinəyə vermədiyini bəhanə edib, qoşun hissələrinin maaşını

¹¹⁰ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 118; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 76.

¹¹¹ ТІЕА, inv № 1564, səh. 213-214. Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 116. Asoğik yazır ki, Bizans qoşunları 917-ci ildə Dvina hücum etdiyi zaman Dvini əmir Nasir Subuk idarə edirdi.

¹¹² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 118.

verməmişdi, ona görə də hərbi hissələr arasında üsyan qalxmışdı. Bütün bunlara görə İbn əl-Furat vəzirlikdən kənar edilmişdi.¹¹³

İohannesə görə, Yusifin həbsdən azad edilərək yenidən Azərbaycana göndərilməsinə xəlifənin əmirlərindən Munis (Monos) kömək etmişdi. O göstərir ki, Yusif istedadlı, cəngavər, alicənab, ona tabe olanlara çox həssas və tutduğu işindən geri çəkilməyən bir şəxs idi. Munis Yusifi öz tərəfinə çəkmək məqsədilə xəlifəni razı salmış və onu azad edərək, qoşunla bərabər öz yerinə göndərmişdi.¹¹⁴

İbn Miskəveyh yazır ki, 310 (922)-cu ildə xəlifə Müqtədir Yusif ibn Əbu Sacı Azərbaycana göndərmək məqsədilə həbsdən azad edərək qəbuluna çağırır, ona hədiyyə olaraq fəxri paltar, pul, qızıl yəhər, at və sair qiymətli şeylər verir. Bundan bir neçə gün sonra Yusifin şərəfinə sarayda böyük bir ziyafət təşkil edildi.¹¹⁵ Bütün bu təntənəli qəbul və rəsmiyyətdən sonra xəlifə Yusifi Azərbaycan, Ermənistan, Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan vilayətlərinin hakimi təyin edir.¹¹⁶ Müqtədir bu vilayətlərin ictimai təhlükəsizliyini, ibadətgahların idarə olunmasını, xərac vergisinin toplanmasını, dövlət və ictimai malikanələrinin idarə olunmasını Yusifə tapşırır. Bütün bunların əvəzində Yusif bu vilayətlərdən topladığı xərac vergisindən Xilafətin xəzinəsinə ildə beş yüz min dinar verməli idi. Bundan başqa, bu vilayətlərdə saxlanılan qoşunların xərcini, habelə təsdiq edilmiş digər mühüm məxarici ödəməli idi.¹¹⁷ Xəlifə onunla razılığa gəldikdən sonra Yusif Mosul yolu ilə Ərdəbilə gəlmişdi.¹¹⁸

İbn əl-Əsirin qeyd etdiyinə görə, Yusif Ərdəbilə gələn zaman, artıq onun keçmiş sərkərdəsi və Azərbaycan hakimi Subuk ölmüşdü.¹¹⁹

Yusif Azərbaycana gələrək, Məhəmməd ibn Xələf ən-Nirmanını özünə katib təyin etmiş və bir sıra başqa tədbirlər görmüşdü. Bundan başqa, Ermənistan hakimlərini tabe etmək, oradan vergi və hədiyyələri toplamaq üçün

¹¹³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 36 .

¹¹⁴ TİEA, inv № 1564, səh. 221.

¹¹⁵ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 162.

¹¹⁶ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 162. ; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 99-100.

¹¹⁷ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 162. ; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 99-100.

¹¹⁸ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 162. ; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 163.

¹¹⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 100.

də müəyyən tədbirlər gördü. Erməni hakimlərindən Aşot dövlət vergilərini ikiqat verdi və hədiyyələr göndərdi. Qalan vergiləri də ödəməyə söz verib, azatlardan bir neçəsini girov qoydu. Lakin Vaspurakan hakimi Qaçık Yusifin gəldiyini eşidərək, qalalarını möhkəmləyib, ona müqavimət göstərməyi qərara aldı. Yusif isə ondan iki ilin vergisini və hədiyyələr verməyi tələb edirdi. Bundan başqa, onu bütün Ermənistanın çarı elan edərək, başına tac qoymağı vəd etdi. İohannesin fikrinə görə, Qaçık qan tökməmək üçün Yusiflə razılaşdı, çünki bu, Qaçık üçün ölüm demək olardı. Ona görə də dövlət vergilərini iki-üç qat verməyi öhdəsinə götürdü, gümüş-qızıl topladı, vergi və hədiyyələri göndərdi. Müəllif sözünə davam edərək göstərir ki, Yusif Atropatakana (Azərbaycan) və Albaniyaya (Arrana) hakimlər təyin edərək, Reyə getməyə hazırlaşdı. Ermənistana təyin etdiyi Nəsir adlı hakim Azərbaycanda baş verən üsyanı yatırtmaq üçün çağırıldığı zaman onun yerinə Bəşir adlı birisi hakim təyin olunur. Bəşir Sisakandan keçərək Sevan gölündəki adada oturan erməni çarı Qaçikin üzərinə hərəkət etdi. O, erməni hakimlərindən çoxlu hədiyyələr aldı.¹²⁰

Yusif Azərbaycan və Ermənistanda öz dövlətini möhkəmləndərək 311 (923-924)-ci ildə Reyə hücum etmişdi. O, Reyi tutmuş, burada müstəqil olmağa çalışan Əhməd ibn Əlini məğlub edərək, onu öldürmüş və başını Bağdada göndərmişdi.¹²¹ Bundan sonra Yusif Müflihi Reyə hakim təyin edərək, 313 (925-926)-cü ilin əvvəllərində Həmədana getmişdi. Lakin Yusif Həmədana getdikdən sonra Rey əhalisi Müflihi şəhərdən qovmuşdu. Müflih Həmədana gedib, bu xəbəri Yusifə yetirmiş və o, yenidən Reyə qaayıdaraq, 925-ci ilin iyun ayında Reyi tutmuş və öz hakimiyyəti altına almışdı.¹²² Beləliklə, Sacilərin cənub və cənub-şərq sərhədləri müəyyənləşmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yusif ibn Əbu Sacın Azərbaycanda hakimiyyəti, müstəqil olmaq meylləri, Rey vilayətini tutaraq özünə tabe etməsi və sair həmişə Bağdadda xəlifənin sarayında böyük çəkişməyə, iğtişaşa, narazılıq və

---

¹²⁰ TİEA, inv № 1564, səh. 222-239.

¹²¹ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 207; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 55-106; İbn Miskəveyh Yusifin Reyə hücumunun 312 (924-925)-ci ildə olduğunu göstərir.

¹²² İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 106. Münəccimbaşının (səh. 251) qeydinə görə, Səid 314 (926-927)-ci ildə Rey şəhərini Yusifdən almışdı.

narahatlığa səbəb olurdu. Bəzi hallarda vəzirlər Yusif haqqında şayiələr yayıb çaxnaşma salırdılar. Yusifin Xilafətin bütün Şərqlə vilayətlərini, yəni Azərbaycan, Ermənistan, Həmədan, Rey, Deyləm vilayətlərini ələ keçirib hökmdarlıq etməsi barədə söz-söhbət yaradırdılar. Məlum olduğu kimi, bir sıra Şərqlə vilayətləri, o cümlədən Orta Asiya, Xorasan və İranın şərqlə vilayətləri Xilafətin əlindən çıxmış və bu vilayətlərdə Samanilərin dövləti qurulmuşdu. Xilafət Azərbaycan, Ermənistan və İranın qərb vilayətlərinin də tamamilə müstəqil olmasından qorxaraq, hər cür fitnə və təcavüzkarlıq siyasətinə əl atırdı. Bəzi hallarda Yusifin qoşunları üçün ayrılmış məxarici vermirdilər. Xəlifənin vəzirləri və saray hacibi Nasir Yusif ilə açıqdan-açıqla düşmənçilik edirdilər.¹²³ Bütün bunlar Yusifin Azərbaycanda müstəqil hakimiyyətinə mane olurdu.

Xəlifə Yusifə qarşı müharibə etmək üçün Azərbaycana qoşun göndərir və onunla vuruşur. Xilafətin orduları ilə baş verən bir müharibədə Yusif əsir düşərək, 307-ci ilin məhərrəm ayından (919-cu ilin iyun ayından), 310 (922-923)-cu ilə qədər xəlifənin sarayındakı zindanda həbsdə qalmışdı. Bəzən xəlifə ona fəxri paltar və fərman verir, onun şərəfinə təntənəli ziyafət təşkil edirdi. Xilafətin hərbi vəziyyətinin çətinləşdiyi və Yusifin müstəqil olması Xilafət üçün təhlükə və təşviş yaratdığı zaman xəlifə onu Bağdada çağıraraq, başqa vilayətlərdə qalxan üsyanları yatırmaq məqsədilə həmin vilayətlərə göndərirdi.

Yusif ibn Əbu Sac haqqında mövcud olan məlumatdan aydın olur ki, o, həqiqətən bacarıqlı bir sərkərdə idi. Şübhəsiz ki, xəlifə buna görə də Yusifə qarşı mürəkkəb siyasət yürüdü. Əhməd Kəsrəvi Təbrizi Yusif ibn Əbu Sac haqqında müxtəsər olaraq qeyd edir ki, “Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan və onun nahiyəsinin böyük və qüvvətli hökmdarlarından biri olmuşdur”.¹²⁴ Yusif eyni zamanda şer də yazırdı. Onun xəlifənin zindanında olduğu zaman yazdığı şerlərindən bəzi parçalar qalmışdır. Yusif bu beytlərdə ölümdən qorxmadığını göstərir. O, həm də öz taleyindən şikayətlənir, dəfələrlə yaxşılıq etdiyi

¹²³ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 207.

¹²⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 75.

adamların ona pis əməllərlə cavab verdiklərindən şikayətlənir. Onunla pis rəftar edildiyini göstərir və sair.¹²⁵

Xəlifə ilə saziş yaratmasına baxmayaraq, Yusifin Azərbaycanda müstəqil olması Bağdadda xəlifə sarayını təşvişə salırdı. Ona görə də 314 (926-927)-cü ildə xəlifə Müqtədir vəzirə Əl-Xasibiyə əmr etmişdi ki, Yusifi Azərbaycandan Bağdada çağırınsın və qərmətilərlə müharibəyə göndərsin.¹²⁶ Azərbaycan hakiminin xəlifənin bu göstərişini qəbul edərək, öz qoşunu ilə Bağdada hərəkət etməsinin şübhəsiz ki, müəyyən səbəbləri var idi. Güman etmək olar ki, Yusif qərmətilər üzərində qələbə çaldıqdan sonra fürsətdən istifadə edərək, Bağdada - xəlifə üzərinə hücum etməyi qərara almış və bu məqsədlə də qərmətilər üzərinə hücum etməyə razı olmuşdu. Yusifin Bağdada yaxınlaşması sarayda narazılığa səbəb olduğuna görə, o, Bağdada çatmamış təcili olaraq Vasit şəhərinə göndərildi.¹²⁷ Məs`udi yazır ki, Əbülqasim Yusif ibn Sac Vasitdən Əbu Tahir əl-Cənnabini qarşılamaq üçün çıxdı. Sultan (xəlifə) ona əmr etmişdi ki, idarə etdiyi Azərbaycan, Ermənistan, Arran, Beyləqan və sair əyalətləri buraxaraq, Vasitə gəlsin və burada qoşunları təşkil edib təcili surətdə Bəhreynə getsin.¹²⁸ Yusifi cəlb etmək məqsədilə Həmədan, Savə, Qum, Bəsrə, Kufə vilayətlərinin gəlininin onun qoşunlarının müharibə zamanı xərcini ödəmək üçün ayırdıqlarını xəbər verdilər.¹²⁹ Yusif Vasit şəhərinə çatan zaman xəlifənin sərkərdəsi Munis Bağdada qayıtdı və qərmətilərin üzərinə hücum etməyi Yusifə tapşırırdı. Yusif öz qoşunları ilə Bəhreynə qərmətilərin başçısı Əbu Tahir Cənnabinin üzərinə hücum etməli idi.¹³⁰

İsmayililər cərəyanının müəyyən bir şəxəsi olan qərmətilər təriqəti X-XI əsrlərdə çox böyük hərbi-siyasi fəaliyyət göstərmişdir. 869-cu ildə başlayan qərmət hərəkəti bütün Cənubi İraqı və Xuzistanı bürüyür. Xilafət əleyhinə qalxan bu hərəkətdə əvvəllər ərəb Əli ibn Məhəmməd başçılıq edirdi. Qərmətilər

¹²⁵ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 77-78.

¹²⁶ Arib. Göstərilən əsəri, səh.128; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 118.

¹²⁷ Arib. Göstərilən əsəri, səh.132; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 118.

¹²⁸ Məs`udi. Kitab ət-tənbih vəl-işraf, səh.381.

¹²⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 83.

¹³⁰ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri; Məs`udi. Kitab ət-tənbih vəl-işraf, səh.382.

İraq və Suriya şəhərlərinə, Məkkə və Mədinəyə də hücum edirdilər.¹³¹ Hələ X əsrin əvvələrində Bəhreynə əmələ gələn Qərmətilər dövləti XI əsrə qədər davam etmişdi. Ümumiyyətlə, qərmətilər hərəkəti X-XI əsrlərdə İraq, İran, Orta Asiya və hətta Hindistanda belə geniş surətdə yayılmışdı.¹³²

Yusif xəlifə Müqtədir tərəfdən qərmətilərin üzərinə göndərildiyi zaman qərmətilərin başçısı Əbu-Tahir əl-Cənnabi idi. O, Vasit, Kufə və başqa şəhərlərdə xəlifənin qoşunlarına hücum edib Xilafəti təhlükə qarşısında qoyurdu. Hələ 890-cı ildə qərmətilər Vasit şəhərində üsyan qaldırmışdılar. Yusif qoşunları ilə Vasitdən çıxıb Kufəyə hərəkət etdiyi zaman bundan xəbər tutan qərmətilər Yusifdən əvvəl Kufəyə çatmışdılar.

İbn Miskəveyh baş verən müharibənin gedişini müfəssəl surətdə belə təsvir edir: “927-ci il dekabr ayının 27-də Kufə şəhərinin qarşısında Yusifin qoşunları ilə Əbu Tahir əl-Cənnabinin qoşunları arasında müharibə başlamışdı.¹³³ Yusif döyüşün əvvəlində qərmətilərin gücünə¹³⁴ əhəmiyyət vermədi. Döyüşlər səhərdən başlayaraq axşama qədər davam etdi. Yusifin qoşunları bütün günü ox atışması ilə qərmətilərə çox tələfat versə də, axşama yaxın Yusif yaralandı və əsir düşərək, Əbu Tahirin əlinə keçdi. Yusif həbs olunduğu çadırdan çıxıb döyüşlərin nə cür getməsini seyr etdiyi zaman, Əbu Tahir onun qaçmaq istədiyini zənn edərək öldürülməsini əmr etdi. Əbu Tahirin qarşısında Yusifin başını kəsdilər.¹³⁵ Yusifin qoşunları məğlubiyyətə uğrayıb çox tələfat verdi və əsir düşdü. Bu qələbədən sonra Əbu Tahir hətta tələsik Bağdad üzərinə hücum etməyə çalışdı”.¹³⁶

A.Müller qərmətilərlə Yusif ibn Əbu Sac arasında baş verən müharibəni təsvir edərək yazır ki, Yusifin hücumu zamanı onun qoşunlarının sayca iki dəfə artıq olmasına baxmayaraq, qərmətilər tərəfindən məğlub edildi. Bundan sonra Əbu Tahir Ambarı qarət etdi, Fərat çayını keçərək Bağdad şəhəri üzərinə

¹³¹ Abdulla Cövdət. Tarix islamiyyət, II cild. Misir, 1908, səh. 339. Qərmətilər cərəyanı Qərmət kəndində başladığı üçün bu adı almışdır.

¹³² Вах: Е.А. Беляев. Мусульманское сектантство. Москва, 1957, сәh. 55-63.

¹³³ İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, səh. 289.

¹³⁴ Bu müharibədə Əbu Tahirin 4 000 süvari, 800 piyada döyüşçüsü Yusifin isə 40000-dən artıq döyüşçüsü iştirak edirdi.

¹³⁵ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 131-133; İbn Miskəveyh . Göstərilən əsəri, V cild, səh. 189; İbn əl Əsir bu hadisəni bir qədər müfəssəl və əlavələrlə başqa tərzdə təsvir edir.

¹³⁶ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 133.

hücuma keçdi. Munis 40 min nəfərlik qoşun toplayıb Bağdadı müdafiyyəyə başladı. Lakin bu qoşun Yusifə nəcət vermədi. Qərmətilər onu öldürdülər.¹³⁷

Yusif ibn Əbu Sac qərmətilərlə müharibəyə getdikdən sonra Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında ilk mənbələrdə müntəzəm məlumat verilmir. Lakin sikkə pullardan məlum olur ki, Yusif 927-ci ildə qərmətilər tərəfindən öldürüldükdən sonra, 928-ci ilin fevral ayında onun qardaşı oğlu Əbül Müsafir Fəth ibn Məhəmməd Azərbaycanda hakimiyyətə başına keçir. Fəth ibn Məhəmməd təqribən bir il yarım hakimiyyətdə qalır, 929-cu ilin sentyabr ayında qulamlarından biri onu Ərdəbildə zəhərləyib öldürür. R.R.Fasmerin göstərdiyinə görə, 928, 929-cu illərdə Ərdəbildə Fəthin adına zərb edilmiş pullar qalmışdır.¹³⁸ Əbül Müsafir Fəthin ölümü haqqında başqa bir məlumat da vardır. Bu məlumata görə, 317 (929-930)-ci ildə Azərbaycanda Fəthə qarşı qalxan üsyan nəticəsində o, Ərdəbildən Marağaya qaçır, lakin Marağada üsyançıların əlinə keçir və öldürülür. Bundan sonra üsyançılar öz içərilərindən Müflih adlı birisini rəis seçirlər.¹³⁹

Beləliklə, Müflih Azərbaycan hakimi olur. Lakin başqa bir məlumata görə, Əbül Müsafir Fəth ibn Məhəmməddən sonra Vasif əs-Sirvani adlı bir şəxs Azərbaycan hakimi olmuşdur. R.R.Fasmer yazır ki, 317 (929-930)-ci ildə Ərdəbildə zərb edilən sikkələr üzərində Vasif əs-Sirvaninin adı yazılmışdır.¹⁴⁰ Bu məlumatdan aydın olur ki, Fəthdən sonra Azərbaycan hakimliyinə Vasif keçmişdir. R.R.Fasmerin fikrincə, Vasif əs-Sirvaninin hakimiyyət müddəti çox az olmuşdur.¹⁴¹

Göstərilən məlumata əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Fəth Marağada öldürüldüyü zaman Vasif əs-Sirvani Ərdəbildə hakimiyyətə başına keçmiş, Marağada isə üsyançıların başçısı Müflih rəis seçilmişdir. Müflih Marağadan Ərdəbilə gələrək, Vasifi hakimiyyətdən kənar edib, Azərbaycanda hakimiyyəti öz əlinə keçirmişdir. İbn Havqəl Vasifin adını çəkmədən İbn Əbu

¹³⁷ A.Мюллер. История ислама, II cild, səh. 307-308.

¹³⁸ R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh.145.

¹³⁹ Arib. Göstərilən əsəri, səh. 145.

¹⁴⁰ R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh. 43.

¹⁴¹ R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh. 43.

Sacdan sonra onun qulamı Müflihin Azərbaycan hakimi olduğunu qeyd edir. O, Azərbaycan, Arran və Ermənistandan bəhs edərkən bu ölkələri həqiqətən yalnız bir hökmdarın idarə etdiyini göstərir və buna onun özünün və ondan əvvəlki tarixçilərin şahidi olduğunu deyir. Belə hakimlər - İbn Əbu Sac, onun qulamı Müflih, Deysəm ibn Sadluyə, əs-Salar adlanan Mərzuban ibn Məhəmməd olmuşdur.¹⁴²

İbn əl-Əsir Müflih haqqında bəhs edərək yazır ki, 319 (931)-cu ildə Ermənistan sərhədlərində yaşayan İbn əl-Deyrani və başqa erməni feodalları rumlularla (bizanslılar) əlaqəyə girib, Azərbaycan və qonşu ölkələrə hücum etmək haqqında danışıq apararaq, onları bu işə şirnikləndirirdilər. Bundan sonra bizanslılar Xilat vilayətinə hücum edərək ölkəni dağıtdılar, çox adam qırdılar və əsir tutdular. Bu xəbər o zaman Yusif ibn Əbu Sacın qulamı Azərbaycan hakimi Müflihə çatdıqda, o, böyük bir qoşunla Ermənistana yollandı. Müflihin qoşunları içərisində böyük miqdarda könüllülər var idi. Müflihin bizanslılara hücum etdiyini eşidən Ermənistan hakimi İbn əl-Deyrani öz qalasına çəkilərək orada möhkəmləndi.¹⁴³

İbn əl-Əsirin verdiyi bu məlumatdan aydın olur ki, 319 (931)-cu ildə, yəni Yusifdən təqribən 4 il sonra Azərbaycanda onun əmirlərindən biri – Müflih hakimiyyətdə idi. Zəmanəmizə qədər gəlib çatan sikkə pullardan da məlum olur ki, 931-932-ci illərdə Azərbaycanda Yusifin əmirlərindən Müflih əl-Yusif hakimiyyət başında olmuşdur.¹⁴⁴ Güman etmək olar ki, 927-ci ildən Sacilər dövlətini Yusifin qardaşı oğlu Əbül Müsafir Fəth ibn Məhəmməd (929-930) idarə etmişdir.¹⁴⁵ Ondan sonra hakimiyyət Vasif əs-Sirvaninin və Yusifin əmirlərindən Müflih əl-Yusifinin əlinə keçmişdir. İbn əl-Əsirin məlumatından aydın olduğu kimi, Müflih mükəmməl bir ordu yaratmış, əhali içərisində “böyük miqdarda könüllülər” toplamış və erməni çarı Deyrani üzərində qələbə çalaraq bizanslılara qarşı müharibə aparmışdır.

¹⁴² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 332.

¹⁴³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 80; Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. СПб, 1899, səh. 103.

¹⁴⁴ А.Марков.Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб, 1896.

¹⁴⁵ Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. səh. 303.

A.Markovun “Müsəlman sikkələrinin inventar kataloqunda” qeyd edilən sikkə pullardan aydın olur ki, Müflih əl-Yusif 319-320 (931-932)-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyət başında olmuşdur.¹⁴⁶ R.R.Fasmerin yazdığına görə, Müflihin adına Ərdəbildə zərb edilmiş dirhəm və Bərdədə zərb edilmiş dinar qalmışdır.¹⁴⁷ Müflihin Azərbaycanda hakimiyyət başında olmasını göstərən sikkə pulların və müxtəsər məlumatın olmasına baxmayaraq, onun şəxsiyyəti, hakimiyyətə keçməsi ilə əlaqədar olaraq Marağada baş verən üsyan və sair haqqında məlumat yoxdur.

Münəccimbaşı “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində Şirvanşah Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmmədin hakimiyyəti dövründən bəhs edərək göstərir ki, 320 (932)-ci ildə Yusif ibn Əbu Sacın məmlükü (qulamı) Müflih, Azərbaycan hakimi Balduyədən mühafizə olunmaq üçün Yəziddən sığınacaq istəyir. Lakin Yəzid onu həbs edərək Balduyəyə göndərir. Beləliklə, baş verə biləcək iğtişasa yol vermir.¹⁴⁸ Bu məlumatdan aydın olur ki, Müflih 932-ci ilə qədər hakimiyyət başında qalmış və Balduyədən qaçaraq, Şirvanda özünə sığınacaq axtarmışdır. Şirvanşah Yəzid Balduyə ilə aralarında baş verə biləcək müharibədən qorxaraq, Müflihi ona vermişdir. Azərbaycan hakimi adı ilə göstərilən Balduyə Deysəm ibn İbrahim Şadluyə olmalıdır.¹⁴⁹ Çünki Müflihdən sonra Azərbaycanda hakimiyyət başına Yusifin əmirlərindən Deysəm ibn İbrahim keçmişdir. Ehtimala görə, Deysəm Müflihi hakimiyyətdən qovaraq Sacilər dövlətini öz əlinə almışdır.

Orta əsr mənbələrindən müəyyən etmək olur ki, Sacilər dövləti Müflihdən sonra da davam etmişdir. İbn əl-Əsirin yazdığına görə, 326 (937-938)-cı ildə Deyləm hakimi Ləşkəri ibn Mərdi Azərbaycan torpaqlarına hücum edərək Azərbaycan hakimi Yusif ibn Əbu Sacın hərbi rəislərindən olan Deysəm ibn İbrahim qoşun toplayaraq ona müqavimət göstərmişdi.¹⁵⁰ Bu məlumatdan aydın olur ki, Yusif öləndən on il sonra Azərbaycanda hakimiyyət yenə də Sacilərin

¹⁴⁶ A.Markov. Göstərilən əsəri, səh. 303.

¹⁴⁷ R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh. 44.

¹⁴⁸ Bax: V.Minorsky. A History of Sharvan and Darband. Cambridge, 1958; Münəccimbaşının mətni, səh. 6.

¹⁴⁹ Bax: V.Minorsky. A History of Sharvan and Darband. Cambridge, 1958; Münəccimbaşının mətni. Qeydlər, səh. 60.

¹⁵⁰ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 122.

xidmətində olan əmirlərdən Deysəmin əlində idi. Lakin Azərbaycan hökmdarı Müflihin yerinə Deysəmin nə zaman və necə keçməsi haqqında mənbələrdə məlumat verilmir. Sacilərin son dövründə Azərbaycanda hakimiyyətin Yusifin qulamlarından Deysəm ibn İbrahimin əlinə keçməsinə İbn Havqəl də göstərir.¹⁵¹

İbn Miskəveyhinin yazdığına görə, Deysəmin babası Deysəmin babası Harunəşşari¹⁵² Əşşurat təriqətinə mənsub idi.¹⁵³ Harunəşşari bu təriqətə mənsub olduğuna görə öldürüldüyü zaman oğlu, yəni Deysəmin atası İbrahim Azərbaycana qaçaraq, burada kürd sərkərdələrindən birinin qızı ilə evlənmişdi. İbn Miskəveyh yazır ki, Deysəm həmin kürd qızından doğulmuşdur.¹⁵⁴ İbn əl-Əsir deyləmilərin Azərbaycanı işğal etməsindən bəhs edərkən göstərir ki, bu zaman “Azərbaycan Yusif ibn Sacın sərkərdələrindən kürd Deysəm ibn İbrahimin əlində idi”.¹⁵⁵ Yusif ibn Əbu Sac Deysəmi öz dövlətinə cəlb edərək, ona yüksək hərbi xidmət vermişdi. Beləliklə də, Deysəm böyük rütbəyə çatmışdı. Bütün bu səbəblərə görə biz Deysəmin hakimiyyət dövrünü Sacilər dövlətinin davamı hesab edirik.

A.A.Быков Deysəmin zərb etdirdiyi sikkə pullardan bəhs edərkən, onu “siyasi fırıldaqçı” adlandırır.¹⁵⁶ Deysəm Azərbaycanda yaşayan kürdlərdən və başqa tayfalardan ibarət güclü qoşun toplamışdı, xəzinə və sair qiymətli şeyləri isə Azərbaycanın əlçatmaz və möhkəm qalalarında gizlətməmişdi. Lakin tarixi mənbələrdə bu qalaların adı göstərilmir. Azərbaycanın hakimi Deysəmin adına 340 (951-952)-ci ildə Ərdəbildə, 330 (941-942)-cu ildə Dəbildə zərb edilən sikkələrin nümunəsi Leninqradın Ermitaj muzeyinin numizmatika fondunda saxlanmaqdadır.¹⁵⁷ Deysəm ibn İbrahimin hakimiyyəti dövründə əl-Cibəl¹⁵⁸ vilayətinin hakimi Ləşkəri ibn Mərdi 326 (937-938)-ci ildə Azərbaycana hücum

¹⁵¹ İbn Havqəl Deysəm ibn İbrahimi Deysəm ibn Şadluyə şəklində yazmışdır. Bax: İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.332.

¹⁵² İbn Miskəveyh. TİEA, səh.21.

¹⁵³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, 1917, səh. 68.

¹⁵⁴ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 23.

¹⁵⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 122.

¹⁵⁶ А.А.Быков. Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты.

¹⁵⁷ А.А.Быков. Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты, стр. 14-15; R.R.Fasmer. Göstərilən əsəri, səh.45.

¹⁵⁸ Həmədən, Gilan, Rey, İsfahan vilayətləri.

etdi.¹⁵⁹ Ləşkəri Ziyarilər sülaləsindən olan Vuşməginin tərəfdarı və onun Gilan vilayətindəki valisi hesab olunurdu.¹⁶⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, Ziyarilər sülaləsinin birinci hakimi Mərdaviç ibn Ziyar (928-935) Təbəristan və Cürçanda dövlət yaratmışdı. O, eyni zamanda İsfahan və Həmədanı da ələ keçirmişdi. Lakin onun qardaşı Vuşməginin dövründə (935-967) Büveyhilər güclənməyə başladığı zaman onların hakimiyyəti ancaq Təbəristan və Cürçan vilayətlərini əhatə edirdi. Vuşməginin dövründə Gilan vilayəti də onun hakimiyyəti altında idi. Bu vilayətin valisi Ləşkəri qoşun toplayıb, öz ağasını tərk edərək, Azərbaycana hücum etmişdi. Bu zaman Azərbaycan hakimi Deysəm Ləşkərini qarşılayaraq, ona müqavimət göstərmişdi. Lakin iki ay sürən müharibədə Deysəm iki dəfə məğlub olub, müharibə meydanından qaçmağa məcbur olmuşdu.

Beləliklə, Ləşkəri Deysəmin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan vilayətlərini tutaraq, Ərdəbil şəhərini mühasirə etmişdi.¹⁶¹ O zaman Ərdəbil Azərbaycanın paytaxt şəhəri və vilayət mərkəzi idi. Ərdəbil haqqında ərəb tarixçiləri, səyyahları və coğrafiyaşünasları bir sıra mühüm məlumat vermişlər. IX-X əsrlərdə Azərbaycanın mühüm şəhərlərindən biri olan Ərdəbil haqqında ilk mənbələrdən bir neçəsinin məlumatını burada göstərməyi faydalı hesab edirik. Bəlazuri “Kitab fütuh əl-Büldan” əsərinin “Azərbaycanın fəthi” bəhsində Ərdəbilin Azərbaycanın əsas şəhəri olduğunu göstərir.¹⁶²

İbn Havqəlin yazdığına görə, Azərbaycanın paytaxtı Marağa şəhəri idi. Sacilər sülaləsinə mənsub olan Əbülqasim Divdad onu Ərdəbillə əvəz etdi.¹⁶³ Bu məlumatdan göründüyü kimi, Azərbaycanın paytaxtı Saci Divdadın dövründə Marağadan Ərdəbilə köçürülmüşdü.

İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Ərdəbil şəhərinin ətrafı hasarla əhatə edilmişdir. Yaxşı silahlanmış olan şəhər əhalisi çox mətanətli və cəsurdur¹⁶⁴ və bunun nəticəsində mühasirə uzun sürür, şəhər təslim olmur. Ləşkəri şəhəri

¹⁵⁹ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 15.

¹⁶⁰ Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии, səh. 112-113.

¹⁶¹ İbn Miskəveyh, IV cild, səh. 3.

¹⁶² Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh.325.

¹⁶³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.335.

¹⁶⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 3.

mühasirədə saxlamaq yolu ilə tuta bilməyəcəyini gördükdə, şəhərə elçi göndərüb əhaliyə vədlər verir və göstərir ki, onun qoşunları şəhərə daxil olduqda əhali ilə yaxşı rəftar edəcəkdir. Lakin şəhər əhalisi Ləşkərinin bu təklifini rədd edir. Onlar Ləşkəriyə inanmadıqlarını söyləyib, bildirirlər ki, onun qoşunları Gilan, Həmədan və sair şəhərlərinin əhalisi ilə çox pis rəftar etmişdir. Bundan sonra Ləşkəri şəhərin mühasirəsini gücləndirir. Müharibə uzandıqda Ləşkərinin qoşunlarından bir dəstəsi gecə ikən qala divarına yaxınlaşıb bir yerdən mazqal açmaq¹⁶⁵ və beləliklə də, qala qapısına yaxınlaşıb Ləşkərinin qoşunlarını şəhərə buraxmaq istəyirdilər. Lakin Ləşkəri bu fürsətdən istifadə etmir. Çünki o, bir tərəfdən Azərbaycanda əldə etdiyi qələbədən çox məğrur olmuş, digər tərəfdən isə qoşunun gecə ikən şəhərə daxil olub şəhəri qarət edəcəyindən və ona az qənimət düşəcəyindən qorxurdu. Ona görə də şəhərə gündüz daxil olmaq və onu mütəşəkkil surətdə özü qarət etmək istəyirdi. Bunları nəzərə alaraq Ləşkəri gecəni şəhərdən aralı düşərgəsində keçirməyi qərara aldı. Şəhərin müdafiəçiləri gecə ikən qala divarının dağılmış yerini düzəldərək, qala qapılarını möhkəmləndirdilər və müharibəni davam etdirmək əzmində oldular. Ləşkəri bu xəbəri eşitdikdə, gecə ikən şəhərə girməli və ya qala divarında açılmış mazqalın müdafiəsini özünün etibarlı adamlarına tapşırması gerektiğini anladı.

Şəhər əhalisinə gəldikdə, onlar Ləşkəri ilə mübarizə aparmaq üçün Deysəmlə birləşməyi və onu şəhərə dəvət etməyi qərara aldılar. Deysəmə xəbər göndərərək, müəyyən edilmiş vaxtda şəhərə gəlməyi ona məsləhət gördülər. Həm də ona bildirdilər ki, şəhər əhalisi Ləşkərinin qoşunları ilə vuruşduğu zaman o, Ləşkəriyə arxadan hücum etməlidir. Deysəm böyük bir qoşunla qabaqcadan müəyyən edilən gündə gəldi, onun qoşun dəstələri kürd və Səluklardan ibarət idi.¹⁶⁶ Bu zaman on min nəfərdən ibarət olan şəhər müdafiəçiləri, nizə və qalxanla silahlanmış halda, qala qapısından kənara çıxaraq, Ləşkərinin qoşunu qarşısında səf çəkildilər.¹⁶⁷ Deysəm isə arxa tərəfdən Ləşkərinin qoşunu üzərinə hücumla keçdi. Müharibə meydanında məğlub olan

¹⁶⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 4.

¹⁶⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 4.

¹⁶⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 4.

Ləşkəri atsız, silahsız Muğan tərəfə qaçdı. Onun qoşun dəstələri, demək olar ki, tamamilə məhv oldu.¹⁶⁸

İbn Miskəveyhin yazdığına görə, o zaman Muğan, sipəhbud İbn Dəlulə tərəfindən idarə edilirdi.¹⁶⁹ Müqəddəsi Muğan haqqında bəhs edərək yazır ki, keçmişdə Muğanın əhalisi çox sıx idi, indi isə onun əhalisi azalmışdır. Bu şəhər yol üzərində salınmışdır.¹⁷⁰ O, sözünə davam edərək göstərir ki, “Muğan, iki çay və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir, şəhər meydanlarında da bağlar salınmışdır. Muğan da Təbriz kimi başdan-başa bağlıqdır və islam torpaqlarında Rihab¹⁷¹ üçün iki iftixar mənbəyidir. Bura Ərdəbil və Cilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 günlük yol var. Bu, gözəl əkin yerləri olan xoş bir şəhərdir, buradan iki çay axır, şəhər əhalisinin sifəti mirvari və mərcan kimidir, bununla yanaşı, onlar səxavətli və mərhəmətlidirlər”¹⁷².

Muğan sipəhbudu İbn Dəlulə Ləşkəri və onunla qaçan sərkərdələri qonaqpərvərliklə qarşılayır. Lakin Ləşkəri öz adamlarını İbn Dəlulənin yanında qoyaraq, Gilana gedir. Orada olan xəzinəsini, oğlunu, qardaşı oğlunu özü ilə götürərək min nəfər cavan döyüşçüdən ibarət olan yaxşı silahlanmış qoşun dəstəsi ilə təcili Muğana qayıdır və Deysəmi axtarmağa başlayır. Ləşkəriyə İbn Dəlulə də yardım edir və lazım olan qoşun dəstəsi verir. Bu zaman Deysəm Araz çayından şimala keçərək əhalini soyub kəndləri qarət edirdi. Bunu eşidən Ləşkəri Arazdan keçərək Deysəmin düşərgəsinə basqın edir. Lakin Deysəm qaçır, onun bütün əmlakı və heyvanları gilanlıların əlinə keçir.

Deysəm Reyə gedərək, Ləşkərinin Azərbaycanı tutduğunu, Muğan sipəhbudu İbn Dəlulənin ona yardım etdiyini Vuşməgirə xəbər verir. O, hətta Vuşməgiri tezliklə öz tərəfinə çəkmək məqsədilə göstərir ki, Ləşkəri istədiyi zaman Gilandan kömək alıb Reyə hücum edə bilər. Deysəm Ləşkəri ilə mübarizə etmək üçün ona Gilan və Deysəm qoşunlarından verilməsini Vuşməgirdən xahiş edir. Beləliklə, Vuşməgirdən Deysəm arasında ittifaq yaranır.

¹⁶⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 5.

¹⁶⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 56.

¹⁷⁰ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh.378.

¹⁷¹ Müqəddəsi. Arran, Azərbaycan və Ermənistan vilayətlərini “Ər-Rihab” sərlövəsi altında qeyd etmişdir. Ər-Rihab ümumiyyətlə meşəlik, düzənlik deməkdir. Bax: Müqəddəsi, səh.378.

¹⁷² Bax: Müqəddəsi, səh.378.

Deysəmin təklifi ilə qərara alınır ki, o, kürd və sair tayfalardan ibarət on min nəfərlik süvari qoşun toplayıb, Rey sərhədindəki Xunəc¹⁷³ yanında Vuşməgirin qoşunlarını gözləməli və aralarındakı sazişə görə, burada həmin qoşun dəstələri Vuşməgirin sərəncamına verilməli idi. Ləşkəri üzərində qələbə əldə edildikdən sonra Deysəm Azərbaycanda Vuşməgirin adına xütbə oxunmasını və Azərbaycandan toplanan vergidən hər il onun xəzinəsinə yüz min dinar xalis pul verməyi öz öhdəsinə götürdü. Bundan başqa, Ləşkəri üzərində qələbə çaldıqdan sonra Vuşməgirin qoşunlarının Reyə qaytarılması qərara alındı.¹⁷⁴ Deysəm ilə Vuşməgir arasında bağlanan bu sazişə görə, Ləşkəri üzərində qələbədən sonra Azərbaycan, əsasən, Vuşməgire tabe olmalı idi. Deysəm Azərbaycanda hakimiyyətini saxlamaq məqsədilə bu şərtləri qəbul etdi.

Bu müahidəyə əsasən, tərəflər qoşun toplamağa başladılar. Lakin işin gedişi yuxarıda göstəriləyi kimi deyil, başqa şəkildə inkişaf etdi. Vuşməgir qoşun toplanması ilə məşğul olduğu zaman Muğan sipəhbudu İbn Dəlulə və onun tərəfdarlarının çiçək xəstəliyindən öldüyü xəbəri gəldi.¹⁷⁵ Qoşun dəstələrinin bir hissəsi Ləşkəriyə qoşuldular. Ləşkəri yenə də əvvəllər Ərdəbildə olduğu kimi, Deysəmin ona arxa tərəfdən hücum etməsindən qorxurdu. Ona görə də sərکərdələrini toplayaraq, Ermənistan tərəfə getməyi qərar aldı. Onlar Azərbaycandan qaçaraq Ermənistanı qarət edib, Mosul və Diyarrəbiə tərəflərinə getməyi nəzərdə tuturdular. Bundan başqa, digər bir hadisə də Ləşkərinin Azərbaycandan qaçmasına səbəb olmuşdu.

Ləşkəri Vuşməgirlə olan sərhədini mühafizə etmək üçün müsafirlərdən olan Balsuvar adlı sərкərdəsini Miyanic (Miyana) tərəfə göndərdi. Balsuvar sərhədi Rey tərəfə keçənləri yoxlamalı idi. Yoxlama zamanı Ləşkərinin sərкərdələri tərəfindən Vuşməgire göndərilən bir məktub tapıldı. Məktubu vaxtilə Ləşkəri tərəfə keçən Vuşməgirin sərкərdələri yazmışdılar. Məktubda, onlar öz səhvlərini etiraf edir və göstərirdilər ki, onun qoşunları Ləşkəri üzərinə hücumu keçdiyi zaman onlar Ləşkərini tərk edərək onun tərəfinə keçəcəklər.

¹⁷³ Xunəc qəsəbəsi Mianə ilə Xalxal arasında idi.

¹⁷⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.67.

¹⁷⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.67.

Balsuvar bu məktubu Ləşkəriyə göndərdi. Ləşkəri məktubu aldıqda öz gilanlı sərkərdələrinin Vuşməgirlə müharibə zamanı ona xəyanət edəcəyindən qorxaraq, Ermənistana getməyi qərara aldı. Ləşkəri qəflətən Ermənistana basqın edərək əhalini soymağa və ölkəni qarət etməyə başladı. Çoxlu mal, dövlət, heyvan sürüləri, əsir və sair qənimət ələ keçirərək Zuzan adlı yerə çatdı.¹⁷⁶ Burada da böyük heyvan sürüləri ələ keçirdi. Zuzana yaxın olan qalada erməni başçılarından Qurkenin oğlu Hetum¹⁷⁷ yaşayırdı. O, erməni çarı Deyraninin yaxın qohumlarından idi. Hetum Ləşkəriyə müraciət edərək, keçmişdən bəri ermənilərlə müsəlman dövlətləri arasında olan sazişə görə, əgər Ermənistan müsəlman dövlətləri hakimiyyəti altına düşərsə, onlara mütabiq vergi verməli olduqlarını xatırladaraq, əhalini incitməməsini xahiş etmişdi. Hətta ona əlavə olaraq müəyyən miqdarda pul da verəcəyini vəd etmişdi. Ləşkəri bu şərtlərlə razılaşdı. Lakin Qurgenin oğlu Hetumun hiyləsi nəticəsində Ləşkəri və onun hərbi rəislərindən bir neçəsi öldürüldü, Ləşkərinin sağ qalan hərbi rəisləri onun yerinə oğlu Ləşkərsitanı özlərinə başçı seçdilər.¹⁷⁸ Bu zaman Qurgenin oğlu Hetum dar bir dərədə Ləşkərsitan üzərinə basqın etdi. Bu basqın nəticəsində Ləşkərsitanın 5 mindən artıq əsgəri məhv edildi. Ləşkərsitan bu dəhşətli hadisədən canını qurtara bilən başqa adamları ilə birlikdə Mosul hakimi Nasirəddövlənin yanına getdi.¹⁷⁹

Nasirəddövlə (929-968) bir neçə dəfə Azərbaycan və Ermənistana hücum etmişdi. Onun mənsub olduğu Həmdanilər sülaləsinin banisi Əbülheyca Abdullah ibn Həmdan 905-ci ildə Mosul hakimi təyin olunmuşdu. Abdullah ibn Həmdanın nəslindən olan hakimlər müstəqil olmağa çalışırdılar. 941-ci ildə Mosul hakimi Abdullah ibn Həmdanın oğlu Həsənə xəlifə tərəfindən “Nasirəddövlə” adı verilmişdi.¹⁸⁰ Nasirəddövlə Ləşkərsitana müxtəlif ərzaq və sursat verdi. Tarixi mənbələrdə Ləşkərsitanın sonrakı fəaliyyəti haqqında məlumat çox azdır.¹⁸¹ İbn Miskəveyhin verdiyi kiçik bir məlumatdan müəyyən

¹⁷⁶ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 18.

¹⁷⁷ Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 62.

¹⁷⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 8, 9.

¹⁷⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 8, 9.

¹⁸⁰ Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии, səh. 88-90.

¹⁸¹ Həmin şəxsin Azərbaycan tarixində müəyyən bir rolu olmadığı üçün onun haqqında bəhs etməyi lazım bilmədik.

etmək olur ki, Ləşkərsitan Nasirəddövlənin qardaşı oğlu Əbu Abdullah Hüseyn ibn Həmdanla Azərbaycana qayıtmışdır.¹⁸² İbn əl-Əsirin qeydinə görə, bu zaman Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi Nasirəddövlənin əlinə keçmişdi.¹⁸³ Bu məlumatdan aydın olur ki, Ləşkərsitan Nasirəddövlədən aldığı vəsait və sair yardım əvəzində Azərbaycanın qərb vilayətlərini ona vermişdi. Ona görə də Nasirəddövlə qardaşı oğlu Əbu Abdullah Hüseyn ibn Həmdanı Azərbaycanın bu vilayətlərinə “ictimai təhlükəsizlik rəisi” təyin etmişdi.¹⁸⁴ Lakin Deysəm onların üzərinə hücum edərək, Hüseyn ibn Həmdanı Azərbaycandan qovmuş və Nasirəddövlənin işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmışdı.¹⁸⁵

İlk mənbələrdə Mosul hakimi Nasirəddövlə tərəfindən işğal edilən Azərbaycan torpaqları haqqında geniş məlumat verilir. Ancaq sonralar baş verən hadisələrdən güman etmək olar ki, Azərbaycanın qərbindəki Xoy və Səlmas vilayətləri Mosul hakimi tərəfindən tutulmuş və buraya İbn Həmdan hakim təyin edilmişdi.

Ləşkəri Azərbaycandan Ermənistanı getdikdən sonra Deysəm Azərbaycanı yenə də hakimiyyəti altına alır. O, Vuşməgirin qoşun dəstələrini özünə qaytarır, müstəqil olmağa çalışan kürd başçılarından bəzilərini həbs edir. Deyləmi başçılarından bir neçəsi ilə yaxınlaşaraq, onları öz tərəfinə çəkir və beləliklə də, öz mövqeyini möhkəmlədir. O öz tərəfinə çəkdiyi Deyləmi başçılarına çoxlu hədiyyələr verərək, onların hüsn-rəğbətini qazanmağa çalışır. Deysəm, eyni zamanda, ölkənin inzibati və maliyyə vəziyyətini müəyyən etməyə çalışırdı. Azərbaycan üzrə katib və idarəedici vəzir vəzifəsinə Əbülqasim Əli Cəfər oğlu təyin edilmişdi.¹⁸⁶ O öz dövrünün maliyyə işini çox yaxşı bildiyinə görə maliyyə işini də özü idarə edirdi. Əli Cəfər oğlu, eyni zamanda, vəziyyətdən istifadə etməyi bacaran mahir bir şəxs idi.¹⁸⁷ O, Azərbaycanda Salarilər dövlətinin yaranmasında çox böyük rol oynamışdı. Salarilər dövləti qurulduqdan sonra da bir müddət bu vəzifədə işləmişdi.

¹⁸² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 9.

¹⁸³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 122.

¹⁸⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 9. “Əmniyyət rəisi” desək daha doğru olar.

¹⁸⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 122.

¹⁸⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.65.

¹⁸⁷ M.X.Şərifli. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, 1957, XII cild, səh.46.

Sacilər dövləti haqqında ilk mənbələrə və təhlil edilmiş materiallara əsaslanaraq, aşağıdakı nəticələri göstərmək olar. Xilafətin zəifləməyə başladığı dövrdə Sacilər sülaləsinə mənsub olan hakimlər və onların yanında xidmət edən əmirilər IX əsrin 90-cı illərindən X əsrin 40-41-ci illərinə qədər 50 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycanda hakimiyyət sürmüşlər. Bu dövr ərzində Sacilər və onların davamçıları bəzən tamam müstəqil olduqları halda, ayrı-ayrı vaxtlarda isə Xilafətdən nominal surətdə asılı olmuşlar. Bu hal o zaman üçün olduqca qanuni bir hadisə idi. Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən mərkəzdən ayrılma qüvvələri sürətlənir. Xilafətin qüdrəti və imkanı nisbətən artıqı zaman bu qüvvələr nominal da olsa, ona tabe olmağa məcbur olurdular. Xilafətin əsrlər boyu davam edən zülm və əsarətinə qarşı azərbaycanlıların mübarizəsi və müstəqil olmaq meyllərindən xüsusilə Sacilər sülaləsinə mənsub olan hökmdarlar istifadə edirdilər. Ona görə də bu hakimlər işğalçılara və basqınçılara qarşı müqavimət göstərmək və müharibə lazım gəldikdə “böyük miqdarda könüllülər” ordusu toplaya bilirdilər.

Həmdullah Qəzvininin göstərdiyinə görə, xəlifə Razi (934-940) Sacilərin qulamlarının əlində aciz qalmışdı.¹⁸⁸ Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Sacilər dövləti bəzi vaxtlarda Xilafətdən nominal surətdə asılı bir vəziyyətə düşərək, ona xərac hesabına birinci dəfə 120 min, sonra 220 min, Yusif həbsdən azad ediləndən sonra isə 500 min dinar¹⁸⁹ verməyə vadar edilmişdi. Sacilər möhkəmləndikləri zaman üzərlərinə qoyulan bu məbləği Xilafətin xəzinəsinə verməkdən imtina edirdilər. Xilafətin xəzinəsinə ayrı-ayrı vaxtlarda verdikləri bu məbləğdən başqa, Sacilər dövlət aparatını, qoşunların saxlanması və sair xərcləri əhalidən toplayırdılar.

Sacilər bilavasitə vergi toplanması və maliyyə işləri ilə deyil, hərbi məsələlərlə də məşğul olurdular. Maliyyə işi, vergilərin toplanması və xərclənməsi ilə hökmdarın təyin etdiyi katiblər və maliyyə müdiriləri məşğul olurdular.

---

¹⁸⁸ Həmdullah Qəzvinini. Tarix-i Güzidə, səh. 345.

¹⁸⁹ 500000 dinar 1500000 qızıl manata mütabiqdir.

Yusifin katiblərindən biri Əli ibn Düleyl olmuşdur. Yusif ibn Əbu Sacın maliyyə işlərinə Əbülqasim Əli Cəfər oğlu başçılıq edirdi. İlk mənbələrdən məlum olduğuna görə, baş maliyyə məmurları – katiblər tez varlanır və bürokratlaşdırdılar. İbn Miskəveyh yazır ki, Yusif ibn Əbu Sacın katibi Nirmani, adamlarla çox pis rəftar edirdi. Onun evində böyük pullar xərclənirdi. Bütün əmirilər, məmurlar ona salam verməyə gəlirdilər. Onun evində sadə adamların qulluğunda durmaq üçün 30 nəfər qulam, adlı-sanlı və tanınmış adamların qulluğunda durmaq üçün 20 nəfər xüsusi qulam işləyirdi. Nirmani o qədər varlanmışdı ki, öz hökmdarını belə saymırdı. Ona görə də Yusif ibn Əbu Sac 315 (927-928)-ci ildə Nirmanini katiblikdən çıxarıb həbs olunması haqqında əmr vermiş və əmlakını müsadirə etmişdi. Katibliyə isə Əbu Əli əl-Həsən ibn Hüruni təyin edilmişdi. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Nirmanın müsadirə edilən əmlakının qiyməti 100 min dinar idi. Bundan başqa Nirmani Yusifə 500 min dinar verəcəyi haqqında qəbzi imzalayaraq azad olmuşdu.¹⁹⁰ Bütün bu pullar Azərbaycan xalq kütlələrindən toplanırdı.

Sacilər hakimiyyəti dövründə Azərbaycandan toplanan vergilərin miqdarı haqqında mənbələrdə mükəmməl bir məlumat təsadüf etmirik. Lakin IX əsrin axırları, X əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb müəllifləri Sacilər dövlətinin adını çəkmədən Azərbaycandan toplanan xərac vergisinin miqdarını göstərirlər. 891-892-ci illərdə Yə`qubi yazırdı ki, “Azərbaycanın xəracı 4000000 dirhəmdir, ancaq bu bəzən çox, bəzən də az olurdu”.¹⁹¹ (Dirhəm 15 qəpiyə bərabərdir. 4000000 dirhəm təxminən 600000 qızıl manata bərabərdir – *M.Ş.*). Ərəb tarixçisi Əbülfərəc Kudəmə də (948-ci ildə vəfat etmişdir) az bir dəyişikliklə bu haqda məlumat verir. O yazır: “Azərbaycan əyaləti - Ərdəbil, Mərənd, Cəbrəvan, Varsan, paytaxtı isə Bərdə şəhəridir. Onlardan alınan gəlir orta hesabla 4500000 dirhəmdir”.¹⁹²

Sacilər Xilafətdən nominal surətdə asılı olduqları zaman onun xəzinəsinə orta hesabla ildə 220000 dinar (4400000 dirhəm) verməli olurdular. Həmin bu

¹⁹⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 278.

¹⁹¹ Yə`qubi. Kitab əl-büldan, səh. 272.

¹⁹² Kudəmə. Göstərilən əsəri, səh. 244.

rəqəmlə Yəqubinin və Kudəməninin göstərdikləri illik xəracın 4000000 və ya 4500000 dirhəm olduğunu nəzərə alsaq, aydın olar ki, Sacilərin Azərbaycandan topladıqları xərac vergisi tamamilə Xilafətin xəzinəsinə verilirdi. Vəziyyət belə olduqda, bəs o zaman Sacilər dövlət aparatını, qoşun hissələrini hansı mədaxil ilə idarə edirdilər? Bu suala X əsrin ərəb səyyahı İbn Havqəl Azərbaycan hökmdarlarından və onların topladıqları vergilərdən bəhs edərək belə cavab verir: “İbn Əbu Sac Azərbaycan, iki Arran və Ermənistandan az vergi toplamaqla kifayətlənir və bunu hədiyyə şəklində alırdı”.¹⁹³

Sacilərin Ermənistandan zorla hədiyyə aldıkları haqqında katolikos İohannes maraqlı məlumat verir. O yazır ki, erməni hakimləri Yusifə dövlət vergisi ilə yanaşı, hədiyyələr də verirdilər. Yusif hətta çar Qağikdən həm keçən ilin vergisini və həm də hədiyyə verməsini tələb etmişdi. Sacilər tərəfindən Ermənistanə əmir təyin edilən Nəsir ona heyvan sümüklərini hədiyyə verilməsini tələb edirdi. O, Syuni hakimindən çoxlu hədiyyələr almışdı.¹⁹⁴ Göründüyü kimi, Sacilər dövləti idarə etmək üçün xərac vergisindən başqa, əhalidən əlavə hədiyyələr şəklində vergi də toplayırdılar. Dövlət aparatının idarə edilməsi və qoşun hissələrinin saxlanması əhalinin hesabına idi. Bundan başqa, katiblər, maliyyə məmurları ölkədən böyük miqdarda sərvət toplayırdılar.

Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın böyük şəhərlərində sikkə pullar zərb edilirdi. Bu sülalənin üzvlərindən Məhəmməd Afşin, Yusif ibn Divdad, Müflih əl-Yusifinin və Deysəmin zərb etdirdikləri sikkələr zəmanəmizə qədər qalmışdır. Sacilərdən Məhəmməd Afşinin hicri 285-ci ildə Bərdədə zərb etdiyi gümüş dirhəm Azərbaycan Tarixi muzeyinin numizmatika fondunda saxlanır. A.Markovun “Müsəlman sikkələrinin inventar kataloqu” adlı kitabında bu sikkələrin bir neçəsi qeyd edilmişdir. Məhəmməd Afşinin adına hicri 287-ci ildə Ermənistanda, Yusif ben Divdadın adına 294-cü ildə Bərdədə, 296-cı ildə Marağada, 299-cu ildə Ərdəbildə, 303-cü ildə Bərdədə, 312-ci ildə Məhəmmədiyyədə (Rey), Müflih əl-

¹⁹³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 348.

¹⁹⁴ TİEA, inv. № 1564, səh.208, 223, 239, 242.

Yusifin adına 319-cu ildə Bərdədə, 320-ci ildə Ərdəbildə zərb edilən sikkə pullar tapılmışdır.¹⁹⁵

Deysəm ibn İbrahimin adına 329-341-ci illərdə zərb edilən və üzərində Azərbaycan yazılmış, habelə 341-ci ildə Bərdədə zərb edilən dirhəmləri Azərbaycan tarixi muzeyinin numizmatika fondunda saxlanılır.

Sacilər sülaləsinə mənsub olan hökmdarların zəmanəmizə qədər saxlanılan sikkələri Sacilərin Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratdıqlarını sübut edir. Bundan başqa, ərəb səyyah və coğrafiyaşünaslarının nəzər-diqqətini özünə cəlb edən Bərdə, Marağa, Ərdəbil və sair Azərbaycan şəhərlərində zərbcxanaların olması IX əsrin axırları, X əsrin əvvəllərində bu şəhərlərin həqiqətən böyük iqtisadi, ictimai və siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Sacilərin hakimiyyəti dövründə Xilafətin asılılığından azad olmağa başlayan Azərbaycan şəhərlərində böyük oyanma dövrü başlamışdır.

Sacilər dövlətinin obyektiv olaraq mütərəqqi və müsbət cəhətlərindən biri də bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşməsi faktı idi. Xilafətin zülmü altından çıxaraq müstəqil və yerli xüsusiyyət daşıyan bu birləşmə dövründə sənətkarlıq, şəhərlər, ticarət və mədəniyyət inkişaf etməyə başlayır. Qədim Atropaten, Albaniya və Şirvan əhalisi arasında etnik və mədəni cəhətdən birləşmə prosesi daha da qüvvətlənir.

Hamam tərəfindən Arranda yenidən bərpa edilən “Albaniya sülaləsinin” ayrı-ayrı üzvlərinin sonralar yenə də vilayət hakimliyində görünmələrinə baxmayaraq, bu dövlət özünü doğrulda və yaşaya bilmədi. Çünki bu zaman Arran və Şirvan əhalisinin böyük bir hissəsi ölkənin cənub hissəsinin əhalisi ilə qaynayıb qarışmaqda olduğu halda, xristianlığı qəbul edən albanlar xristianlıqla əlaqədar olaraq erməni dilinə meyl göstərməyə və erməni etnik qrupuna yaxınlaşmağa başlamışdı. Şübhəsiz, azlıq təşkil edən əhaliyə istinad edərək Arranda Hamamın yenidən dövlət qurmaq təşəbbüsü boşa çıxmışdı. Sacilər

---

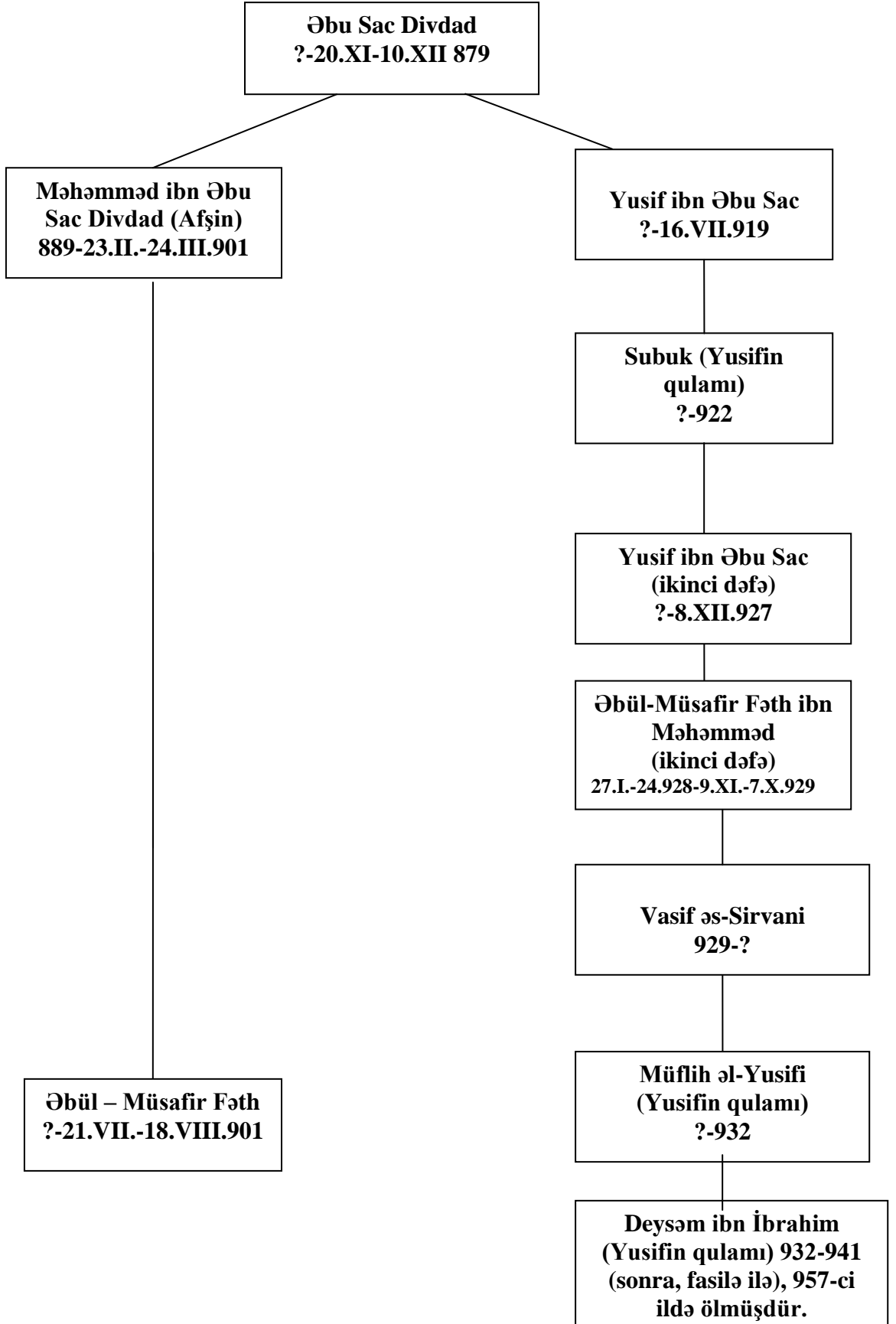
¹⁹⁵ А.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб, 1896. сәh.303.

dövlətinin maliyyə, vergi sahəsində nisbətən yumşaq siyasət yürütməsi iqtisadiyyatın və əhalinin dirçəlməsinə yardım etdi.

Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, mənşə etibarilə türk olan Sacilərin IX-X əsrlərdə Azərbaycanda dövlət qurmaları burada, indiki Azərbaycan dili ilə eyni sistemə daxil olan türk dilinin danışiq dili olaraq yayılması prosesinin başlanmasına və getdikcə inkişafına səbəb oldu.

Sacilərin Azərbaycanda hakimiyyətini göstərən cədvəl

Cədvəli tərtib edərkən Təbərinin, İbn Miskəveyhin, İbn əl-Əsirin, Münəccimbaşının, habelə A.Markovun, Stenli Len-Pulun, R.R.Fasmerin, A.A.Bıkovun və sair müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

III FƏSİL

SALARİLƏR DÖVLƏTİ

Salarilər dövlətinin yaranması

Salarilər dövləti X əsrin 40-cı illərində yarandığı dövrdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində siyasi vəziyyət çox mürəkkəb idi. Xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq, bu ölkələrdə bir sıra yerli feodal dövlətlər əmələ gəlmişdi. Azərbaycanla qonşu olan Təbəristan və Cürcanda Ziyarilər¹ (928-1042), İraq və Kirman, Əhvazda isə Büveyhilər dövləti (932-1055) əmələ gəlmişdi. Salarilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Büveyhi sülaləsindən Müizəddövlə (932-967) Bağdadı ələ keçirmiş və xəlifəni özündən asılı hala salmışdı. Onun qardaşı Rükəddövlə (932-976) Rey, İsfahan və Həmədanda dövlət yaratmışdı. Mosulda isə Həmdanilər (929-1003) sülaləsi hökmranlıq edirdi.² Azərbaycanın şimal vilayətlərində Şirvanşah Məzyədilərin və Muğanda İbn Dəlulənin feodal dövlətləri yerləşirdi. Azərbaycanda sacilərin əmirilərindən Deysəm İbn İbrahim hakimiyyət sürürdü. O, bir neçə inzibati, maliyyə tədbirlərini həyata keçirməyə çalışaraq xüsusilə maliyyə işini yaxşı bilən Əli ibn Cəfər³ kimi şəxsləri dövlət işinə cəlb etmişdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, onun feodal dövləti möhkəm bir təməl üzərində qurulmamışdı. Salar Mərzuban ibn Məhəmməd onun üzərinə hücum etdiyi zaman Əli ibn Cəfər Mərzubana kömək etdiyi üçün Sacilər dövlətinin axırncı nümayəndəsi olan Deysəmin hakimiyyəti yıxılır və 330 (941-942)-cu ildə onun yerində, Azərbaycanda Salarilər dövləti qurulur.⁴ Salarilər mənşə etibarilə Deyləm vilayətindən idilər. Orta əsrlərdə Deyləm və ya Deyləmistan adlanan bu vilayət indi Gilan adı ilə məşhurdur. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, bu vilayət hələ Sasanilərin hakimiyyəti dövründə (III-VII əsrlər) Deyləman və ya Deyləmistan adı ilə məşhur olmuşdur.

¹ Ümumiyyətlə, Təbəristan tarixi, xüsusilə, Ziyarilər dövləti haqqında İbn İsfəndiyarın "Təbəristan tarixi" kitabında ətraflı məlumat verilir. Bax: İbn İsfəndiyar. Təbəristan tarixi. Braunun ingiliscə tərcüməsi. Leyden, London, 1905.

² Bu dövlətlər haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün bax: Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии. (rusca tərcümə V. Bartoldundur).

³ İbn əl-Əsirin yazdığına görə, Əbülqasim Əli ibn Cəfər azərbaycanlı idi. O, hələ Yusif ibn Əbu Sacın dövründə maliyyə işində çalışırdı. Bax: İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 137.

⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 67-72.

Deyləm Xəzər dənizinin cənub-qərb hissəsində yerləşib Mazandaran və Azərbaycanla qonşu bir ölkədir.

Deyləm vilayətinin ərazisi dağlıq, meşəlik olub, burada əsasən gillər, giləklər və deyləmilər yaşayırdılar.⁵ Orta əsrlərdə deyləmilər daha məşhur olduqları üçün vilayət onların adı ilə adlanırdı. Deyləmilər Xəzər tayfalarına mənsubdurlar, onlar İran dilləri sisteminə daxil olan Xəzər dialektində danışırlar.⁶ Əhalisi islam dininin şiə məzhəbinə mənsubdur. Orta əsrlərdə atma mizraq və ağır qalxanlarla silahlanan deyləmilərin qoşun dəstələri piyada səflərdə də vuruşurdular.⁷

Tarixi mənbələrdən aydın olduğu kimi, Deyləm vilayətindən bir neçə sülalə meydana çıxaraq hakimiyyət sürmüşdür. Bu sülalələrdən xüsusilə Cəstaniləri Kəngəriləri, Salariləri və Büveyhiləri göstərmək olar.⁸ Məs`udi yazır ki, Deyləm və Cilan (Gilan) tayfaları digər vilayətlərə basqın edirdilər.⁹ Kəsrəvi Təbrizi bu dağlıq ölkədən meydana çıxan şəxslərin qonşu şəhərləri və vilayətləri istədikləri zaman soyub talan etdiklərini qeyd edir.¹⁰

Salarilər sülaləsi öz mənşəyi etibarilə deyləmilərə mənsubdur. Kəsrəvi Təbrizi Salarilər sülaləsinin Kəngərilər sülaləsinin bir qolu olduğunu qeyd edir.¹¹ Lakin Salarilər Kəngəri adını daşımamışlar. Onlar öz dövrlərində Salari adı ilə məşhur olmuşlar.¹² Salarilər dövlətinin Azərbaycanda birinci hakimi Salar Mərzuban ibn Məhəmməd ibn Müsafir olmuşdu. İbn əl-Əsir Deyləmi hakimlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, Asfar, Mərdaviç ibn Ziyarini Şəmiran (Tarom) hakimi Salarin yanına göndərirdi. Bu həmin o Salar idi ki, oğlu sonralar Azərbaycan və başqa vilayətlərin hakimi olmuşdur.¹³ İbn əl-Əsir burada Mərzubanın atası Məhəmməd ibn Müsafiri nəzərdə tutmuşdur. Məhəmməd ibn Müsafir Deyləm vilayətinin hakimi idi. Tarom və Səmiran (Şəmiran) qalaları bu

⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 67-72.

⁶ V.Minorsky. La Domination des Dailamites. Paris, 1932.

⁷ V.Minorsky. La Domination des Dailamites. Paris, 1932.

⁸ V.Minorsky. La Domination des Dailamites. Paris, 1932; V.Minorski bu əsərində tahirilər, samanilər, səffarilər, büveyhilər, müsafirilər haqqında müxtəsər məlumat verir; Salarilərin ancaq adı çəkilir (səh. 17).

⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, səh.76.

¹⁰ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 2.

¹¹ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 55.

¹² Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 55.

¹³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 66.

vilayətin, eyni zamanda Kəngərilər və ya Müsafirilər dövlətinin mərkəzi hesab olunurdu.

Burada Mərzubanın şəxsi həyatı barədə bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymamışıq. Yalnız onun Azərbaycanda yaratdığı Salarilər dövləti ilə əlaqədar olaraq, fəaliyyəti haqqında bəzi məlumat verəcəyik. Kəsrəvi Mərzubanın şəxsiyyəti haqqında bəhs edərkən yazır ki, Salar Mərzuban öz dövründə dövlətin təməlini qoyan böyük hökmdarlardan biri olmuşdur, gördüyü işlər, etdiyi müharibələr haqqında əlimizdə olan xəbər və dastanlar isə onun düşüncəli, əqilli, cəsur və mərd bir şəxs olduğunu aydın surətdə göstərir.¹⁴ Kəsrəvinin Mərzuban haqqında verdiyi bu hökm şişirdilmiş olsa da, hər halda, müəyyən dərəcədə həqiqətə müvafiq hesab edilə bilər. Bərdə ətrafında Mərzubanın ruslarla olan rəftarını nəzərə alsaq, onun çox bacarıqlı bir sərkərdə olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Salar Mərzuban mövcud şəraitdən məharətlə istifadə edərək, Azərbaycanda hakimiyyəti öz əlinə almışdı. Deysəmin hakimiyyəti dövründə onun Azərbaycan üzrə katibi və maliyyə vəziri Əli ibn Cəfərlə ali rütbəli başqa şəxslər arasında narazılıq baş vermişdi. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, düşmənləri Əli ibn Cəfərin üstünə böhtan atırdılar.¹⁵ Deysəmin qəzəbindən qorxan Əli ibn Cəfər kömək almaq üçün Taroma - Məhəmməd ibn Müsafirin yanına qaçır. Lakin bu zaman Taromda çox maraqlı bir hadisə baş vermişdi. Məhəmmədin oğlanları Mərzuban və Vəhsudan atalarına qarşı qiyam qaldıraraq, onun hakimiyyəti altında olan Tarom və Səmiran¹⁶ qalalarını tutmuşdular. Bu zaman Əli ibn Cəfər Tarom qalasına gəlmişdi. Belə bir vəziyyətin şahidi olan Əli ibn Cəfər Məhəmmədin oğlu Mərzubana müraciət edərək, Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün şirnikdirdi və bu işdə ona kömək edəcəyini vəd etdi.¹⁷ O, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin bir ölkə olduğunu, buradan yaxşı vergi toplamağı

¹⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 55.

¹⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, 1917, səh. 65.

¹⁶ Səmiran qalası haqqında ərəb səyyahlarından Əbu Düləf (X) və Yaqut Həməvi (XIII) məlumat verirlər. Həməvinin yazdığına görə, o, Səmiran qalasını görmüşdür, orada 2085-dən artıq böyük və kiçik ev varmış, lakin qala o zaman Alamut hakimi tərəfindən dağılmışdı. Yaqut Həməvi, eyni zamanda, qalanın hakimi Məhəmməd ibn Müsafirin pis rəftarından, zülmkar olmasından, habelə oğlanları tərəfindən hakimiyyətdən kənar edilməsindən də bəhs edir. Bax: Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 256-257.

¹⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 66. Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Miskəveyh bu hadisəni, yəni Məhəmmədin oğlanları tərəfindən hakimiyyətdən kənar edilməsi hadisəsini müfəssəl surətdə izah etmişdir.

bacardığını Mərzubana bildirdi.¹⁸ Mərzuban isə Azərbaycanla maraqlandı, Əli ibn Cəfəri öz tərəfinə çəkdi və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra onu öz vəzirlər vəzifəsində saxlayacağına söz verdi.¹⁹ İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Əli ibn Cəfər batinilər²⁰ təriqətinə mənsub idi. Mərzuban da bu təriqətə meyl göstərirdi. Buna görə də onlar bir-birilə əlbir olub ümumi dil tapa bilmişdilər.²¹

Əli ibn Cəfər Deysəmdən narazı olan sərkərdələrə məktub göndərərək, onları Deysəmə qarşı hazırladı. Deysəm təriqət etibarı ilə xürrəmilərə mənsub idi. Əli ibn Cəfər isə Deysəmin qoşun hissələrində öz tərəfdarlarını yaxşı tanıyırdı. Beləliklə, o, Deysəmin hərbi rəislərini öz tərəfinə cəlb edərək onları Deysəmdən uzaqlaşdırdı. Onlar “Mərzuban hücum etdikdə, Deysəmi tərk edərək Mərzuban tərəfə keçəcəklərini” Əli ibn Cəfərə yazırdılar. Əli ibn Cəfər Mərzubanı inandırır ki, qoşun hissələrində ona sədaqətli adamlar çoxdur. Bundan sonra Mərzuban hazırlaşaraq, 330 (941-942)-cu ildə Azərbaycana hərəkət etdi. Deysəm onun qarşısına çıxdı. Lakin bu zaman Deysəmin qoşun dəstələrində pozğunluq əmələ gəldi. Əli ibn Cəfərin hazırladığı deyləmilər öz silahlarını Deysəmə qarşı çevirdilər. 2000 nəfərlik qoşun öz rəisləri ilə birlikdə Mərzubanın tərəfinə keçdi.²² Bundan başqa, Deysəmin qoşun dəstələrində olan kürdlərin çoxu onlara qoşuldu. Mərzuban Deysəm üzərinə hücum edərək, onun qalan qoşun dəstələrini dağıtdı. Məğlubiyyətə uğrayan Deysəm bir az qoşunla Ermənistanə qaçdı²³ və Ermənistan hakimi Xaçik ibn əd-Deyraninin yanında özünə sığınacaq tapa bildi.²⁴ Xaçik (Qağik) Deysəm ilə dost olduğuna görə ona öz yanında sığınacaq verdi. Deysəm deyləmiləri öz yanından azad edərək, kürdləri ətrafına topladı.²⁵

Mərzuban Deysəm üzərində qələbə çaldıqdan sonra Azərbaycanı tutdu və burada öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə başladı. Ərdəbil şəhəri yenə də

¹⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 66.

¹⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 66.

²⁰ Həşşəşilər (assasinlər) təriqətinə deyilir.

²¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 66.

²² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 67.

²³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 67.

²⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137. İbn Miskəveyhə görə, Xaçik Van vilayətinin hakimi, yəni Vaspurakan çarı idi. Mənşə etibarilə Arsuinilər sülaləsinə mənsub olub, 908-943-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

²⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

mərkəz oldu. Tarom və Ərdəbildə olan ərəb səyyahı Əbu Düləf yazır ki, Məhəmməd ibn Müsafirin oğulları ona qarşı qiyam qaldıraraq onu hakimiyyətdən saldıqdan sonra Mərzuban (Məhəmmədin oğlu) deyləmilərdən böyük bir ordu toplayaraq Azərbaycana hərəkət etmişdi. Bundan sonra o, (atasına qarşı qiyam etdiyi üçün) yaxın və uzaq adamlarından gizlənmişdi.²⁶

Mərzuban öz vədlərinə vəfadar çıxaraq vəzirliyi Əli ibn Cəfərə tapşırdı. Lakin vəzirlə aralarında olan dostluq uzun sürmədi. Bu hal Təbrizdə Mərzubana qarşı üsyanın qalxmasına və Deysəmlə yeni müharibəyə səbəb oldu. Vəzir Əli ibn Cəfərin Əbu Səid ibn Musa²⁷ adlı katibi onun üzərinə böhtan atmışdı. Bundan başqa, o, Mərzubanı inandırmışdı ki, vəzirin şəxsi sərvətlərini əlindən almaq lazımdır. Vəzir Mərzubanın yaxın adamlarından bir neçəsinin də narazılığına səbəb olmuşdu. Bunlar da Əli ibn Cəfərə qarşı idilər. Vəzir bütün bunları hiss edərək hiylə yolu ilə Mərzubanın fikrini Təbrizə cəlb etməyi və oraya gedərək, Mərzubandan ayrılmağı qərara aldı. O, Mərzubanı şirnikləndirmək üçün Təbrizdən külli miqdarda gəlir əldə etmək mümkün olduğuna onu inandıрмаğa çalışırdı. Bu məsələdə Mərzubana böyük xidmət göstərəcəyini bildirmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, İbn Miskəveyh Təbriz haqqında belə yazır: “Təbriz böyük şəhərdir, ətrafına möhkəm hasar çəkilmiş, habelə, hər tərəfdən kiçik meşəlik və meyvə ağacları ilə əhatə olunmuşdur. Bu möhkəmləndirilmiş şəhərin əhalisi cəsarətli, igid və varlı olduqları üçün başqalarından fərqlənir”.²⁸

Vəzir Əli ibn Cəfər Təbrizə getmək üçün Mərzubanın razılığını alır. Mərzuban özünə sadıq olan adamlardan bir dəstəsini Əli ibn Cəfərə qoşub Təbrizə göndərir.

Əli ibn Cəfər Təbrizə gedərək əhalini öz tərəfinə cəlb etməyə başlayır və Deysəmə məktub göndərərək, onunla barışıq etmək istədiyini bildirir və Təbrizə gəlməsini təklif edir. Təbrizdə olan deyləmiləri məhv etməyi və beləliklə də, yenidən Təbriz vilayətini ələ keçirməyi ona məsləhət görür. Deysəm isə

²⁶ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh.5.

²⁷ Bu şəxs İsa Kavayx adı ilə məşhur idi.

²⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 68.

Təbrizdə olan deyləmiləri öldürməyincəyə qədər ona inanmayacağını bildirir. Əli özünü Deysəmə sadıq göstərmək üçün yeni bir planın icrasına başlayır. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Əli ibn Cəfər şəhərin başçıları ilə danışığa girir, onlara bildirir ki, Mərzuban şəhəri öz əlinə keçirmək və əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq fikrindədir. Lakin Təbrizdə olan deyləmilər buna mane olurlar. Əgər şəhər əhalisi Mərzubanın fikri ilə razılaşırsa onun Təbrizə gəlməsinə razıdılsa, o zaman şəhərdə olan deyləmiləri qəflətən məhv etmək lazımdır. Şəhər başçıları Əli ibn Cəfərlə razılaşıb və təyin edilmiş gündə deyləmi başçılarının üzərinə basqın edərək, onları məhv edirlər.²⁹ Bundan sonra Əli ibn Cəfər baş verən hadisəni Deysəmə xəbər verir və şəhərdən topladığı qoşun dəstələrini onun qarşısına göndərir.

İbn əl-Əsir göstərir ki, Əli ibn Cəfər Təbrizə gələrək əhaliyə izah edir ki, Mərzuban onu şəhər əhalisindən yalnız pul toplamaq üçün Təbrizə göndərmişdir. O, şəhər əhalisini Mərzubanın adamlarını öldürmək üçün həyəcana gətirir və onları Deysəmə məktub göndərərək, Təbrizə dəvət etməyə razı salır.³⁰ İbn əl-Əsirin bu məlumatının hansı məxəzə əsaslandığını müəyyən etmək mümkün deyildir. Görünür, onun əlində İbn Miskəveyhin əsərindən başqa digər mənbə də olmuşdur. Lakin belə güman etmək olar ki, o, İbn Miskəveyhdən ixtisarla iqtibas etdiyi bu məlumatı müəyyən dərəcədə dəyişdirmişdir. Lakin hər iki müəllifin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Təbrizdə deyləmilərə qarşı qalxan qiyamın səbəbi vəzirin yaratdığı həyəcan olmuşdur. Vəzir Əli ibn Cəfər Mərzubanla Deysəmə arasında qalaraq müxtəlif hiylələrə əl atır, basqın və müharibələr yaradır, əhalinin qırılmasına və şəhərlərin dağıdılmasına səbəb olurdu. Yuxarıda göstərilən qiyam və hərbi oyun, şübhəsiz, feodalların öz mənafeləri xatirinə yaratdıqları növbəti bir hadisə idi.

Deysəmə Təbrizə hərəkət etdiyi zaman Təbrizdə olan kürd qoşun dəstələri Mərzubandan narazı olduqları üçün Deysəmə tərəfə keçmişdilər.³¹ Bütün bu hadisələri eşidən Mərzuban vəziri özündən narazı saldığı üçün çox peşman olub,

²⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 68.

³⁰ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

³¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 69. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

Əli ibn Cəfəri öz vəzifəsinə qaytarmaq və sair bu kimi başqa tədbirlər görərək, təcili Təbrizə hərəkət edir. O, Əli ibn Cəfərin vəzirliyini təsdiq edib, ona Əlmuxtar³² ləqəbi verir və fəxri paltarla təltif olunmasını əmr verir.³³

İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Deysəm Təbrizə Mərzubandan əvvəl gəlmişdi.³⁴ Buna görə də, Mərzubanla Deysəmin qoşunları arasında bir neçə dəfə şəhər ətrafında vuruşma baş verdi.³⁵ Vuruşma zamanı Deysəm və onun kürd qoşun hissələri şəhərə qaçaraq, orada möhkəmlənməyə çalışırdılar. Təbriz əhalisi Deysəmi müdafiə edirdi. Mərzuban isə şəhəri mühasirə edərək, Əli ibn Cəfər ilə əlaqə saxlamağa və onu öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Əli ibn Cəfər Mərzubanın barışıq təklifinə müsbət cavab verərək, aşağıdakıları arzu etdiyini bildirdi. Hər şeydən əvvəl, əmniyyət yaradılmasını, işdən azad edilməsini, sərvət və əmlakına toxunulmamasını, ona öz evində sərbəst yaşaya bilmək imkanı verilməsini təklif etdi.³⁶ Mərzuban vəzirin bütün arzu və təkliflərini yerinə yetirəcəyinə söz verdi.³⁷ Vəzir ilə razılaşıb, saziş əldə etdikdən sonra çəhərin mühasirəsini daha da qüvvətləndirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Mərzuban şəhərə daxil ola bilmir, mühasirənin vaxtı isə uzanırdı.³⁸

Vəziyyətin ağır olduğunu gören Deysəm, gecə vaxtı qala divarından yol açaraq öz adamları ilə Ərdəbilə hərəkət edir.³⁹ Mərzuban mühasirəyə düşmək ehtimalından qorxaraq, Deysəmin Ərdəbilə yetişmək xəbərini alıncaya qədər onu təqib etmir. Deysəm şəhərdən çıxıb getdikdən sonra Əli ibn Cəfər Mərzubanın yanına gedir, lakin şəhər əhalisi Mərzubana müqavimət göstərərək onu şəhərə buraxmır.⁴⁰ Deysəmin Ərdəbilə yetişməsi xəbərini aldıqdan sonra Mərzubanqoşunlarının bir hissəsini Təbrizin mühasirəsində qoyaraq, Əli ibn Cəfərlə bərabər Ərdəbilə gəlib orada Deysəmi mühasirə edir.⁴¹ Mühasirənin çox ciddi və mühüm olduğunu gören Mərzuban qardaşı Vəhsudanı da kömək üçün

³² Əlmuxtar – seçilmiş, intixab olunmuş, istədiyi kimi hərəkət edən imtiyazlı şəxs deməkdir.

³³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 69.

³⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 69.

³⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

³⁶ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 25.

³⁷ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 25.

³⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

³⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 70.

⁴⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 70.

⁴¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 70.

oraya dəvət edir və mühasirəni daha da gücləndirir.⁴² Mühasirə uzandıqca şəhərdə vəziyyət ağırlaşdı. Əhali üçün kənardan azuqə gətirmək işi çətinləşirdi. Demək olar ki, şəhərdə hər şeyə ehtiyac və tələbat hiss olunurdu. Şəhər əhalisi içərisində narazılıq baş verir. Əhali vəziyyətin yaxşılaşmasına şübhə etməyə başlayır. Onlar vəziyyətin daha da pisləşməsindən qorxurdular.⁴³

Bütün bunlardan başqa, Deysəmin Nəimi adlı vəziri mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirməyə çalışırdı. Əli ibn Cəfər Taroma getdikdən sonra, Deysəm onun yerinə Nəimini təyin etmişdi. Ərdəbil mühasirədə olduğu zaman Nəimi Deysəmə xəyanət edərək Mərzuban ilə əlaqəyə girmişdi. Mərzuban Deysəmi təslim etməyi Nəimiyə təklif etmiş, əvəzində isə onu vəzir təyin edəcəyinə söz vermişdi. Nəimi şəhərdə baş verən çətin vəziyyətə qarşı əhalinin üsyan qaldıracağı haqqında Deysəmi inandırmağa çalışır və Mərzubana təslim olmasını ona məsləhət görürdü. Deysəm isə vəzirin hiyləsinə inanaraq sülh danışıqları aparmaq məqsədilə Mərzubanın yanına görkəmli şəxslərdən ibarət bir heyət göndərir. Hətta vəzir Nəimi Mərzubana yazmışdı ki, Deysəm şəhərdən çıxıb onun yanına gəlincəyə qədər göndərilən elçiləri orada gecikdirmək lazımdır. Beləliklə, Nəimi şəhərdə narazılıq yaratmaq və Deysəmin tez təslim olmasına nail olmaq istəyirdi. O öz istəklərinə tez nail oldu. Deysəm qaladan çıxıb Mərzubanın yanına getdi. Mərzuban onu hörmətlə qarşılamasa da onun arzularını yerinə yetirdi.⁴⁴ Deysəm öz ailəsi ilə Tarom qalasına getdi. Burada o öz malikanələrindən aldığı mədaxil ilə yaşamağa başladı. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, onun torpaqlarından əldə etdiyi illik gəlir otuz min dinar idi.⁴⁵ Deysəmin buradakı fəaliyyəti haqqında məlumat yoxdur. Lakin İbn Miskəveyhin yazdığından aydın olur ki, Deysəm Tarom qalasında asudə yaşayırdı.

Mərzuban Deysəmə qalib gəldikdən sonra bu hadisələrdə çox fəal iştirak etmiş Nəimini Əli ibn Cəfərin yerinə vəzir təyin etdi.⁴⁶

⁴² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 70.

⁴³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 70-71.

⁴⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 71. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

⁴⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 71. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

⁴⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 72.

Deysəm Ərdəbil qalasından çıxaraq təslim olduqdan sonra Azərbaycanın paytaxtı olan Ərdəbil şəhəri yenidən Mərzuban tərəfindən tutuldu.⁴⁷ İbn Havqəl Ərdəbildə baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq, şəhər ətrafındakı hasarın dağıdılması haqqında belə yazır: “Şəhərin ətrafında möhkəm divarlar var idi; onu 331 (942-943)-c ildə əs-Salar Mərzuban ibn Məhəmməd ibn Müsafir həmin şəhərin əhalisi tərəfindən Deysəm ibn Sədluyanı qəbul etdikləri üçün onları cəzalandırdığı zaman dağıtmışdır; bu işi o, şəhər əhalisi ilə bağladığı müqaviləyə uyğun olduğu və müqavilə əsasında həmin divarı dağıtmaqda özünü haqlı bildiyi üçün etmişdi. O, bu divarı Ərdəbil tacirləri və hakimlərinin əli ilə dağıtdı. Adlı-sanlı və dövlətli adamlar əyinlərinə məscidə getdikləri zaman geydikləri ipək və sair zəngin paltarları geyib, bel və dəmir yaba götürüb, divarı dağıtmağa başladılar. Onlarla bir mövqedə olan tacirlər isə dağıntıdan sonra qalan palçıq və kəsəkləri qablarda, alt və üst paltarları arasında (ətəklərində) daşayıb kənara tökürdülər. Onlar but oz-torpağı divar tam dağılıb yeri itənədək Mərv və Tənəyrə parçasından tikilmiş ən yaxşı və parıldayan paltarlar içinə yığıb daşımağa məcbur idilər. Sonra o, varlıların əmlakını əlindən alaraq onları dilənçi halına saldı. Onları ayrı-ayrı vilayətlərə köçürdü və dağıtdı”.⁴⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbildə baş verən hadisələr haqqında ətraflı məlumat verən İbn Miskəveyh Ərdəbil şəhərinin Deysəmə təslim olduqdan sonra Mərzuban tərəfindən dağıdılması haqqında heç bir söz demir. Lakin Deysəm təslim olduqdan sonra Ərdəbil qalasının Mərzuban tərəfindən dağıdılması barədə İbn Havqəlin verdiyi məlumat inandırıcı deyildir. Buradan belə məlum olur ki, Mərzuban əhalidən “qisas” almaq məqsədilə öz paytaxtının qala divarlarını dağıtmışdır. Halbuki Mərzuban dağıdılmış divarları yenidən tikməyə məcbur olacaqdı. Çünki orta əsrlərdə Ərdəbil kimi paytaxt şəhərini hasarsız saxlamaq mümkün deyildi. Əgər şəhər əhalisi onların arasında olan müahidəyə əməl etməmiş və sazişə xəyanət edərək, Deysəmi şəhərə qəbul etmiş olsaydı, o zaman onlardan başqa yolla qisas almaq olardı.

⁴⁷ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.137.

⁴⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh.334, 335.

Bütün bunlara əsasən, biz güman edirik ki, İbn Havqəl bu hadisəni düzgün müəyyən etməmişdir. Bununla bərabər, Mərzubanla Ərdəbil əhalisi arasında baş vermiş hadisəni müəyyən etmək üçün İbn Havqəlin başqa bir məlumatı daha maraqlıdır. İbn Havqəl, 942-ci ildə Ərdəbildə yaranmış vəziyyətdən bəhs edərək göstərir ki, Ərdəbil əhalisi elə vəziyyətə düşdü ki, “Ali hakimiyyətə etinasızlıq etdi... onlar üsyan və iğtişaşa başladılar”.⁴⁹ İbn Havqəlin verdiyi bu məlumatdan görünür ki, Ərdəbil əhalisi Mərzubanın hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmışdı. Güman etmək olar ki, əgər yuxarıda göstəriləndiyi kimi, Ərdəbil şəhəri divarlarının Mərzuban tərəfindən dağıdılması həqiqətə müvafiqdirsə, o zaman bu hadisə mütləq əhalinin “Ali hakimiyyətə etinasızlığı”, yəni Mərzubanın hakimiyyətinə qarşı “üsyan və iğtişaş qaldırmaları” ilə əlaqədar olmuşdur.

Bütün bu yuxarıda göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hələ Mərzuban Azərbaycanda öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışdığı ilk dövrlərdə belə Ərdəbil əhalisi ona qarşı üsyan qaldırmış və bu üsyan Mərzuban tərəfindən yatırılmışdır. Deysəm tıslım olduqdan və Ərdəbildə qalxan üsyan və iğtişaş yatırıldıqdan sonra Mərzuban Azərbaycanda hakimiyyəti öz əlinə alır. Beləliklə, Azərbaycanda hakimiyyət Sacilər dövlətinin axırıncı nümayəndəsi olan Deysəmin əlindən çıxaraq, Salarilər sülaləsinin birinci hakimi Mərzubanın əlinə keçir. Hakimiyyəti ələ keçirən Salarilər, Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqlarına sahib olaraq yaratdıqları bu dövləti möhkəmləndirməyə çalışırlar. İbn Miskəveyh Mərzubanın Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsindən bəhs edərək göstərir ki, “Azərbaycanın bütün minbərlərində onun adına xütbə oxundu”.⁵⁰ Beləliklə, Azərbaycanda Mərzuban tərəfindən yaranan Salarilər dövləti meydana gəldi.

---

⁴⁹ M.X.Şərifli. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, VII cild, 1959, səh. 47.

⁵⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 72.

RUSLARIN XƏZƏRSAHİLİ ÖLKƏLƏRƏ VƏ BƏRDƏYƏ GƏLMƏLƏRİ

Salarilər dövləti yenidən yaranıb Azərbaycanın cənub vilayətlərində və Bərdədə hakimiyyəti möhkəmləndirməyə başladığı zaman ruslar 944-cü ildə Azərbaycanın ən məşhur şəhəri və Arranın mərkəzi olan Bərdəyə gəldilər. Rus-Azərbaycan münasibətləri məsələsi Azərbaycan tarixində çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üçün biz bu məsələnin tarixinə diqqəti cəlb etməyi vacib hesab edirik. Ona görə də Salarilər hakimiyyəti dövründə rusların Bərdəyə gəlməsi məsələsini şərh etməzdən əvvəl rusların Xəzər dənizinə, Azərbaycan torpaqlarına gəlmələri və bununla əlaqədar olan məsələlər haqqında bəhs etməyi vacib bilirik.

Ruslarla Azərbaycan arasında ticarət və sair əlaqələr hələ çox qədimdən başlamışdır. Kiyev Rusu dəniz və çay yolları ilə qərbdə Bizans, şərqdə Xəzər dövləti vasitəsilə digər ölkələrlə ticarət edirdi. Məlum olduğu kimi, IX əsrdə ruslar Don və Volqa çayları vasitəsilə ticarət məqsədilə Xəzər sahillərinə gəlmiş, sonra da ticarət mallarını quru yolla dəvə karvanlarında Bağdada aparmışlar.⁵¹ Onlar bu ölkələrə gətirdikləri qiymətli xəzləri, mum, bal və sairəni burada ipək, yun, pambıq parçalar, düyü və metal məmulatı ilə dəyişirdilər.

Məs`udi rusların Xəzər dənizi vasitəsilə Bakı və dənizin cənub sahilində olan Abasqun şəhəri ilə ticarət etmələri haqqında belə yazır: “Xəzər dənizinin Cürcan sahilində, Cürcandan üç günlük yolda Abasqun şəhəri yerləşir. Cil (giləklər) və deyləmilər də həmin dəniz ətrafında yaşayırlar. Bunlarla İdil şəhəri arasında ticarət gəmiləri üzür. Gəmilər Xəzər dənizi ilə Bakuyaya qədər adlarını çəkdiyimiz yerlərdən üzüb keçirlər. Bakuyada ağ neft və başqa mədənlər vardır. Dünyada buradan savayı ağ neft olan başqa yer yoxdur. Bu yer isə Şirvan məmləkətinin şəhəridir.”⁵²

O zaman ruslar xüsusilə, samur xəzləri ticarəti ilə çox məşğul olurdular. Eyni zamanda onlar xəzərlər, Volqa bulqarları və xorəzmlilərlə də vuruşmalı

⁵¹ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh.37.

⁵² Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.25.

olurdular. Beləliklə, ruslar şərqə doğru hərəkət edərək, bu ölkələrə bəzən ticarət, məqsədi ilə, bəzən də hərbi yürüş edirdilər.⁵³ İbn Havqəl rusların keyfiyyətli samur xəzləri ticarəti etmələri haqqında belə yazır: “Bu dərilərin çox hissəsinə, hətta demək olar ki, hamısına rusların ölkəsində rast gəlmək olar. Yüksək keyfiyyətli xəzlərin bir hissəsi isə rusların yəcuc və məcuclarla qonşuluğu və onlarla ticarəti sayəsində yəcuc və məcüc ölkəsindən gətirilir. Ruslar 358 (968-969)-ci ildə bulqarları tar-mar edənə qədər bu xəzləri orada satırdılar. Rusların bir hissəsi bulqarları darmadağın etdikdən sonra Xorəzmə qədər gedib çatdılar, çünki, xorəzmlilər təkrarən bulqarlar və slavyanlar üzərinə basqın edir, talançılıq edərək əhalini əsir aparırdılar. Rus mallarının Xəzərana⁵⁴ aparılan hissəsi də belə vəziyyətə düşər olurdur”.⁵⁵

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, İbn Havqəl rusların 358 (968-969)-ci ildə xəzərlər üzərinə hücum etdikləri zaman xəzərlərin, həmçinin onlarla birlikdə bulqar və burtasların⁵⁶ darmadağın edildiyini, habelə onların bir hissəsinin Dərbənd yaxınlığına köçüb orada yaşadığını göstərərək belə yazır: “Ruslar bu ölkəyə yiyələndilər, Ədilənin əhalisi Bab ül-əbvab adasında özlərinə sığınacaq axtararaq orada möhkəmləndilər, onların bəziləri isə Siyah-Kuh⁵⁷ adasına köçüb orada yaşadılar”.⁵⁸ Məlum olduğu kimi, 969-cu ildə Svyatoslavın hücumu nəticəsində Xəzər dövləti dağıldığı zaman Ədil şəhərindən qaçanlar Abşeronda da yaşamışlar.⁵⁹

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, ruslar IX əsrdə Şərq ölkələri ilə, xüsusilə xəzərlər, xorəzmlilər və Xəzər dənizi ətrafında yaşayan xalqlarla, o cümlədən azərbaycanlılarla ticarət əlaqələri saxlayır, bu xalq və tayfaların yaşadıkları ölkələrə yürüş edirdilər.

⁵³ 357 (968)-ci ildə Svyatoslavın knyazlığı dövründə rusların Volqa ətrafına etdikləri yürüş nəzərdə tutulur.

⁵⁴ İtil şəhərinin tacirləri yaşayan şərq hissəsinə deyilirdi.

⁵⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 392.

⁵⁶ Burtaslar haqqında İstəxri belə yazır: “Burtaslar xəzərlərlə qonşu xalqdır, onlarla xəzərlər arasında başqa heç bir xalq yaşamır, bu xalq İtil (Volqa) çayı vadisi boyunca yerləşmişdir. İstəxri. Göstərilən əsəri, səh.223. Məs`udiyə görə, burtaslar türk tayfalarından biridir. O yazır: “Burtas xəzərlərlə Xorəzm arasında yerləşən böyük türk tayfasıdır, lakin onları xəzərlərə aid etmək lazımdır”. Məs`udi. Kitab ət-tənbih vəl-ışraf, səh. 62.

⁵⁷ Siyah-Kuh Xəzər dənizinin şimal-şərq hissəsindədir.

⁵⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 394.

⁵⁹ В.В.Бартольд. Арабские известия о русах. «Советское востоковедение», I cild, М-Л., 1940, səh. 35.

İstifadə etdiyimiz ədəbiyyatda rusların hələ 643-cü ildə Dərbəndin şimalında vuruşduqları haqqında rəvayət vardır. Dərbənd ətrafında ərəblərlə vuruşan atlı dəstələrin xəzərlərin yaşadığı ərazi ilə Azov dənizi arasındakı yerlərdə yaşadıkları göstərilir. B.Dorn 643-cü ildə Dərbənd ətrafında ərəblərlə vuruşan atlı dəstələri rus hesab etmir.⁶⁰

Təbəri yazır ki, xəlifə Ömər (634-644) Dərbənd tərəfdə vuruşan ərəb qoşunlarına Əbdürrəhman Rəbiyəni başçı təyin edərək, ona buradakı türklər üzərinə hücum etməyi əmr etmişdi. Təbərinin göstərdiyinə görə, şimaldan basqın edən türklər yerli əhalini çox narahat edirdilər.⁶¹ Təbəri rusların yürüşü və vuruşmaları haqqında heç bir məlumat vermir. Təbərinin göstərdiyinə görə, xəzərlər və allanlar türklərlə birgə yaşayırdılar. Rusların torpaqları da oradadır.⁶² Lakin Təbəri tarixində İskəndərin ruslarla müharibəsindən bəhs edilən hissə Dərbəndin “ruslar tərəfindən və yaxud hansı slavyanlar tərəfindənsə dağıldığı” göstərilir.⁶³ Həqiqətdə isə, İskəndər Dərbənd tərəfə gəlməmişdir.

Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn İsfəndiyar “Tarixi Təbəristan” adlı əsərində rusların 909-cu ildə Xəzər dənizinə gəlməsi və burada baş verən hadisələr haqqında çox maraqlı məlumat verir. B.Dorn Məhəmməd əl-Həsən ibn İsfəndiyarın “Təbəristan tarixi” əsərini 613 (1216-1217)-cü ildə yazdığını qeyd edir.⁶⁴ İbn İsfəndiyar bu əsərdə rusların Xəzər dənizinə və Təbəristan sahillərinə etdiyi yürüş haqqında belə yazır: “297 (909)-ci ildə ruslar on altı gəmidə Xəzər dənizinə gəldilər və Abasqun⁶⁵ adasına çıxdılar. Həsən ibn Zeyd (864-884) dövründə olduğu kimi, ruslar yenə də Abasquna gələrək müharibə etdilər. Abasqunda və dəniz sahillərində onlar qətl və qarətlə məşğul olurdular. Ruslar Məkalə adlanan yerə (1216-1217-ci ildə Qale adlanırmış) gəldilər. Gecə rusların üzərinə basqın edib, onların çox hissəsini qırdılar və əsir tutub Təbəristan tərəfə göndərdilər. O biri il ruslar yenə də böyük bir miqdarda gəldilər. Sari və Pənchəzarın ətrafını yandırdılar, əhalidən əsir alaraq, dənizlə təcili Deyləmanda

⁶⁰ Б.Дорн. Каспий. СПб, 1875, сәһ. 385.

⁶¹ Тəбəri. Göstərilən əsəri. ТІЕА, inv. №577.

⁶² М.Əлиханов-Аварски. Göstərilən əsəri, сәһ. 125-126.

⁶³ М.Əлиханов-Аварски. Göstərilən əsəri, сәһ.42; һabelə Тəбəri. Göstərilən əсəri. İstanbul nəşри, һicri 1327, II cild, сәһ.39.

⁶⁴ Б.Дорн. Каспий, сәһ. 4.

⁶⁵ Xəzər dənizinin cənub sahilindədir.

olan Ceşmerud yaxınlığına getdilər. Onların bir hissəsi orada düşərgə saldı, bir hissəsi isə dənizdə qaldı. Gilanşah⁶⁶ öz adamlarına gecə dəniz sahilinə gedib orada duran gəmiləri yandırmasını və adamları qırmasını əmr etdi. Dənizdə qalan hissələr isə oradan çəkilib getdilər. Lakin Şirvanşah⁶⁷ “onlardan xəbər tutub, dənizdə onları mühasirə etmək haqqında əmr verdi. Onlardan heç birini sağ buraxmadı”.⁶⁸ Müəllif bu məlumatı verdikdən sonra, beləliklə, bu ölkədə rusların işinə son qoyulduğunu qeyd edir.⁶⁹

Rusların Xəzər dənizinə olan səfərləri IX və X əsrlərdə də davam edirdi. Bu zaman Kiyev Rusu genişləniş qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdi. Kiyev Rusu ilə Bizans və Qafqaz ölkələri arasında ticarət əlaqələri yaranmışdı. İbn Xordadbehin yazdığına görə, Roma və Xəzər dövlətləri bu ticarət üçün ruslardan “onda bir” vergisi alırdılar.⁷⁰ Kiyev knyazları çox böyük maraqla Xəzər sahillərini və sahil ölkələrini öyrənməyə səy edirdilər.

Məs`udi rusların 913-914-cü ildə Xəzər sahillərinə yürüşləri haqqında bəhs edərək yazır: “Ruslar müxtəlif qollara ayrılan böyük bir tayfadır. Onların ən böyük qəbiləsi Urman (Norman) adlanır, onlar Əndəlus, Roma, Konstantinopol və xəzərlərlə ticarət edirdilər”.<sup>71</sup> Məs`udi rusların Xəzər dənizinə yürüşünü göstərərək yazır: “Bizim tərəfimizdən bəhs edilən rus gəmiləri ilə baş vermiş həmin hadisə və onun baş verdiyi vaxt bu ölkənin bütün tayfalarına məlumdur, bu üçyüzüncü⁷² ildən sonra olmuşdur, lakin hadisənin dəqiq tarixi mənim hafizəmdən çıxmışdır”.⁷³

Məs`udi tərəfindən təsvir edilən bu yürüş bir sıra Azərbaycan, rus və sovet tarixçilərinin əsərində öz əksini tapmışdır. XIX əsrin birinci yarısında A.Bakıxanov, 1875-ci ildə B.A.Dorn,⁷⁴ 1923-cü ildə E.A.Paxomov,⁷⁵ 1924-cü

⁶⁶ Cüstan ibn Vəhsudandır. Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh.127.

⁶⁷ Əli ibn Heysəmdir.

⁶⁸ Məhəmməd ibn əl-Həsənin burada göstərilən mətni akademik B.Dornun “Kaspiy” kitabından səh. 5-6-dan götürülmüşdür. Məhəmməd ibn əl-Həsənin göstərilən mətni Londondakı Britaniya muzeyinin və Peterburq universitetinin əlyazmalarına əsasən, B.Dorn tərəfindən yoxlanılaraq tərtib edilmişdir.

⁶⁹ Б.Дорн. Каспий, səh.6. Архив АН СССР (Ленинград), фонд Б.Дорна №776, №39, л.10.

⁷⁰ А.Якубовский. Византийский временник, XXIV, səh.83.

⁷¹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh.18.

⁷² Hicri 1940, miladi 912-913-cü ilə mütəbiiqdir.

⁷³ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 18.

⁷⁴ Б.Дорн. Каспий.

⁷⁵ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.

ildə V.B.Atrold,⁷⁶ 1925-ci ildə V.Sısoyev,⁷⁷ 1926-cı ildə A.Yakubovski⁷⁸ kimi tarixçilər haqqında bəhs edilən mövzu ilə maraqlanmışlar. Lakin B.A.Dornun əsəri çox ciddi tədqiqat əsəri hesab edilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə müəllif rusların Xəzər dənizinə yürüşlərinin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini həll edə bilməmişdir.

Məlum olduğu kimi, IX əsrin 60-cı illərində Kiyev Rusunun Qara dənizdə üzən gəmiləri var idi. Göstərildiyinə görə, Askold Konstantinopola 200-dən Atrıq gəmi ilə getmişdi, hətta venetsiyalılardan hesabına bu dəniz səfərində, 360 gəmi iştirak etmişdi. Knyaz İqor Konstantinopol üzərinə 1000 gəmi ilə basqın etmişdi. B.Dorn göstərir ki, 870-ci ildən 970-ci ilə qədər, yəni yüz il ərzində ruslar Qara dəniz və Xəzər dənizində dəstə halında bir-birinin arxasınca üzərək, bəzən sahilə çıxmış və yerli əhali ilə vuruşmuşlar.⁷⁹

Tarix səhifələrində bu yürüşlər rus yürüşləri adı ilə məşhur olmuşdur.⁸⁰

Məs`udi göstərir ki, 300 (912-913)-cü ildən sonra rusların Xəzər dənizinə yürüşü⁸¹ Atrıq əvvəllərdə olduğu kimi kiçik dəstələr şəklində 16 gəmidə deyil, çox böyük və mütəşəkkil hərbi yürüş xüsusiyyəti daşıyırdı. O, rusların 914-cü ildə Xəzər dənizinə yürüşlərini və burada baş verən hadisələri izah edərək yazır ki, üçyüzüncü ildən sonra hər birində yüz nəfər olan təxminən beş yüz rus qayığı Xəzər dənizi ilə birləşən Nitas (Pont) dənizinə daxil oldu. Bu yerləri möhkəm istehkamlarda yerləşən Xəzər xaqanının əsgərləri mühafizə edirdilər, onlar Nitas dənizindən keçən keçidləri, daxili torpaqlardan keçən və Xəzər dənizindən Nitas dənizinə gedən su yolunu əllərində saxlayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, köçəri türklərin Quzz tayfası bu vilayətə qışlağa gəlirdi. Əksər vaxt elə olur ki, Xəzər çayı ilə Nitas dənizi kanalını birləşdirən su seli tamamilə donur. Bu yer çox yüksək olduğundan quzzlar atlanıb bərk buzun üstündən keçərək Xəzər torpaqlarına enirdilər. Çox zaman onlar bu basqınları dəf etmək vəzifəsi daşıyan

⁷⁶ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., уепа онуп. Арабские известия о русах. «Советское востоковедение», М. - Л., 1940, I cild, səh. 15-40.

⁷⁷ В.И.Сысоев. Начальный очерк истории Азербайджана. Баку, 1923.

⁷⁸ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332г. (943-944) году. Византийский временник, том XXIV, Л.,1926.

⁷⁹ Б.Дорн. Каспий, səh. 378.

⁸⁰ Архив АН СССР (Ленинград) фонд Б.Дорна №95, №278, л.7.

⁸¹ Biz bu yürüşün əsasən 914-cü ildə baş verdiyi ehtimalında olduğumuz üçün sonralar 914-cü il-deyə göstəriləcəkdir.

sərhəd mühafizə dəstəsini dağıtdıqda, Xəzər xaqanı onların bu buz üzərindən keçməsinə mane olur və öz dövlətini qorumaq üçün quzzların qarşısına hərbi qüvvə ilə çıxırdı. Yayda isə türklər üçün bu su selindən keçid yoxdur.

Rus qayıqları kanalın giriş yolunu mühafizə edən xəzər keşikçi məntəqəsinə gəldikdə, Xəzər xaqanının yanına nümayəndə göndərərək onun dövlət ərazisindən keçərək, Xəzər çayına daxil olmaq və oradan Xəzər dənizinə, yəni Cürcan, Təbəristan dənizinə və yuxarıda qeyd etdiyimiz əcəmlərin vilayətlərinə keçməyə icazə istədilər və belə bir şərt irəli sürdülər ki, bu dəniz ətrafında yaşayan xalqlardan əldə etdikləri qənimətin yarısını Xəzər xaqanına versinlər.⁸² Xəzər xaqanı İosifin Kurduba xəlifəsi III Əbdürrəhmanın (912-961) yüksək saray məmuru, İspaniya yəhudisi Xasday ibn Şapruta göndərdiyi məktubda xaqanın Volqa çayının aşağı tərəflərini mühafizə etdiyi göstərilir. Məktubda deyilir: “Mən İtil (Volqa) çayının aşağılarını qoruyuram, gəmilərdə gəlib dənizə keçən rusları müsəlmanların üzərinə getməyə, habelə quru yolla (onların bütün düşmənlərini) Dərbəndə keçməyə qoymuram”,⁸³ – deyə bəyan etdiyi halda, həqiqətdə isə o, ruslarla razılaşaraq onların Xəzər dənizinə keçməsinə icazə verirdi.

Xəzər xaqanı rusların təklifinə razılıq verdikdən sonra rus qayıqları kanala daxil olub, oradan çayın qoluna keçdilər, bu qol vasitəsilə Xəzər çayınadək qalxdılar, sonra bu çayla Atil şəhərinə qədər endilər, oranı keçdilər, çay ağzına və çayın Xəzər dənizinə tökülən yerinə çatdılar.⁸⁴

Məs`udinin yuxarıda qeyd edilən məlumatından aydın olduğu kimi, “914-cü ilə yaxın rusların drujinaları Kiyevdən Dneprə, oradan Qara dənizə, oradan da Azov dənizinə gəldilər, sonra Don ilə yuxarı qalxdılar, özləri ilə 500 qayığı Volqaya keçirdilər və Xəzər dənizinə gəldilər”.⁸⁵ 914-cü ildə ruslar tacirlərin əvvəllər gəldiyi yolla Dneprdən Qara dənizə düşmüş, Kerç boğazına gələrək

⁸² Məsudi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 19-20.

⁸³ Вах: П.К.Коконцев. Еврейско-хазарская переписка. Л., 1932, səh. 83-84.

⁸⁴ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 20.

⁸⁵ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923; D.M.Dunlop. The history of the Jewish khazars. Princeton, 1954. p.239.

ortadakı gömrük nəzarət dəstəsi yanından keçib, Samkerş şəhəri yaxınlığına gəlmiş, oradan isə Don çayı ilə yuxarı qalxaraq dar yerdən Volqaya keçmişlər.

Məs`udinin yazdığından belə nəticə çıxarmaq olar ki, Don ilə Volqa kanal vasitəsilə birləşmişdir. Halbuki o zaman belə bir kanalın olmasına inanmaq çətindir. A.Yakubovski 914-cü ildə rusların gəldiyi yoldan bəhs edərək yazır ki, “basqın edən rus drujinaları yeni yol ixtira etmədilər, onlar keçmişlərdə yaxşı məlum olan Şərqi Avropa, Qafqaz və İran ölkələri arasında qızgın mal mübadiləsi aparılan yol ilə getdilər”.⁸⁶ V.Batrold rusların 914-cü ildə Xəzər dənizinə gəlmələri haqqında bəhs edərkən yazır ki, ruslar Volqaya gəldilər, burada Xəzər xaqanı ilə müahidə bağlayıb, sahil əhalisindən topladıqları qəniməti onunla yarı böləcəkləri haqqında razılıq əldə etdilər. Beləliklə, xəzərlərlə razılığa gələndən sonra, ruslar Xəzər dənizi tərəfindən müdafiə olunmayan sahil əhalisi üzərinə hərəkət etdilər.⁸⁷ V.Batrold rusların Xəzər sahillərinə su yolu ilə gəldiklərini izah edərək yazır ki, o zaman Dərbənd möhkəm istehkamlarla müdafiə olunduğu üçün oradan keçmək mümkün deyildi. Ona görə də ruslar dəniz yolu ilə gəlməyə məcbur idilər. O vaxta qədər Xəzər dənizində ticarət gəmiləri üzürdü, buraya hərbi gəmilər gəlməmişdi.⁸⁸

Azərbaycan, Deyləm, Cibəl və Təbəristan əhalisi keçmişdə Xəzər dənizi tərəfdən düşmənin gəlməsini görməmişdilər və qədim vaxtlarda buna oxşar bir hadisə də məlum deyildi.⁸⁹ Məs`udi yazır: “Mən özüm Abasqundan Cürcan limanına qədər Təbəristan torpaqlarına və başqa ölkələrə üzmüşəm, yolda ... mənə məlumat vermişlər ki, Xəzər dənizindən başqa və rus gəmilərinin bura daxil olduğu yoldan savayı dənizin bu yerlərinə keçməyə heç bir imkan yoxdur”.⁹⁰

Məs`udinin bu məlumatından istifadə edən A.Yakubovski rusların Xəzər dənizinə 914-cü ilə qədərki yuxarıda adı çəkilən yürüşlərinə fikir vermədən, bu hərbi yürüşün say etibarını ilə birinci olduğunu təsdiq edir. O, Məs`udiyə əsaslanaraq yazır ki, 912 - 913-cü ildə ruslar Xəzərsahili əhali üzərinə basqın

⁸⁶ А. Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332г., səh. 87.

⁸⁷ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 38-39.

⁸⁸ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 39.

⁸⁹ Мəs`udi. Müruc əz-zəhəb, I cild, səh. 275.

⁹⁰ Мəs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 274.

etdikləri zaman belə zərbəyə məruz qalmışdılar. Bu yürüş zamanı ruslar sahil əhalisini soyub qarət etdilər, lakin ölkənin dərinliklərinə girə bilmədilər.⁹¹

Təsvir etdiyimiz kimi, “ruslar bu dənizdə bir neçə ay qaldılar, ona görə də heç kəs dəniz vasitəsilə ölkənin bir yerindən başqa yerinə gedə bilmirdi. Əhali onlardan ehtiyat edirdi, dənizin ətrafında yaşayan əhali ruslar tərəfindən dəfələrlə qarət edildiyindən çayın dənizə töküldüyü yerdə məskən salmalı oldular”.⁹²

Məs`udinin təsvir etdiyi bu hadisə V.V.Bartold,⁹³ Y.A.Paxomov⁹⁴ və V.M.Sısoyev⁹⁵ tərəfindən müxtəlif şəkillərdə izah edilmişdir.

Məs`udinin yuxarıda qeyd edilən məlumatından aydın olur ki, 914-cü ildə hər gəmidə 100 nəfər olmaq etibarilə Xəzər dənizinə 500 gəmidə gələn rusların sayı təqribən 50000 nəfərə yaxın olmuşdur. Şübhəsiz ki, o zaman dənizdən təhlükə gözləməyən sahil əhalisi üçün bu, çox böyük bir qüvvə idi. Sacilər dövlətinin başçısı Yusif ibn Əbu Sac dəfələrlə Xəzər sahillərinə çıxan ruslarla vuruşmağa məcbur olmuşdu. Baş verən döyüşlərdə Şirvanşah Əli ibn Heysəm də iştirak etmişdi. Heysəm hərbi və ticarət gəmilərində rus gəmilərinə hücum etmişdi. Lakin ruslar bu hücumları dəf edərək onlardan bir neçə minini öldürmüş və suda batırmışdılar. Məs`udinin yazdığına görə, ruslar “Şirvan şahlığında Bakı adı ilə məşhur olan neftli sahilə gəlib çıxdılar. Ruslar qarətdən qayıtdıqları vaxt neft verən torpaqdan bir neçə mil məsafədə olan adada daldalandılar”.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də rusların Bakı ətrafında sakin olduğu adadır. Bu ada Bakı ətrafındakı adalardan biri olmalıdır. Məlum olduğu kimi, Bakı ətrafında bir neçə ada vardır. Bunlardan ən başlıcası aşağıdakılar hesab olunur:

1. Pirallahı və ya Müqəddəs ada.
2. Şüvəlan yanında Sahilan və ya Şəhilan adası.
3. Zirə və ya Qumzirə.

⁹¹ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332г. (943-944) году. Византийский временник, том XXIV, Л., 1926, səh. 92.

⁹² Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 22.

⁹³ В.В.Бартольд. Арабские известия о русах. «Советское востоковедение», I cild, М-Л., 1940, səh. 24.

⁹⁴ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923. səh.14.

⁹⁵ В.М.Сысоев. Начальный очерк истории Азербайджана. Баку, 1925, səh. 22.

4. Kiçik Zirə.
5. Böyük Zirə və ya Nargin.
6. Duvannı və ya Zinbilə.
7. Xirə Zirə.
8. Sari və ya Sara.

Şübhəsiz ki, o zaman ruslar bu adalardan birində məskən salmışlar. A.Bakixanov rusların Bakı ətrafındakı adalardan birində məskən salmalarından bəhs etdiyi halda, həmin adamın adını göstərməmişdir. O yazır: "...ruslar Bakıya yaxın adalarda sakin olmuşdular. Onların bu adalarda sakin olmasına aid bəzi izlər indi də mövcuddur".⁹⁶ Rusların sakin olduğu adada buraxdığı izlər XIX əsrin birinci yarısına qədər, yəni A.Bakixanovun yaşadığı dövrə qədər mövcud olduğu üçün, görünür, o da həmin nişanələrlə tanış olmuşdur, lakin təəssüf etmək lazımdır ki, o, bu izlərin hansı adada olduğunu göstərməmişdir. Hazırda isə nə A.Bakixanovun göstərdiyi izdən bir əsər qalmışdır, nə də rusların sakin olduğu adanın adı məlumdur.

Ruslar 914-cü il Xəzər dənizinə olan yürüşlərini başa çatdırdıqdan sonra "gəldikləri yolla geri qayıtdılar".⁹⁷ Lakin onlar geri döndükləri zaman bir sıra mühüm hadisələr baş verdi. Bu haqda ən yaxşı məlumatı yenə də Məs`udi verir. O yazır ki, ruslar qayıtdıqları zaman Xəzər padşahının yanına nümayəndələr göndərüb, razılaşdıqları kimi, əldə etdikləri qənimətdən ona verdilər.⁹⁸

Xəzərlərin gəmiləri yox idi və onlar dənizdə üzməyə adət etməmişdilər, əgər xəzərlər dənizdə üzmək imkanına malik olsaydılar, o zaman Xəzər dənizi sahillərində yaşayan əhali böyük təhlükə altında qalardı.⁹⁹

Xorəzm qoşunları Xəzər xaqanı ilə razılaşaraq ruslara hücum etdi.¹⁰⁰ Ruslar gəmilərdən quruya çıxdılar. Müsəlmanlar¹⁰¹ on beş minə yaxın atlı və silahlı döyüşçüdən ibarət idi. Ruslarla müsəlmanlar arasında müharibə üç gün davam etdi... Onlar rusların bir hissəsini öldürüb bir hissəsini dənizdə boğdular, beş

⁹⁶ A.Bakixanov. Göstərilən əsəri, səh. 62-63.

⁹⁷ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 39.

⁹⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 22.

⁹⁹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 22.

¹⁰⁰ Б.Дорн. Каспий. Мүқəддимə, səh. 7; В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 39.

¹⁰¹ V.Bartoldun göstərdiyi kimi, xorəzmlilər.

minə qədəri qaçıb canını qurtardı. Bu ildən sonra ruslar yuxarıda göstərdiyimiz işlərə daha qayıtmadılar.¹⁰²

Lakin Məs`udinin söylədiyi fikir, yəni “bu ildən (914-cü ildən) sonra ruslar yuxarıda göstərdiyimiz işlərə (yürüşlərə) daha qayıtmadılar”, özünü doğrultmadı. 914-cü il səfərindən 30 il keçdikdən sonra 944-cü ildə ruslar yenə də Xəzərdə göründülər. Onlar bu dəfə ölkənin dərinliklərinə, Azərbaycanın zəngin şəhəri, Arranın mərkəzi olan Bərdə şəhərinə gəldilər.

944-cü ildə baş verən bu hadisə, bir sıra tarixçiləri maraqlandırmışdır. A.Bakıxanov, B.Dorn, A.Kunik, V.Batrolld kimi alimlər rusların 944-cü ildə Bərdəyə basqınını öz əsərlərində qeyd etdikləri zaman yalnız bu hadisədən təqribən üç əsr sonra öz əsərini yazan İbn əl-Əsirə istinad etmişlər. Halbuki İbn əl-Əsirin “Tarix əl-Kamil” əsəri bu tarixi hadisə üçün ilk mənbə deyildir.. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində rusların Bərdəyə səfərindən bəhs edərkən, İbn əl-Əsirə istinad etmiş və bu səfəri rusların 914-cü il səfəri ilə qarışdırmışdır. A.Kunik tərəfindən irəli sürülən - “İbn əl-Əsir 332 (943-944)-ci il hadisəsini hansı mənbələrə əsasən yazmışdır?” - sualına nə A.Kunikin özü, nə də ondan sonra B.Dorn “Kaspiy” əsərində müsbət cavab verə bilməmişlər. Maraqlı burasıdır ki, 1918-ci ildə ingilis şərqşünası D.S.Marqolius müasir ərəb müəlliflərindən İbn Miskəveyhin 944-cü ildə rusların Bərdəyə səfəri haqqında verdiyi məlumatı ilk mənbə kimi çap etdirdiyi halda,¹⁰³ V.Batrolld 1924-cü ildə nəşr olunan əsərində İbn əl-Əsirə istinad edərək, İbn Miskəveyhin ilk mənbə kimi verdiyi məlumatdan xəbərsiz olmuşdur.¹⁰⁴ Əksinə, V.Batrolld İbn əl-Əsirin bu məlumatı Sinan ibn Sabitdən iqtibas etdiyi fikrini irəli sürmüşdür.¹⁰⁵

V.V.Batrolld əsərinin başqa bir yerində qeyd edir ki, rusların 943-944-cü ildəki yürüşü haqqında məlumat bizə yalnız XIII əsrin müəllifi İbn əl-Əsir vasitəsilə çatmışdır. İbn əl-Əsirin isə bunu hansı müəllifdən iqtibas etdiyi məlum

¹⁰² Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 23. Məs`udinin Volqa sahilində xorəzmlilərlə baş verən müharibədə ruslar tərəfindən 30000 nəfər tələfat verildiyini B.Dorn da (Каспий. Мүқəддимə, səh.7) və V.Bartold da (Место прикаспийских областей..., Bakı, səh. 39) təsdiq edirlər.

¹⁰³ Бах: D.C.Marqolius. Göstərilən əsəri.

¹⁰⁴ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 40.

¹⁰⁵ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 40.

deyildir.¹⁰⁶ Rusların 944-cü ildə Bərdəyə yürüşünü sovet tarixçilərindən ilk dəfə 1926-cı ildə A.Yakubovski İbn Miskəveyhin əsərinə əsasən işıqlandıra bilmişdir.¹⁰⁷

944-cü ildə rusların Bərdəyə yürüşü haqqında ən mükəmməl məlumatı İbn Miskəveyh verir. O bu yürüş haqqında çox maraqlı hadisələr nəql edir. Bütün bunlar göstərir ki, İbn Miskəveyh Xəzərsahili ölkələr və burada baş verən siyasi hadisələrlə çox yaxından tanış olmuş, onları öyrənmiş və öz əsərində işıqlandırmışdır. 944-cü ildə rusların Bərdəyə yürüşü haqqında İbn Miskəveyh və İbn əl-Əsirdən başqa, Moisey Kalankaytuklu, Nizami Gəncəvi, Yaqut Həməvi, Əbülfərəc (Bar-Ebrey) (XIII), Əbülfida (XIV), Əyni (XV) və başqa müəlliflər də məlumat verirlər. Sonrakı dövrün müəllifləri haqqında bəhs etdiyimiz hadisəni bəzi dəyişiklərlə, əsas etibarilə, İbn Miskəveyhdən iqtibas etmişlər. Yalnız Moisey Kalankaytuklu və Nizami bu hadisəni yerli xəbərlərə əsasən müxtəsər halda vermişlər. Nizami Gəncəvi bu hadisəni ehtimal ki, Təbəri tarixindən aldığı material əsasında bədii cəhətdən zənginləşdirmiş və işıqlandırmışdır.

944-cü ildə rusların Bərdəyə yürüşünü və burada baş verən hadisələri izah etmədən əvvəl, bu yürüşü doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, bunun səbəbi Bərdə şəhərinin IX və X əsrin əvvəllərində inkişaf edərək Yaxın və Orta Şərq ölkələri içərisində iqtisadi, siyasi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olmasıdır. 944-cü il rusların Bərdəyə basqını ərəfəsində Bərdə şəhəri və onun iqtisadi əhəmiyyəti haqqında əlimizdə külli miqdarda məlumat vardır. Lakin tədqiq edilən məsələni mürəkkəbləşdirməmək üçün onların bəzilərini göstərib Bərdə şəhərinin və onun daxil olduğu Arran vilayətini zəngin sərvətlərə malik bir ölkə olmasını bir daha qeyd etmək istərdik.

Arran ölkəsinin zəngin və məhsuldar olması haqqında bir neçə etibarlı müəllif məlumat vermişdir. Moisey Kalankaytuklu yazır: “Ağvan (Arran) yüksək Qafqaz dağlarının nəsimi ilə səfalanan və müxtəlif gəliri olan gözəl bir

¹⁰⁶ В.В.Бартольд. Арабские известия о русах, сәһ. 31.

¹⁰⁷ А.Якубовский. Ибн Мискавейх. О походе русов в Бардаа в 332 г. (943-944) году.

ölkədir. Qıvrıla-qıvrıla axıb, Xəzər dənizinə tökülən böyük Kür özü ilə buraya külli miqdarda iri və kiçik balıqlar gətirir. Onun ətrafındakı sahələr taxıl, üzüm, neft, duz, ipək və pambıqla çox zəngindir. Burada saysız-hesabsız zeytun ağacları var; dağlarından qızıl, gümüş, mis çıxarılır, burada şirlər, bəbirlər, vəhşi eşşəklər kimi heyvanlar, külli miqdarda qatrallar, şahinlər və bunlara bənzər quşlar vardır. Böyük Partav (Bərdə) Albaniyanın baş şəhəridir”.¹⁰⁸

X əsrin əvvəllərində Bərdə Yaxın Şərqi ölkələrində nəinki özünün iqtisadi əzəməti, zəngin sərvətləri, sənət və ticarət bazarı ilə şöhrət tapmış, eyni zamanda mədəniyyət və maarif sahəsində də məşhur idi. Bərdə Yaxın və Orta Şərqdə şöhrət tapmış Məkki ibn Əhməd, Səid ibn Əmir, Əbdüləziz ibn Həsən kimi adlı-sanlı alimlərin ana vətəni idi.¹⁰⁹ Heç bir mübaliğə etmədən göstərmək lazımdır ki, bütün bunlara görə IX-X əsr tarixçiləri, coğrafiyaşünasları, səyyahları öz əsərlərində Bərdə və onun təsvirinə çox əhəmiyyət və geniş yer vermişlər. A.Yakubovski ilk mənbələrin Bərdə haqqındakı məlumat və təsvirlərini təhlil edərək yazır: “Göstərilən sözlərdə bir qədər şişirtmə olsa da, hər halda, Bərdə X əsrin birinci yarısında öz böyüklüyünə və ticarət əhəmiyyətinə görə Qafqazda ən böyük şəhər olaraq tanınmışdı”.¹¹⁰

Lakin Bərdə dövrün ictimai, istehsal qüvvələrinin inkişafı nöqtəyindən nəzərdən Azərbaycanda yeganə şəhər deyildi. İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, IX-X əsrlərdə Azərbaycanda böyük və zəngin şəhərlər, dünya əhəmiyyəti olan bazarlar əmələ gəlmişdi.¹¹¹

İbn Miskəveyh 332 (943 - 944)-ci ilin hadisəsini rusların Bərdəyə gəlməsi məsələsi ilə başlayaraq bu hadisəyə öz əsərində xüsusi fəsil həsr etmişdir. O qeyd edir ki, “həmin ildə, yəni 332 (943 - 944)-ci ildə Azərbaycana ər-Rus adı ilə məşhur olan xalqın qoşunu gəldi, onlar Bərdəyə hərəkət edərək onu tutdular və əhalisini əsir aldılar”.¹¹² İbn Miskəveyh sözüünə davam edərək, ruslar haqqında çox qiymətli məlumat verir. O yazır: “Ruslar iri bədən quruluşları və

¹⁰⁸ Moisey Kalankaytuku. Alban tarixi, səh. 5-6.

¹⁰⁹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 380-381.

¹¹⁰ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332г. (943-944) году, səh. 79.

¹¹¹ Bu məsələlər habelə IX-X əsrlərdə Bərdə şəhəri və onun tarixi əhəmiyyəti haqqında əsərin sonuncu fəslində bəhs edildiyi üçün burada geniş izahat verməyə ehtiyac görmədik.

¹¹² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 99.

cəsurluqları ilə fərqlənən böyük xalqdır, onlar döyüşdən qaçmaq nə olduğunu bilmirlər və onlardan heç biri arxasını (düşməni) çevirib qaçmır. Onların adətində görə, hər biri silah daşmalı və özü ilə balta, mişar, çəkiç və sənət aləti gəzdirməlidir. Onlar müharibə zamanı nizə, qalxan və qılıncdan istifadə edirlər, xəncərə oxşar silah və əmud gəzdirirdilər. Onlar piyada vuruşurlar”.¹¹³

İbn Miskəveyh rusların Xəzər dənizinə hansı yolla gəlməsi haqqında məlumat vermir, yalnız qeyd edir ki, “ruslar dənizlə üzərək Kür adı ilə məşhur olan çayı yuxarı üzərək və Azərbaycandan axıb Xəzər dənizinə tökülən böyük çayın mənsəbinə gəldilər. Bu çay Dəclə ilə müqayisə edilən Bərdə çayıdır”.¹¹⁴

Biz burada rusların 944-cü ildə Xəzər dənizinə hansı yolla gəldiklərini tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymamışıq, yalnız bu məsələ haqqında olan bəzi fikirləri qeyd etməklə Bərdə yürüşünün məqsədini və bu yürüşün hansı şəraitdə təşkil olunduğunu göstərmək fikrindəyik. V.Batroldun fikrincə, Kiyev Rusunun Bizansa olan yürüşləri ilə Bərdə yürüşü bir vaxta təsadüf etmişdir. X əsrdə Kiyev knyazlarından İqor və Svyatoslavın dövründə Bizansa yürüşlər olmuş, sonra isə Şərqə, yəni Xəzər dənizinə səfər təşkil edilmişdir. 941-ci ildə İqorun Bizansa olan yürüşünə hazırlıq görüldükdən sonra, təcili Bərdə yürüşünə başlanmışdı. İqor Bizansa yürüş üçün qoşun toplayaraq hazırlıq işi gördükdən sonra Bizansla sülh sazişi bağlandı. İqorun topladığı drujinalar və muzdlu qoşunlar işsiz qaldı. Bu zaman peçeneqlərin bir hissəsi Dunay tərəfə göndərilir. Dəniz donanması isə Xəzər vilayətlərinə hərəkət edir. Lakin bu yürüşdə İqor özü iştirak etmir.¹¹⁵

A.Yakubovski yuxarıdakı bu fikri təsdiq edərək göstərir ki, Bərdə yürüşü ilə İqorun Konstantinopol üzərinə təşkil etdiyi yürüş əlaqədar olmuşdur.¹¹⁶ Onun 1922-ci ildə nəşr edilən “X əsr Xəzər yəhudisinin məktubu” adlı məqaləsində məktubdan parçalar verilərək, burada bizi maraqlandıran məsələlərdən bəhs edilir.¹¹⁷ Məktubda göstərilir ki, Kerçlə Xerson arasında olan şəhərlər “Xəzər

¹¹³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 100.

¹¹⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 100.

¹¹⁵ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 40.

¹¹⁶ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332г. (943-944) году, səh. 87.

¹¹⁷ Вах: Ю.Бурункус. Еврейская мысль, I cild, səh. 56-57.

iqliminə” daxil idi. Bu yerlər VIII əsrin əvvəllərindən xəzərlərin nəzarəti altında idi. Lakin sonra ondan ayrılaraq Bizans tərəfə keçmişdi. Kerç vilayətinin hakimi bunu bilib Krıma getdi, buradakı üsyanı amansızcasına yatırıb, onları yenə xəzərlərə tabe etdi. Bundan sonra o, İqor¹¹⁸ ilə müharibəyə başladı və qələbə çalaraq, Bizans dövlətilə müharibə etməyi İqora təklif etdi. İqor buna razı olub Bizans dövləti ilə 4 ay müharibə etdi. Döyüşlərdə onun pəhləvanları həlak oldular. Bundan sonra İqor öz ölkəsinə gəldi, sonra “dənizlə İrana getdi və orada bütün ordusu ilə həlak oldu”,¹¹⁹ – deyə bu fikir ilə A.Yakubovski tamamilə razılaşır və bunun 944-cü il Bərdə yürüşü olduğunu təsdiq edir.¹²⁰

Bəzi tarixçilər belə güman edirlər ki, ruslar bu yürüş zamanı Qara dənizdən Qafqaz sahillərinə çıxaraq, oradan dağlarla Dərbəndə gəlmişlər. Xüsusilə Nizami Gəncəvinin bədii surətdə təsvir edilən “İskəndərnamə” poemasına əsasən,¹²¹ ruslar Dərbəndin möhkəm istehkamlarını keçə bilmədikləri üçün gəmilərə minib Kür çayının mənsəbinə gəlmiş və burada Kür çayı vasitəsilə yuxarı üzərək Bərdəyə çıxmışlar.

Y.A.Paxomov yazır: “Təqribən 944-cü ildə onlar (ruslar) yürüşləri təkrar etdilər, bu dəfə Dərbəndə hərəkət etdilər, onu tuta bilmədilər, onlar burada qayıqlar düzəldilər, Kürün mənsəbinə getdilər, sonra da indiki Yevlaxdan bir az aralı olan Bərdəyə gəldilər. Bu, Kürdən bir neçə verst aralı idi”.¹²²

Qeyd etmək lazımdır ki, ruslara hələ çoxdan bəlli olan yuxarıda göstərdiyimiz su yolunu buraxıb quru yol ilə uzun məsafəni keçib Dərbəndə gəlmək, Qara dəniz sahillərində gəmilərini buraxaraq, Dərbənd yaxınlığında yenidən gəmi inşa edib, Xəzərə enmək fikri ağla batan deyil. Əgər İbn Miskəveyhin göstərdiyi kimi, rusların ehtiyatlı olmasını, “özləri ilə balta, mişar, çəkiç və sairə sənət alətləri gəzdirmələrini” nəzərə alsaq, yürüş zamanı külli miqdarda gəmi və yaxud qayıq hazırlayıb onların dənizə enmələri məsələsinə

---

¹¹⁸ Məktubda İqor əvəzinə Oleq yazılmışdır. Oleq İqorun vovodlarından biridir. Ehtimal ki, Bərdəyə gələn dəstənin başında Oleq durmuşdur.

¹¹⁹ Burada isə Oleq nəzərdə tutulur. İbn Miskəveyhin göstərdiyinə görə, “Bərdə vuruşlarında ölənlər içərisində onların rəisləri də var idi”. İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.104. Güman etmək olar ki, Bərdəyə gələn dəstələrə Oleq başçılıq etmiş və Mərzuban ilə döyüşlərdə həlak olmuşdur.

¹²⁰ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. (943-944) году, səh. 88.

¹²¹ Bu haqda qeyd ediləcəkdir.

¹²² Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана. Баки, 1923, səh. 14.

inanmaq çətindir. Lakin 914-cü il yürüşündə olduğu kimi, xəzərlərin ruslar üzərinə basqın etdiyini, ələ keçirdikləri qənimətin yarısını aralarındakı şərtə görə xəzərlərə verəcəklərini nəzərə alsaq, şübhəsiz, o zaman rusların Qara dəniz sahillərindən Qafqaz dağ yolu ilə çətin şəraitdə Dərbəndə qədər gələrək, burada qayıqlar inşa edib Xəzərə enmələrinə inanmaq olar. Hər halda, İbn Miskəveyhin göstərdiyi kimi, onlar gəmilərdə Xəzər dənizində üzərək Kürün mənəsinə gəlmiş, oradan Kür ilə üzüyuxarı üzərək Bərdəyə çıxmışdılar.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və ruslarla vuruşmasını bədii-ədəbi fantaziya şəklində versə də, burada müəyyən bir tarixi həqiqət ifadə olunmuşdur. Əgər İskəndər rusların Bərdəyə gəlməsindən təqribən on üç əsr əvvəl yaşamışsa və ya da o, Bərdəyə, Dərbəndə heç gəlməmiş və ruslarla müharibə etməmişsə də, poemada rusların Bərdəyə gəlməsinə, şübhəsiz, Nizami tərəfindən edilən işarə çox doğru sayıla bilər. Nizami “İskəndərin ruslarla müharibəsinə” bir neçə fəsil həsr etmişdir.¹²³ Nizamiyə görə, İskəndər Dərbənd və Qıpçaq ölkəsindən keçərək, rus ölkəsinə çatır. Bir tərəfdə İskəndərin rumlu qoşunu, digər tərəfdə isə rus, bertas və allan qoşunları üz-üzə durur.¹²⁴ Rus qoşunlarının başında Qıntal adlı sərdarın durduğu göstərilir.¹²⁵ İskəndərin qoşunları ilə ruslar arasında yeddi dəfə vuruşma baş verir. Nəhayət axırıncı döyüşdə İskəndər qələbə çalır.¹²⁶

Nizami yüksək bədii fantaziya tərzində təsvir etdiyi bu hadisələri, bizcə, məşhur tarixçi Təbərinin əsərindən almışdır. Təbərinin Bə`ləmi tərəfindən ixtisar edilərək yenidən işlənmiş “Tarixi Təbəri” əsərində bu hadisələr belə təsvir olunur: İskəndər xaqanla görüşükdən sonra köçüb rus ölkəsinə gedir. Bu ölkənin başçısının adı Qital idi.¹²⁷ O, qoşun toplayaraq İskəndəri qarşılayır, onların arasında bir neçə gün müharibə olur. Hər iki tərəf çox böyük tələfat verir. Altı dəfə baş verən döyüşdə İskəndərin tərəfindən altı yüz min və səkkiz yüz min adam, Qitalın tərəfindən öldürülür. Qital özü əsir düşür, lakin İskəndər

¹²³ Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”. Bakı, 1941, səh. 314-352.

¹²⁴ Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”. Bakı, 1941, səh. 338.

¹²⁵ Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”. Bakı, 1941, səh. 315-316.

¹²⁶ Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”. Bakı, 1941, səh. 349.

¹²⁷ Təbəridə “Qital” şəklində yazıldığı halda, Nizamidə “Qıntal” yazılmışdır.

onu bağışlayır və ona çoxlu mal verirsə də, Qital qəbul etmir. Bundan sonra İskəndər Dərbəndə, Şirvana və Bərdəyə gəlir, buradan isə Ermənistana gedir.¹²⁸

Göründüyü kimi, Nizami bu hadisəni kiçik bir fərqlə Təbəri tarixində olduğu kimi təsvir etmişdir. Lakin Təbərinin bu əfsanəvi məlumatı hansı mənbədən aldığı və yaxud sonra onu Bə`ləminin hansı mənbəyə əsasən Təbərinin əsərinə daxil etdiyi bizə məlum deyildir. Nizami İskəndərin qoşunları ilə ruslar arasında baş verən döyüşlərdə rusların cəsarət və hiddətlə vuruşduğunu təsvir edir. O yazır:

*Ruslar hər tərəfdə göstərir hiddət,
Rumların başına açır qiyamət.
Soxulmuş rum ilə rus bir-birinə
Bənzər ağ, qırmızı donlu gəlinə.¹²⁹*

İbn Miskəveyhin yazdığına görə, ruslar Kür çayı ilə üzərək Bərdə yaxınlığında sahilə çıxdılar. Onlar Kür sahilindəki Mübarəki¹³⁰ məntəqəsinin yaxınlığında qayıqları xüsusi dəstənin himayəsində qoyaraq özləri Bərdəyə hərəkət etmişdilər. “Hüdud əl-ələm” əsərində göstərilir ki, Mübarəki kənddir, Bərdə yaxınlığındadır, rusların qoşun düşərgəsi olmuşdur, onlar bu yerə gələrək Bərdəni tutmuşlar.¹³¹

Ruslar Bərdəyə yaxınlaşdıqda, onları Mərzubanın Bərdə hakimi qarşılayaraq, müqavimət göstərir. Onlarla rus dəstələri arasında vuruşma başlayır. İbn Miskəveyhin göstərdiyinə görə, Bərdə hakimi şəhəri müdafiə etmək üçün 300 nəfər deyləmli, 300 nəfər kürd və suluklardan (quldur) ibarət nizami və 5 minə qədər qeyri-nizami döyüşçü ilə, yəni təqribən 5600 nəfərlə ruslara müqavimət göstərmişdi.¹³² İbn əl-Əsirin hesabına görə, ruslara müqavimət göstərən Mərzubanın naibi Bərdə hakiminin qüvvəsi beş min nəfərdən artıq olmuşdur.¹³³

¹²⁸ Təbəri. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 39.

¹²⁹ Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə”. səh. 351.

¹³⁰ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33a. Bu əsərdə Mübarəkinin kənd olduğu və rusların burada düşərgə saldığı göstərilir.

¹³¹ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33a. Bu əsərdə Mübarəkinin kənd olduğu və rusların burada düşərgə saldığı göstərilir.

¹³² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 102.

¹³³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 146.

Bərdə ətrafında baş verən vuruşma uzun çəkmir. Təqribən bir saat sürən bu döyüşdə Bərdə hakimi məğlub olur, əvvəl nizami, sonra isə qeyri-nizami qoşun dəstələri qaçmağa başlayır. Bir saata qədər davam edən şiddətli döyüşlərdən ancaq süvari dəstələr qaçıb canlarını qurtara bilirlər. Ruslar qaçanları şəhərə qədər təqib edib, Bərdəyə daxil olur və şəhəri tuturlar.¹³⁴ Bu hadisələrdən təşvişə düşən şəhər əhalisinin bir hissəsi öz minik heyvanlarında şəhəri tərk edərək qaça bilir. Ruslar şəhər əhalisinə xəbərdarlıq edirlər: “Bizim öhdəmizə, sizə yaxşı münasibət göstərmək, sizin öhdənizə isə bizə itaət etmək düşür”.¹³⁵ Əhalinin bir qismi bu təklifi qəbul edir, başqa bir qismi isə buna razı olmayıb, ruslara basqın edirdilər.¹³⁶

Şəhərdə vəziyyətin uzun müddət sakitləşmədiyini gören ruslar üç gün ərzində əhalinin şəhəri tərk edərək kənara çıxmasını elan etdilər.¹³⁷ Bu zaman minik heyvanları və imkanı olanlar şəhərdən çıxdılar, imkanı olmayanlar isə çıxıb bilmədilər. Bu məqsədlə qabaqcadan təyin edilən vaxt qurtardıqdan sonra qoyulan şərtə əməl etməyənləri “Şəhristan” adlanan içqalaya topladılar. Ruslar özü də burada yaşayırdılar. Onlara öz canlarını satın almağı təklif etdilər.¹³⁸ O zaman Bərdədə yaşayan xristian İbn Səmun adlı bir nəfər şəxsin vasitəçiliyi ilə razılığa gələrək, imkanı olanlar özünü 20 dirhəmə satın alıb qurtara bildi, lakin özünü pul ilə satın ala bilməyənlər qılıncdan keçirildi.¹³⁹

Bu zaman Azərbaycan hakimi Mərzuban bütün vilayətlərdən 30 minə qədər qoşun toplayaraq Bərdəni mühasirəyə alır. Hər gün səhər və axşam ruslarla vuruşur, lakin hər dəfə məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilir. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Mərzuban “topladığı qoşunun çoxluğuna baxmayaraq, ruslara müqavimət göstərə bilmədi, hətta onun hücumu belə möhkəm təsir bağışlamadı”.¹⁴⁰

¹³⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 102.

¹³⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 65.

¹³⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 101-102.

¹³⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 101-102.

¹³⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 101, 102.

¹³⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 101, 102.

¹⁴⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.102.

Beləliklə, onlar arasında müharibə bir neçə gün davam etdi. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, çox meyvə yedikləri üçün rusların arasında misri xəstəlik yayıldı. Bu xəstəlikdən çox adam tələf oldu.¹⁴¹ Mərzubanın planına görə, gecə vaxtı yolun müəyyən bir yerində pusquda qoşun dəstəsi qoyulmalı, başda Mərzuban özü olmaq şərti ilə, əsas qoşun dəstələri isə rusların üzərinə hücum etməli idi. Ruslar hücum edən qoşun hissələri üzərinə qalxdıqları zaman onlar geri dönüb qaçmalı idi. Şübhəsiz, o zaman ruslar qaçanları təqib edəcək və pusquda duran dəstələrin yanından keçdikləri zaman qabaqcadan müəyyənləşdirildiyinə görə, pusquda duranlar çıxıb, qaçanlar isə geri dönərək rusları araya alıb vuruşmalı idilər. Mərzuban gecə pusquya qoşun dəstələri qoydu, səhər isə əsas qoşunla hücumu keçdi. Bunu gören ruslar səflərə düzüldülər.

İbn Miskəveyhə görə, rusların rəisi qatıra minib öz qoşunlarına başçılıq edirdi.¹⁴² Lakin müharibə başlanan zaman, qabaqcadan nəzərdə tutulduğu kimi, Mərzuban və onun qoşunları qaçmağa üz qoydular. Ruslar isə onları təqib etməyə başladılar. Mərzubanın sonradan dediyinə görə, işarə verilməsinə baxmayaraq, onun adamlarından qaçanlar qorxudan geri dönmək istəmirdilər. Yalnız Mərzuban özü geri döndükdən sonra qardaşı və başqa adamları da dönmüş, sonra isə qoşun dəstələri qayıdaraq vuruşmağa başlamışdılar. Bu zaman pusquda duran dəstələr də vuruş meydanına atılmışlar. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, bu vuruşmada 700 nəfər rus, o cümlədən onların rəisləri öldürülmüş, qalanlar isə qaçaraq qalaya girmişdilər.¹⁴³

Beləliklə, Mərzuban hazırladığı hərbi fənd ilə də qələbə çala bilmir. O, qalanı uzun müddət mühasirədə saxlayaraq qələbə əldə edəcəyinə inanır. Lakin bu zaman Mosul hakimi Nasirəddövlənin qardaşı oğlu Əbu Abdullah Hüseyin ibn Səid Həmdan Azərbaycana hücum edərək, Səlmas vilayətini tutur.¹⁴⁴ Bu xəbəri eşidən Mərzuban Bərdə qalasını mühasirədə saxlamaq üçün öz sərkərdələrindən birinin başçılığı altında 500 deyləmli, 1500 kürd süvarisi və

¹⁴¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh.102.

¹⁴² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 103.

¹⁴³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 104.

¹⁴⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 105. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh.147.

2000 könullüdə ibarət (cəmisi 4000-ə qədər) qoşun dəstəsi qoyaraq, özü əsas qoşun hissələri ilə Səlməsin müdafiəsinə gedir. Beləliklə, ölkənin cənubunda baş verən hadisələr Mərzubanı Bərdə şəhərini mühasirədə saxlamaq üçün lazım olan qoşun hissələrini qoyub əsas qoşun hissələri ilə cənuba getməyə məcbur edir.¹⁴⁵

Mərzuban Səlməsa getdikdən sonra onun Bərdə mühasirəsindəki qoşun dəstələri müharibəni davam etdirərək qalanı mühasirədə saxlayırlar. V.Batrolundun yazdığına görə, bu mühasirə uzun müddət davam etmişdir.¹⁴⁶ Lakin uzunmüddətli mühasirə, müharibə və xəstəlik nəticəsində ruslar çox tələfat verirlər. Uzun müddət mühasirədə qalmağı faydasız hesab edən ruslar Bərdəni tərk etməyi qərara alırlar. İbn Miskəveyhə görə, onlar ələ keçirdikləri qiymətli şeyləri götürərək bir gecə Bərdəni tərk edib, Kür sahilinə hərəkət edirlər. Özləri ilə apara bilmədikləri şeyləri isə yandırırırlar.¹⁴⁷

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, onların gəmiləri Kür sahilindəki Mübarəki məntəqəsində hazır vəziyyətdə dururdu. “Bu gəmiləri dənizçilər və 300 nəfər rus mühafizə edirdilər”.¹⁴⁸ Bundan başqa, İbn Miskəveyhin məlumatından aydın olur ki, ruslar bu gəmiləri öz ölkələrindən gətirmişdilər. Onlar ələ keçirdikləri qənimətdən gəmiləri mühafizə edən dəstələrin adamlarına verdikdən sonra Kür çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə üzmüş və gəldikləri yolla öz vətənlərinə qayıtmışdılar.¹⁴⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, Mərzubanın Bərdə qalasının mühasirəsində qoyub getdiyi qoşun hissələri ruslar şəhərdən çıxıb getdikləri zaman onların yolunu kəsə bilməmişdilər.

İbn Miskəveyh rusların Bərdəyə gəlməsindən bəhs edərkən iki dəfə tarix göstərir. Birinci dəfə o rusların 332 (943 - 944)-ci ildə Azərbaycana gəlməsini və Bərdəni tutmalarını göstərir.¹⁵⁰ İkinci dəfə isə qeyd edir ki, “333 (944 - 945)-cü ildə xəbər gəldi ki,¹⁵¹ Xəzər ölkəsinin arxasında yaşayan və rus adı ilə məşhur olan xalq Azərbaycana yürüş edərək Bərdəni tutdu. Bir neçə vaxtdan sonra

¹⁴⁵ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 41.

¹⁴⁶ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 41.

¹⁴⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 107.

¹⁴⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 107.

¹⁴⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 107.

¹⁵⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 99.

¹⁵¹ Bu xəbər Bağdada çatması nəzərdə tutulur.

müsəlmanlar onlara hücum etdilər. Bu işdə Mərzubanın çox xidməti oldu”.¹⁵² Hicri 332-ci il, miladi 943-cü il sentyabr ayının 4-ü ilə 944-cü il avqust ayının 23-ü arasındakı vaxta mütabiqdir. 333-cü il isə 944-cü il avqust ayının 24-dən 945-ci il avqust ayının 12-nə qədər davam etmişdir.

A.Yakubovski İbn Miskəveyhin birinci məlumatına əsasən, rusların Bərdəyə yürüşünün 332 (943 - 944)-ci ildə baş verdiyi qənaətinədir. Hətta bu tarix onun məqaləsinin adında da əks etdirilmişdir.¹⁵³ Bizcə, B.D.Qrekov da A.Yakubovskiye əsaslanaraq rusların Bərdəyə 943-cü ildə gəldiyini göstərir. O belə yazır: “943-cü ildə ruslar quru yol ilə getdilər və Bərdəni tutdular, bu dəfə onlar qəniməti evlərinə gətirdilər”.¹⁵⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixin nə qədər düz olması məsələsi şübhə doğurur. Əvvəla, A.Yakubovski İbn Miskəveyhin göstərdiyi ikinci tarixə fikir verməmişdir, ikinci isə, B.Dornun fikrincə, bu yürüş 944-cü ilin yay fəslinin ikinci yarısına qədər mümkün ola bilməzdi.¹⁵⁵ Çünki rus salnaməsinə görə knyaz İqor 944-cü ildə Bizansa yürüş etmişdi.¹⁵⁶

Beləliklə, rusların Bərdəyə gəlməsi hicri 332-ci ildə deyil, 333-cü ilin başlanğıcında (944-cü ilin avqust ayında) baş vermişdir. İbn Miskəveyhin göstərdiyinə görə, Mərzuban Bərdənin mühasirəsini özünün qoşun hissələrinə tapşırıb, Səlmasın müdafiəsinə getdiyi zaman “orada bərk qar yağdı, ərəblər soyuqlara dözə bilmədilər”.¹⁵⁷ Buradan belə məlum olur ki, bu zaman qış fəslidi, ruslar isə Bərdədə mühasirədə idilər. Qış fəslində isə Volqa donduğu üçün geri qayıtmaq mümkün deyildi. Ona görə də ruslar yalnız bahar fəslində geri qayıda bilirdilər. Beləliklə, rusların Bərdədən getmələri 945-ci ilin bahar fəslinə düşür. V.V.Batroid isə hesab edir ki, ruslar Bərdəni 945-ci ilin yayından tez və payızından gec tərk etməmişlər.¹⁵⁸ Kəsrəvi Təbrizi rusların hicri 333-cü ilin axırında, yəni baharda və yaxud yayın əvvəllərində Arrana gəldiyini, qışda

¹⁵² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 107.

¹⁵³ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. (943-944) году, səh. 63, 87.

¹⁵⁴ Б.Д.Греков. Киевская Русь. Москва, 1949, səh. 452.

¹⁵⁵ Б.Дорн. Каспий, səh. 519, 521.

¹⁵⁶ Б.Дорн. Каспий, səh. 520.

¹⁵⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 105.

¹⁵⁸ В.В.Бартольд. Арабские известия о русах, səh. 34.

Bərdədən çıxaraq yay fəslinə qədər Xəzər dənizində qalmalarını və sonra öz ölkələrinə getdiklərini göstərir.¹⁵⁹ Bu tarix isə 945-ci ilin ortalarına təsadüf edir. Şübhəsiz, bu da həqiqətə uyğun gəlir. Bizcə, ruslar yuxarıda göstərdiyimiz kimi 944-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Bərdəyə gəlmiş, qışı burada keçirərək baharda Bərdədən getmişlər.

Rusların Bərdədə qalma müddəti haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Moisey Kalankaytuklu göstərir ki, ruslar şimaldan üç dəfə hücumla keçib, qasırğa kimi Xəzər dənizində yayıldılar. Albaniyanın paytaxtı olan Bərdəyə qədər gəldilər. Onlara müqavimət göstərmək mümkün olmadı. Onlar şəhəri qılıncdan keçirdilər və əhalinin bütün sərvətini əlindən aldılar. Salar onları mühasirə etdi. Lakin onlara heç bir ziyan verə bilmədi. Hətta qadınlar hiylə ilə onları zəhərləmək istədilər, ancaq onlar bu xəyanəti başa düşüb qadınları və onların uşaqlarını insafsızcasına qırmağa başladılar. Şəhərdə 6 ay qaldılar və onu tamamilə dağıtdılar. Onların sağ qalanları saysız-hesabsız qənimətlə öz ölkələrinə qayıtdı.¹⁶⁰ Moisey Kalankaytuklunun bu məlumatı İbn Miskəveyhin verdiyi məlumatla, əsasən, uyğun gəlir. Lakin o, İbn Miskəveyhə nisbətən daha qəzəb və kinlə yazmış, hadisələri isə çox müxtəsər halda təsvir etmişdir. Bundan əlavə, həmin məlumatdan anlaşıldığına görə, ruslar üç dəfədən az olmayaraq Xəzər dənizinə gəlmişlər. Onun fikrincə, ruslar Bərdədə 6 ay qalmışlar.

Lakin Yaqut Həməvi “Coğrafiya lüğəti” adlı əsərinin “Ruslar” hissəsində qeyd edir ki, “rus həmin xalqdır ki, Bərdəni tutdu və bir il ərzində onu dağıtdı”.¹⁶¹ Deməli, Yaqut Həməviyə görə, ruslar Bərdədə bir il qalmışlar. Y.A.Paxomov rusların bir ilə yaxın Bərdədə qaldıqlarını göstərir. O yazır ki, ruslar Arranın paytaxtı Bərdəni tutdular. Bərdə bir ilə yaxın onların əlində qaldı.¹⁶² XII əsrin müəllifi Şərəfülzaman Tahir əl-Mərvizi rusların bir neçə müddət Bərdədə qaldıqlarını göstərdiyi halda, onların dəqiq olaraq burada nə qədər dayandıqlarını qeyd etmir. Mərvizi yazır: “Bir dəfə onlar (ruslar) Xəzər

¹⁵⁹ Kəsrəvi Təbrizi. Gəstərilən əsəri, I cild, səh. 83.

¹⁶⁰ Моисей Каганкатваци. История Агван, səh. 275-276.

¹⁶¹ Yaqut Həməvi. Gəstərilən əsəri, IX cild, səh. 79-83.

¹⁶² Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана, səh.14.

dənizinə üzərək bir neçə müddət Bərdəni tutdular”.¹⁶³ Bəhs olunan məsələ haqqında bizim fikrimizə gəldikdə, İbn Miskəveyhin yuxarıda göstərilən məlumatına əsaslanaraq göstərmək olar ki, ruslar Bərdə şəhərində 9-10 ay qalmış, sonra Bərdəni tərk etmişlər.

İbn Miskəveyh rusların Bərdəni tutmasından, şəhər əhalisi ilə münasibətlərindən və Mərzubanın qoşunları ilə vuruşduqlarından bəhs edərkən göstərir ki, Mərzuban vəziyyəti anlayaraq, hiylə qurmağı qərara aldı. Lakin onun bəxtindən, belə oldu ki, “ruslar Marağanı tutduqdan sonra, orada müxtəlif növlü meyvələrin üstünə düşdülər (yedilər) və xəstələndilər”.¹⁶⁴ Bircə, burada “Bərdə” əvəzində səhvən “Marağa” yazılmışdır. Çünki Bərdədəki hadisələrdən bəhs edildiyi zaman, yəni ruslar Bərdədə Mərzubanın qoşunları tərəfindən mühasirədə olduqları zaman Marağaya gedə bilməzdilər. Yəqin ki, bu xəta İbn Miskəveyhin əsəri köçürüldüyü zaman baş vermişdir.¹⁶⁵ İbn Miskəveyhin qədim əlyazmalarında olan bu xəta İbn əl-Əsir tərəfindən iqtibas edildiyi zaman təkrar olunmuş, yəni rusların Bərdə əvəzində Marağaya gəldikləri qeyd edilmişdir.¹⁶⁶ Bu məsələ haqqında sonralar məlumat verən müəlliflərin bəzisi İbn Miskəveyhdən deyil, İbn əl-Əsirdən iqtibas etmişdir. Məsələn, XV əsr müəlliflərindən Əyni İbn əl-Əsirdən müxtəsər surətdə iqtibas edərək yazır ki, ruslar Bərdədən sonra Marağaya getdilər və orada çox meyvə yedilər. Onların çoxu ağır mədə xəstəliyinə tutuldu və bunun nəticəsində öldü.¹⁶⁷

Göründüyü kimi, nəinki XV əsrdə, hətta XIX əsrdə də İbn Miskəveyhin əsəri ilə tanış olmayan tədqiqatçılar rusların Bərdəyə yürüşünü yalnız İbn əl-Əsirin əsərinə əsasən işıqlandırmağa səy edərək, onun buraxdığı səhvi təkrar etmiş və hətta bəzi xəyali mülahizələr yürütməyə çalışmışlar. B.Dorn uzun-uzadı araşdırmalardan sonra rusların Bərdə yaxınlığındakı Marağalu kəndinə

¹⁶³ Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi. “On China, the Turks, and Jut”. (James G. Forlong Fund. vol. XXII) pp.170, 53. London. Royal Asiatic Society, 1942, dia by V.Minorsky. London, 1942, p.36.

¹⁶⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 103.

¹⁶⁵ Bərdə əvəzinə Marağa yazılmışdır. Bax: İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 103. Kəsrəvi Təbrizinin fikrinə görə, İbn Miskəveyhin ən qədim əlyazması nüsxəsində də səhv olaraq Bərdə əvəzinə Marağa yazılmışdır. Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 76; Prof. P.K.Juze də bunun səhv olduğunu hiss edərək mətnə Bərdə, haşiyədə Bərdə əvəzinə səhv olaraq Marağa yazıldığını qeyd etmişdir. (TİEA, inv. № 163, səh. 31). A.Yakubovski Marqoliusa əsasən məqaləsinin haşiyəsində, mətnə yazılmış Marağa əvəzinə Bərdə olacağını qeyd etmişdir. Bax: А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. (943-944) году.

¹⁶⁶ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 146.

¹⁶⁷ Bax: Б.Дорн. Каспий, səh. 516.

deyil, Azərbaycanın məşhur Marağa şəhərinə basqın etdikləri fikri üzərində qərarlaşmışdır.¹⁶⁸ Y.A.Paxomov da rusların Bərdədən “İran Azərbaycanına¹⁶⁹ basqın etdiklərini” irəli sürmüşdür.¹⁷⁰ V.V.Batrold da rusların Bərdədən Marağaya basqın etməsi fikrini qəbul etmişdir.¹⁷¹ Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Bərdəyə gələn ruslar bir zaman Mərzubanın qoşunları ilə müharibə etmiş, bundan sonra isə uzun müddət Bərdədə mühasirə vəziyyətində qalmışlar. Belə vəziyyətdə, onlar Kür çayında gəmilərini buraxıb, bir neçə günlük məsafədə olan Marağaya gedə bilməzdilər. Bundan başqa, onların Bərdədən uzaqlaşmağa heç imkanları yox idi.

Tarixi mənbələr rusların Bərdədə olduqları zaman onların adətlərinə və cəsurluqlarına aid bir sıra məlumat verir. Bu mənbələrdən müəyyən etmək olur ki, ruslar Bərdəyə öz ailələri ilə gəlmişdilər. İbn Miskəveyh yazır ki, onlardan biri öldükdə onunla birlikdə silahını, paltar və alətlərini, arvadını və ya sevdiyi kəvizini dəfn edirdilər. İbn Miskəveyh daha sonra qeyd edir ki, müsəlmanlar həmin qəbirləri açaraq orada olan şeyləri çıxarırdılar. Xüsusilə, oradan çıxarılan qılınclar öz keyfiyyəti, tərkibi və itiliyi ilə çox məşhurdur, bizim dövrümüzdə belə qılınclara tələb çoxdur.¹⁷² İbn Miskəveyh rusların igid olduğundan, əsir düşdüyü zaman özlərini öldürərək əsirliyi qəbul etmədiklərindən maraqlı hadisələr nəql edir.¹⁷³

Rusların Bərdəyə gəlməsi, bu yürüşdə iştirak edənlərin tərkibi və sair haqqında Əbül - Fərəc Bar-Ebreyin (XIII) məlumatı çox maraqlıdır. Bu məlumatda deyilir: “Xəlifə Mustəkfi hakimiyyətə başladığı 333 (944 - 945)-cü ildə müxtəlif xalqlar - allanlar, slavyanlar, ləzgilər meydana çıxdı, Azərbaycana qədər getdilər, Bərdə şəhərini tutdular və burada 20000 adam öldürdülər, sonra geri qayıtdılar”.¹⁷⁴ Göründüyü kimi, yuxarıda göstərdiyimiz İbn Miskəveyh, Moisey Kalankaytuklu və başqa tarixçilərin verdikləri məlumata nisbətən,

¹⁶⁸ Б.Дорн. Каспий, səh. XXI-XXIV.

¹⁶⁹ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана, səh.14.

¹⁷⁰ Marağa nəzərdə tutulur.

¹⁷¹ В.В.Бартольд. Арабские известия о русах, səh. 33.

¹⁷² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 106.

¹⁷³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 106.

¹⁷⁴ В.В.Григорьев. Россия и Азия. СПб, 1876, səh. 20-21; Б.Дорн. Каспий, səh. 515; А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. (943-944) году, səh. 71.

suriyalı Bar-Ebreyin məlumatı tamamilə fərqlidir. Bu məlumata görə, Bərdə yürüşündə “rus” adlandırılan slavyanlardan başqa, allanlar və ləzgilər də iştirak etmişdir. K.Fren 944-cü il rusların Bərdəyə yürüşü zamanı onlarla bərabər, Dağıstan tayfalarından ləzgilərin də iştirak etdiyini qeyd edir.¹⁷⁵ 944-cü ildə baş verən Bərdə hadisələri zamanı Bar-Ebreyin göstərdiyi kimi, 20000 adam öldürülməsi məsələsi də olduqca yeni və mühüm bir məlumatdır. Əbül - Fərəcin bu məlumatı hansı mənbələrdən əxz etdiyi bəlli deyildir. Lakin buna baxmayaraq, onun verdiyi bu məlumat çox qiymətlidir. Çünki müəllif bir müddət Marağa şəhərində yaşamış və buradakı rəsədxanada çalışmışdır. Görünür, bu məlumatı o, Marağada çalışdığı zaman rəsədxananın kitabxanasından əldə edərək öz əsərinə daxil etmişdir.

Bərdə yürüşü haqqında yuxarıda qeyd etdiklərimizi müxtəsər şəkildə yekunlaşdıraraq göstərə bilərik ki, 944-cü il yürüşü əvvəlki yürüşlərə nisbətən tamamilə başqa xüsusiyyət daşıyırdı. Bu, hədəfi müəyyən olan və qabaqcadan hazırlanan hərbi yürüş idi. Ona görə də yürüşdə iştirak edənlər ölkənin içərilərinə soxularaq, zəngin sərvətli ticarət şəhərini, ölkənin mərkəzi olan Bərdə şəhərini tutmaq məqsədini qarşılarına qoymuşdular. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rusların 914-cü ildə Xəzər dənizinə yürüşü zamanı 500-ə qədər gəmi iştirak etdiyi halda, 944-cü il Bərdə yürüşü zamanı gəmilərin miqdarı nisbətən az olmuşdur. V.Batrolld Bərdə yürüşünü əvvəlki yürüşlərlə müqayisə edərək yazır ki, bu yürüş zamanı Rusiya mədəni cəhətdən inkişaf etmişdi, birinci yürüş intizamsız basqınçı xüsusiyyət daşıdığı halda, ikinci yürüş ölkənin əsas şəhəri olan Bərdəni hədəf almışdı. Deməli, onlar şəhəri tutmağa, onun gəlirindən istifadə etməyə çalışırdılar.¹⁷⁶ Şübhə yoxdur ki, uzun sürən mühasirə və müharibələr nəticəsində şəhər əhalisi böyük tələfat verəcək, şəhər və onun ətrafındakı qala böyük dağıntıya uğrayacaqdı. Məlum olduğu kimi, “Bərdə tarixi boyunca bir neçə dəfə basqın və təxribata məruz qalmışdı. Ancaq bunlardan ən güclüsü və ağır 943 - 944-cü ildə baş verən hücum olmuşdur”.¹⁷⁷ B.D.Qrekov

¹⁷⁵ К.Френ. Письмена древних русов. «Библиотека для чтения», 1836, том XV, отдел III, сәh. 57.

¹⁷⁶ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., сәh.40-41.

¹⁷⁷ А.Якубовский. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332 г. хиджри (943-944) году, сәh. 75.

yazır: “VII-IX əsrlərdə Zaqafqaziyaya bir neçə dəfə xəzərlər və X əsrdə ruslar basqın etdilər. Ruslar 912 və 943 - 944-cü illərdə dənizdən yürüş etdilər, axırını yürüş zamanı Zaqafqaziyanın ən böyük şəhəri olan Bərdə ruslar tərəfindən tutuldu və dağıdıldı”.¹⁷⁸

Əldə olan məlumata əsasən, qeyd etmək lazımdır ki, 944-cü il hadisələrindən sonra Bərdə şəhəri əvvəlki əzəmət və möhtəşəmliyini itirdi. Buradakı böyük ticarət bazarı öz fəaliyyətini dayandırdı. Şəhərdə əvvəllər nəzərə çarpan iqtisadi, ictimai inkişaf zəiflədi, 944-cü ildə baş verən hadisədən sonra Bərdə şəhərində zərbcxanaların fəaliyyəti dayandırıldı.¹⁷⁹ Bu dövrdə öz əsərini tamamlayan ərəb müəllifi Müqəddəsi Bərdənin vəziyyətini təsvir edərək göstərir: “Bərdə çox gözəl şəhərdir, lakin onun ətrafı artıq dağılmışdır. Şəhər əhalisinin sayı azalmışdır və qala yarımdayınıq haldadır”.¹⁸⁰

X əsr müəlliflərinin məlumatından aydın olur ki, 944-cü il hadisəsindən sonra Bərdə yenə də təxribata məruz qalmışdır. X əsrin 70-ci illərində, yəni 944-cü il hadisələrindən təqribən 30 il sonra İbn Havqəl öz əsərində göstərir ki, bu ölkənin rusların basqınına və bu vilayətin ağılsız hakimləri tərəfindən pis idarə olunmasına və tez-tez talana məruz qalmasına baxmayaraq, burada bizim günlərə qədər mühafizə olunan çoxlu bazar, karvansara və hamam vardır.¹⁸¹

Göstərilən bu məlumatdan aydın olur ki, Bərdə 944-cü ildən sonra yerli feodalların və hakimlərin vuruşması və pis idarə olunması nəticəsində yenə də təxribata uğrayırdı. Digər tərəfdən isə, Salarilər dövlətinin mərkəzi Ərdəbil şəhəri olduğu üçün, onlar Bərdə şəhərinin yenidən bərpasına və inkişafına əhəmiyyət vermirdilər. Ona görə də Bərdə getdikcə əhəmiyyətini itirməyə başlamışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, X əsrin 70-ci illərində Gəncə şəhəri Şəddadilərin əlinə keçərək onların paytaxtı olur. Bundan sonra Gəncə Qafqazın əsas şəhəri hesab edilir. Bərdə isə artıq özünə gələ bilmir.¹⁸² Lakin ilk

¹⁷⁸ Б.Д.Греков. Göstərilən əsəri, səh. 427.

¹⁷⁹ В.М.Сысоев. Бардаа. Bakı, 1926, səh. 49-63.

¹⁸⁰ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 375.

¹⁸¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 339.

¹⁸² В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 44.

mənbələrin məlumatına əsasən qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsrin əvvəllərində Bərdədə ticarət münasibətləri müvəqqəti olsa da, yenidən canlanmağa başlayır.¹⁸³

Yaqut Həməvi Bərdənin IX və X əsrin birinci yarısındakı dəbdəbə və əzəmətindən bəhs etdikdən sonra qeyd edir ki, “indi onlardan heç bir əsər qalmamışdır. Azərbaycanda olarkən, mən Bərdə əhlindən olan şəxslərlə görüşüb onlardan Bərdənin vəziyyətini soruşdum, onlar mənə dedilər ki, Bərdədə baş verən təxribatın izi çox böyükdür. Orada əhali indi kənddə olduğu kimi çox azdır, vəziyyət yaxşı deyil, əhali çox yoxsulluq və ehtiyac içərisindədir, evlər dağılmış, ümumi yoxsulluq əmələ gəlmişdir”.¹⁸⁴ Nizami Gəncəvi Bərdənin vəziyyətini təsvir edərək yazır:

*İndi o dərgahın taxtı alçalmış,
İpəyi, qumaşı küləklər çalmış.*

*Təzə nar gülləri tökülüb solmuş,
O narlar, nərgizlər dönüb toz olmuş.*

*İndi isə yerində bu gözəl yurdun,
Var sel yumuş dərə, qurumuş odun.*

*Yenə də bol olan o göyərtilər,
Ədalət toxumundan göyərsə ağər.*

*Yenidən gözəlcə bəslənsə diyar,
Get-gedə yaşıllıq, gözəllik artar.*

*“Hurum” adlanırdı bu yurd hər yerdə,
İndi isə adına deyirlər Bərdə.*

¹⁸³ M.Şərifli. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları. AzFAN xəbərləri, 1944, № 2-3, səh. 53.

¹⁸⁴ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 380-381.

*Bu mərdlər, gözəllər yurdundan inan,
Çox saysız xəzinə gizləmiş zaman.*

*Böylə şux, sevimli gülşən harda var?
Harda var xəzinə saçan bu diyar?!¹⁸⁵*

V.M.Sısoyev Bərdədə əmələ gəlmiş vəziyyəti təsvir edərək “Azərbaycan tarixi” kitabında yazır: “Rusların Bərdəyə basqını şəhərin sərvət və əhəmiyyətini çox aşağı saldı, o zamana qədər isə Bərdə Arranın və bütün Azərbaycanın ən inkişaf etmiş və zəngin şəhəri idi”.¹⁸⁶

Rusların Bərdəyə gəlməsi bir sıra alimlərin, səyyahların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Xüsusilə XIX əsrdə Rusiya elmi cəmiyyətləri və ayrı-ayrı alimlər 944-cü il hadisəsi ilə əlaqədar olaraq Bərdəni öyrənməyə və bu hadisənin izlərini axtarmağa səy göstərmişlər. 1848-ci ildə Q.Xanikov Bərdəyə gələrək, burada bəzi tədqiqat işləri aparmışdır. Q.Xanikov Bərdədəki günbəz üzərində yazıları oxuyaraq, bu yazının 722 (1322)-ci ilə aid olduğunu müəyyən etmişdir.¹⁸⁷ XIV əsrin əvvəllərində bu günbəzin tikilməsi, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Bərdənin müvəqqəti olsa da, canlanmağa başladığını sübut edir. Lakin bu canlanma şübhəsiz ki, uzun sürməmişdir. Q.Xanikovdan 13 il sonra, 1861-ci ilin aprelində B.Dorn Bərdəyə gəlmişdir. B.Dorn tədqiq etdiyi 944-cü il hadisəsinə aid Bərdədə heç bir məlumat tapa bilməmişdir. Lakin o, Q.Xanikov tərəfindən oxunmuş günbəz üzərindəki yazıların silinib xarab olduğunu müşahidə etmişdir.¹⁸⁸ 1881-ci ildə B.Dorndan 20 il sonra Tiflis arxeoloji hazırlıq komitəsi tərəfindən 944-cü ildə rusların Bərdədə olması izlərini araşdırmaq məqsədilə qədim Bərdənin yerində qazıntı işləri aparılır. Qazıntı işi rusların Bərdəyə yürüşü haqqında İbn əl-Əsirin məlumatına əsasən təşkil olunur. Arxeoloji qazıntı N.O.Silosani tərəfindən aparılır. Qədim Bərdə şəhərinin yerini müəyyən etmək və rusların buradakı izlərini müşahidə etmək

¹⁸⁵ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. I cild, Bakı, 1941, səh. 195.

¹⁸⁶ В.М.Сысоев. Начальный очерк истории Азербайджана. Баку, 1925, səh. 22.

¹⁸⁷ Б.Дорн. Каспий, səh. 474.

¹⁸⁸ Б.Дорн. Каспий, səh. 474.

məqsədlə arxeoloji heyət Bərdə yanında, yəni Kür çayı ilə Tərtər çayı arasında 14 yerdə qazıntı işi aparır.¹⁸⁹ Bərdə arxeoloji qazıntılarının yekunları haqqında 1881-ci ildə Tiflisdə keçirilən arxeoloji qurultayda N.O.Silosaninin məlumatına əsasən deyilir: “Qazıntı rusların Bərdədə olması haqqında nəticə əldə edə bilmədi. Buradan tapılan bütün şeylər müsəlman abidələri sırasına aid edilmiş və ya da onları müəyyən etmək tamamilə mümkün olmamışdır. Bu arxeoloji axtarış zamanı N.O.Silosani Kür yaxınlığında qədim Pirazla qonşu olan və sonralar Perozabad adlanan Albaniyanın paytaxtı Partav şəhərinin heç bir izini tapa bilməmişdir”.¹⁹⁰

Elmi müşahidə və arxeoloji tədqiqat materiallarından göründüyü kimi, qədim Bərdə şəhərinin yeri dürüst müəyyənləşdirilmədiyindən, 944-cü ildə buraya gəlmiş rusların izlərini göstərən müəyyən bir abidə də tapılmamışdır. Şübhəsiz, buna görə də bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Ümid etmək olar ki, arxeoloqlarımız bu məsələ ilə yaxın gələcəkdə, ciddi surətdə məşğul olacaq və 1881-ci ildə arxeoloji heyət tərəfindən müəyyən edilə bilməyən bir çox məsələlər müvəffəqiyyətlə həll ediləcəkdir.

İbn Miskəveyhin verdiyi məlumata görə, ruslar ölənlərin yanına silahlarını, alətlərini, paltar və sair şeylərini qoyur, hətta qadınlarını və yaxud sevimli kənizlərini də onlarla dəfn edirdilər. Lakin yerlilər bu qəbirləri açıb oradakı şeyləri və paltarları soyurdular.¹⁹¹ Şübhəsiz ki, əgər bu qəbirlərdən toxunulmayanları qalmışdırsa, onları aşkara çıxarmaq çox böyük zəhmət və səy tələb edəcəkdir.

Salarilər dövlətinin yüksəliş dövrü və sonu

Azərbaycan hakimi Mərzuban Bərdənin mühasirəsi ilə məşğul olduğu zaman Mosul hakimi Əbu Məhəmməd Əlhəsən ibn Abdullah Həmdani

¹⁸⁹ Труды V археологического съезда в Тифлисе, 1881 г. Москва, 1887, сәh. XXI.

¹⁹⁰ Труды V археологического съезда в Тифлисе, 1881 г. Москва, 1887, сәh. XXI.

¹⁹¹ İbn Miskəveyh. TİEA, inv. № 163, сәh. 33.

Nasirəddövlə (929-968) qardaşı oğlu Abdullah Hüseyn ibn Səid ibn Həmdanini Azərbaycana göndərdi.¹⁹² Nasirəddövlənin qoşunları əvvəllər işğal etdikləri vilayətləri tutmaq üçün yenə də Azərbaycanın cənub-qərb vilayətlərinə soxuldular. Əbu Abdullah Həmdaninin qoşunları Urmu vilayətini keçərək Səlməsa çatdığı zaman kürd tayfalarından xədayanilərin başçısı Cəfər ibn Şəkülat ilə birləşməli idi.¹⁹³ Yuxarıda göstəriləyi kimi, Azərbaycan hakimi Mərzuban bu xəbəri eşidərək Bərdənin mühasirəsini öz sərkərdələrindən birinə tapşırıb, Əbu Abdullahı qarşılamaq üçün Səlməsa hərəkət etdi. Şübhə yoxdur ki, kürd Cəfər ibn Şəkülat ilə birləşən Mosul hakiminin ərəb qoşunları çox təhlükəli idi. Ona görə də Mərzuban özü əsas qoşun hissələri ilə Səlməsa hərəkət etmişdi. Mərzubanla Əbu Abdullahın qoşunları arasında baş verən kiçik bir vuruşmadan sonra Əbu Abdullahın qoşunları dağılmağa, özü isə yaxındakı qalalardan birinə çəkilməyə başladı. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, o zaman çox bərk qar yağdığı üçün Əbu Abdullahın qoşunlarının əksəriyyətini təşkil edən bədəvi ərəblər soyuqlara dözməyib döyüşdə iştirak edə bilmədi və məğlubiyyətə uğradı.¹⁹⁴ Əbu Abdullah vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə qalalardan birinə çəkildiyi zaman Nasirəddövlədən aldığı əmrə görə, Azərbaycanı tərk edib, onunla Bağdada hərəkət etməli və Bağdada soxulan Müizzəddövlə (932-967) ilə mübarizə etməli idi.¹⁹⁵ Beləliklə, Mosul hakimi Nasirəddövlənin qoşunları Azərbaycandan iki dəfə qovulmuş və Azərbaycanın cənub-qərb vilayətləri onların işğalından azad edilmişdi.

Azərbaycanın cənub-qərb vilayətlərindən Mosul hakimi Nasirəddövlənin qoşunları təmizləndikdən sonra Mərzuban Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini, habelə Ermənistanı öz hakimiyyəti altına aldı. Azərbaycanın şimal hissəsindəki Şirvanşah Məzyədilər də Sacilər hakimiyyəti dövründə olduğu kimi, Salarilər dövlətinə tabe edildi. Beləliklə, Salarilər dövlətinin şimal sərhədi

---

¹⁹² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 105.

¹⁹³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 105.

¹⁹⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 105.

¹⁹⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, TİEA, səh. 33.

Dərbəndə qədər uzanırdı. Dərbənd Salarilərin hakimiyyəti altına alındıqdan sonra Mərzuban Dərbənd əhalisini vergi verməyə məcbur etmişdi.¹⁹⁶

Mərzubanın Azərbaycan torpaqlarının əksəriyyətini öz hakimiyyəti altında birləşdirməsinə baxmayaraq, ölkənin cənub-şərq vilayətlərini, Zəncan, Əbhər, habelə Qəzvin Büveyhilər sülaləsindən olan Həmədan və İsfahan hakimi Əbu Əli Həsən Rükəddövlənin (947-977) əlində qalmışdı. Mərzuban bu vilayətləri də büveyhilərdən azad etməyə çalışırdı. Ümumiyyətlə, Xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq tarix səhnəsinə atılmış büveyhilər Azərbaycanda Mərzuban dövləti üçün çox təhlükəli idi. Ona görə də Mərzuban Zəncan, Əbhər və Qəzvin vilayətlərini onlardan geri alaraq, öz dövlətinin cənub-şərq sərhədlərini möhkəmlətmək istəyirdi.

Büveyhi qardaşlarından Azərbaycanla sərhəd olan Rey, İsfahan və Həmədan hakimi Rükəddövlə Mərzuban üçün daha çox təhlükəli idi. Mərzuban onunla qarşı-qarşıya gələcəyini bilirdi. Ona görə də o, hərbi əməliyyatı əvvəl başlayıb Zəncan və Qəzvindən keçərək Reyi tutmaq fikrinə düşmüşdü. Lakin bu zaman Xorasandakı Ziyarilər sülaləsindən olan Vuşməğirin (935-967) qoşunları Rey şəhərini tutur. Şübhəsiz, bu hadisə Rükəddövlənin nəzərini Azərbaycandan uzaqlaşdırmalı idi. Ümumiyyətlə, Mərzubanın büveyhilərlə münasibəti çox gərginləşmişdi. Müizəddövlə Mərzubanın göndərdiyi elçini təhqiramiz bir hala salmış və Mərzubanı təhqir etmişdi.¹⁹⁷

Bu hadisədən sonra Mərzuban Reyə hücum etmək işini sürətləndirmək məqsədilə qoşun toplamağa başlamışdı. Bu zaman Rükəddövlənin əmirlərindən bir neçəsi qaçıb Mərzubanın yanına gəlmişdi. Onlar da Mərzubanı Reyə hücumə təşviq edirdilər və orada qalan digər əmirlərin ona yaxşı etimad bəslədiklərinə inandırmağa çalışırdılar. Beləliklə, Rükəddövlənin sərkərdələri Reyə hücum etmək üçün Mərzubanı şirnikdirmişdilər. Digər tərəfdən, Mosul hakimi Nasirəddövlə məktub göndərərək, Müizəddövlə ilə mübarizə etmək üçün Bağdada hücum etməyi Mərzubana məsləhət görür və ona lazım olan hər bir

¹⁹⁶ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 36.

¹⁹⁷ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 172. Müizəddövlə Mərzubanın göndərdiyi elçinin saqqalını qırıdirmışdı. Orta əsrlərdə bu hal çox təhqiramiz bir şey sayılırdı.

yardımı əsirgəməyəcəyini vəd edir. Lakin Mərzuban Bağdada hücum etmək haqqında Nasirəddövlənin təklifləri ilə razılaşmaq istəmirdi. Hətta Mərzuban atası Məhəmmədi və qardaşı Vəhsudanı öz yanına dəvət edərək onlarla da məsləhətləşmişdi. Vaxtilə həbs etdiyi atası Məhəmməd Mərzubana Reyə hücum etməyi məsləhət görmüşdü.

Rüknəddövlə Mərzubanla müharibə üçün lazım olan hazırlıq işlərini görməkdə idi. O öz qardaşlarına məktub göndərərək onlardan kömək tələb edirdi. Onun məktubuna cavab olaraq, İmadəddövlə ona iki min süvari, Müizəddövlə isə türk Subuktəkinin başçılığı altında bir ordu göndərdi. Bundan əlavə, Müizəddövlə qardaşına Xorasan hakimliyinə təyin olunması haqqında xəlifənin fərmanını göndərdi.¹⁹⁸

Bütün bu hazırlıq işlərindən sonra Rüknəddövlə Mərzubana məktub göndərərək hiylə ilə onu aldatmağa və müharibənin vaxtını uzatmağa çalışırdı. Hətta Zəncan, Əbhər və Qəzvini ona verəcəyini söyləyirdi.¹⁹⁹ Rüknəddövlə öz qardaşlarından tələb edilən yardımı alana qədər Mərzubanın yanına bir-birinin dalınca elçilər göndərdi və beləliklə, müharibənin vaxtını uzatdı. Qardaşları tərəfindən Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaqın başçılığı altında göndərilən dəstələr Rüknəddövlənin yanına gəlib çatdıqda o, Qəzvinə doğru hərəkət etdi. Lakin 337 (948 - 949)-ci ildə Mərzuban da Reyə hücum etmək üçün Qəzvinə gəlmişdi.²⁰⁰

Hər iki tərəfin qoşunları qarşı-qarşıya gəldikdə Mərzuban hiss etdi ki, bu müharibəyə lazımı qədər hazırlaşmamışdır. Rüknəddövlənin qoşunları onun qoşunlarından çox qüvvətli idi. Lakin Mərzuban müharibədən imtina etməyi özü üçün alçaqlıq hesab edərək müharibəyə girişdi və müharibə Mərzubanın məğlubiyyəti ilə bitdi.²⁰¹ Qəzvin yaxınlığına gəldikdə Mərzubanın yalnız 5 min qoşunu var idi. Rüknəddövlə onu tamamilə aldatmışdı. Müharibənin lap başlanğıcında Mərzubanın qoşunlarının sağ və sol cinahları məğlub olub qaçmağa üz qoyduqda, Mərzuban sərkərdələri ilə birlikdə əsir düşərək, Rüknəddövlə tərəfindən İsfahanın cənubundakı Səmirəm qalasına göndərilir.

¹⁹⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 172.

¹⁹⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 172.

²⁰⁰ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 173.

²⁰¹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 173.

Mərzuban əsir düşdükdən sonra Azərbaycanda yenidən müharibələr başlayır. Bu müharibələr çox böyük tələfat və itkilərə səbəb olur. Mərzubanın Qəzvin yaxınlığındakı döyüşlərdən qaçan hərbi rəisləri 2 minə qədər qoşun dəstələri ilə Gilana gələrək onun atası Məhəmməd ibn Misafiri özlərinə rəis elan edib, onunla bərabər Ərdəbilə gəlirlər.²⁰²

Beləliklə, Məhəmməd ibn Müsafir Ərdəbilə yiyələnir. Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmür. O, azğın hərəkətlər etdiyinə görə qoşun dəstələri içərisində üsyan baş verir. Hərbi rəislər Məhəmmədi öldürmək istədikləri zaman, oğlu Vəhsudandan kömək almaq məqsədilə onun yanına qaçır. Lakin Vəhsudan onu həbs edir. Məhəmməd ömrünün sonuna qədər həbsdə qalır.²⁰³

Qəzvin yaxınlığındakı müharibədə qələbə çaldıqdan sonra Rükəddövlə öz sərkərdəsi Məhəmməd ibn Əbdürrəzaqı Azərbaycana hakim təyin edir.²⁰⁴ O öz qoşun dəstələri ilə Azərbaycana soxulur. Yaranmış bu vəziyyət Vəhsudanı bərk qorxuya salır. O, Taromda həbsdə olan Azərbaycanın keçmiş hakimi Deysəmi azad edir. Beləliklə, Vəhsudan Deysəmlə razılaşıaraq, onun vasitəsilə kürd süvarilərini toplamaq və Məhəmməd ibn Əbdürrəzaqın qoşunlarına müqavimət göstərmək məqsədilə ona fəxri paltar geydirir, lazım olan vəsait və hərbi yardım edir.

Məhəmməd ibn Müsafir Ərdəbildən qaçdıqdan sonra buradakı deyləmilər Mərzubanın sərkərdələrindən Əli ibn Fəzli özlərinə başçı seçmişdilər. Vəhsudanın vasitəçiliyi ilə Əli ibn Fəzl Deysəmə qoşularaq onun Azərbaycan hakimi olduğunu qəbul edir. Bütün bu hazırlıqlardan sonra Deysəm, Məhəmməd ibn Əbdürrəzaqa müqavimət göstərmədən, əvvəl pul toplamaq və kürd qoşun dəstələrini gözləmək üçün Bərdə nahiyələrindən biri olan Varsana çəkilir.²⁰⁵ Bu zaman, hələ Mərzuban tərəfindən Xoy və Səlmas yaxınlığındakı nahiyələrdən birinə katib təyin olunmuş İbn əs-Sakr²⁰⁶ topladığı vergiləri Deysəmə gətirir.

²⁰² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 177-179.

²⁰³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 177-179.

²⁰⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 177-179.

²⁰⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 173.

²⁰⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 180.

Deysəm onunla yaxınlaşır və ondan bəzi məsləhətlər alır. Deysəmin bu hərəkəti vəziri İbn Mahmudu şübhəyə salır. Deysəm, İbn Əbdürrəzzaq üzərinə hərəkət etdiyi zaman İbn Mahmuda əmr edir ki, müharibənin nəticəsi məlum olana qədər xəzinə və sair yüklərlə Muğan dağlarına çəkilsin və orada müharibənin nəticəsini gözləsin. Lakin İbn Mahmud ona xəyanət edərək, Ərdəbilə - Məhəmməd İbn Əbdürrəzzaqın yanına gedib xəzinə və sair şeylərlə gəlməsini ona xəbər verir və qoşunla qarşılanmasını ondan xahiş edir. Beləliklə, vəzir Deysəmin bütün xəzinə və karvanı ilə Məhəmməd İbn Əbdürrəzzaqın tərəfinə keçir. Bu xəbər vuruşma başladığı gün Deysəmə çatır. Deysəm ruhdan düşür. Bunu gören qoşun dəstələrində də ruh düşkünlüyü əmələ gəlir və onlar məğlubiyyətə uğrayaraq qaçmağa üz qoyurlar.

Deysəm məğlub olduqdan sonra Azərbaycanın cənub-şərq vilayətləri Rükəddövlənin Azərbaycan hakimi İbn Əbdürrəzzaq tərəfindən idarə edilirdi. İbn Əbdürrəzzaq əldə etdiyi qələbədən sonra qüvvətlənmişdi.²⁰⁷ Xorasandan gətirdiyi adamlar vasitəsilə Azərbaycandan vergi toplayırdı.²⁰⁸ Lakin onun vəziri Deysəmin yanına qaçdığına görə Azərbaycanda qalmaq onun üçün çox çətin idi. Ona görə də İbn Əbdürrəzzaq 338 (949 - 950)-ci ildə Azərbaycandan Reyə getməyə məcbur olmuşdu.²⁰⁹

Bundan sonra Azərbaycanın digər vilayətlərində hökmranlıq edən Deysəmin işi müvəqqəti də olsa, yaxşılaşmağa başlamışdı. O, kürdlərdən və deyləmilərdən ibarət qoşun düzəltdi. Ərdəbil yenə də Deysəmin əlinə keçdi. Həmdanilər tərəfindən işğal edilən Naxçıvan və Dəbil şəhərləri də Deysəm tərəfindən geri qaytarıldı.²¹⁰ Beləliklə, Deysəm Azərbaycanın və Ermənistanın bir hissəsində hakimiyyəti bərpa etdi. O yenə də şəhər və kəndlərdən vergi toplamağa başladı.²¹¹ Bundan başqa, o, vəzirlər arasında baş verən çəkişmələrdən istifadə edərək, əlinə külli miqdarda vəsait keçirdi. Hətta maliyyə işlərini idarə edən İbn əs-Sakr öldüyü zaman Deysəmə 100 min dirhəm pul və

---

²⁰⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 173.

²⁰⁸ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 37.

²⁰⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 173.

²¹⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 180.

²¹¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 180.

sair əmlak qaldı.²¹² Deysəm digər vəziri Nəimini də azad edərək onun əlindən sərvətini aldı. Beləliklə, onun maliyyə və hərbi qüvvələri möhkəmləndi. Deysəm Zəncan vilayətini öz hakimiyyəti altına alıb, bütün xəzinə və qiymətli şeylərini Ərdəbilə gətirdi.

Lakin bu zaman Ərdəbildə deyləmi sərkərdələrindən Əli ibn Mişaki²¹³ ağalığ edirdi. Deysəmlə İbn Mişaki arasında vuruşma başladıqda Deysəmin yanında olan bütün deyləmilər İbn Mişakinin tərəfinə keçdilər. Deyləmilərdən yalnız Cüstan ibn Şarmazan Deysəmin yanında qalır. Onu da evində ikən tuturlar. Vəziyyətin yenə də çox ağır olduğunu görən Deysəm bir dəstə kürd ilə Ermənistanə qaçır.²¹⁴

Rüknəddövlə ilə Qəzvin yaxınlığındakı müharibədə əsir alınan Azərbaycan hakimi Salar Mərzuban Səmirəm qalasında möhkəm nəzarət altında saxlanılırdı. Mərzuban öz aşpazı vasitəsilə qaladan qaçmağa təşəbbüs etdikdə, qala rəisi Şir Asfar məsələdən xəbər tutub aşpazı qalının qülləsindən ataraq öldürür və Mərzuban ilə ciddi rəftar etməyə başlayır. Mərzubanın anası Xorasun xatın onu azad etmək üçün çox çalışır və bir sıra vasitələrdən istifadə edir. Hətta Xorasun xatın marağalı Tuban adlı bir nəfər bacarıqlı və igid şəxsdən istifadə edərək tacir adı ilə onu Mərzubanın yanına göndərir.

İbn Miskəveyh Mərzubanın Səmirəm qalasında həbsdə saxlanması və onunla əlaqədar olan məsələlər haqqında çox geniş məlumat verir.²¹⁵ Onun yazdığına görə, Xorasun xatın Tuban və digər tacir şəklinə girmiş məharətli adamlar vasitəsilə Mərzubanla əlaqə yaradır. Mərzuban özü də Şir Asfarın gənc bir qulamı ilə əlaqəyə girir. O bu gənc və tacir şəklinə girmiş şəxslərin vasitəsilə görüş zamanı qala rəisi Şir Asfarı öldürərək həbsdən qaçır.²¹⁶ O, Ərdəbilə gələrək qalanı tutur. Beləliklə, Mərzuban 341 (952-953)-ci ildə Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərpa edir. Əli ibn Mişakini təcili Deysəmin dalınca göndərir. Deysəm Ermənistanda ikən Mərzubanın həbsdən azad olduğunu və İbn

²¹² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 180.

²¹³ İbn əl-Əsirdə Əli ibn Miski, bax: İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 180.

²¹⁴ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 39.

²¹⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 200-204.

²¹⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 200-204.

Mişakinin onun dalınca göndərildiyini eşidib, Ermənistandan Mosula, oradan da 342 (953-954)-ci ildə Bağdada gedir.²¹⁷ Bağdadda Müizəddövlə onu çox hörmətlə qəbul edir, hədiyyələr verir və yaşayış üçün ona ildə 50 min dinar təyin edir.²¹⁸ Deysəm onun üçün yaradılan şəraitlə razılaşıaraq Bağdadda qalır.

Lakin o zaman Mərzuban Rükəddövlə ilə barışıq elan edir. Müizəddövlə qardaşına qarşı düşmənçilik edə bilmədiyindən, Deysəm Bağdadı tərk edərək Nasirəddövlədən kömək almaq üçün Mosula gedir.²¹⁹ İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Müizəddövlə Deysəmi Bağdaddan yola salarkən ona çoxlu pul, paltar, at və sairə şeylər verir.²²⁰ Lakin Nasirəddövlə Deysəmə kömək etməkdən boyun qaçırır.²²¹ Deysəm Mosuldan Dəməşqə Nasirəddövlənin qardaşı Seyfəddövlənin yanına gedir və oradan Ermənistana gəlir.²²² İbn əl-Əsərin yazdığına görə, Deysəm 344 (955-956)-cü ilə qədər Seyfəddövlənin yanında qaldıqdan sonra Ermənistana gəlir.²²³ Ermənistan hakimi İbn əd-Deyrani və İbn Xaçikə etibar edərək xəzinəsini onların yanında qoyur.²²⁴

İlk mənbələrdən məlum olduğuna görə, bu zaman Dərbənddə Salarilərə qarşı üsyan baş vermişdi.²²⁵ Üsyanı yatırtmaq üçün Mərzuban Dərbəndə getməyə məcbur olmuşdu. Mərzubanın Ərdəbildə olmamasından istifadə edən Azərbaycan kürdlərindən bir nəfər Deysəmə xəbər göndərərək onu Azərbaycana çağırır və Azərbaycanı tutmaq üçün ona lazım olan hər bir yardımı edəcəyinə söz verir.²²⁶ Deysəm bununla razılaşıaraq, Azərbaycana hərəkət edir və Səlması tutur. Mərzuban Deysəmə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə öz əmirlərindən birinin başçılığı altında Səlmasa qoşun göndərir. Lakin vuruşma zamanı Mərzubanın qoşun dəstələri Deysəm tərəfə keçdiyi üçün başçıları qaçmağa məcbur olur, bu döyüşdə qələbə əldə edən Deysəm Səlmasda yerləşir. Lakin Deysəm Səlmasda uzun müddət qala bilmir.

²¹⁷ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 39. А.А.Быков. Дайсам ибн Ибрагим ал-Курди и его монеты. «Эпиграфика Востока», №10, М.-Л., 1955, səh. 36.

²¹⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, səh. 39.

²¹⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

²²⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 207.

²²¹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

²²² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri. TİEA, səh. 39.

²²³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

²²⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 180.

²²⁵ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 44.

²²⁶ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

Mərzuban Dərbənddə baş verən üsyanı yatıraraq, 344 (955-956)-cü ildə Səlməsa hərəkət etdiyi zaman, Deysəm yenə də Ermənistan - İbn əd-Deyrani və İbn Xaçikin yanına qaçır. Deysəmin qoşun hissələri Mərzubandan aman istəyir və Mərzuban tərəfə keçirlər.²²⁷ Mərzuban Səlməsa tutaraq Ermənistan hakimi İbn əd-Deyranidən Deysəmi ona verməsini tələb edir. O, əvvəlcə tərəddüd edir, sonra isə razılaşıır. Lakin Deysəmi həbs edərək öz yanında saxlamasını Mərzubandan xahiş edir. Mərzuban bu məsələdə İbn əd-Deyrani ilə razılaşıır, lakin sonradan Deysəmi ondan tələb edir.²²⁸ İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Mərzubanın əmri ilə Deysəmin gözləri çıxarılır və özünü də həbs edirlər. Mərzuban öldükədən sonra Deysəm də həbsdə Salarilər əmirlərindən biri tərəfindən öldürülür.²²⁹ Beləliklə, Salarilər dövləti üçün böyük təhlükə olan Deysəm aradan götürülür.

Göstərilən feodal müharibələri Azərbaycanda çox böyük tələfata səbəb olur, şəhər və kəndlərin inkişafına zərər verir, başqa ölkələrlə aparılan ticarət zəifləyir. Lakin Azərbaycan torpaqlarının bir dövlət daxilində birləşməsi daxili istehsal qüvvələrinin inkişaf etməsinə, ölkə daxilində sənət mallarının Atrmasına, daxili bazarın genişlənməsinə, getdikcə sakit həyatın yaranması ilə xarici ticarətin genişlənməsinə və inkişafına imkan yaradır.

Mərzuban Deysəm üzərində sonuncu dəfə qələbə çaldıqdan və onu həbsə aldıqdan sonra bir müddət sakitlik əmələ gəlir. Bu dövrdə Mərzuban xüsusilə ölkə daxilindən, habelə ona tabe olan ölkələrdən topladığı vergilərin nizama salınması ilə məşğul olur. İbn Havqəlin məlumatına görə, Salarilər dövlətinə tabe olan vilayətlərin vergiləri və mükəlləfiyyətləri ayrı-ayrı vaxtlarda azalır və çoxalır.²³⁰ Onun fikrincə, vergilərin orta və həqiqi vəziyyətə uyğun alınması 344-cü (955-ci ilin aprel ayından başlayaraq, 956-cı ilin mart ayına qədər olan dövrə mütabiqdir – *M.Ş.*) ildə olmuşdur. Göstərilən bu ildə isə Mərzuban maliyyə işləri ilə məşğul olmuş, bütün vilayətlərin vergi və mükəlləfiyyətlərini

²²⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 213. İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

²²⁸ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 40.

²²⁹ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 40; V.Minorski islam ensiklopediyasında “Kürdlər” haqqında nəşr edilən məqaləsində səhv olaraq Deysəmin 345 (956-957)-ci ildə öldüyünü göstərir, halbuki Deysəm 346 (957-958)-ci ildə ölmüşdür.

²³⁰ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354.

nizama salmışdı. Hətta qədim dövrdə vergi verməkdən azad edilən vilayətlər belə vergilərə cəlb edilmişdi.

İbn Miskəveyhin və İbn Havqəlin göstərdiklərinə görə, Salarilər dövlətinin maliyyə işlərində, habelə vergilərin toplanması və nizama salınmasında Əli Cəfər oğlunun böyük rolu olmuşdur. İbn Havqəl yazır ki, Sacilər dövründə vergilərin toplanmasına Yusif ibn Sacın maliyyə rəisi Əbülqasim Əli Cəfər oğlu rəhbərlik edirdi. Sonra Əli Cəfər oğlu Salar Mərzubanının maliyyə işinə nəzarət etdi. İbn Havqəl göstərirdi ki, Sacilər dövləti dövrünə nisbətən Salarilər dövləti dövründə vergilər nizama salındı və nisbətən artırıldı. O yazır: “Azərbaycan, Ermənistan və Arranın şahlarından yalnız İbn Əbu Sac az vergi ilə kifayətlənirdi və onlardan hədiyyə şəklində nə təqdim edilirdisə onu alırdı, bu ölkələrin ixtiyarı Salar adlandırılmış Mərzuban ibn Məhəmməd ibn Müsafirə keçdikdə, o, hökmdar tərəfindən müəyyən edilmiş vergilərin ödənilməsinə göstərən vəsiqələr hazırlanmasını əmr etdi. Fövqəladə və vaxtında ödənilməmiş vergilərə gəldikdə isə, bu vergilərin verilməsi şərtləri haqqında o, xüsusi danışıqlar aparılmasına icazə verdi”.²³¹

İbn Havqəl Azərbaycana yaxın ölkələri və şahlıqları sayaraq bu şahlıqlar üzərində hər il Azərbaycan hökmdarına veriləcək mükəlləfiyyətlər durduğunu göstərir. Vergilər bərabər surətdə, azaldılmadan və gecikdirilmədən ödənilir və ucqarların şahı olan bu ölkələrin hökmdarları Azərbaycanın tabeliyindədirlər.²³² Mərzuban öz hakimiyyəti altında olan ölkələrdən həm xərac vergisi, həm də bir sıra başqa vergilər alırdı.

İbn Havqəl Mərzubanının topladığı vergiləri əsasən iki hissəyə bölür. Bunlardan birincisi, xərac adlanan torpaq və əmlak vergisi idi. O, 955-ci ildə Azərbaycan, Arran və Ermənistandan toplanan xərac haqqında belə yazır: “Azərbaycan, Ermənistan, hər iki Arranın və onların ətrafındakı vilayətlərin əmlak və torpaq xəracı 500000 dinardır”.²³³ Xərac vergisindən başqa, Mərzuban tabe etdiyi ölkələrin hakimlərindən illik vergi alırdı. İbn Havqəl yazır ki, Əli ibn

²³¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 348.

²³² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 348.

²³³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 355.

Cəfər²³⁴ adları qeyd edilən ölkələrin hakimləri ilə razılaşıaraq aşağıdakı illik vergini müəyyən etmişdi.²³⁵ Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi ildə bir milyon dirhəm verməli idi. Bu şərti Şəkinin Əbu Əbdülməlik (İşxanik) adlı hakimi də qəbul etdi. Sənariyə ərazisi hakimi Sənharib ibn Sevada üç yüz min dirhəm, həmçinin bəxşislər verməsini qəbul etdi.

Cürzan (gürcü) hakimi Vəşəqan (Vaçaqan) ibn Musa iki yüz min dirhəm verməli idi. Veyzur hakimi Əbdülqasim Veyzuri əlli min dinar və bəxşislər verməyə söz verdi. Əbülheyca ibn Rəvvad özünün Əhər və Vərzukan vilayətlərindən əlli min dinar və bəxşislər verməsini öhdəsinə götürdü. Əbdülqasim Cizani öz ölkəsinin ərazisinə müvafiq olaraq keçmişdən qalmış borclarla birlikdə dörd yüz min dirhəm verməli idi. O, həmin məbləği azaltmağa çalışdı, bu hərəkətlərin müqabilində cəza olaraq vergi məbləği üç yüz min dirhəm də Atrınıldı və əlavə olaraq, yüz ədəd Rum parçasından tikilmiş paltar da verməli oldu. Erməni hakimi İbn əd-Deyrani keçmişdə onların illik vergiləri olan məbləği və yüz min dirhəm əlavə verməyə məcbur edildi. Lakin onlar da özünə sığınacaq axtaran Deysəmi Salarilər dövlətinə verdikləri üçün dörd illik vergi onlara bağışlandı. İbn Sumbatdan onların daxili Ermənistanda olan vilayətlərindən iki milyon dirhəm verməsi haqqında iltizam alındı və bu məbləğdən iki yüz min dirhəm azaldıldı.²³⁶ Xaçen hakimi Sənharibdən (Senekerim) yüz min dirhəm, atlar və əlli min dirhəmlük töhfə aldı.

Beləliklə, Mərzubanın hakimiyyəti dövründə Mərkəzi Azərbaycandan başqa, tabe edilmiş ölkələrin hakimlərindən alınan vergi insanlar, qızıl və gümüş pul, təsərrüfat əşyaları, bəxşiş edilmiş qatır, yük heyvanları və zinət şeyləri hesabına on milyon dirhəmə çatırdı.²³⁷

Beləliklə, vergilər haqqında yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq göstərə bilərik ki, Mərzuban dövründə Salarilər dövlətinin Azərbaycan və onun

²³⁴ Bu məlumatdan aydın olur ki, əvvəllər işdən azad edilən Əli ibn Cəfər yenidən maliyyə işinə cəlb edilmişdir.

²³⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354.

²³⁶ A.Ter-Gevondyan. Dvin şəhərinin Salarilər dövlətinin tərkibində olmasını və bu dövlətə vergi verilməsini şərh edərək göstərir ki, Dvin coğrafi cəhətdən Ermənistan (kiçik Ərməniyyəyə) daxil idi, siyasi cəhətdən isə Şirvan, Dərbənd kimi, Salarilərə vergi verirdi. Həqiqətdə isə, Dvin IX-X əsrlərdə coğrafi cəhətdən Azərbaycanın sərhəd nahiyəsi sayılır, Sacilər və sonra da Salarilər tərəfindən idarə edilirdi.

A.Ter – Ghevondian. Dvin (Dvine) Sous les Salarider. Revue des etudes Armeniennes”, t.I. Paris, 1964, p. 239.

²³⁷ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354-355.

tabeliyində olan ölkələrdən topladığı illik xərac vergisi 500000 dinar (10000000 dirhəm), tabe edilmiş on ölkənin hakimlərindən alınan vergi isə 500000 dinar (10000000 dirhəm) hesab edilərsə, o zaman bu dövlətin vergilər hesabına illik mədaxili 1000000 dinar (20000000 dirhəm) edərdi. Bir milyon dinar qızıl pulla 3000000 manata mütabiqdir.²³⁸

Deməli, Salarilər dövlətinin vergilər hesabına topladığı illik mədaxil qızılla üç milyon manata bərabər olur. Vergilər haqqında olan bütün bu məlumatdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Mərzuban bir sıra vilayətlərin feodal hakimlərini, xüsusilə Şirvanşahları, Şəki, Sənariyə, Əhər, Xaçen, Van, Şərqi Gürcüstan və başqa qonşu ölkələrin hakimlərini özünə tabe edərək asılı hala salmışdı. Beləliklə, on ölkənin hakimi, yuxarıda göstəriləyi kimi, müəyyən edilmiş qayda üzrə Salarilər dövlətinə hər il vergi verməyə məcbur edilmişdi. İbn Havqəlin vergilər haqqında verdiyi bu məlumat eyni zamanda yuxarıda Salarilər dövlətinin sərhədləri haqqında şərh etdiyimiz fikirləri bir daha təsdiq edir.

Əldə olan məlumata görə, Mərzubanın təyin etdiyi vergilərə qarşı bu ölkələrdə üsyanlar da baş verirdi. Belə üsyanlardan biri 955-ci ildə Dərbənddə olmuşdu. Mərzuban dövlətinə qarşı Dərbənddə baş verən üsyan haqqında İbn Miskəveyh və sonra da İbn əl-Əsir müxtəsər məlumat verirlər. İbn Miskəveyh hətta üsyan edən xalqın adını belə göstərməmişdir. Lakin onun verdiyi məlumatda deyilir ki, bu üsyanı yatırmaq üçün Mərzuban özü Dərbəndə gedərək, orada üsyan edən xalqı cəzalandırmışdır.²³⁹ Dərbənd əhalisi sərhədi mühafizə etdiyi üçün vergilərdən azad edilmişdi. Bundan başqa, Bakının neft və duz mədənlərinin mədaxili də Dərbənd əhalisinə və sərhəd mühafizəçilərinə verilirdi.²⁴⁰ Mərzuban Salarilər dövlətinin hakimiyyəti dövrünə qədər sərhədi mühafizə etdiyi üçün vergilərdən azad edilən Dərbənd əhalisi üzərinə vergi təyin

²³⁸ Вах: Н.А.Караулов. Примечания. СМОМПК, 38-сi buraxılış. Tiflis, 1908, səh. 126.

²³⁹ М.Əлиханов-Аварски. Göstərilən əsəri, səh. 86.

²⁴⁰ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, səh.36.

etdiyinə görə əhali üsyan qaldırdı.²⁴¹ Bu üsyanı yatırtmaq üçün Mərzuban özü Dərbəndə getməli oldu.²⁴²

İbn Miskəveyh və İbn əl-Əsirin məlumatından belə aydın olur ki, Mərzuban Dərbənddə qalxan üsyanı yatırdaraq, Səlması tutmuş Deysəmin üzərinə gedir. İbn Miskəveyh yazır ki, Mərzuban Dərbənddə öz düşmənlərini məhv etdikdən və orada öz işini qurtardıqdan sonra Deysəmin üzərinə hərəkət etdi.²⁴³ İbn əl-Əsir isə buna əlavə olaraq qeyd edir ki, Mərzuban ona qarşı Dərbənddə qalxan üsyanı yatırdıqdan sonra Azərbaycana qayıtdı və Deysəm üzərinə hərəkət etdikdə, o, Səlması tərk edərək Ermənistanı qaçdı.²⁴⁴ İbn Havqəlin vergilər haqqında yuxarıda göstərilən məlumatından aydın olur ki, Mərzuban Dərbənddəki üsyanı yatırdıqdan sonra əhalini vergi verməyə məcbur etmişdi. Beləliklə, Dərbənd vilayəti Şirvan ilə birlikdə Salarilər dövlətinə ildə bir milyon dirhəm vergi vermişdir.

Tarixi mənbələrdə Salarilər dövlətinin, xüsusilə dövlətin başçısı Salar Mərzubanın 344 (955 - 956)-cü ildən 346 (957 - 958)-ci ilə qədər olan fəaliyyəti haqqında məlumat verilmir. Mərzuban dövlətin daxili işləri ilə nisbətən dinc şəraitdə məşğul olmuşdur. Deysəm əsir edilərək, həbsə alındıqdan, Dərbənd üsyanı yatırıldıqdan, daxili və xarici feodallar tabe edilərək vergi verməyə məcbur edildikdən sonra Mərzubana qarşı müqavimət göstərən və baş qaldıran başqa bir qüvvə qalmamışdı. Mərzubanı məğlub edən və Səmirəm qalasında həbsdə saxlayan Rey hakimi Rükəddövlə ilə barışıq əldə edilmişdi. Hətta Rükəddövlə Mərzubanın qızı ilə evlənərək onunla qohum olmuşdu.²⁴⁵

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, zahirdə Mərzubana qarşı baş qaldıran bir qüvvə qalmamışdı. Lakin onun öz sülaləsinə mənsub olan feodallar belə münasib vaxt və yaxud fürsət əldə etdikdə hakimiyyət uğrunda baş qaldırmağa hazır idilər. Belə bir münasib vaxt çox keçmədən gəlmişdi. İbn Miskəveyhin

---

²⁴¹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

²⁴² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 213.

²⁴³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 213.

²⁴⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 181.

²⁴⁵ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 50.

yazdığına görə, 346-cı ilin ramazan ayında (957-ci ilin dekabrında) Mərzuban öldü.²⁴⁶

Azərbaycanda yenidən feodal müharibələri alovlandı. Mərzubandan sonra onun oğlanları ilə qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda müharibə və çekişmələr başladı. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Mərzuban ölərkən hökmdarlığa qardaşı Vəhsudanın,²⁴⁷ gizləndə isə oğlu Cüstanın keçməsinə vəsiyyət etmişdi.²⁴⁸ Hətta o göstərmişdi ki, əgər Cüstan ölərsə, yerinə İbrahim, İbrahim ölərsə, onun da yerinə üçüncü oğlu Nasir keçməlidir.²⁴⁹ İbn Miskəveyh bu məsələnin təfərrüatına gedərək qeyd edir ki, dördüncü oğlu Keyxosrov kiçik olduğu üçün Mərzuban onun haqqında bir vəsiyyət etməmişdi. Mərzuban öz hakimiyyəti altında olan qala rəislərinə (qalabəylərinə) məxfi olaraq əmr etmişdi ki, onun ölümündən sonra qalaları ancaq oğlu Cüstanın hakimiyyətinə tabe etmək lazımdır.²⁵⁰ Mərzubanın vəsiyyətində göstərilmişdi ki, oğlanları öləndən sonra qalalar qardaşı Vəhsudana tabe olmalıdır. Qala rəislərinə Mərzuban tərəfindən bu haqda verilən gizli nişan Vəhsudana da bildirilmişdi.²⁵¹ Mərzuban ölən kimi Vəhsudan qala rəislərinə tabe olmağı əmr etdi. Onlar isə Mərzubanın məxfi əmrini ona bildirərək tabe olmadılar.²⁵²

Ara müharibələrinin başlanmasına digər bir hadisə də səbəb oldu. Mərzubanın ikinci oğlu İbrahim deyləmi feodallarından Valkin Xorşidin qızı ilə evlənmişdi. Vaxtilə Mərzuban onu həbs edib Ərdəbildə həbsdə saxlatdırırdı. Arvadının təhriki ilə İbrahim Ərdəbilə gedib Valkini həbsdən azad etdi.²⁵³ Vəhsudan qardaşı Mərzubanın ikibaşlı vəsiyyətindən, habelə İbrahimin Valkini həbsdən azad etməsindən narazı düşərək Ərdəbili tərk edib Taroma gedir. Bundan istifadə edən Cüstan hakimiyyəti əlinə alır, qardaşları İbrahim və Nasir ona tabe olurlar.²⁵⁴ Cüstan Əbu Abdullah Nəimini vəzir təyin edir. Ərdəbil yenə də dövlətin mərkəzi olur. Mərzuban dövründəki bütün hərbi rəislər ona tabe

²⁴⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 220; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 187.

²⁴⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 220-221.

²⁴⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 220-221.

²⁴⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 220-221.

²⁵⁰ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 44.

²⁵¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 221.

²⁵² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 221.

²⁵³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 221.

²⁵⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 221.

olurlar. Yalnız Ermənistana hakim təyin edilmiş Custan İbn Şarmazan ona tabe olmaqdan imtina edir. Custan ibn Şarmazan Ermənistanda müstəqil dövlət yaratmaq və Salarilərdən ayrılmaq xəyalına düşür. Vəhsudan Taroma getdikdən sonra hakimiyyəti ələ keçirən qardaşlar arasında nifaq salmağa, digər nüfuzlu feodalları onların üzərinə qaldırmağa, Custanın qoşun dəstələri içərisində narazılıq yaratmağa çalışır. Qoşun hissələri Custandan maaşlarının Atrırılmasını tələb edirlər. Beləliklə, Vəhsudan istəyinə nail olur. Custanın qoşun dəstələri içərisində narazılıq baş verir.²⁵⁵ İbn Miskəveyh yazır ki, Custan qoşununun möhkəmləndirilməsi məsələsi ilə məşğul olmurdu. O, Mərzubanın yaratdığı qayda-qanunları pozurdu. Dövlət işlərinə qadınlar cəlb edilmişdi.²⁵⁶ Urmu vilayəti Salarilər dövlətindən ayrılmışdı. Custan ibn Şarmazan Urmu qalasını möhkəmləndirərək müstəqil hökumət yaratmışdı. Tarom qalasında oturan Vəhsudan qardaşı uşaqları arasında iğtişaş yaradıb, onların hakimiyyətini parçalamağa çalışırdı.²⁵⁷

Bu zaman Custan vəzir Əbu Abdullah Nəimini təqsirləndirərək həbs edir. Bundan sonra Urmu hakimi Custan ibn Şarmazan öz katibinin²⁵⁸ təhriki ilə İbrahimi qardaşı Custandan ayıraraq, öz tərəfinə çəkməyə başlayır. Custan ibn Şarmazan o zaman Urmu vilayətində olan İbrahimplə əlaqəyə girir, ona külli miqdarda pul verəcəyini və qardaşı Custanı hakimiyyətdən salaraq, hökmdar olmaq üçün ona yardım edəcəyini vəd edir. İbrahim müşavirlərinin narazılığına baxmayaraq, Custanın təklifləri ilə razılaşır və onunla görüşmək üçün Urmuya gedir. İbrahim orada Custan ilə görüşərək qardaşı Custan əleyhinə mübarizə etməyi qərara alırlar.²⁵⁹ Onlar Urmudan Marağaya hərəkət edərək şəhəri tuturlar. Beləliklə, İbrahim açıqcasına öz qardaşının əleyhinə hərəkət edir. Custan bu zaman Bərdəyə getməli idi, lakin qardaşı İbrahimin hərəkətlərindən xəbər tutaraq Ərdəbilə qayıdır və Nəimini həbsdən azad edəcəyini Custan ibn

---

²⁵⁵ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 45.

²⁵⁶ İbn Miskəveyh. TİEA, səh. 46.

²⁵⁷ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 46.

²⁵⁸ Katib, Nəiminin kürəkəni idi.

²⁵⁹ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 46.

Şarmazana xəbər verir. Custan bu xəbəri eşidən kimi Urmuya yola düşür. İbrahim isə çarəsiz qalaraq Urmuya getməyə məcbur olur.

Custan ibn Şarmazan qardaşlar arasında gəzməyə və fürsətdən istifadə edərək Urmu qalasını möhkəmlətməyə, qoşun, silah və ərzaq toplamağa başlayır.²⁶⁰ Custanın bu hərəkətlərindən İbrahim və qardaşı Custan şübhələnməyə başlayırlar. Bundan sonra onlar barışaraq, Urmuya hərəkət edirlər.²⁶¹ Ərdəbildə həbsdə olan Nəimi isə oradan qaçaraq Muğana gəlir.

Bu zaman qəribə bir hadisə də baş verir. 349(960)-cu ildə İsaq ibn İsaq əl-Müktəfi Billah adlı birisi özünü əl-Müstəcir Billah adlandıraraq, əhalini “peyğəmbər ailəsindən olan Əl-Mürtaziyə itaət etməyə, şər ilə mübarizə edərək, xeyir dalınca qaçmağa” çağırırdı.²⁶² Müstəcir Billah əvvəl Ermənistana, sonra Gilana gedərək orada sufi təriqəti tərəfdarlarından və qara bayraqlılardan ona yardım etmələrini xahiş etdi.²⁶³ Müstəcir Billah Gilanda sufi təriqətinə mənsub olanlar içərisində özünə tərəfdarlar tapa bildi. Bu zaman Muğanda olan Nəimi Müstəcir Billahla əlaqəyə girərək, onu xəlifəliyə şirnikdirdi və ona lazım olan qoşunu toplamağı vəd etdi. Onun fikrincə, Azərbaycanı işğal etdikdən, burada möhkəmləndikdən və hərbi hazırlıq işi gördükdən, yəni ordu və pul topladıqdan sonra İraqa hücum edib Bağdadı ələ keçirmək mümkün idi. Beləliklə, Nəimi öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün onu xəlifəliyə şirnikdirirdi. Göstərilən planı həyata keçirmək məqsədilə Müstəcir Billah Gilandan topladığı 300 nəfər deyləmilərlə Azərbaycana hərəkət etdi. Nəimi və Urmu hakimi Custan ibn Şarmazan onunla birləşdilər və bir neçə şəhəri tutdular. Yalançı xəlifə Custan ibn Şarmazanı qoşunların komandanı təyin edir.

Azərbaycanda yeni düşmən qüvvələrin meydana gəlməsindən xəbər tutan Salarilər Custan və Müstəcir Billah üzərinə hərəkət edirlər. Müharibə başlanan kimi Custan ibn Şarmazanın qoşunları qaçmağa üz qoyur. O özü də Urmuya qaçır, “xəlifə” əsir düşür.²⁶⁴ İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Salarilər yalançı

²⁶⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 237.

²⁶¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 237.

²⁶² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 235.

²⁶³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 234-235.

²⁶⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 238-239.

xəlifənin tutulub öldürülməsi haqqında Bağdada yazmışdılar.²⁶⁵ Digər bir məlumatda isə Müstəcir Billahın həbsdə ikən ölməsi barədə məlumat verilir.²⁶⁶

Yalançı xəlifə Azərbaycanda məğlubiyyətə uğradıqdan sonra da burada feodal müharibələri sakitləşmədi. Vəhsudan qardaşı oğlanları arasında təfriqə salmağa nail olur, İbrahimi Custan və Nasirdən ayırmaq məqsədilə öz yanına dəvət edərək ona hörmət göstərir və çoxlu hədiyyələr verir. Vəhsudan eyni zamanda Nasirə məktub yazaraq onu da özünə cəlb edir. Nasir əmisinin şirin vədlərinə inanaraq, qardaşı Custanı tərk edib Muğana gəlir. Custanın vəziyyəti daha da ağırlaşır, böyük maliyyə çətinlikləri əmələ gəlir. Qoşun hissələrini saxlamaq mümkün olmur. Qoşunlarının əksəriyyəti onu tərk edərək dəstə-dəstə Muğana, Nasirin yanına gedirlər. Nasir Muğanda mökkəmlənərək Ərdəbilə hərəkət edib şəhəri tutur, qardaşı Custanı isə oradan getməyə məcbur edir. Custan özünü müdafiə etmək üçün Nir²⁶⁷ qalasına gedir.²⁶⁸

Beləliklə, hakimiyyətə Mərzubanın üçüncü oğlu Nasir keçir. Nasir Ərdəbili ələ keçirdikdən sonra onun qoşun dəstələrində olan kürdlər və deyləmilər icrası mümkün olmayan bir sıra tələblər irəli sürürlər. Əmisi Vəhsudan isə bu işdə ona heç bir yardım etmir. Nasir Vəhsudanın onu aldatdığını anlayır. Baş hakimiyyəti əldə saxlaya bilməyəcəyini gördükdə, qardaşı Custanın yanına getməyi və onu yenidən hakimiyyətə qaytarmağı qərara alır.²⁶⁹ Nasirin dəvəti ilə Custan sığındığı Nir qalasından Ərdəbilə gəlir və yenidən hakimiyyəti öz əlinə alır. Lakin onların vəziyyəti heç də yaxşılaşmır.

Salarilər dövlətinə üz vermiş böhran getdikcə şiddətlənir. Dövlətin maliyyə vəziyyəti xeyli ağırlaşır. Mərzuban dövründə Salarilər dövlətinə tabe olub vergi verən feodallar, onlara vergi verməkdən imtina edir və müstəqil olmağa çalışırlar. İbn Miskəveyhin göstərdiyi kimi, “kənarlarda çoxlu mütəqəlliblər əmələ gəlir”.²⁷⁰ Beləliklə, Salarilər dövlətində daxili müharibə, hakim sülalə

²⁶⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 238-239.

²⁶⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 238-239.

²⁶⁷ Nir qalası Ərdəbilin altı fərsəngliyindədir, indi ora Nir kəndi adlanır.

²⁶⁸ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 48.

²⁶⁹ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 48.

²⁷⁰ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 48-49.

içerisində gedən mübarizə və çəkişmələr nəticəsində mərkəzi dövlət zəifləyir, şiddətli parçalanma əmələ gəlir.

Custan və Nasir əmiləri Vəhsudandan yardım almaq məqsədilə onun yalançı vədlərinə və andına aldanaraq, anaları ilə onun yanına Taroma gedirlər. Vəhsudan onları xaincəsinə həbs edir, qoşunlarını oğlu İsmayla verib Şəmيران qalasına göndərir.²⁷¹ Əbülqasim Şarmazan ibn Mişakini isə qoşun, pul və sair şeylərlə təchiz edib, Ərdəbili ələ keçirmək üçün göndərir.²⁷²

Azərbaycanda bu hadisələr baş verdiyi zaman Salar İbrahim Ermənistanda idi. İbrahim hakimiyyəti ələ keçirmək, əmisi Vəhsudandan qisas almaq, qardaşlarını və anasını həbsdən azad etmək məqsədilə qoşun toplamağa başlamışdı. Aldığı məlumata görə, Vəhsudan onun qardaşları və anası ilə çox pis rəftar edirdi. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Vəhsudan İbrahimin hazırlandığını eşitdiyi zaman Custanı, Nasiri və onların anasını həbsdə öldürür.²⁷³ İbrahimin üzərinə hücum etmək üçün Custan ibn Şarmazana sərəncam verir.²⁷⁴ O, lazımı vəsait və yardım aldıqdan sonra İbrahimin üzərinə hücum edir. Vəhsudanın əmri ilə oğlu İsmayıl da İbrahimə qarşı hücum edir. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Vəhsudan Əhər hakimi Custan ibn Rəvvada kömək göndərərək, onun da İbrahimə qarşı hücum etməsini təklif edir.²⁷⁵ Custan ibn Rəvvad öz qoşun dəstələri ilə İbrahimin üstünə hücum edir. Bütün bu qoşunların hücumuna müqavimət göstərə bilməyən Salar İbrahim yenə də Ermənistana qaçmalı olur. Custan ibn Şarmazan onun qoşunlarını öz ixtiyarına keçirir və hakimiyyəti altında olan Marağanı tutaraq Urmu ilə birləşdirir.²⁷⁶ İbn əl-Əsir yazdığına görə, Custan ibn Şarmazan Ermənistanı da ələ keçirir.²⁷⁷

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Salar İbrahim Ermənistanda ikən düşmənləri ilə Azərbaycan uğrunda edəcəyi müharibəyə ciddi surətdə hazırlıq işləri görürdü. O, kürd tayfalarından qoşun toplayaraq erməni feodalları ilə saziş

²⁷¹ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 106.

²⁷² İbn Miskəveyh. TİEA səh. 49.

²⁷³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 239.

²⁷⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 191.

²⁷⁵ İbn Miskəveyh. TİEA səh. 49.

²⁷⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 239-240.

²⁷⁷ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 191.

əldə etdi. Custan ibn Şarmazan ilə əlaqəsini yaxşılaşdırdı. Qoşunda xüsusi könüllü hissələr yaratdı və öz fərmanı ilə hərbi vəzifələrə adamlar təyin etdi. Beləliklə, İbrahim hərbi cəhətdən möhkəmləndirilmiş yeni qoşun dəstələri toplayaraq, Azərbaycana hərəkət etdi və Ərdəbil şəhərini tutdu. Ərdəbil hakimi İbn Mişaki Vəhsudanın yanına qaçdı.

Bu zaman Vəhsudanın oğlu İsmayıl ölmüşdü. İbrahim Ərdəbili tutduqdan sonra Taroma - Vəhsudanın üzərinə hücum edir. Vəhsudan İbrahimə müqavimət göstərə bilməyib qaçır. İbrahim Taromu tutur. Vəhsudandan qisas almaq məqsədilə onun bütün əmlakını dağıdır, adamlarını qırır və ölkəsini talan edərək özünə tabe edir.²⁷⁸

Beləliklə, İbrahim Vəhsudandan öz qisasını aldıqdan sonra Azərbaycana qayıdıb Salarilər dövlətini yenidən bərpa edərək öz hakimiyyətini möhkəmlədir. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, 350 (961 - 962)-ci ildə sultan sarayından²⁷⁹ Salar İbrahimə fəxri paltar göndərildi və Azərbaycan Salarilər dövlətinin hakimi olaraq təsdiq edildi.²⁸⁰ 350 (961-962)-ci ildən 355 (966)-ci ilə qədər keçən beş il ərzində İbrahimin fəaliyyəti və Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında ilk mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. Buna əsasən müəyyən etmək olar ki, bu müddət ərzində Azərbaycanda əhali nisbətən dinc şəraitdə yaşamış, İbrahim isə dövlətin daxili işləri ilə məşğul olmuşdur.

Keçən müddət ərzində İbrahimin hücumundan Deyləmistana qaçan Vəhsudan və ibn Mişaki orada qoşun dəstələri toplayıb yaxşı təlim keçdikdən sonra Taroma qayıtdılar və oranı tutdular. Bununla kifayətlənməyib Azərbaycana hücum etmək üçün hazırlıq gördülər. Vəhsudan mükəmməl hazırlıqdan sonra İbn Mişakinin rəhbərliyi altında Azərbaycana qoşun göndərdi. İbrahim İbn Mişakini qarşıladı və müharibəyə başladı. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, bu müharibə 355 (965 - 966)-ci²⁸¹ ildə baş vermişdi.²⁸² Müharibənin əvvəllərində İbrahimin qoşunları yaxşı vuruşur və bəzi

²⁷⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 239-240.

²⁷⁹ Bağdaddan.

²⁸⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 241.

²⁸¹ Hicri 355-ci il miladi 965-ci ilin dekabr ayının 28-dən başlayır.

²⁸² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 291.

müvəffəqiyyətlər əldə edirdilər. Lakin döyüşlərin birində İbrahim bərk yaralandığına görə qoşunları məğlubiyyətə uğrayır. O, müharibə meydanından tək-cə çıxaraq, yaralı halda Reyə, Rükəddövlənin yanına qaçır. Vəhsudanın qoşunları onu təqib edirlərsə də, lakin çata bilmirlər. Vəhsudan və İbn Mişaki Azərbaycanda yenidən hakimiyyəti ələ alırlar.

İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Rükəddövlə İbrahimi çox hörmətlə qarşılayır.²⁸³ Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rükəddövlə İbrahimlə qohum idi, o, İbrahimin bacısı ilə evlənmişdi. Hətta İbrahimin bacısından onun Əbül Abbas adlı bir oğlu da var idi. Rükəddövlə Reyə ağır vəziyyətdə qaçıb gələn Azərbaycan hakimi İbrahimə külli miqdarda hədiyyələr verir. İbn Miskəveyh yazır ki, “mən 355 (965 - 966)-ci ildə Reydə olduğum zaman Rükəddövlə İbrahimə hədiyyələr verdi. Mən bir neçə nəzarətçi ilə hakim sarayının yanına gedib bu töhfələri gördüm... Belə töhfələr ancaq hökmdar saraylarında ola bilər”.²⁸⁴ İbn Miskəveyh şahidi olduğu bu hadisəni, yəni İbrahimə verilən hədiyyələri belə təsvir edir: “Hədiyyələri xüsusi sandıqlarda, mücrülərdə, boxçalarda, paltarları isə yüz nəfər adam öz başlarında aparırdı. Sonra otuz nəfər adam xüsusi mücrülərdə və gümüş qablarda qiymətli şeylərin hədiyyəsini aparırdılar.

Bunların dalınca pul sandıqlarını və mücrüləri gətirirdilər. Qızıl kisələrini adamlar çiyinlərində, dirhəm sandıqlarını əlli adam, qırmızı ipək parçadan tikilmiş dinar olan kisələri isə iyirmi adam aparırdı. Qızıl ilə gümüşü, yəni dinar ilə dirhəmi bir-birindən fərqləndirmək üçün dinar qırmızı ipək parçadan, dirhəm isə ağ parçadan tikilmiş kisələrdə aparılırdı.

Bundan sonra yorğan-döşək və ev şeyləri gəlirdi. Ev şeyləri ilə yüklənmiş qatırlar çox idi, onları saymaq mümkün olmadı. Sonra minik atları gəlirdi. Bunların yəhər-əsbabları qızıl və gümüşdən düzəldilmişdi. Bunların dalınca bəzədilmiş dəvələrdə çadırlar, habelə zol-zol parçadan tikilmiş hərbi çadırlar aparılırdı”.²⁸⁵

²⁸³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 291.

²⁸⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 289.

²⁸⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 289-290.

İbn Miskəveyh İbrahimə verilən hədiyyənin çox zəngin olmasından təəccüblənərək yazır: “Mən ömrümdə eyni vaxtda başqa bir adama bu qədər çox töhfə verildiyini görməmişdim”.²⁸⁶

Rüknəddövlə yuxarıda göstərilən hədiyyələrdən başqa, İbrahimi Azərbaycana göndərmək üçün xüsusi hazırlıq gördü. Deyləmilərdən və sair tayfalardan ibarət qoşun topladı. Həmin qoşunları mükəmməl hərbi hazırlıqdan sonra öz vəziri və katibi ustad ər-Rəis ibn Amidin başçılığı altında 355 (965)-ci ildə İbrahimplə Azərbaycana yola saldı.²⁸⁷ İbn Amid və İbrahim Azərbaycana hərəkət edərək oranı tutdular. İbn Amid İbrahimplə Urmu hakimi Custan ibn Şarmazanı barışdırır, Custan bundan sonra İbrahimə tabe olur.

Beləliklə, Rey hakimi Rüknəddövlənin yardımı və bilavasitə hərbi müdaxiləsi sayəsində Azərbaycanda Salarilər dövləti yenidən bərpa edilir. İbrahim Azərbaycanda hakimiyyətini möhkəmlətməyə başlayır.²⁸⁸ İbn Amid isə öz vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra, yəni Azərbaycanda İbrahimin hakimiyyətini bərpa etdikdən sonra Rüknəddövlənin icazəsi ilə Reyə qayıdır. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, İbn Amid Azərbaycanı tutduqdan sonra onun zəngin sərvətlərini görərək bu ölkəni işğal altında saxlamaq, İbrahimi hakimiyyətdən kənar edərək, buradan külli miqdarda mədaxil əldə etmək fikrində idi. Lakin Rüknəddövlə buna razılıq vermədiyi üçün o, Azərbaycandan geri qayıtmağa məcbur olmuşdu.

İbrahim Salarilər dövlətini yenidən bərpa etməsinə baxmayaraq, onu əvvəlki səviyyəsinə qaldıra bilmədi. Mərzubanın hakimiyyəti dövründə Salarilər dövlətinə tabe edilərək vergi verməyə məcbur edilən yerli və qonşu ölkə hakimləri Atrıq özlərini müstəqil hesab edərək İbrahimə tabe olmaqdan boyun qaçırırdılar. Mərzuban dövründə asılı vəziyyətə salınmış Şirvanşah Məzyədilər Salarilərə vergi verməkdən imtina etmişdilər. Ona görə də Salar İbrahim 357 (967-968)-ci ildə Şirvana hücum edərək, Şirvanşahdan atası Mərzubanın dövründə olduğu kimi xərac verməsini tələb edir.

²⁸⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 289-290.

²⁸⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 292.

²⁸⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 292.

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində göstərilir ki, Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədlə (956-981) saziş bağladı və ondan pul aldı.²⁸⁹ Lakin Dərbənd əmiri Əhməd ibn Əbdülməlik İbrahimlə görüşməkdən imtina etdi və Məsqət sahillərində İbrahimin gəmilərinə hücum edərək qoşunlarına tələfat verdi.²⁹⁰

Beləliklə, aydın olur ki, Salar İbrahim Şirvanşahdan müəyyən miqdarda pul aldıqdan sonra Ərdəbilə qayıdır, Şirvanşah isə ondan asılı vəziyyətə düşür.

971-ci ildən Gəncə vilayəti də Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxır. Salarilərin Gəncədəki əmiri Şəddadilər tərəfindən qəflətən həbs edilir və şəhər Şəddadilər dövlətinə tabe olur. Azərbaycanda yeni bir feodal dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxmış olur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan hökmdarı İbrahim Şəddadilərə müqavimət göstərmək üçün Gəncəyə qoşun göndərir. Onlar Gəncəni mühasirə edərək Şəddadilərlə vuruşurlar. Lakin qələbə əldə edə bilməyən İbrahimin qoşunları Şəddadilərlə sülh sazişi bağlayaraq Ərdəbilə qayıdır.²⁹¹

Beləliklə, İbrahim Şəddadilərlə müharibə meydanında məğlubiyyətə uğrayaraq Gəncə vilayətindən əl çəkməyə məcbur olur. Şəddadilər Arranın bir hissəsini, habelə Salarilərə tabe olan Ermənistan torpaqlarının müəyyən hissəsini ələ keçirirlər. Salarilər dövlətinin ərazisi kiçilir. Bundan başqa, Əhər və Qaradağ vilayətlərində Rəvvadilər müstəqil olmağa çalışırdılar. Hətta onlar hələ Mərzuban həbsdə olduğu zaman fürsətdən istifadə edərək müstəqil olmuşdular. Lakin Mərzuban həbsdən azad olduqdan sonra Rəvvadilər yenə də Salarilər dövlətinə tabe edilmişdi. İbrahimin dövründə isə onlar müstəqil olmaq üçün mübarizə aparırdılar.²⁹²

İbrahim feodalları özünə tabe etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər də görürdü. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, o, müstəqil olmağa çalışan bir neçə feodalı özünə tabe edərək onlara iqta adı ilə torpaq paylanması haqqında fərman

²⁸⁹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-bab və Şirvan” fəslı, səh.6.

²⁹⁰ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-bab və Şirvan” fəslı, səh. 18-19.

²⁹¹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Şəddadilər” fəslı, səh. 9-10.

²⁹² Bax: M.X.Şərifli. Rəvvadilər dövləti haqqında. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XI cild, 1957, səh. 28-44.

vermişdi.²⁹³ Lakin feodalizmin pərakəndəlik qaydalarına meyl göstərən, tabelikdən çıxaraq müstəqil olmağa və başqalarını tabe etməyə çalışan feodal hakimlər çox idi. Hətta öz ağasından iqta almış feodal tezliklə başqa bir hakim feodaldan yardım və istənilən qüvvə aldığı zaman öz hakimini tərk edərək ondan üz döndərir, başqasına tabe olur və ya müstəqil olmağa çalışırdı.

Yuxarıdakı tarixi hadisələri bunlara canlı dəlil göstərmək olar. Xüsusilə, mərkəzi dövlət zəiflədiyi zaman mərkəzdən qaçmaq və müstəqil olmaq meylləri çox güclənirdi. Bu isə, istər-istəməz daxili müharibələrə səbəb olurdu. Feodallar arasında hakimiyyət üstə gedən müharibələr ölkədə təsərrüfatı pozur, əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına mane olurdu. İbrahimin hakimiyyəti dövründə Salarilər dövləti də feodalizmə xas olan bu səbəblər nəticəsində iqtisadi, maliyyə, siyasi və hərbi cəhətdən zəifləməyə başlamışdı.

İbrahimin hakimiyyəti dövründə Salarilər dövlətinin mədaxili, yəni vergilərdən əldə edilən illik gəlir çox azalmışdı. O zaman Azərbaycanda baş verən vəziyyət, ölkənin zənginliyi, toplanması mümkün olan vergilər və sair məsələlər haqqında Ustad ər-Rəis ibn Amidin Rükəddövləyə göndərdiyi məktubda məlumat verilir. Hər cəhətdən çox maraqlı və qiymətli olan bu sənəd haqqında İbn Miskəveyh məlumat verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rükəddövlə 966-cı ildə İbrahimi öz vəziri İbn Amid ilə Azərbaycana göndərmişdi. İbn Amid Azərbaycanı tutaraq İbrahimin hakimiyyətini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanı, onun sərvət və imkanlarını öyrənərək Rükəddövləyə məlumat vermişdir. Haqqında bəhs etdiyimiz sənəddəki məlumatdan müəyyən etmək olar ki, İbn Amid öz dövrünün bacarıqlı vəzir və katiblərindən biri idi. Onu dövlət xadimi və öz dövrünün maliyyə işini yaxşı bilən bir şəxs kimi qiymətləndirmək olar. Şübhə yoxdur ki, buna görə də onun vergilər haqqında verdiyi məlumatın dürüst olacağına inanmaq mümkündür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İbrahimi hakimiyyətdən kənar edərək Azərbaycanı ələ keçirmək haqqında İbn Amidin təklifi Rükəddövlə tərəfindən qəbul edilməmişdi. Ona görə də İbn Amid İbrahimin

---

²⁹³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 291.

Azərbaycanda hakimiyyəti yenidən ələ keçirməsinə yardım etdikdən sonra Reyə qayıtmışdı.

İbn Miskəveyh yuxarıda göstərilən sənədə əsasən, İbn Amidin dili ilə göstərir ki, Azərbaycanın torpaqları çox məhsuldardır. Onun suyu çox, məhsulu boldur. Məhsulu və gəliri bol olan Azərbaycandan çox yaxşı istifadə etmək olar.²⁹⁴ Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycanın gəliri təqribən Rükəddövlənin mədaxilinə bərabərdir. Lakin İbrahimin buradan topladığı mədaxil Rükəddövlənin mədaxilinə nisbətən çox azdır. İbn Miskəveyh Azərbaycandan az mədaxil toplanmasının başlıca səbəbini ölkənin pis idarə olunması, mədaxilə yaxşı qayğı göstərilməməsi ilə izah edir.²⁹⁵ İbn Miskəveyh bu fikri daha da aydınlaşdıraraq hakimlərin oyunbazlıq, sərxoşluq və eyş-işrətlə məşğul olduqlarını və bu acgöz hakimlərin ölkəni pis idarə etdiklərini göstərir. Müəllif xüsusilə kürd əmirlərinin pis rəftarını və Azərbaycanın sərvətlərini dağıtdıqlarını, ölkəni qarət etdiklərini qeyd edir.²⁹⁶ İbn Miskəveyh vəzirin dili ilə İbrahimdən narazılıq edir. Onun yaxşı hökmdar olmadığını göstərir. O qeyd edir ki, İbn Amidin fikrinə görə, əgər İbrahim Azərbaycanı buraxıb gedərsə, əvvəldə olan vəziyyət yenə də təkrar olacaq. İbrahimin əleyhinə qiyam qalxacaq, onu əvvəl Ərdəbil şəhərindən, sonra da ölkədən qovacaqlar və ya da öldürəcəklər.²⁹⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, İbrahim haqqında verilən məlumat doğrudan da inandırıcı olub, onun atası Mərzubanın hökmdarlıq səviyyəsinə qalxa bilmədiyini göstərir. Lakin bu məlumatdan digər bir həqiqət aydın olur ki, İbn Amidin Azərbaycanı işğal etdikdən sonra məqsədi Büveyhi Rükəddövlənin dövlətinin tərkibinə qataraq, buradan külli miqdarda vergi toplamaq və mədaxil əldə etməkdən ibarət idi. O, İbrahimi pisləməklə hakimiyyətdən kənar edilməsini və Azərbaycanı işğal edərək, buradan külli miqdarda vergi toplamaq mümkün olduğunu Rükəddövləyə yazmışdı.²⁹⁸ Lakin Rükəddövlə İbrahimlə

---

²⁹⁴ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

²⁹⁵ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

²⁹⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

²⁹⁷ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294; İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 205.

²⁹⁸ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

qohum olduğu üçün vəzirin təklifini qəbul etməyib İbrahimi öz hakimiyyətində bərpa edərək geri qayıtmasını ona təklif etmişdi.

İbn Amidin Rükəddövləyə göndərdiyi məktubda İbrahimin Azərbaycandan topladığı illik verginin məbləği və gələcəkdə toplanması mümkün olan vergilərin miqdarı haqqındakı məlumat çox qiymətlidir. İbn Amid İbrahimin Azərbaycandan ildə iki milyon dirhəmdən az vergi topladığını göstərir.²⁹⁹ Əgər Salarilər dövlətinin İbrahimin hakimiyyəti dövründəki illik mədaxilini onun atası Mərzubanın dövründəki mədaxillə müqayisə etsək, çox böyük bir fərq olduğunu və xəzinənin mədaxilinin azaldığını müşahidə etmək olar. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Salarilər dövləti Mərzubanın hakimiyyəti dövründə vergilərdən topladığı mədaxil 20 milyon dirhəm olduğu halda, İbrahimin dövründə bu mədaxil iki milyon dirhəmə enmişdi.³⁰⁰ Beləliklə, Salarilər dövlətinin mədaxili İbrahimin hakimiyyəti dövründə on dəfə azalmışdı.

İbn Amidin Azərbaycandan Rükəddövləyə yazdığı məktubda başqa bir məsələ də nəzəri cəlb edir. İbn Amid Azərbaycanda olduğu zaman onun sərvətlərini və burdan vergi toplanması imkanını öyrənərək Rükəddövləyə yazırdı ki, Azərbaycandan ildə əlli milyon dirhəm məbləğində vergi toplamaq mümkündür.³⁰¹ İbn Miskəveyh bu məlumata əlavə olaraq qeyd edir ki, vəzir Rükəddövləyə göstərdiyi məbləğdən daha Atrıq vergi toplamaq imkanında olduğunu güman edirdi. Lakin ona nəzərdə tutulduğundan daha az miqdar məbləğ göstərmişdi.³⁰² İbn Amidin məktubunda göstərilirdi ki, Azərbaycandan toplanması nəzərdə tutulan məbləğdən, yəni əlli milyon dirhəmdən bir də kürd və deyləmi sülalələrinin zəbt etdiyi torpaqlardan alınan məbləği və becərilməyərək qayğı göstərilməyən torpaqların vergisini çıxmaq lazımdır. Müvəqqəti olsa da hakimiyyət başına keçən sülalə üzvləri tərəfindən zəbt edilən və habelə becərilməyən torpaqlardan vergi toplamaq mümkün deyildir.

²⁹⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294. Bu məbləğ 300000 manat qızıl pula bərabərdir.

³⁰⁰ Qızıl pulla 3 milyon manata bərabər olan bu məbləğ 300 min manata enmişdir.

³⁰¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294. Bu məlumatdan aydın olur ki, İbn Miskəveyh vəzir İbn Amid ilə Azərbaycana gəlmişdir. Lakin İbn Miskəveyh bunu açıq surətdə yazmamışdır.

³⁰² İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

Beləliklə, aydın olur ki, kürd və deyləmi feodalları Azərbaycanda hakimiyyəti müvəqqəti olaraq ələ keçirdikləri zaman sahib olduqları torpaqlar üçün vergi vermirdilər. Bundan başqa, feodal ara müharibələri dövründə bir sıra torpaqlar becərilməmiş qalmışdı. Lakin bu məlumatdan Azərbaycanın zəngin, məhsuldar və sərvətli bir ölkə olduğu, eyni zamanda İbrahimin hakimiyyəti dövründə Salarilər dövlətinin zəiflədiyi və ara müharibələrinin gücləndiyi aşkar olur.

Tarixi mənbələrdə Salarilər dövlətinin sonu, xüsusilə Salar İbrahimin hakimiyyətinin son illəri, Salarilər dövlətinin dağılması, onun konkret səbəbləri və sair məsələlər haqqında istənilən məlumata təsadüf edilmir. Lakin İbn Miskəveyh, İbn əl-Əsir və müasir erməni müəllifi Asoğikin əsərlərində verilən məlumatdan bəzi nəticələr çıxarmaq və mülahizə yürütmək mümkün olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İbn Miskəveyhin məlumatına görə, Rükəddövlənin vəziri İbn Amid 355 (965 - 966)-ci ildə Azərbaycanı İbrahimin düşmənlərindən azad edib, hakimiyyətini Azərbaycanda bərpa etdikdən sonra Reyə qayıtmışdı. Bundan sonra İbn Miskəveyh Salarilər dövləti haqqında məlumat vermir. Lakin o, yalnız bir yerdə göstərir ki, biz İbrahimi öz yerində bərpa edərək oradan qayıtdıqdan sonra onun şəhərlərinə tamah saldılar və tutdular. İbrahimin özünü isə əsir alıb qalaların birində həbs etdilər. İbn Miskəveyh qeyd edir ki, əgər Allah imkan verərsə, bunu xatırladarıq.³⁰³

Məlum olduğu kimi, İbn Miskəveyh “Təcarib əl-ümmam” əsərini 369 (979 - 980)-cu ilin hadisələri ilə bitirmişdir. Lakin o öz əsərində vəd etdiyi bu məsələyə bir daha qayıtmamışdır. Yəqin etmək olar ki, 369-cu ildə İbrahim yaşamış və hakimiyyət başında olmuşdur. Bundan sonrakı illərdə o, əsir düşdüyündən və İbn Miskəveyh bu illərin hadisələrini təsvir etmədiyindən, Salarilər dövlətinin 369-cu ildən sonrakı fəaliyyəti haqqında məlumat yoxdur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İbn əl-Əsir “Tarix əl-Kamil” əsərinin VIII cildində “Mərzuban oğlu İbrahimin Azərbaycana qayıtması” başlığı altında verdiyi məlumatın sonunda İbn Amidin Azərbaycandan qayıtdıqdan sonra

---

³⁰³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

Rüknəddövləyə İbrahimin Azərbaycanı əldə saxlaya bilməyəcəyini, onu itirəcəyini bildirdiyini qeyd edir. Həqiqətən də, belə oldu. “İbrahimi tutdular və həbsə saldılar”, - deyə yazan İbn əl-Əsir də özündən əvvəlki müəllif kimi bu hadisə haqqında bəhs edəcəyini vəd edir.³⁰⁴ Lakin İbn Miskəveyh bu məsələ haqqında bir daha bəhs etmədiyi üçün ondan iqtibas edən İbn əl-Əsir də vəd etməsinə baxmayaraq, bu məsələ haqqında sonralar heç bir məlumat verə bilmir.

Beləliklə, Salarilər dövlətinin sonu, İbrahimin hansı ildə və kimin tərəfindən tutularaq həbs edilməsi haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Lakin İbn Miskəveyhin yuxarıdakı məlumatından müəyyən etmək olar ki, İbrahim Azərbaycanda hakimiyyətini bərpa etdikdən və İbn Amid Reyə getdikdən sonra Azərbaycan feodalları arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmə və müharibələr başlanmış, hələ çoxdan müstəqil olmağa çalışan güclü feodallardan biri tərəfindən məğlub edilərək həbsə alınmışdır. Azərbaycanda sonrakı hadisələrin gedişindən müəyyən etmək olur ki, İbrahimi həbs edərək Salarilər dövlətinə son qoymuş feodal hakim Rəvvadilər nəslindən olan, Əhər və Təbriz hakimi Əbülheyca olmuşdur.³⁰⁵ Rəvvadilər sülaləsinin yenidən hakimiyyət başına gəlməsilə əlaqədar olaraq Salarilər sülaləsinin hakimiyyəti bitmişdir. Salarilər sülaləsinin İbrahimdən sonrakı nümayəndələri haqqında tarixi mənbələrdə mükəmməl və müntəzəm məlumat yoxdur. Lakin bu sahədə ciddi tədqiqat işi aparan Kəsrəvi Təbrizi Salarilərin son nümayəndələri haqqında bəzi məlumat toplaya bilmişdir.³⁰⁶

XI əsrin erməni tarixçilərindən Stepanos Taronski Asoğik özünün “Ümumi tarix” əsərində Ani hakimi Aşot Abas oğlunun 367 (977 - 978)-ci ildə ölümündən sonra onun yerinə keçən oğlu Sumbatın əmisi, Qars hakimi Muşeq ilə düşmənçiliyindən bəhs edərkən, Salar nəvəsi Əbülheyca haqqında məlumat verir. Bu məlumatdan aydın olur ki, İbrahimi əsir tutan və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirən Rəvvadi Əbülheycadan başqa, Salar İbrahimin oğlu Əbülheyca adlı başqa bir nəfər də var idi. Asoğik “Əmir Abil-Xocanın

³⁰⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 205.

³⁰⁵ Bax: M.X.Şərifli. Rəvvadilər dövləti haqqında. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XI cild, 1957, səh. 27-44.

³⁰⁶ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 121-126.

(Əbülheyca) Ermənistana gəlməsi, hakimiyyətinin sonu və boğulub öldürülməsi” sərlovhəsi altında belə yazır: “Muşeq həqiqətən Allahın qorxusunu unutdu, ətrafındakı yaramaz qadınlarla yaşamağa başladı. O, Deyləmistana adam göndərərək İran əmirlərindən Saların nəvəsi Abil-Xocanı (Əbülheycanı - *M.Ş*) köməyə çağırırdı. O, (təyin olunan vaxtda) gəlib çatmadı, lakin gec gəlsə də, Horomusi³⁰⁷ kilsəsinə od vurdu, 431 (982)-ci ildə Şoğakat kilsəsinin günbəzindən asılmış nəcat verən xaçı iplə yerə saldı. Allahın qəzəb odu alovlandı, divlər ona qələbə çaldılar (yəni o, dəli oldu). Qoxtan³⁰⁸ əmiri Əbu Taleb (Əbu Düləf – *M.Ş.*) ona hücum etdi, o, məğlub olaraq əsir düşdü. Dəbil və həmçinin başqa şəhərləri Əbu Düləfə təslim etdi. Bundan sonra o, ac və yoxsul halda özünün bütün ailəsi ilə Ermənistan və Gürcüstanı gəzir və deyirdi ki, bu fəlakət ona görə mənim başıma gəldi ki, xristian xacının düşməni oldum, buna görə də atamın ölkəsi əlimdən getdi. O, Yunan imperatoru olan Vasilinin (Şərqi Roma – Bizans imperatoru) sarayına gedib ondan kömək ala bilmədi və qayıtdığı vaxt Uxtik şəhərində³⁰⁹ öz xidmətçisinin əli ilə boğuldu”³¹⁰.

Asoğikin yazdığı bu parçadan bir neçə nəticə çıxarmaq olar. Hər şeydən əvvəl bu məlumatdan aydın olur ki, Əbülheyca İbrahimin oğlu idi, hələ İbrahim sağ ikən o, atasının hakimiyyəti altında olan Dəbil və onun ətrafında olan torpaqların hakimi təyin edilmişdi. İbrahim əsir düşdükdən sonra da Əbülheyca bu vilayətin hakimi olaraq qalmış və Asoğikin göstərdiyi kimi, yalnız Qoxtan hakimi Əbu Düləf³¹¹ ilə müharibədə məğlub olaraq hakimiyyəti əldən vermişdir. Asoğikin göstərdiyinə görə, Salar Əbülheyca erməni tarixi ilə 431-ci ilə qədər (hicri 371-ci ilin şəvval ayından 372-ci ilin³¹² şəvval ayına qədər) Dəbil hakimi olmuşdur. Kəsrəvi Təbrizinin bu tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq irəli sürdüyü mülahizəsinə görə, Azərbaycan hakimi İbrahim 370 (980 - 981)-ci və yaxud 371 (981 - 982)-ci ildə əsir düşərək hakimiyyətdən kənar edilmişdir.³¹³ Bunu da

³⁰⁷ Ani yaxınlığında məşhur kilsə.

³⁰⁸ İndiki Ordubad və Əylis ərazisində olmuşdur.

³⁰⁹ Qars yaxınlığında.

³¹⁰ Asoğik. Всеобщая история. Перевод с армянского, объяснения Н.Эмина. М., 1861, сәh. 131.

³¹¹ Naхçıvan hakimi.

³¹² 371 (30 mart 982) – 372 (19 mart 983)-ci ilə qədər.

³¹³ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, sәh. 123.

göstərmək lazımdır ki, İbrahimin oğlu Əbülheycanın Ermənistanda neçə il hakimiyyət sürməsi məlum deyildir. Hətta Asoğikin yuxarıda göstərilən məlumatından Əbu Düləflə Salar Əbülheycanın arasında olan müharibənin, onun hakimiyyəti altında olan Dəbil və sair şəhərlərin Əbu Düləf tərəfindən titilməsi tarixi məlum deyildir. Lakin Asoğikin məlumatından aydın olur ki, Əbu Düləf bu şəhərləri uzun müddət əlində saxlaya bilməmişdir. Rəvvadilər sülaləsindən olan Azərbaycan hakimi Əbülheyca Rəvvadi 377 (987-988)-ci ildə həmin şəhərləri Əbu Düləfdən almışdır.³¹⁴

Beləliklə, Salarilər sülaləsinin əlində olan axırıncı torpaqlar da Rəvvadilər tərəfindən tutulmuşdur. Hakimiyyət Salar Əbülheycanın əlindən çıxdıqdan sonra onun dəli olub Ermənistan və Gürcüstanda avara gəzməsinə, habelə Konstantinopola gedərək, Bizans imperatorundan kömək istəməsi məsələsinə Kəsrəvi Təbrizi şübhə ilə baxır. O, Əbülheyca Saların nə üçün Bağdad və Reyə, büveyhilərin yanına deyil, Bizans imperatorunun yanına getməsi sualını irəli sürür.³¹⁵ Şübhə yoxdur ki, əldə istənilən məlumat olmayınca, bu suala cavab vermək çətindir. Təəssüf etmək lazımdır ki, İbn Miskəveyh öz əsərini 369-cu ilin hadisələri ilə bitirməsinə baxmayaraq, müasiri olduğu bu hadisələri işıqlandırmamışdır.³¹⁶ Məhz buna görə də Əbülheyca Saların fəaliyyətinin sonu naməlum qalmışdır.³¹⁷ Əbülheycadan sonra Azərbaycanda hakimiyyət başında Salarilər sülaləsindən heç kəs qalmamışdır. Lakin Kəsrəvinin göstərdiyinə görə, ümumiyyətlə, Salarilər dövləti süqut etdikdən sonra onların nəslindən 4-5 nəfər qalmışdır.³¹⁸

Salarilərin Azərbaycanda hakimiyyəti dövründən zəmanəmizə qədər Azərbaycan maddi mədəniyyətinə aid müəyyən bir abidənin qalması məlum deyildir. Lakin Urmu şəhərinin ətrafında Salarilər dövründə çəkilən və

---

³¹⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 123.

³¹⁵ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 124.

³¹⁶ İbn Miskəvey XI əsrin 30-cu illərinə qədər yaşamışdır.

³¹⁷ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 124.

³¹⁸ Kəsrəvi Təbrizinin tədqiqatına görə, Salarilər dövləti süqut etdikdən sonra bu sülalədən Mərzubanın oğlu Keyxosrov, Custanın oğlu Manazər və Manazərin oğlu Fulad, habelə qızı və s. başqaları sağ qalmışlar. Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 124-125.

möhkəmləndirilən qala divarlarının və xəndəyin izləri zəmanəmizə qədər qalmışdır.³¹⁹

Salarilər hakimiyyəti dövründən zəmanəmizə qədər bir neçə sikkə pul nümunəsi də gəlib çatmışdır. Bu sikkə pulların nümunələri dünyanın bir sıra muzeylərində, o cümlədən, Sankt-Peterburq muzeylərində saxlanmaqdadır. A.Markovun “Müsəlman sikkə pullarının inventar kataloqu” kitabında Salari hakimləri dövründə zərb edilən pullardan bir neçəsi qeyd edilmişdir. 341 (952 - 953)-ci ildə Azərbaycanda Mərzuban ibn Məhəmmədin adına zərb edilmiş sikkə, 347 (958 - 959)-ci ildə Marağada və Ərdəbildə Custan və İbrahimin adlarına zərb edilmiş sikkələr, 355 (955 - 956)-ci ildə Ərdəbildə zərb edilmiş sikkə pulların nümunələri qeyd edilir.³²⁰

A.Markovun “Ermitajın inventar kataloqu”nun 4-cü əlavə hissəsində 351 (962)-ci ildə Bərdədə Vəhsudan və onun oğlu İsmayılın adına, habelə 354 (963)-cü ildə Ərdəbildə İbrahim ibn Mərzuban və vəzir Səid ibn Abdullahın adına zərb edilmiş sikkə nümunələri qeyd edilmişdir.³²¹ Bərdədə Vəhsudan və oğlu İsmayılın adına sikkə pulun zərb edilməsi, Mərzuban öldükdən sonra qardaşı Gilan hakimi Vəhsudanın Azərbaycanda müvəqqəti də olsa hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə izah edilməlidir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Vəhsudan Azərbaycanda hakimiyyəti yalnız ara müharibələri zamanı xaincəsinə ələ keçirmiş, lakin hakimiyyət başında uzun müddət qala bilməmişdir.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin numizmatika fondunda İbrahim ibn əl-Mərzuban və Vəhsudan əs-Salar adı yazılmış, 355 (965 - 966)-ci ildə Ərdəbildə zərb edilmiş gümüş dirhəm qeydə alınmışdır. Göstərilən sikkə pul nümunələri Salarilər dövründə Azərbaycanda müntəzəm olaraq Marağa, Ərdəbil və Bərdə zərbxanalarında sikkə zərb edildiyini isbat edir. A.Markovun kataloquna əsasən göstərmək olar ki, hələ 340 (951 - 952)-ci ildə Ərdəbildə Deysəm ibn İbrahimin

³¹⁹ Urmu ətrafındakı qala izləri və xəndək yeri 1941-ci və 1946-cı illərdə bizim tərəfimizdən şəxsən müşahidə edilmişdir. Burada bir qədər sonrakı dövrə aid olan Sekunbəd (Üç günbəz) adlanan abidə də mövcuddur.

³²⁰ А. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб, 1896, сәh. 305-306.

³²¹ А. Марков. Инвентарный каталог Эрмитажа , 4-е добавление, сәh. 977.

adına sikkə pullar zərb edilmişdir.³²² Bunların da nümunələri Azərbaycan Tarixi Muzeyinin numizmatika fondunda mövcuddur.

Salarilər dövləti haqqında göstərdiklərimizə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu dövlət Sacilərin axıncı əmiri Deysəmlə mübarizə şəraitində meydana gəlmiş, 941-ci ildən 981-ci ilə qədər təqribən 40 il hakimiyyətdə olmuşdur. Salarilərin mənşə etibarilə Azərbaycana qonşu olan Deyləm-Gilan vilayətindən olmalarına baxmayaraq, onların yaratdığı dövlət yerli xüsusiyyət daşımışdır. Bu dövlətin paytaxtı Sacilərin hakimiyyəti dövründə olduğu kimi, yenə də Ərdəbil şəhəri idi. Salarilərin dövlətinin quruluşu Sacilərin və Şirvanşah Məzyədilərin dövlət quruluşundan əsasən fərqlənmirdi. Salarilərin qoşun dəstələri əsasən maaşla saxlanılan süvari dəstələrdən və piyada hissələrdən ibarət idi. Onların Xəzər dənizində gəmiləri var idi.

Salarilər dövlətinə xidmət edən feodalları itaət altında saxlamaq üçün onlara iqta torpaqları da verirdilər. Ermənistan, Şərqi Gürcüstan, Sənariyə, Şəki hakimləri, habelə Şirvanşahlar Salarilər dövlətinə xərac verərək, onun vassallığını qəbul etmişdilər. Salarilər dövləti bütün Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi. Salar Mərzubanın hakimiyyəti yalnız Azərbaycanın cənub vilayətlərini deyil, eyni zamanda Qafqaz sıra dağlarına qədər, Arran və Şirvan torpaqlarını da əhatə edirdi.³²³ Moisey Kalankaytuklu rusların Bərdə səfəri ilə əlaqədar olaraq göstərir ki, “bu müddət ərzində ərəb xalqı zəiflədi, onun yeni gelemeki³²⁴ xalqı meydana çıxdı. Onların rəisi Salar Aqvaniyanı,³²⁵ İrani və Ermənistanı tutdu və öz hakimiyyəti altına aldı, o, Patrava³²⁶ gəldi, onu zəbt etdi”.³²⁷

İbn Havqəl, Salar Mərzubanın yaratdığı dövlətin əhatə etdiyi ölkələrdən və bu dövlətin sərhədlərindən bəhs edərək yazır: “Bu ölkələri şərqdən Cibal və Deyləm, həmçinin Xəzər dənizinin qərb hissəsi, qərbdən Ermənistan və allanların hüduqları və Cəzirənin (Mesopotamiya ərazisinin) bir hissəsi, şimaldan allanlar və Qafqaz dağları, cənubdan İraq hüduqları və Cəzirənin şərq

³²² А. Марков. Инвентарный каталог Эрмитажа, 4-е добавление, сәh. 304.

³²³ V.Minorski. Qafqaz tarixinə aid etüdlər, сәh. 114.

³²⁴ Deyləm.

³²⁵ Albaniya, Arran.

³²⁷ Moisey Каганкатвацци. История Агван, сәh. 275.

hissəsi əhatə edir”.³²⁸ Əhməd Kəsrəvi İbn Havqəlin göstərdiklərini təsdiq edərək, Salarilər dövlətinin şimal sərhədlərinin Dərbəndə qədər çatdığını qeyd edir.³²⁹ İbn Havqəlin verdiyi bu məlumatdan aydın olur ki, Salarilər dövlətinin sərhədi Qafqaz sıra dağlarından İraq və Mesopotamiya hüduđlarına, Xəzər dənizindən və Gilan vilayətindən Ermənistana qədər uzanırdı. Azərbaycanın cənub və şimal vilayətləri bu dövlətin tərkibində vahid birləşmişdi.

Salarilər dövləti Azərbaycan ərazisindən başqa, bir neçə ölkə və feodal dövlətini də özündən asılı edərək, onları vergi verməyə məcbur etmişdi. O zaman Ermənistanda hakimiyyətdə olan Baqratilər, Arsrunilər sülaləsi və sair qonşu dövlətlər Salarilər dövlətinə tabe edilərək ona vergi verirdilər.³³⁰

Hətta İbn Havqəl Azərbaycan, Arran və Ermənistanın X əsrin ortalarında bir dövlətdə birləşdiyini, əvvəl Sacilər, sonra da Salarilər tərəfindən idarə edildiyini göstərərək yazır: “Biz Ermənistan, Arran və Azərbaycan ölkələrindən başlayaraq, bu ölkələrə bir vilayət kimi baxırıq və həqiqətdə də, bu ölkələri yalnız bir padşah idarə edir, buna mən özüm və məndən əvvəl yaşayanlar şahiddirlər. İbn Əbu Sac, onun qulamu Müflih, Deysəm ibn Sədluyə, əs-Salar adlandırılmış Mərzuban ibn Məhəmməd belə hakimlərdəndir”.³³¹ İbn Havqəlin bu məlumatından aydın olur ki, Sacilər və Salarilərin yaratdıqları Azərbaycan dövlətinin tərkibində Azərbaycan, Arran və Ermənistan vilayətləri birləşdirilmişdi. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, X əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda yaranmış Salarilər dövləti Qafqaz və Ön Asiyada əmələ gəlmiş feodal dövlətləri içərisində ən qüvvətliilərindən biri idi.

---

³²⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 332.

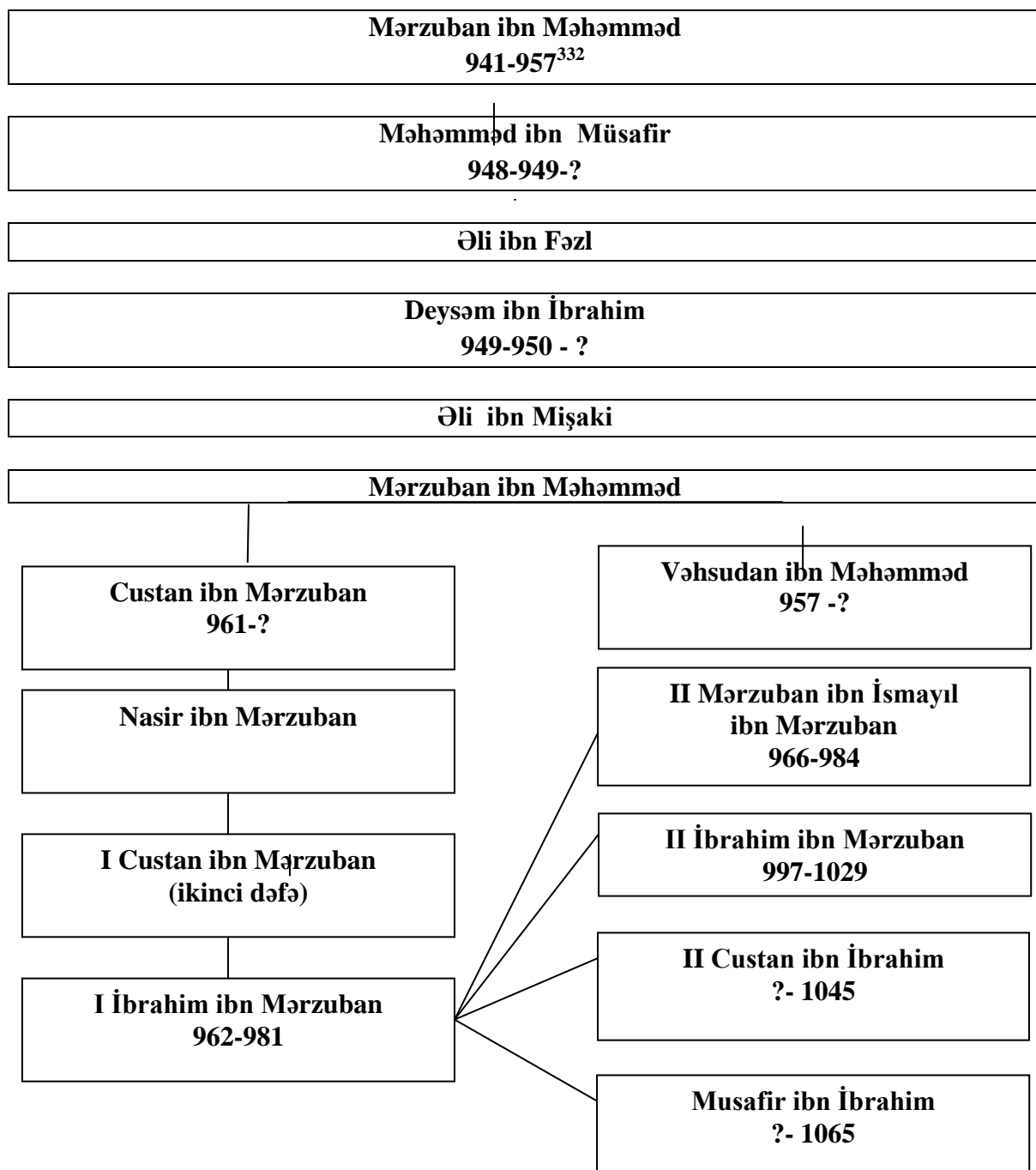
³²⁹ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 76.

³³⁰ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 114.

³³¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 332.

SALARILƏR SÜLALƏSİNİN ŞƏCƏRƏ CƏDVƏLİ

Şəcərə cədvəli İbn Miskəveyh, İbn əl-Əsir, Asoğik və Münəccimbaşının əsərlərinə əsasən tərtib edilmişdir. “Səha`yif əl-əxbar”ın səhifə kənarında yazılan siyahıda Vəhsudanın oğlu İsmayılın adı da qeyd edilmişdir, halbuki İsmayıl Azərbaycanda hakimiyyət başına keçməmişdir. O, yalnız atasının əmri ilə Azərbaycana hücum etmişdir.

³³² Mərzuban Səmirəm qalasından həbsdən azad olduqdan sonra yenidən hakimiyyəti əlinə almışdır.

IV FƏSİL

ŞƏDDADILƏR DÖVLƏTİ

Gəncə Şəddadilər dövləti X əsrin ikinci yarısında əmələ gəlmişdir. Bu dövlətin ərazisi əsas etibarilə şimalda Kür çayı, cənubda Araz çayı, şərqdə Beyləqan nahiyəsi, qərbdə Xunan qalasına¹ qədər uzanan Arran torpaqlarını əhatə etmişdir. Məlum olduğu kimi, Arran vilayətinin ərazisi ayrı-ayrı dövrlərdə öz sərhədlərini dəyişmişdir. İstəxri Arran vilayətindən bəhs edərkən göstərir ki, Arranın sərhəddi Dərbənddən Tiflisə və Araz çayı yaxınlığında Naxçıvan adlanan yerə qədər çatır.²

İbn Havqəl Bərdə haqqında bəhs etdiyi zaman onu Ümmür-Ran, yəni Arranın anası hesab edir.³ O göstərir ki, Arranda Bərdə, əl-Bab (Dərbənd) və Tiflisdən böyük şəhər yoxdur. Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənc, Şamaxıya, Şirvan, Laican, Şabran, Qəbələ, Şəki, Cənzə, (Gəncə), Şəmkür və Xunan isə kiçik vilayətlərdir; şəhərləri gözəl, eyni böyüklükdə və məhsuldardır, yararlı təsərrüfat sahələrinə malikdir.⁴ Müqəddəsi yazır ki, Arrana gəldikdə, o, dəniz ilə Araz çayı arasında yarımada şəklində olub, bütün vilayətin təqribən üçdə birini təşkil edir. Məlik çayı vilayəti ortadan bölür, onun paytaxtı Bərdədir.⁵

Arran ölkəsi və buradakı şəhərlər haqqında Yaqut Həməvi belə yazır: “Arran ərəb adı deyildir, bu, geniş ölkədir və çoxlu şəhərləri vardır. Xalq dilində Gəncə deyilən Cənzə, Bərdə, Şəmkür və Beyləqan onun şəhərlərindəndir”.⁶

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslindən görüldüyü kimi, çox məşhur olan Arran ölkəsi qərbdən, cənubdan və şərqdən Azərbaycanla, Ermənistanla, şimaldan isə Qafqaz dağları ilə həmsərhəddir. Naxçıvan, Gəncə, Dərbənd, Beyləqan, Şəmkür, Tiflis, hətta Şirvan da Arran şəhərlərindən sayılmışdır.⁷ Kəsrəvi Təbrizi arranlıları “İran dillərindən birində

¹ Bax: İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 193.

² Bax: İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 190.

³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 337.

⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 342.

⁵ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 373.

⁶ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 136.

⁷ V.Minorski. Studies in Caucasian history. London, 1953. (Bundan sonra: V.Minorski. Şəddadilər), səh. 6-8.

danışan iranlıların bir qismi” kimi göstərməyə çalışır.⁸ Kəsrəvi arranlıları VI əsrin axırlarında buraya köçüb gəlmiş Mehranilərlə əlaqələndirərək iranlı hesab edir və beləliklə, paniranizm fikirlərini təbliğ edir.

Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə Arranın ən görkəmli şəhəri Gəncə idi. Onların hakimiyyəti Gəncədə təşəkkül etmiş və beləliklə, Gəncə şəhəri Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olmuşdu.

Şəddadilər ilk dəfə Dəbil (Dvin) ətrafında yaşamış, 340 (951)-ci ildən Şəddadi Məhəmməd Dəbildə rəsmi olaraq hakimiyyət başına keçmişdir. Onun övladları isə 356 (966 - 967)-ci ildən sonra Gəncəyə gəlmişlər.⁹ Onlar 360 (970 - 971)-ci ildən burada hakimiyyəti ələ alaraq, Azərbaycanda yeni bir feodal dövləti yaratmağa müvəffəq olurlar.¹⁰

Şəddadilərin ilk dövlət başçısı Dəbildə hakimiyyəti öz əlinə alan Məhəmməd ibn Şəddadın fəaliyyəti haqqında məlumat verməyi faydalı hesab edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, Dəbildə müvəqqəti də olsa hakimiyyəti öz əlinə alan Məhəmməd ibn Şəddadın mənşə etibarilə kürd olduğunu istifadə etdiyimiz bütün ilk mənbələr təsdiq edir.

Münəccimbaşı “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslinin ilk sətirlərinə başladığı zaman onların kürd olduğunu təsdiq edir.¹¹ İbn əl-Əsir Şəddadi Fəzlunun xəzərlər üzərinə basqın etməsi ilə əlaqədar olaraq onu “Fəzlun əl-Kürdi” adlandırır.¹² Lakin İbn əl-Əsir səhv olaraq, Vəhsudan və Məmlanın mənsub olduğu Rəvvadilər tayfasının da kürd olduğunu göstərir. Kəsrəvi Təbrizi bu fikrin düzgün olmadığını qeyd edərək, Şəddadilərlə Rəvvadilərin qohum olmadığını, Şəddadilərin yerli olduğunu, lakin Rəvvadilərin mənşə etibarilə ərəb olduğunu təsdiq edir.¹³ Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İbn Xəlliqan Dvin şəhəri ətrafındakı kürdləri “rəvvadi” adlandırır.¹⁴ Kəsrəvi isə bu Rəvvadilər

⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 3.

⁹ Fəzl (Fəzlun) ibn Məhəmmədin 359 (969 - 970) -ci ildə Gəncədə olduğu məlumdur.

¹⁰ Səha'yif əl-əxbar, səh. 507.

¹¹ Münəccimbaşı, Şəddadilər fəslü, səh. 1.

¹² İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh. 171.

¹³ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 7.

¹⁴ ابن خلكان، كتاب وفيات الاعيان و انبأ الزمان، چاپ تيريز، ۱۲۵۷، هجری جز ۲، ص ۱۹۴

sözünün təşdidsiz yazıldığını və kürd Şəddadilərinin bunlardan olduğunu göstərir.¹⁵

Gəncə Şəddadilər dövləti Salarilərin Azərbaycanda hakimiyyət sürdükləri dövrdə əmələ gəlmişdir. Münəccimbaşının məlumatına görə, Azərbaycan Salarilər dövlətinin başçısı Mərzuban 337 (948-949)-ci illərdə Rey hakimi ilə müharibə zamanı əsir düşərək Səmirəm qalasında dörd ilə qədər, yəni 337-341(948-953)-ci illərdə həbsdə saxlanılmışdı. Bu zaman Azərbaycan dövlətində qayda pozulmuş və hər bir vilayətdə feodal hakimlər baş qaldırmışdı.¹⁶ Hətta Mərzubanın övladları onun həbs etdiyi sabiq Azərbaycan hakimi Deysəm ibn İbrahimi həbsdən azad etmişdilər. Deysəm Azərbaycanda gəzərək özünə tərəfdarlar axtarırdı. Bu zaman müstəqil olmağa çalışan feodallardan biri də Məhəmməd ibn Şəddad ibn Qurtuq idi.¹⁷ Məhəmməd ibn Şəddad fürsətdən istifadə edərək, Salarilər dövlətinə tabe olan Dəbil şəhərini tutmuş və hakimiyyətini möhkəmlətməyə başlamışdı. Məhəmməd Dəbil şəhərini və əhalisini düşmənin hücum və basqınlarından mühafizə etməyi öz üzərinə götürərək əhaliyə bir sıra vədlər də vermişdi.¹⁸

Erməni müəllifi Vardan (1271-ci ildə ölmüşdür) Şəddadilərin mənşəyi və Gəncəyə gəlmələri haqqında çox qəribə bir məlumat verir. O yazır: “Həmin günlərdə Parisos nahiyəsinə (Dağlıq Qarabağ vilayətində - *M.Ş.*), (Kavkaz Albaniyası – *T.Ş.*, - əsərin res dilində tərcüməsinin redaktoru) şanlı knyaz Qriqorinin (Magistros) yanına İrandan üç oğlu ilə bərabər “Mam” adlı bir qadın gəldi. Oğullar öz anasını knyaza girov verdi, Şotk və Şamiram (Vasपुरakan vilayətində) qalalarını aldılar”.¹⁹ Vardan bununla 1044-cü il hadisələri ilə əlaqədar olaraq Şəddadilərin Gəncəyə gəlməsi və Fəzlun haqqında bəzi məlumat vermişdir. Vardanın - “Mam adlı bir qadın üç oğlu ilə İrandan Qriqor Magistrosun yanına Parisos nahiyəsinə gəldi”, – deyə yazdığı bu qəribə məlumata başqa mənbələrdə təsadüf edilmir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi,

¹⁵ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, səh. 7.

¹⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh.3.

¹⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh.3.

¹⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh.3.

¹⁹ Вардан. Всеобщая история. Москва, 1861, səh. 125.

Şəddadi Məhəmməd öz oğulları ilə Dvin ətrafına gəlmişdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Rəvvadi Məhəmmədin “Məmlan” adlandığı məlumdur. Lakin Vardan Məhəmməd adlı kişini nə üçün “Mam” adlı qadınla qarışıq saldığı aydın deyildir. Bütün bunlarla bərabər, Vardanın əsərində adların, tarix və sairənin səhv olmasına baxmayaraq, onun Şəddadilər haqqındakı yazılarında qiymətli tarixi məlumat vardır.

Məhəmmədin Dəbildəki hərəkətləri Azərbaycan hakimi Mərzubanın oğlu İbrahimə yetişdi. Mərzuban Səmirəmdə həbsdə olduğu zaman Azərbaycanı oğlu İbrahim idarə edirdi. Məhəmməd ibn Şəddadın Dəbili tutduğunu eşidərək İbrahim atasının vassalı Deyrmus (Veyzur) hakiminə məktub yazaraq, Dəbili mühasirə edib Məhəmmədi oradan qovmasını tapşırırdı. Deyrmus hakimi də qoşun toplayaraq Məhəmməd ibn Şəddadın üzərinə getdi. Məhəmməd isə əhalinin qüvvəsi ilə düşməyə şiddətli müqavimət göstərdi. Araz yaxınlığında baş verən vuruşmada Məhəmməd qələbə çaldı, Deyrmus hakiminin qoşunları qaçaraq yaxın meşələrdə gizləndilər. Bu hadisədən sonra Məhəmməd özünü və ailəsini müdafiə etmək üçün Təll həsli adlı qala tikdirdi.

Məhəmmədin qələbə çalması xəbəri Ərdəbilə çatdıqda İbrahim Dəbilə hücum etmək üçün qoşun toplamağa başladı. O, kürd və deyləmilərdən böyük bir qoşun toplayaraq Məhəmmədin üstünə göndərdi. İbrahimin süvari və piyadalardan ibarət olan qoşunları Dəbil darvazalarına çatdıqda Məhəmməd onları qarşıladı və birinci hücumlarını dəf etdi. Lakin bundan sonra döyüş daha da qüvvətləndi. Dəbil əhalisi şiddətli döyüşə dözə bilmədiyi üçün Məhəmməddən aralandı. Döyüş meydanında yalnız öz adamları ilə qalan Məhəmməd ibn Şəddad qaçıb qalasında gizləndi və sonra da adamları ilə bərabər Ermənistanına getdi. Bundan sonra Dəbil əhalisi Məhəmmədin yanına hörmətli şəxslər göndərərək qayıtmasını xahiş edərək, bir daha ona xəyanət etməyəcəklərini vəd etdilər.²⁰ Başqa bir fikrə görə, Məhəmməd Dəbil ətrafındakı döyüşdən sonra Ərzruma getmişdi. Lakin V.Minorskinin rəyinə görə, bu zaman Məhəmməd Vaspurakandan uzaq getməmişdir. O, deyləmilərin təzyiqi nəticə-

---

²⁰ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 9.

sində Araz çayını cənuba doğru keçərək Vaspurakana getmişdi.²¹ Məhəmməd dəbillilərin xahişini qəbul edərək, Dəbilə qayıtmış və burada hakimiyyəti yenidən əlinə almışdı.

Məhəmməd Dəbilə qayıtdıqdan sonra yeni bir hücumla məruz qalır. Bu dəfə Ermənistan çarı Aşot ibn Abbas Dəbilə hücum edir. Aşot Gürcüstan və Ermənistanın digər hissələrində hökmranlıq edir və şahənşah titulu daşıyırdı. 951-ci ildə atası Abbas öldükdən sonra o, hakimiyyətə keçmişdi.²² Aşot öz hakimiyyətini Syuni vilayətində də qəbul etdirmək istəyirdi.²³ O, Dəbili tutmaq arzusu ilə qoşun toplayıb, Məhəmmədin üstünə hücum çəkmişdi. Aşotla Məhəmməd arasında baş verən müharibədə Məhəmməd qələbə çalır. Aşotun qoşunları qaçmağa üz qoyur, Məhəmmədin süvariləri onları təqib edərək böyük qənimətlə qayıdırlar. Bu qələbədən sonra Məhəmmədin vəziyyəti yaxşılaşır.²⁴ O, Dəbilin mühafizəsinə çox əhəmiyyət verirdi. Dəbili mühafizə etmək üçün o, deyləmilərdən də istifadə edirdi, lakin deyləmilər sonra ona xəyanət etmişdilər.

342 (953-954)-ci ildə Salar Mərzuban həbsdən qaçaraq Ərdəbilə gəldikdə, birinci olaraq Deysəm ibn İbrahimin təhlükəsini yox edir və 343 (954 - 955)-cü ildə Dəbili tutmaq üçün Məhəmmədin üstünə deyləmi süvarilərindən ibarət qoşun göndərir. Mərzuban tərəfindən göndərilən qoşunlar Dəbili mühasirə etdikləri zaman burada olan deyləmilər Məhəmmədə xəyanət edərək, Mərzubanın qoşunlarına kömək edirlər. Məhəmməd sərvətlərini götürüb, yaxın adamları ilə Busfurrəcan (Vaspurakan) hakiminin yanına gedir və orada özünə sığınacaq axtarır. Beləliklə, o, Dəbil hakimliyindən əl çəkir. Məhəmməd Busfurrəcan hakiminin razılığı ilə ailəsini, uşaqlarını və şeylərini onun yanında qoyub, kömək almaq məqsədilə Rum imperatoru VII Konstantin (913-959) yanına gedir. Lakin ondan heç bir kömək ala bilməyən Məhəmməd geri qayıdır və 344 (955-956)-cü ildə ölür.²⁵

²¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 37.

²² M.Brosset. Histoire de l'Arménie, 1847, p. 478-481.

²³ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 114. Vardanın yazdığına görə, Aşot 978-ci ildə ölmüş, onun Sumbat, Qağik və Qurgen adlı üç oğlu qalmışdı. Sumbat atasından sonra çar olmuşdu. O, 985-ci ildə öləndən sonra hakimiyyətə Qağik keçmişdi. Qağik Syuni çarı Saakin qızı ilə evlənib, onunla qohum olmuşdu.

²⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 4.

²⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 6.

Məhəmməd ibn Şəddad öldükdən sonra onun Ləşgəri Əbülhəsən Əli, Mərzuban və Fəzl adlı üç oğlu qalmışdı. Onların əlindən Dəbil şəhərinin çıxmasına baxmayaraq, Ləşgəri 344 (955-956)-cü ildə öz tayfalarının başına keçir və həmin ildə Dirzur (Veyzur) hakiminin yanına gələrək 354 (965)-cü ilə qədər onun yanında qalır. Ləşgərinin kiçik qardaşı Fəzl isə Diyarbəkərə Seyfəddövlə əl-Həmdaninin qulamı Seyfinin yanına gedir. 356 (966-967)-cı ildə Seyfi Diyarbəkərdən öz ağası tərəfindən qovulduğu üçün Fəzl qardaşlarının yanına qayıdır. Lakin o, qardaşlarının yanında uzun müddət qala bilməyib, Azərbaycan hakimi İbrahim ibn Mərzubanın yanına gedir, oradan da öz xidmətçiləri ilə bərabər Gəncəyə gəlir.²⁶ O zaman Gəncə Salarilər dövlətinin tərkibində idi. Gəncəni Salarilər dövlətinin hakimi Əli ət-Tazi adlı bir nəfər idarə edirdi. Ət-Tazi Gəncəyə gələn Fəzli olduqca yaxşı qəbul etmişdi. Hətta ət-Tazi Salar İbrahimə yazaraq, Fəzlə şəhərin gəlirindən xüsusi maaş təyin etmək istəyirdi. Fəzl öz adamları ilə şəhəri mühafizə edirdi. Çünki bu zaman köçəri və sair tayfalar Gəncəyə tez-tez basqın edirdilər.

V.Minorskinin yazdığı qeydə görə, siyavurdilər Şəmkür, Ağstafa və Tovuz çayları yaxınlığında, Gəncədən Tiflisə gedən yolun ətrafında yaşamış və Gədəbəy tərəfdə mis çıxarmaq və sairə ilə məşğul olmuşlar.²⁷ V.Minorskinin fikrincə, siyavurdilər əd-Dudanilər qalıqlarıdır. Onlar Şimali Dağıstanda Allan keçidinə yaxın Andi-Göysu yaxınlığında yaşayaraq, həmişə Alazan tərəfə basqın edirdilər.²⁸

Bəlazuri yazır ki, Ənuşirvan Arranda Şəkin, Kəməbran və əl-Dudaniyə keçidini düzəltdi. Dudanilər tayfası Dudin ibn Əsəd Xüzeymə əl-Dərzuqiyyə nəslindən əmələ gəlmişdir.²⁹ Məs`udi yazır: “Dudanilər Qafqaz sıra dağlarının şimal qismində ləkzlərlə yanaşı yaşayırlar. Onlar bütpərəstdirlər. Şirvana tabe deyildirlər”.³⁰

---

²⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 7-8.

²⁷ V.Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər, səh. 26.

²⁸ V.Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər, səh. 75, 76.

²⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 194-195.

³⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 56.

Bəlazuri və Məs`udinin bu məlumatından aydın olur ki, dudanilər Şimali Dağıstanda “Sahibi Sərir” (taxt-tac sahibi) torpaqlarında yaşamış və Qafqaz sıra dağlarında bunların adına olan keçidi aşaraq, hələ çox qədimdən Azərbaycan torpaqlarına basqın edirdilər. X əsrdə onların qalıqları, Münəccimbaşının göstərdiyi kimi, “siyavurdiyə” adı ilə Şəmkür yaxınlığında məskən salmışdı. 400 süvaridən ibarət siyavurdilər Gəncə darvazası qarşısına gələrək şəhərə basqın etmək istəyirdilər.³¹

Gəncə hakimi Əli ət-Tazi belə bir təhlükəli dövrdə Fəzl ibn Məhəmmədə müraciət edərək, düşmənləri qovmaq üçün ondan kömək istədi. Münəccimbaşı yazır ki, bu zaman Fəzl öz adamları ilə basqınçıların üstünə getdi, onlarla şiddətli vuruşdu, basqınçıları qaçmağa məcbur etdi və onları bir qədər təqib edərək salamat geri qayıtdı.³²

Şəhər əhalisi bu hadisədən sonra Fəzlə arxalanaraq ona hörmət etməyə başladı. Beləliklə, Fəzl 359 (969-970)-cu ilə qədər Gəncədə yaşadı. Lakin o, Gəncədən Ərdəbilə getmək istədiyini zaman Gəncə hakimi onun qardaşlarının yanına getməsini və qardaşların birinin Gəncəyə sahiblənməsini Fəzlə məsləhət gördü. Fəzl bu fikrə meyl göstərdi. O, qardaşı Ləşgəriyə çapar göndərərək, onu bu xəbərlə tanış edib, Gəncəyə dəvət etdi. Lakin bu xəbər Ləşgərini qəzəbləndirdi və qardaşını təqsirləndirərək onun dəvətini qəbul etmədi. Fəzl qardaşını Gəncəyə gətirmək üçün hiyləyə əl atdı. Öz xidmətçisini Ləşgərinin yanına göndərərək bərk xəstə olduğunu ona xəbər verdi və Gəncəyə gəlməsini xahiş etdi. Qardaşının xəstə olduğunu eşidən Ləşgəri öz xidmətçiləri ilə bərabər təcili yola düşdü. Lakin Gəncəyə yaxın kəndlərin birində dayanaraq, öz xidmətçilərindən birini Fəzlin yanına göndərdi. Fəzl isə qardaşını qarşılamağa getdi. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslində yazılır ki, qardaşlar görüşdülər və ağlaşdılar. Ləşgəri Fəzldən soruşdu ki, indi sən yaxşısan, ancaq de görək bizim ürəyimizə belə bir yara vurmağa səni hansı

---

³¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 7.

³² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 7.

ağılsız vadar etmişdir. Fəzl ona cavab verdi ki, şəhərin əhalisi öz aralarında razılaşaraq öz xahişləri ilə bizə tabe olurlar.³³

“Şəddadilər” fəslində iki qardaş arasında gedən söhbət dialoq şəklində qeyd olunur. Burada göstərilir ki, Ləşgəri qardaşının yuxarıda dediyi sözlərə etiraz edərək deyir: “Ey mənim qardaşım, sən bilirsən ki, Dəbildə bizim atamız necə etdi. Biz iyirmi ildir ki, dünyanı dolanırıq, heç bir yerdə bizi qəbul etmirlər, biz yeməkdən zövq almırıq, əgər biz bu ölkəyə getsək onun sahibi ilə birləşməliyik, o zaman bizi mühasirə edib kiçik bir dəstə olduğumuz üçün məhv edə bilərlər. Bizi onun əlindən kim qurtara bilər? Belə şəraitdə bizə verilən bir çox vədlər də yalan ola bilər. Biz atıq bundan dərs almışıq, onlar bizim üçün kifayətdir”. Fəzl qardaşının cavabında deyir: “Adamın vəzifəsi yüksək məqsədlərə çatmaq üçün çalışmaqdır, əgər o öz məqsədinə çatarsa, arzularını həyata keçirər. Əgər onun hərəkətləri məqsədə çatma bilməzsə, bu onun üçün eyib deyildir”.³⁴

Ləşgəri qardaşının fikirlərini bəyəndi və onun xahişini qəbul etdi. Fəzl isə geri qayıdıb Gəncə darvazasına gəldi, şəhərin başçılarını toplayaraq onların andını təkrar etdirdi. Bu zaman şəhər rəisi tacir Yusif əl-Qazzaz idi.³⁵ Fəzl Yusif əl-Qazzaz və onun tərəfdarları ilə saziş bağladı. Onlar and içdilər ki, əgər Ləşgəri və Fəzl şəhərə girmək üçün hərəkət etsələr, o zaman darvazanı onların üzünə açacaq və Salarilərin şəhərdə olan valisini həbs edərək, onlara verəcəklər. Onların arasında şəhəri təslim etmək üçün bağlanan saziş qurtardıqdan sonra Yusif əl-Qazzaz şəhərin igid gənclərini çağıraraq onları silahlandırdı və valinin sarayına gedib orada valini həbs etdilər.³⁶ Bunlar sonra şəhər darvazasını açdılar. Ləşgəri ibn Məhəmməd şəhərə daxil olaraq öz yerini və əmirlik taxt-tacını tutdu.³⁷

Beləliklə, Əbülhəsən Əli Ləşgəri 360 (970-971)-ci ildən Gəncədə müstəqil hakimiyyətə başladı.³⁸ Münəccimbaşı vasitəsilə bizə çatan əsərlərdə o zaman

³³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 14.

³⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 14-15.

³⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 15.

³⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 15.

³⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 15.

³⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 15.

öldürülən Gəncə valisinin adı çəkilmir. Lakin Vardan əsərinin sonunda yazır: “Sonralar onlar (Məhəmmədin oğulları – *M.Ş.*) Gəncə əmiri Əl-Əzizlə qohum oldular, onu öldürdülər, Gəncəni tutdular və ona sahib oldular. Böyük oğlu Parzuan³⁹ tezliklə öldü, onun yerinə Salardan Bərdəni və Şəmkürü alan ortancıl qardaş Ləlkari⁴⁰ keçdi.⁴¹

Vardanın bəzi səhvləri və dolaşiq halda verdiyi məlumatından aydın olur ki, Gəncədə öldürülən Salarilər dövlətinin əmiri əl-Əziz adlı şəxs imiş, bundan başqa, aydın olur ki, Ləşgəri Gəncədə hakimiyyət başına keçdikdən sonra Bərdə və Şəmkür şəhərlərini Salarilərdən almışdır. Münəccimbaşı göstərir ki, Ləşgərinin Gəncədə hakimiyyət başına keçməsi xəbəri Ərdəbildə İbrahim ibn Mərzubana yetişdikdə, o, 361 (971-972)-ci ildə qoşunla hərəkət edib Gəncəni mühasirə etdi, Ləşgəri ilə vuruşdu, elə bir hadisə baş verdi ki, onu uzun zaman danışmaq lazım gəldi. İbrahim qələbə çala bilmədiyini gördükdə Ləşgəri ilə saziş bağlayıb Gəncə darvazasından Ərdəbilə qayıtdı. Ləşgəri isə ölkəyə sahib olub Vardanın göstərdiyi kimi, Bərdə, Şəmkür və sair yerləri öz dövlətinə birləşdirdi. Arranda olan deyləmiləri qovdu, əhali üçün sakitlik yaratmağa çalışdı. Onun hörməti artdı, dövləti möhkəmlətməyə başladı. Ermənistanın bir hissəsini öz dövlətinə birləşdirdi. Ləşgəri “rəiyyətin işini mümkün qədər yaxşılaşdırmağa və ordunun idarəsini ustalıqla mükəmməlləşdirməyə başladı, onun siyasəti 368 (978-979)-ci ilə qədər belə davam etdi”⁴².

Beləliklə, Ləşgəri Gəncə Şəddadilər dövlətinin birinci hökmdarı olmaqla, 360 (970-971)-ci ildən 368 (978-979)-ci ilə qədər hökmdarlıq etmişdi. Onun hakimiyyət başına gəlməsində və Gəncə Şəddadilər dövlətinin yaranmasında kiçik qardaşı Fəzl böyük rol oynamışdır. Deməli, Gəncə Şəddadilər dövlətinin banisi əslində Fəzl olmuşdur. Fəzlin Gəncədə müstəqil dövlət qurmaq uğrunda ilk günlərdən etibarən böyük səy və fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Ləşgəridən sonra hakimiyyət başına 368 (978-979)-ci ildə qardaşı Mərzuban ibn Məhəmməd keçdi. Münəccimbaşıya görə, Ləşgəridən sonra hakimiyyət başına,

³⁹ Məhəmmədin böyük oğlu Ləşgəri idi, səhv olaraq burada ikinci oğlunun adı Parzuan (Mərzuban) yazılmışdır.

⁴⁰ Ləlkari Ləşgəri olmalıdır.

⁴¹ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 125.

⁴² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 15-16.

Ləşgərinin məsləhəti üzrə, Fəzl keçməli idi. Ləşgəri onu çox sevirdi və Mərzubandan üstün tuturdu. Fəzl Mərzubana nisbətən çox tədbirli və bacarıqlı idi. Fəzlin bacarığı sayəsində Şəddadilər Gəncədə dövlət qura bilmişdilər. Lakin qoşun və hərbi rəislər Mərzubanın tərəfinə keçmişdilər. Anası da Fəzlin hakimiyyət başına keçməsinə istəyirdi və onu daha çox sevirdi. Lakin Mərzuban Fəzli aldaraq öz tərəfinə çəkmiş və hakimiyyət başına keçmişdi.⁴³

Mərzuban hakimiyyət başına keçdikdən sonra dövlət adamları, hakim sülalə üzvləri arasında narazılıq və çəkişmələr başlayır. Dövlət işlərində bir sıra hadisələr baş verir, hətta Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə Şəddadilər dövlətinə tabe edilən vilayətlərdən bəziləri onların əlindən çıxır. Xüsusilə, Arranın qədim şəhəri və mərkəzi olan Bərdə Şirvanşah Məzyədilər tərəfindən tutulur. 372 (982-983)-ci ildə Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd (981-991) Bərdəni tutaraq Musa ibn Əlini Bərdəyə hakim təyin edir.⁴⁴ Lakin bir neçə vaxtdan sonra Musa ibn Əli Bərdəni müstəqil idarə etməyə başlayır və Məhəmmədin adını xütbədən çıxarır.⁴⁵

Mərzuban hakimiyyətə keçdikdən sonra Fəzlin ona qarşı kin və qəzəbi artır, nəhayət, 375 (985-986)-ci ildə qardaşlar ovda ikən Fəzl fürsətdən istifadə edərək, Mərzubanı təklidə bir neçə zərbə ilə öldürür. Fəzl şəhərə qayıdaraq qala darvazalarının bağlanması əmrini verir və Mərzubanın oğlu Şirvini həbs etmək üçün süvari dəstəsi göndərir.

Beləliklə, bu hadisədən sonra Fəzl Gəncədə əmirlik taxt-tacını əlinə keçirir və hakimiyyəti möhkəmlətməyə başlayır. Fəzl dövlət işlərini məharətlə idarə edir. O, əvvəllər Şəddadilərdən alınan Bərdə və Beyləqanı tutaraq öz dövlətinin tərkibinə qatır.⁴⁶

I Fəzl ibn Məhəmməd haqqında Vardan, digər mənbələrdə təsadüf edilməyən maraqlı məlumat verir. O yazır: “Patlun adlı kiçik qardaş ov zamanı onu (Mərzubanı) öldürdü və hakimiyyəti öz əlinə aldı. Sonra o, dostluq

---

⁴³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 15-16.

⁴⁴ В.Минорски. История Ширвана и Дербенда, səh. 51.

⁴⁵ В.Минорски. История Ширвана и Дербенда, səh. 51.

⁴⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 16.

yaratmaq arzusu ilə Qriqorun oğlu Filippin⁴⁷ yanına getdi. Atasının ölümündən sonra onu tutaraq həbs etdi, ondan sonra Şaşuaşı və Şotki⁴⁸ aldı. Patlun Gəncə hakimi Hamamın oğlu Qağiki yanına dəvət edərək onu öldürdü və torpaqlarını tutdu. O, qüvvətləndi və Xaceni, Qorozu və Sev-Ordiki də tutdu. Dzeroget çarı Qağik ilə Axovan (Albaniya) çarı Qurik və İberiya çarı Baqratla müharibə edib, onlara rahatlıq vermədi. Sonra o, Dvini (Dvin) tutdu və Ermənistanı üç min dinar vergi qoydu”.⁴⁹

Asoğikin yazdığına görə, I Fəzl Taşir (Tovuz yaxınlığında) vilayətini də tutaraq öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı. Buna görə də I Fəzl Qurgenin oğlu Davidlə (Sumbat və Qağikin qardaşı oğlu) müharibə etməli olmuşdur.⁵⁰ Vardan və Asoğikin məlumatından aydın olur ki, I Fəzl o zaman Arranda müstəqil halda hökmranlıq edən və ya müstəqil olmağa çalışan kiçik feodal hakimlərini özünə tabe etmişdi. O, xüsusilə Xacen, Syuni Qoroz, Sev-Ordik⁵¹ vilayətlərini öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı. O, həmçinin Dvin və Ermənistanın digər vilayətlərini tutaraq ildə üç min dinar vergi verməyə məcbur etmişdi.

İstifadə etdiyimiz orta əsr gürcü mənbələrində Fəzlin Gürcüstana bir neçə dəfə basqın və hücum etməsi haqqında məlumat vardır. Fəzl və Abxaz çarları arasında baş verən müharibələr haqqında XI əsrdə yaşamış və IX-X əsrlərin tarixi haqqında məlumat verən anonim gürcü tarixçisi yazır ki, “Böyük Fəzlun (gürcü) başçılarına qarşı pis və ehtiyatsız hərəkət etdi. Bu başçılar qoşun toplayaraq Liparit və İohann Abazadzeni də (böyük feodal – *M.Ş.*) cəlb etdilər. Bundan başqa, Ran və Kax (Hereti) çarı böyük Kvirike də gəldi, habelə erməni çarı David, Tiflis əmiri Cəfər də gəldilər. Bütün bunlar toplaşaraq Fəzlunun üzərinə hücumu keçdilər, onu qaçmağa məcbur etdilər, qoşununu qırdılar, saysız-hesabsız sərvət və qənimət aldılar. Həmin gündən ta ölənə qədər Fəzlun

⁴⁷ Qriqori Magistrosun kiçik oğlu.

⁴⁸ Bu məntəqələrin yeri bəlli deyildir.

⁴⁹ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 125-126.

⁵⁰ Степанос Таронский (Asoğik). Всеобщая история, писателя XI века. Перевод с армянского и объяснения Н.Эмина, Москва, 1964, səh. 184.

⁵¹ Vardanın yazdığına görə, 995-ci ildə erməni çarı Qağik öldükdən sonra onun İohann, Abbas və Aşot adlı üç oğlu qalmışdı. Aşot hakimiyyət başına gəldikdə Tavuş-Sevordik vilayətini tutmuşdu. Bax: Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 117. Fəzl isə həmin vilayəti öz dövlətinin ərazisi ilə birləşdirmişdi.

(Gürcüstana) düşmən əlaqə bəslədi”.⁵² Bundan sonra həmin müəllif hadisələrin təsvirinə keçərək yazır: “Bu zaman (yəni III Baqratın⁵³ hakimiyyətinin sonlarına yaxın, (1005-1010-cu illərdə) Gəncə əmiri Fəzlün qüvvətləndi və Kaxetiya eristavlarına (eri - xalq, tavi - başçı, eristavi - xalq başçısı) sataşmağa başladı. O, vaxtaşırı Kaxetiya basqın edib qarət etdi və buradan əsir apardı. Böyük çar Baqrat onun ehtiramsızlığını gördü. Bu iş ona çox ağır gəldi. Baqrat ona qarşı qoşunlarını hazırladı və erməni çarı şanta (şahənşah)⁵⁴ Qağikə (990-1020) müraciət edib Fəzlundan birgə qisas almaq üçün onu dəvət etdi. Qağik böyük məmnuniyyətlə razı oldu və təcili öz qoşunlarını toplayıb hərəkət edərək Baqratın yanına gəldi. Onlar Zorakertdə⁵⁵ toplanıb qürurlanmış Fəzluna qarşı hərəkət etdilər. O, xristianlara nifrət edirdi və hər vasitə ilə onları məhv etməyə çalışırdı. Lakin bu məğlubedilməz qüvvəni gördükdə, o, qorxaraq möhkəm yerə çəkildi.

Böyük və müzəffər çar Baqrat Ran ölkəsindən çox əsir tutdu və Şanxor (Şamxor) şəhərinə getdi. O, belə hesab edirdi ki, sabah şəhəri alacaq və dağıdacaq, lakin həmin gecə Fəzlun öz nümayəndəsini göndərüb üzr istədi və bütün ömrü boyu çara xidmət edəcəyini və ona xərac verəcəyini vəd etdi. O, həm də çarın düşmənlərinə qarşı yürüş etməyi üzərinə götürdü. Onun xahişinə görə, çar rəsmi olaraq ona müstəqillik verməli idi. Bu zaman çar əmr etdi ki, bütün didebullar (knyazlar) toplansınlar. Əvvəlcə onlara əmr verildi ki, öz qoşunları ilə şəhəri zorla tutsunlar. Onlar baxdılar, yoxladılar və heç kəsin bunu edə bilməyəcəyini dedilər. Onlar həmçinin, əgər bunu etsələr, başqa yürüşdən boyun qaçırmalı olacaqlarını da bildirdilər. Bundan sonra çar əmr etdi ki, Fəzlun ilə sülh sazişi bağlasınlar. Onlar hamısı bunu ən ağıllı tədbir hesab edib, sülh etməyi məsləhət gördülər. Çar nümayəndə göndərüb sülh bağlamağa razı olduğunu Fəzluna xəbər verdi. Fəzlun şad oldu və vədlərini əməli olaraq həyata

⁵² XI əsrin anonim gürcü müəllifi. Azərbaycan haqqında orta əsr gürcü mənbələri (ruscaya tərcümə S.N.Kakabadzenindir). TİEA, № 4036, səh. 2.

⁵³ Çar Baqrat haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün bax: «Жизнь и известие о Багратидах...», СМОМПИК вып. XXVIII, Тифлис, 1900, səh. 117-182. Qeyd etmək lazımdır ki, Abxaz çarı III Baqratın (1014-cü ildə ölmüşdür) Abxaz, Hereti və Kaxetiyada 18 il hakimiyyətdə olması məlumdur (səh. 161). Lakin səhv olaraq burada bütün Qafqaz ölkələrinin – Xəzər dənizinə qədər Azərbaycan və Şirvanın da zəbt edilərək bunlardan vergi alınması göstərilir (səh. 160). Şübhəsiz ki, bu tarixi həqiqətə müvafiq deyildir.

⁵⁴ Anı erməni çarları şahənşah ləqəbi daşıyırdı.

⁵⁵ Ağstafa yaxınlığında.

keçirdi. O, çara böyük hörmət göstərdi. Çar bütün didebullara saysız hədiyyə verib, müzəffər halda geri qayıtdı”.⁵⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, gürcü mənbələrində göstərilən bu hadisə Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslində tamamilə başqa bir tərzdə təsvir edilmişdir. Burada göstərilir ki, 417 (1026-1027)-ci ildə Abxaz çarı Arran ölkəsinə hücum edib Şəmkürü bir neçə gün mühasirə etdi. Fəzl isə böyük bir qoşunla ona qarşı hərəkət edib döyüşə başladı və onu qaçmağa vadar etdi. Baqratın 10000-dən artıq əsgərini qırdı, Abxaz hakimi məğlub olub geri qayıtdı.⁵⁷

Gəncə əmiri Fəzl ilə Abxaz çarı III Baqrat arasında baş verən Şəmkür müharibəsi haqqında yuxarıda göstərilən hər iki mənbənin ziddiyyətli məlumatı məsələni obyektiv surətdə aydınlaşdırmaq üçün üçüncü bir mənbənin olmasını tələb edir. Lakin hələlik əlimizdə digər bir mənbə olmadığı üçün bu müharibənin gedişi və nəticəsi haqqında qəti fikir yürütməyi lazım bilmədik. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki mənbənin ehtiras hissi ilə tərtib edildiyini görmək çox da çətin deyildir.

IV Baqratla (1027-1072) Gəncə əmiri Fəzl arasında müharibə olması haqqında yenə də gürcü mənbələrində məlumat verilir.⁵⁸

Fəzlin xəzərlər üzərinə hücum etməsi haqqında İbn əl-Əsir 421 (1030)-ci il hadisələri ilə əlaqədar məlumat verir. O, yazır ki, “Kürd Fəzlun” 421 (1030)-ci ildə, xəzərlər üzərinə hücum etdi. Onlardan çox adam qırdı, əsir tutdu və böyük miqdarda qənimət aldı. Öz ölkəsinə qayıdanda, o, çox yavaş gedirdi, xəzərləri tamamilə darmadağın etdiyini düşünərək özünü təhlükəsiz hesab edirdi. Lakin xəzərlər onları təcili olaraq qovub adamlarından və onlarla gələn könüllülərdən on mindən çoxunu öldürərək, topladıqları qənimətləri və müsəlman qoşunlarının mallarını əllərindən alıb geri qayıtdılar.⁵⁹

⁵⁶ XI əsrin anonim gürcü müəllifi. Azərbaycan haqqında orta əsr gürcü mənbələri (rusca tərcümə S.N.Kakabadzenindir). TİEA, № 4036, səh.2-4; M.F.Brosse. Histoire de l'Arménie, 1847, səh. 229.

⁵⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁵⁸ M.F.Brosse. Histoire de l'Arménie, 1847, səh. 316—317.

⁵⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 153-154.

Qeyd etmək lazımdır ki, xəzərlərlə Fəzlin bu müharibəsi haqqında İbn əl-Əsir tərəfindən verilən məlumata başqa mənbələrdə təsadüf edilmir. Fəzlin göstərilən müharibədə on min adam tələfat verməsi haqqında olan xəbəri qəbul etsək, bu hadisənin Şəddadilər dövlətinə çox böyük zərbə olduğunu müəyyən etmək olar. Bundan başqa İbn əl-Əsirin bu məlumatından aydın olur ki, Şəddadilər dövlətinin qoşunu, əsas etibarilə, iki hissədən, yəni müntəzəm daimi qvardiyadan və könüllülərdən ibarət idi. Qoşuna bilavasitə Şəddadi əmirləri (padşahları) özləri başçılıq edirdilər. Şəddadi dövlətinin hərbi qüvvələri və onların sayı haqqında məxəzlərdə məlumat verilmir. Yalnız Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslindən görüldüyü kimi, 1026-cı ildə Abxaz çarı Arrana hücum etdiyi zaman Fəzl böyük bir qoşunla onu qarşılayır və onun on mindən atriq əsgərini qırır.⁶⁰ Düşmən hərbi qüvvələrinə on min tələfat verən “böyük qoşun” şübhəsiz ki, miqdarca düşmən qoşunlarından çox olmalıdır.

421 (1030)-ci ildə Fəzlin oğlu Əskuyə atasına qarşı qiyam qaldıraraq Beyləqanda müstəqil olmuşdu. Əskuyə qoşun toplayaraq atasının və qardaşı Musanın əleyhinə çıxmışdı.⁶¹ Beyləqan Arran dövlətinin tərkibində idi. Əskuyə buradan atasına qarşı çıxaraq Beyləqanı müstəqil etmişdi. 505 (1111-1112)-ci ildə Məs`ud ibn Namdarın topladığı yerli məlumatdan da bəhs edilən dövrdə Beyləqanın Şirvan və Gəncədən asılı olmadığı göstərilir.⁶²

Beləliklə, güman etmək olar ki, Əskuyə atasının əleyhinə çıxaraq Beyləqanda müstəqil olmuşdu. Əskuyəni atasına qarşı qiyam qaldıraraq, müstəqil olmağa vadar edən səbəblər məlum deyildir. Lakin təkcə bu məlumdur ki, Fəzl böyük oğlu Musanı vəliəhd seçmişdi. Görünür, bu və sair səbəblər Əskuyəni atasına qarşı qiyam qaldırmağa məcbur etmişdir. Fəzl oğlu Əskuyənin qiyamını yatırtmaq üçün Musanın başçılığı altında Beyləqana qoşun göndərmişdi. Musa Beyləqanda olan qardaşı üzərinə hücum etdiyi zaman 38 gəmi ilə Şirvanda olan ruslar Araz çayı vasitəsilə üzərək bu nahiyəyə

⁶⁰ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁶¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁶² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 45.

gəlmişdilər.⁶³ Musa ibn Fəzl ruslarla razılaşıaraq onları gəmilərdən çıxarıb özünə kömək etmək üçün Beyləqana gətirdi. Onların köməyi ilə Beyləqanı tutdu və qardaşı Əskuyəni əsir edərək öldürdü.⁶⁴ Beləliklə, qiyam yatırıldı, Beyləqan yenidən Şəddadilər dövlətinə qaytarıldı.

I Fəzlin uzun müddətli hakimiyyəti dövründə bir sıra böyük müharibələr və daxili ara müharibəsinin olmasına baxmayaraq, o, ölkənin və dövlətin daxili işi ilə məşğul olurdu. Fəzl etdiyi müharibələrin əksəriyyətində qələbə çalmışdır. Onun dövləti feodal monarxiya tipli bir dövlət idi. Bu dövlət feodal münasibətlərinin inkişaf etdiyi dövrdə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdi. Əldə olan çox az məlumatdan aydın olur ki, Fəzl müharibələrdən və hərbi işlərdən başqa ölkənin iqtisadi məsələləri, xüsusilə ticarət münasibətləri məsələsi ilə də məşğul olurdu. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərindən görüldüyü kimi, Fəzl 418 (1027-1028)-ci ildə Araz çayı üzərində böyük və möhkəm bir körpü tikdirmişdir. Bu körpünü Münəccimbaşı “Əsəri-əzim” adlandıraraq onun böyük bir abidə olduğunu göstərir.⁶⁵ Araz çayı üzərindən belə bir körpünün salınması həqiqətən böyük bir tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu körpünün tikdirilməsini iki nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirmək olar. V.Minorski qeyd edir ki, Fəzl 1030-cu ildə Araz çayı üzərində belə bir körpünü tikdirməklə ya ticarət, ya da Azərbaycan torpaqlarına hücum və hərəkət etmək məqsədi güdür. Lakin V.Minorskinin əlavə etdiyi materialdan məlum olur ki, onun fikrincə, körpünün tikilməsi əsasən hərbi məqsəd daşıyır.⁶⁶ Belə bir fikri M.Altmanın kitabında da görmək olar.⁶⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrin əvvəllərində Azərbaycan feodal dövlətləri - Rəvvadilər və Şəddadilər arasında bəzən feodalizm dövrünə xas olan çəkişmə mövcud idi. Əsasən Azərbaycan ərazisində yerləşən Rəvvadilər Muğana hücum etmişdilər. Bunu Qətran Təbrizinin qəsidələrindən də müəyyən etmək olar.⁶⁸ Qətran Təbrizinin şerlərindən aydın olduğu kimi, Rəvvadilər sülaləsindən olan

⁶³ Bu haqda əsərin “Şirvanşah Məzyədilər dövləti” fəslində bəhs edilmişdir.

⁶⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁶⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁶⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 45.

⁶⁷ M.M.Альтман. Исторический очерк города Гянджи, səh. 23.

⁶⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 95.

Təbriz hakimi Vəhsudan o zaman Azərbaycana gələn oğuzlardan bir dəstəsini Şəddadilərin üzərinə göndərmişdi.⁶⁹ Məlum olduğu kimi, hələ I Fəzl Arazın cənub sahillərinə çatmışdı. Qaracadağ nahiyəsində təqribən əlliyə qədər kəndi əhatə edən bir nahiyə “Cilan-Fəzlun” adlanırdı.⁷⁰ Fəzlin Arazdan cənuba keçməsi, şübhə yoxdur ki, Rəvvadiləri narahat etməyə bilməzdi. Buna görə də Fəzl müəyyən tədbirlər görməli idi. Arazın cənub tərəfi ilə müntəzəm rabitə yaratmaq üçün Araz üzərindən belə bir körpünün salınmasına ehtiyac var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində Araz üzərindən bir neçə yerdə körpü mövcud idi. Fəzlin tikdirdiyi körpü isə, güman edildiyinə görə, Xudafərin adlanan körpü olmalıdır.⁷¹ Ehtimal edildiyinə görə, bu körpü əvvəl ağacdən tikilmiş, sonralar isə daş və kərpicdən hörülmüşdür. Xudafərin körpüsü indi dağılmışsa da, qalan hissələrindən onun möhkəm tikildiyini və çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu görmək olar. Arazın şimal və cənub tərəflərini birləşdirmək, rabitəni təmin etmək üçün göstərdiyimiz Xudafərin körpüsündən başqa indiki Culfa yanında da Araz üzərində körpü olmuşdur.

Qeyd edilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, I Fəzlin dövründə Araz üzərində tikilən körpü nəinki yalnız hərbi əhəmiyyətə malik idi, bu körpü, eyni zamanda, ölkənin hər iki tərəfi ilə zəruri olan rabitəni təmin etmək, ticarət əlaqələrini yaxşılaşdırmaq və karvan ticarəti üçün şərait yaratmaq məqsədilə tikilmişdi. Fəzlin hakimiyyəti dövründə Gəncədə onun adına sikkə pul zərb etdirildi. Bu pulların nümunəsi zəmanəmizə qədər qalmışdır.

I Fəzlin Şirvanşah Məzyədilərlə olan əlaqəsi məsələsinə gəldikdə, göstərmək lazımdır ki, Fəzl Sitt adlı qızını Şirvanşah Mənuçehrə (1027-1034)ərə verərək onunla qohum olmuşdu. Lakin bu qadın əri Mənuçehrəni öldürərək onun qardaşı Əbu Mənsur Əliyə ərə getmişdi.⁷² Qohum olmalarına və bəzən ittifaq yaratmalarına baxmayaraq, Şəddadilərlə Məzyədilər arasında vuruşmalar da baş verirdi. Fəzl ibn Məhəmməd Arranda Şəddadilərin müstəqil dövlətini

⁶⁹ Bax: M.X,Şərifli. Rəvvadilər dövləti haqqında. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1957, XI cild, səh. 31.

⁷⁰ Həmdullah Qəzvini. Nüzhet əl-qülub, səh. 84.

⁷¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 27.

⁷² Bu məsələ haqqında əsərin “Şirvanşah Məzyədilər dövləti” fəslində bəhs edilir.

yaratması uğrunda fəal surətdə çalışmış, demək olar ki, bu dövlətin yaranmasında birinci təşəbbüs onun tərəfindən irəli sürülmüşdür. Fəzl 375 (985-986)-ci ildən 422 (1030-1031)-ci ilə qədər, yəni 47 il hakimiyyətdə olmuş,⁷³ Fəzl ibn Məhəmməddən sonra 422 (noyabr 1031)-ci ildə hakimiyyətə onun oğlu və vəliəhdi Əbülfəth Musa ibn Fəzl keçdi.⁷⁴ Lakin “Səha`yif əl-əxbar” əsərinin kənarındakı Şəddadilərin şəcərə siyahısında Əbülfəth Musanın səhvən Mərzubanın oğlu olduğu göstərilir.⁷⁵

Musa ibn Fəzl hakimiyyət başında uzun müddət qalmamışdır. Lakin Münəccimbaşının yazdığına görə, 1031-ci ildə, yəni Musanın hakimiyyət başına keçdiyi ildə ruslar Bakıya gəlmişdilər. Musa qoşun çəkərək onların üzərinə hücum etmiş və Bakı yaxınlığında vuruşaraq rusları öz torpaqlarından qovmuşdur.⁷⁶ Musanın hakimiyyəti dövründə Şəddadilər dövlətində baş verən hadisələr haqqında mənbələrdə başqa bir məlumata təsadüf edilmir. Yalnız Münəccimbaşının yazdığına görə, Musanın oğlu Əbülhəsən Əli Ləşgəri 425 (1033-1034)-ci ildə atasının əleyhinə çıxaraq onu hiylə ilə öldürüb hakimiyyətə özü keçmişdi.⁷⁷ Münəccimbaşı II Ləşgərinin qatil, çox xəbis və pis etiqadlı bir adam olduğunu, hətta atasının girovunda olan bir qadınla evləndiyini göstərir.⁷⁸ Müəllif sözünə davam edərək yazır ki, onun 15 illik hakimiyyəti dövründə özü və əhali sakit yaşaya bilmədi, oğuzlar və başqa düşmənlər ölkəyə hücum etdilər, qorxu və zəiflikdən Ləşgəri öz iqamətgahını bir qaladan digərinə köçürdü və 441 (1049-1050)-ci ildə öldü.⁷⁹

II Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi Gəncəyə gələrək, onun sarayında yaşamış və ona təqribən 15 qəsidə ithaf edərək, bu qəsidələrdə Ləşgərini mədh etmişdir. Qətran Təbrizi Ləşgəriyə həsr etdiyi qəsidənin birində onu iki sülalənin, yəni Şəddadilərin və Sasanilərin nümayəndəsi kimi “Bəhrami” adlandırır və ona Sasani padşahları kimi olmağı

⁷³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 45, 77.

⁷⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁷⁵ Münəccimbaşı. Səha`yif əl-əxbar, II cild, səh. 506. Bu səhv Kəsrəvi Təbrizi tərəfindən aşkar edilmişdir. Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 17, qeyd 26. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslə Kəsrəviyə tanış olmadığı üçün bu səhvi o, yoxlaya və təshih edə bilməmişdir.

⁷⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17.

⁷⁷ V.Minorski. Şəddadilər, 17-18.

⁷⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 18.

⁷⁹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 18.

arzu edir. Kəsrəviyə görə, Qətranın əsil mətnində bu, Bəhrami deyil, Mehrani olmalıdır. Qəsidənin surətini köçürənlər onu səhv olaraq Bəhrami yazmışlar. Bəlkə Ləşgərinin anası da Arranşahlardan, yəni Mehranilərdən olduğu üçün Qətran onu “Mehrani” deyə göstərmişdir. Kəsrəvinin başqa bir fikrinə görə, Ləşgərinin anası Şirvanşahların qızı olduğu üçün Qətran onu Bəhrami nəslinə mənsub etmişdir.⁸⁰ V.Minorski hesab edir ki, Ləşgərinin anası Şirvanşahların qızı idi.⁸¹ Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Fəzl ilə Şirvanşahlar qohum idi. Güman etmək olar ki, ona görə də Qətran Ləşgəriyə müraciət edərək deyir ki, “Sənin üçün Syuni nemətli olacaqdır, Şirvan ölkəsi sənin üçün Arran kimi bir ölkə olacaqdır”.⁸² Başqa sözlə desək, Qətran Ləşgəriyə deyir ki, “Arran, Syuni sənindir, Şirvan da sənin olacaqdır”.

Qətranın qəsidələrindən aydın olur ki, Ləşgəri Təbriz hakimi əmir Vəhsudan və Tiflis hakimi əmir Əbülfəzl Cəfər ibn Əli dostluq və ittifaq yaratmışdı. Təbriz hakimi Rəvvadi əmir Vəhsudan 1040-cı illərdə Gəncəyə gəlmiş, Ləşgəri ilə saziş və ittifaq yaratmışdı. Qətran Təbrizi özü də bu zaman Gəncədə olmuş, iki hökmdarın Gəncədə olmasını göstərmiş və Gəncəni tərifləyərək, - “Gəncə indi cənnət bağçasına dönmüşdür”, – deyə yazmışdır. Qətran Təbrizi Ləşgərinin Tiflis hakimi əmir Əbülfəzl Cəfər ibn Əli ilə dostluq və ittifaq yaratması haqqında yazdığı qəsidədə göstərir: “İndi şir ilə pələng yerdə müttəfiq oldu, indi Günəş ilə Ay bir yerdə ittifaq etdi”.⁸³ Qətran Təbrizinin başqa bir qəsidəsindən məlum olur ki, Əbülfəzl Cəfər öldükdən sonra Ləşgəri onun qızı ilə evlənmişdir. Bu qəsidədən görünür ki, Ləşgəri onu bəyənmişdi. Çünki “onun üzünü nisan lələsi, əli bahar buludu kimi idi”. Bu “mübarək əhd” və “mübarək ittifaqdan” isə “dinin əsası qüvvətli oldu”, habelə düşmənlərə zərbə endirildi. Qətran Gəncədən Təbrizə qayıtdıqdan sonra yenə də Ləşgəriyə qəsidə yazıb göndərir. Bu qəsidədə söyləyir: “Əgər hüzurə gəlməsəm, ağam mənə

⁸⁰ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 21.

⁸¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 45.

⁸² Qətran Təbrizi belə yazmışdır:

همچو درمن گشت خواهد نعمت سنکی رتا

همچو اران گشت خواهد مملکت شروان ترا

⁸³ Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 27.

سونیک

üzürlü sayar. Mən başqa padşahın divanında və sarayındayam”.⁸⁴ Bundan sonra şair Ləşgəriyə mənsub olan “Ləşgərabadı” tərifləyir.

Qətran Təbrizinin mədh etdiyi şəxslərdən biri də Ləşgəri zamanında Arranın sipəhdarı Əbülyüsrdür. Qətranın nəzm şəklində Təbrizdən Əbülyüsrə göndərdiyi məktubda Ləşgərinin sərkərdəsi, yəni Arran sipəhdarı Əbülyüsrün “düşmənin canını yaxıb yandırdığı və dostun ürəyini işıqlandırdığı” göstərilir. Bu qəsidədən aydın olur ki, Qətran Gəncəyə gəldiyi zaman Əbülyüsr onu əzizləmiş, qayğısına qalmış və Ləşgərinin məclisinə aparmışdır. Gəncədə olduğu zaman Ləşgəri və Əbülyüsr şairə bəxşişlər vermiş və Təbrizə yola düşəndə Əbülyüsr ona yol tədarükü etmiş, onun getməsindən qəmgin olduğunu bildirmişdir. Ona görə də Qətran qəsidələr yazaraq Təbrizdən Əbülyüsrə və Ləşgəriyə göndərmişdir.⁸⁵

Qətranın yazdığı bu mədhnamədə Əbülyüsrün adlı-sanlı bir şəxs olduğu göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Qabusnamə”də də hacib Əbülyüsr haqqında belə bir məlumat vardır. Bu əsərdə göstərilir ki, əmir II Fəzlun hacib Əbülyüsrü Bərdəyə sipəhdar göndərirdi. Əbülyüsr ona dedi ki, qış fəslə olmayınca gedə bilməyəcəkdir, çünki Bərdənin ab-havası çox pisdır, xüsusən yayda çox ağır olur. Söz uzandıqda əmir Fəzlun ona dedi ki, heç kəs əcəli çatmadan ölməz, lakin bir şəxsin əcəli çatmamışdırsa, həqiqətən, o, yay zamanında Bərdəyə getməməlidir.⁸⁶

Kəsrəvi bu məlumata əsasən belə bir nəticəyə gəlir ki, II Ləşgərinin sipəhdarı olan və Qətran tərəfindən mədh edilən Əbülyüsr II Fəzlin dövrünə qədər yaşamış və 30 ilə qədər sipəhdar olmuşdur.⁸⁷

Qətranın II Ləşgərinin dövründə Gəncədə olduğu vaxtdan II Fəzlin dövrünə qədər 30 ildən artıq vaxt keçmişdir. Bundan başqa, Qətran Gəncədə olduğu zaman Əbülyüsr II Ləşgərinin sipəhdarı idi. Lakin “Qabusnamə”də göstərilən

⁸⁴ Rəvvadilərin Təbrizdəki sarayını nəzərdə tutulur.

⁸⁵ Qətran Təbrizi. Divan. Təbriz, hicri-şəmsi 1333, səh. 29-30, 54-56, 101-102; Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 23-24.

⁸⁶ “Qabusnamə”, ikinci nəşri. Moskva, 1958, səh. 209.

⁸⁷ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 26.

Əbülyür II Fəzlin hacibi idi. Fəzl onu Bərdəyə sipəhdar, yəni qoşun başçısı göndərmək istəyirdi.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, güman etmək olar ki, II Fəzlin dövründə “Qabusnamə”də adı çəkilən Əbülyür, Qətranın mədh etdiyi sipəhdar Əbülyür deyil, bəlkə də, onun oğludur. Burada tarixi nöqteyi-nəzərdən maraqlı sayılan məsələ şəxslərin eyniliyi və ya ayrılığı məsələsi deyil, bəlkə də Şəddadilərin dövlət quruluşu, qoşun və onun kimlər tərəfindən necə idarə edilməsi məsələsidir. Qətran Təbrizi və “Qabusnamə”dən gətirilən misallar qeyd etdiyimiz məsələləri tamamilə aydınlaşdırmaq üçün kifayət deyildirsə də, lakin Şəddadilər dövlətində qoşun başçılarına sipəhdar deyildiyi, dövlətin vilayətlərdə saxladığı qoşunların sipəhdarlar tərəfindən idarə edildiyi, habelə Şəddadilərin Bərdədə qoşun saxladıkları aydın olur. Şübhəsiz ki, Şəddadilər dövlətində “əmir” adlanan hökmdardan başqa, ölkənin maliyyə-inzibati işlərini idarə etmək üçün digər vəzifələr də olmuşdur. Xüsusilə, o zamanın bütün Orta Şərq və Azərbaycan feodal dövlətlərində olduğu kimi, Şəddadilər dövlətində də vəzir vəzifəsi mövcud idi. Qətranın mədh etdiyi şəxslərdən biri də Arranda yaşamış və Ləşgərinin yanında olan Əbülmüəmmər Qasımdır. Qətran Əbülmüəmmər Qasımı bilikli, cəsarətli bir adam kimi tərifləyərək ölkənin abadlaşması və xalqın asayişini ondan tələb edir. Qətran yazır: “Əbülmüəmmər pəhləvan, elm və dinin günəşidir”. Qətranın qəsidəsində Əbülmüəmmərin tutduğu vəzifə aydın deyil. Lakin Kəsrəvi onu “ustad” adlandırır və Ləşgərinin vəziri, köməkçisi olduğunu təsəvvür edir. Kəsrəvi qeyd edir ki, o zamanın vəzirlərinin bir çoxu həm cəsur, həm məlumatlı, həm də dərin biliyə malik olmuşlar.⁸⁸

II Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə baş verən müharibələr haqqında bilavasitə məlumat verən mənbələr yoxdur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Şəddadilər” fəslində göstərilir ki, Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə onun özü və ölkənin əhalisi sakit olmadı. Rəvvadilər bəhsində göstərildiyi kimi, o zaman oğuzlar Rəvvadilər dövlətinə, habelə Arrana hücum və basqın edirdilər. Bundan başqa, Qətran Təbrizinin Ləşgəriyə ithaf etdiyi qəsidələrdən görüldüyü kimi,

---

⁸⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 26-27.

Ləşgəri, Fəzl kimi, gürcü və erməni hakimləri ilə bir neçə müharibədə iştirak edərək qələbə çalmışdır.⁸⁹ Zərər və ziyanlar görmüş Fəzlin və Məmlanın intiqamını onlardan almışdır. Qətranın qəsidələrinin birində göstərilir ki, Ləşgəri “bir qoşunu elə qırdı ki, onu ölüm qıra bilməzdi; bir qalanı elə qopardı ki, onu fələk qopara bilməzdi”. “Əgər Fəzlunun qoşunu həmin yerdə yıxılmışdısa, o düşmənin şahını da həmin yerə yıxdı və arzularının düşməni yerə sərdi”. Qətran bu qəsidələrdə Ləşgəri qoşunlarının şücaət və müharibələrin necə aparılmasından bəhs edərək, onu bədii tərzdə təsvir edir. Qətran göstərir ki, “Cahan padşahı müharibə etməyə bel bağladı”; “Ağac yarpağından, yağmur damllarından artıq mal-mülk ilə qoşun topladı”. Düşmən padşahının “atlıları tamamilə erməni və abxaz pəhləvanları idi, onların piyadaları ləzgi və Şirvan igidlərindən ibarət idi”. Onlar “Arran şahı ilə dağ kimi üz-üzə gəldilər”. Qətran qəsidəni davam etdirərək yazır: “Cahan padşahın bayrağı çöldə zahir olunca, qoşunlar içəridə tək-tək, iki-iki gizlənməyə başladılar;” “Padşah qalibiyyət ilə oradan çıxdı”.

Ləşgəri oradakı meşənin ətrafında şadlıq etdikdən sonra, düşmənlərin yurdunu dağıtmağa və yandırmağa getdi. Burada göstərilir ki, düşmən qoşunları çox yüksək bir dağın başında idi. Ləşgərinin qoşunları onları aşağı enməyə məcbur edib, “ürəklərini qılıncla yumşaltdılar. Onların ürəkləri oxlara nişan oldu”. “Zamanın şahı onların əmirələrini əsir etdi”. Qətran qeyd edir ki, düşmən qoşunu sayca çox olmasına baxmayaraq, məğlub oldu. Ləşgəri “Din tacını Günəşə qaldırdı”.

Qətran Təbrizinin bədii şəkildə təsvir etdiyi bu tarixi hadisə haqqında bir sıra müəyyən olmayan və qaranlıq qalan cəhətlər də vardır. Kəsrəvi təəccüblə qeyd edir ki, gürcü və erməni tarixlərində Qətranın təsvir etdiyi bu hadisələr haqqında məlumat yoxdur.⁹⁰ Bizcə, Qətranın şer şəklində, bədii tərzdə təsvir etdiyi tarixi hadisələr inandırıcıdır. Lakin onların bəzilərinə bədii təsvirin tələbinə görə mübaligəyə yol verilmişdir. Gürcü və erməni tarixlərində bu

---

⁸⁹ Qətran Təbrizi. Divan.

⁹⁰ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 20.

hadisənin təsvir edilməməsinin səbəbləri də tamamilə aydındır. Bir qayda olaraq, orta əsr gürcü və erməni tarix yazanları öz feodallarının məğlubiyyətləri haqqında məlumat verməkdə ehtiyatlı davranmışlar. Burada da Qətran Təbrizinin göstərdiyi kimi, görünür, qoşun başçısı əsir düşdüyü və məğlubiyyətə uğradığı üçün, orta əsr salnaməçiləri bu hadisəni yazmaqdan imtina etmişlər.

II Ləşgərinin Tiflis hakimi əmir Cəfər ilə ittifaqda olduğu zaman gürcü çarı Baqratla müharibə etməsi haqqında Qətranın əmir Cəfərə ithaf etdiyi qəsidədə məlumat verilir. Bu qəsidədə göstərilir ki, Ləşgəri “qiyamətə qədər ondan üz çevirməz”, “onun xidmətindən ötrü Arran padşahı dava üçün öz qoşunlarını hazırlayaraq yola saldı”. Qətrana görə, bu müharibə azər ayında başladı və bunun nəticəsində “onların qoşununu darmadağın edib, bütün torpaqlarını tamamilə alt-üst etdilər”. Ona görə də Qətran Ləşgəriyə müraciət edərək deyir: “Mərhəba, ölkə fəth edən, düşməni əsir tutan, mərhəba, qalib baxtılı, xeyir ulduzu”.

Məlum olduğu kimi, Baqrat Tiflisi mühasirə etdiyi zaman, Tiflis hakimi Cəfər ibn Əli Ləşgəri ilə ittifaq yaratmışdı. Baqrat əmələ gələn vəziyyətdən qorxaraq Cəfərlə sülh etməyə məcbur olmuşdu. İbn əl-Əsir “abxazların Tiflisi mühasirə etmələri və onların geri çəkilmələri haqqında” məlumat verərək yazır: “429 (1037-1038)-cu ildə Abxaz çarı Tiflisi mühasirə etdi, ancaq əhali ona möhkəm müqavimət göstərdi, lakin o, mühasirəni davam etdirdi və sıxışdırdı. Şəhər əhalisi ərzaq və sair ehtiyat şeyləri qurtaranda Azərbaycana adam göndərərək müsəlmanlardan kömək və hərbi yardım istədilər. Lakin abxazlar oğuzların Azərbaycana gəldiklərini və onların ermənilərlə necə rəftar etdiklərini eşitdikdə bərk qorxdular və Tiflisdən geri çəkildilər”.⁹¹

Göründüyü kimi, İbn əl-Əsir Baqratın Tiflis mühasirəsindən vaz keçməsinə oğuzların hücumları ilə izah edir. Qətran Təbrizi isə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Ləşgərinin Tiflis hakimi Cəfərlə ittifaq yaradaraq, abxazlar üzərinə hücum edib onları məğlub etdiyini göstərir. Bizcə, hər iki müəllifin göstərdiyi amilləri qəbul etmək olar, çünki bunlar biri digərini inkar etmir, əksinə, tamamlayır.

⁹¹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 170.

Bundan başqa, Qətranın hadisələrlə eyni dövrdə yaşaması və daha yaxşı tanış olması nəzər-diqqəti cəlb etməlidir. Qətran Təbrizinin şerlərindən aydın olur ki, II Ləşgəri gürcü çarı ilə iki dəfə müharibə etmiş və hər iki müharibədə qələbə çalmışdır.

II Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana oğuzlar, səlcuqlar hücumu keçmişdilər. Səlcuqlar 1038-ci ildə Nişapuru tutmuş, sonra İrana, İraqa və Kiçik Asiyaya hücum etməyə başlamışdılar. Toğrulun qardaşı İbrahim Yinal 440 (1048-1049)-cü ildə rumlulara qarşı hücumu keçmişdi.⁹²

Lakin bizim istifadə etdiyimiz “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər”, “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsillərində, habelə, Qətran Təbrizinin qəsidələrində türklərin, oğuzların II Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə Gəncəyə hücum etdikləri haqqında məlumat verilmir. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan fəslin”də “oğuz hücumları” haqqında çox ehtiyatla qeyd edilir. Lakin məlum olur ki, 437 (1045-1046)-ci ildə Şirvanşah Qubad oğuz türklərinin qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görür, Şamaxı (Yəzidiyyə) şəhərinin ətrafına yonulmuş daşdan möhkəm hasar çəkdirir və dəmir düzəltdirir.⁹³

Yuxarıda adı çəkilən mənbələrdə səlcuqların Gəncəni tutmaları, Azərbaycanı dağıtmaları haqqında məlumat verilmir. Ancaq 438 (1046-1047)-ci ildə Kutulmuş ibn Ərslan Yə`bqi Gəncəni mühasirə edərək, Ləşgərini geri çəkilməyə məcbur etmişdir.⁹⁴ Yuxarıda təsvir edilənlərdən görüldüyü kimi, II Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə bir sıra hadisələr baş vermişdi. Ləşgərinin zərb etdirdiyi sikkə pulların nümunəsi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. 431 (1039-1040)-ci ildə onun adına zərb edilmiş sikkə üzərində “Böyük əmir Əli ibn Musa əl-Ləşgəri” sözləri yazılmışdır.⁹⁵

Qətranın şerlərindən aydın olduğu kimi, Ləşgərinin Mənuçehr, Ənuşirvan, Qudərz və Ərdəşir adlı dörd oğlu var idi. Ləşgəridən sonra bunlardan yalnız Ənuşirvan hakimiyyət başına keçə bilmişdir. Qətran Ləşgəriyə ithaf etdiyi

⁹² İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 203.

⁹³ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh. 53.

⁹⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 48.

⁹⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 49.

mədhnamədə yazır: “Rum ölkəsini və Gürcüstanı Mənuçehrin, Hindistanı və Türkistanı Ənuşirvanın ixtiyarına versin. O, İrənin səltənət taxtında, İstəxrədə otursun, özünün ən kiçik oğlunu isə Arran hökmdarı eləsin”. Lakin Ləşgəri Qətranın arzu etdiyi kimi, göstərilən bu böyük ölkələri işğal edib oğulları arasında bölə bilmir.

Münəccimbaşının göstərdiyinə görə, Ləşgəri 441 (1049-1050)-ci ildə öldüyü zaman onun yerinə oğlu Ənuşirvan ibn Ləşgəri keçir.⁹⁶ Ənuşirvan yalnız iki ay hakimiyyətdə qalır.⁹⁷ O, kiçik olduğu üçün dövlətin işlərini idarə edə bilmir. Dövlət işləri hacib Əbu Mənsurun əlində idi. Əbu Mənsur isə vəziyyətdən istifadə edərək dövlətə xəyanət etmək fikrində idi. Əbu Mənsur özünə yaxın olan əmirlərlə razılışb Şəddadilərin düşmənlərinə qarşı tikilən bir neçə qalanı həmin dövlətlərə təslim etmək qərarına gəlmişdi. Əbu Mənsur Tatiyan, Muckəng və əl-Beyza qalalarını Şəki hakiminə, Gərmistan qalasını didoylılara, Kirdman qalasını abxazlara, Rustaq qalasını isə rumlulara vermək istəyirdi.⁹⁸ Münəccimbaşuya görə, Əbu Mənsur bunu Arranın və Şəddadilər dövlətinin əzəmətini məhdudlaşdırmaq və onu zəiflətmək məqsədilə edirdi.

O zaman düşmənlər Ləşgərinin azyaşlı oğlu Ənuşirvanın zəifliyindən istifadə edərək Arrana basqın edirdilər. Əbu Mənsurun bu qərarını rəislər eşitdikdə çox narazı oldular. “Şəddadilər” fəslində qalaların təslim edilməsinə etiraz edən rəislərdən Heysəm ibn Meymun əl-Bəisin və ipək taciri Yusifin və başqalarının adı çəkilir.⁹⁹ Rəislər Şəmkür yaxınlığında hərbi düşərgədə görüşərək, həmin qalaların başqa dövlətlərə təslim edilməsinə xəyanət və alçaqlıq hesab edib, Əbu Mənsura müqavimət göstərməyi və qalaları təslim etməməyi qərara alırlar. Lakin bu zaman hacib Əbu Mənsur da şəhər darvazasını bağlamağı əmr edir. Rəislərdən yalnız Heysəm öz adamları ilə meydanda qalır. Hacibin adamları onu tutmaq üçün muhasirəyə alırlar. Lakin bu zaman Ənuşirvanın əmisi, Fəzlin oğlu Əbüləsvar Şavur¹⁰⁰ Şəmkür darvazası qarşısına

⁹⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 18-19.

⁹⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 19.

⁹⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 18.

⁹⁹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 18.

¹⁰⁰ Bəzi əsərlərdə bu, Əbüsəvar Şavur (Şavir) şəklində yazılır.

gəlir. Heysəm və onun tərəfdarları döyüş vəziyyətində şəhər darvazasını açaraq Şavuru şəhərə buraxırlar.

Bu məlumatdan aydın olur ki, Heysəm və digər rəislər dövlət çevrilişi üçün qabaqcadan lazım olan hazırlıq işlərini görmüş, Ənuşirvanı taxtdan salıb hakimiyyətə Əbüləsvar ibn Fəzl Şavuru keçirmək məqsədilə Şəmkür hərbi düşərgəsinə getmişdilər. Onların dalınca isə Əbüləsvar Şəmkürə gəlmişdi. Əbüləsvar şəhərə daxil olan kimi, Heysəmin adamları (xətibləri) Əbüləsvar ibn Fəzl Şavurun hökmdarlığa keçdiyini və Ənuşirvanın hakimiyyətdən kənar olduğunu elan edirlər.¹⁰¹ Beləliklə, 441 (1049-1050)-ci ildə iki ay hakimiyyətdən sonra dövlət çevrilişi nəticəsində Ənuşirvan hakimiyyətdən kənar edilərək hakimiyyət başına Əbüləsvar ibn Fəzl Şavur keçir.

Şavur Şəmkürdə qayda yaratdıqdan sonra Gəncəyə gedir. Şəhəri öz hakimiyyəti altına alaraq, Arran torpaqlarını və qalalarını birləşdirib hakimiyyətə başlayır. O, Ənuşirvanı, hacib Əbu Mənsuru, qardaşları və uşaqlarını həbs edir. Münəccimbaşının yazdığına görə Əbu Mənsur da “katib Əbu Heysəmin oğlanları kimi, Şəddadilər sülaləsinin nümayəndəsi idi”. Şavur hakimiyyəti ələ alaraq, dövlətin tərkibində bir sıra dəyişikliklər və dövlət vəzifələrinə yeni adamlar təyin edir. Hərbi hissədə də bəzi dəyişikliklər edərək onu möhkəmləndirir və həbs etdiyi şəxslərin hamısını edam etdirir.¹⁰²

Göstərilən bu məlumatdan aydın olur ki, Şavur dövlət, ordu, iqtisadi və ictimai həyatda bir sıra islahat keçirmiş, əhalinin yaşayışını sakitləşdirməyə və yaxşılaşdırmağa çalışmışdır. Onun hakimiyyəti dövründə Şəddadilər dövləti qüvvətlənmişdi.¹⁰³ Şavur Şəddadilərin ən məşhur hökmdarlarından biri olub, Ləşgərinin hakimiyyəti dövründə, bəlkə də atası Fəzlin dövründə Ermənistan və Dvində hakim olmuşdur.¹⁰⁴ V.Minorskiyə görə, Şavur 1022-1049-cu illərdə Dvində hakim olmuşdur.¹⁰⁵ Kəsrəvi qeyd edir ki, erməni tarixçiləri Ləşgəri haqqında heç bir məlumat vermirlər. Onlar yalnız Əbüləsvar Şavur haqqında

---

¹⁰¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 19.

¹⁰² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 19.

¹⁰³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 13.

¹⁰⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 31.

¹⁰⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 50.

bəzi məlumat verirlər ki, buradan da Şavurun Dəbildə Ləşgəridən asılı olmadığı məlum olur.¹⁰⁶ XI əsrin erməni müəllifi Aristakes erməni tarixi ilə əlaqədar olaraq Dvin hakimi Şəddadi Əbüləsvarın adını çəkir. O göstərir ki, Asit adlı birisi imperator tərəfindən Ani şəhərinə naib göndərilmişdi. O, Aniyə gələrək ölkənin idarəsini əlinə almış və bundan sonra böyük bir qoşunla Dvinə hücum etmişdi. Şəhər sahibi Əbusuar (Əbüləsvar) onunla döyüşə girişib şəhər darvazası qarşısında çoxlu əsgərini qırdı və böyük erməni işxanı Vahram bu döyüşdə öz oğlu ilə öldürüldü, bu da ermənilərin böyük qüسسə və kədərinə səbəb oldu. 1044-1045-ci ildə Asitin yerinə Kamenas adlı birisi təyin olundu.¹⁰⁷ Bu parçadan aydın olur ki, Əbüləsvar Şavur Dvini Ləşgəridən asılı olmayaraq özü idarə və mühafizə edirdi.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Qətran Təbrizinin şerlərində Ləşgəri, onun yaxın adamları və oğlanlarının adı çəkildiyi halda, Şavurun adı onlarla yanaşı çəkilmir. Bundan aydın olur ki, Ləşgəri ilə Şavurun arasında olan münasibət yaxşı deyildi. O, Gəncəyə Ləşgərinin ölümündən sonra gəlmişdi. Qətran Təbrizinin şerlərində yalnız Şavurun adı çəkilən iki beyt vardır ki, görünür, bu da Ləşgərinin ölümündən sonra yazılmışdır.¹⁰⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, Əbüləsvar Şavur erməni çarı Aşot Baqratunun qızı ilə evlənmişdi. Bu qadından onun Fəzlun və Aşot adlı iki oğlu olmuşdu.¹⁰⁹ Bu qohumluq sayəsində Aşot ölənə qədər Baqratunilər ilə Şəddadilər arasında sıx dostluq əlaqələri olmuşdur.

Əbüləsvar Şavur haqqında “Qabusnamə” müəllifi əmir Keykavus Ziyari olduqca qiymətli məlumat verir. O, Məkkədən qayıtdığı zaman Gəncəyə gəlmiş və bir neçə il Şavurun sarayında yaşamışdır. “Qabusnamə”nin VII fəslində müəllif Gəncədə Əbüləsvar Şavurun¹¹⁰ yanında olması və onunla əlaqədar bir hadisədən bəhs edir. Bu hadisə bilavasitə Şavur ilə əlaqədar olduğu üçün burada onu olduğu kimi qeyd etməyi lazım bildik.

¹⁰⁶ Kəsrəvi Təbrizi. səh. 31.

¹⁰⁷ Повествование Вартапета Аристакеца Ластивертского. М., 1968, səh. 85.

¹⁰⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 32.

¹⁰⁹ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 32; Повествование Вартапета Аристакеца, səh. 115.

¹¹⁰ “Qabusnamə”də Şavur sözü səhvən Şahpur yazılmışdır. Əbüləsvar isə fars dilinin xüsusiyyətinə görə, Əbüssəvar yazılmışdır.

Müəllif qeyd edir ki, mənim başıma gələnlər bir daha təkrar olmasın deyə, bu hekayəni yazdıq. Əbüsəvarın zamanında Məkkədən qayıtdığı ildə qəzəvat¹¹¹ üçün Gəncəyə getdim, çünki Hindistana çox zaman qəzəvata getmişdim. İstədim ki, Rum ölkəsinə də qəzəvat edilsin. Əbüsəvar böyük bir padşah olub, sabitqədəm, əqilli, siyasətmədar, ədalətli, şücaətli, fəsahtli, pakdin və uzaqgörən bir adam idi. Belə ki, padşahlar onu gördükdə bəyənərdilər, onun həm ciddiyyəti, həm də zarafatı var idi. O məni gördükdə çox alicənablıq göstərdi, mənimlə söhbət etdi, hər şeydən danışdı və soruşurdu, mən gözləyir və cavab verirdim; mənim sözlərim onun xoşuna gəldi. Onun etdiyi ehşanları ürəkdən qəbul etdim. Bir neçə il Gəncədə qaldım, həmişə onun məclisində yemək - içməkdə hazır idim, məndən hər cür sözlər soruşurdu, alimlərin və keçən padşahların əhvalından xəbər tuturdu; hətta bir gün bizim vilayətimizdən söz düşdü; o, Qorqan nahiyəsi haqqında soruşurdu; hər bir nahiyənin əcaib şeylərindən bəhs edildi. Müəllif sözünə davam edərək, Şavur ilə aralarında baş verən hadisələr haqqında məlumat verir.¹¹² Göründüyü kimi, “Qabusnamə” müəllifi Keykavus Əbüləsvər Şavurun əqilli, şücaətli və siyasətmədar bir hökmdar olduğunu göstərməklə bərabər, onu Rum (Bizans) üzərinə hücum etməyə sövq etdiyi də aydın olur.

445 (1053-1054)-ci ildə Şavur oğlu Abanəsr İskəndəri Dəbilə hakim təyin edərək oranın mühafizə olunmasını ona tapşırır. Əldə olan mənbələrdən məlum olduğu kimi, Şavurun hakimiyyəti dövründə bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdir. Xüsusilə, Şavur Gürcüstan və Şirvana hücum edərək, bu ölkələrin hakimləri ilə müharibə etmişdir. 445 (1053-1054) –ci ildə Şavur hücum edərək Gürcüstanın Bəsrə (Nəsrə) qalasını tutur, onu ərzaq, hərbi qüvvə və silahla təmin və təchiz edir.

Bundan başqa, Münəccimbaşının yazdığına görə, Tiflis hakimi Cəfər ibn Əlinin ölümü ilə əlaqədar olaraq, oğulları Mənsur və Əbülheyca arasında hakimiyyət üstündə mübarizə gedirdi. 454 (1062)-cü ildə Tiflis əyanlarından bir

---

¹¹¹ Müqəddəs müharibə.

¹¹² Кабус-наме. Перевод и примечания В.Бертельса. Москва, 1958, сәh. 76-77.

dəstə Gəncəyə gələrək Şavurdan öz adamlarını göndərərək Tiflisi tutmasını və ona sahib olmasını xahiş etmişdilər.

Məlum olduğu kimi, Tiflisdə Cəfərilər sülaləsi 200 ildən Atrıq hökmranlıq etmişdir. 548 (1153-1154)-ci ildə Gürcüstan çarı Dmitrinin (1125-1156) sarayında olmuş Fariqi Cəfərilər haqqında belə yazır: “515 (1121-1122)-ci ildə Tiflis əhalisi Nəcməddin Elqazının yanına adam göndərüb, Tiflisi ona vermək üçün şəhərə dəvət etdilər, bundan 40 il əvvəl o, əhalinin əlində idi. Onların hökmdarı “Cəfərilər” adlanıb, iki yüz il hökmranlıq etmiş və qırılıb qurtarmışlar. Bundan sonra hakimiyyət əhalinin əlinə keçmiş, hər ay bir nəfər hakim olmuşdur”.¹¹³

Göründüyü kimi, Şavurun dövründə Cəfərilər sülaləsi bitmiş, Tiflisin hakimliyi ayrı-ayrı şəxslərin əlinə keçmişdir. Şavur isə əmələ gələn vəziyyətdən istifadə edərək, Tiflis elçilərinin xahişi ilə qoşun göndərüb Tiflisi tutmaq istəyirdi. Lakin Şavurun vəziri Bəxtiyar ibn Salman onu bu fikirdən əl çəkməyə məcbur etdi. Şavur elçilərdən qəbul etdiyi Tiflis qalasının açarını geri qaytardı. Elçilər Şəkiyə gedərək həmin açarları Şəki hakimi Axsərtan ibn Qağikə verdilər.¹¹⁴ Şəki hakimi elçilərə hədiyyələr verib geri qaytardı və sonra da Tiflisi Rum hakiminə böyük məbləğə satdı. Onlar da Tiflisi tutub qoşun, silah və ərzaqla təchiz etdilər.¹¹⁵

454 (1062)-cü ildə allanlar Allan keçidindən (Dəryal) aşıb Arran ərazisinə soxularaq, burada çoxlu adam öldürmüşdülər. Münəccimbaşıya görə, onlar, hələ 20000-dən çox uşaq, qadın və kişini əsir tutmuşdular. Gəncəni bu kimi basqın və hücumlardan mühafizə etmək üçün Şavur 455 (1063)-ci ildə şəhərin ətrafına hasar və xəndək çəkdi. Ona möhkəm qapı düzəltirdi, şəhər əvvəlkinə nisbətən genişləndi.¹¹⁶ Şəhərin genişlənməsi ifadəsindən məlum olur ki, Şavur şəhər ətrafına yeni hasar çəkdi; Şavur Gəncə ətrafına möhkəm qala və xəndək çəkdirməklə allan və başqa basqınçılardan mühafizə olunmaq məqsədini

¹¹³ İbn əl-Əzrəq əl-Fariq. Min tarix Məyefariqin. Bax: Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XII cild. Bakı, 1957, səh. 244.

¹¹⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 20.

¹¹⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 20.

¹¹⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 20.

güdüdü. Xüsusilə oğuz türkləri, səlcuqlar o zaman Orta və Yaxın Şərqi ölkələrinə böyük hücumlar, basqınlar edirdilər. Toğrul bəy (1038-1063) Rəvvadi və Şəddadiləri öz vassalına çevirmişdi. Səlcuqlar istədikləri zaman Şəddadilər hakimiyyətinə son qoyaraq Gəncəni tuta bilərdilər. Şübhə yoxdur ki, Şavur bunları nəzərə alaraq Gəncəni möhkəmlətməyə çalışırdı.

Şavur Şirvanşah Məzyədilərlə qohum olmasına baxmayaraq, onlarla müharibə edir və bəzən Şirvana hücum edirdi. Hər iki dövlətin ərazisini bir-birindən əsasən Kür çayı ayırırdı. Onlar eyni zamanda, ailəvi qohum idilər. II Ləşgərinin anası Şirvanşahlar nəslindən idi, onun bacısı Şirvanşah Mənuçehrə (1027-1034)ərə getmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi o, Mənuçehri öldürmüş və onun qardaşı Əbu Mənsura (1034-1043) getmişdi. Şirvanşah Salar isə Şavurun qızı ilə evlənmişdi.¹¹⁷

Göstərilən qonşuluq və qohumluq əlaqələrinə baxmayaraq, Şavur 455 (1063)-ci ildə Şirvan torpaqlarına hücum edərək, vuruşa-vuruşa Qoyulmayan qalasını tutdu və öz adamlarını buraya təyin etdikdən sonra, Şirvan torpaqlarına yürüşü davam etdirdi. Şirvanlılar ona müqavimət göstərdilər, lakin məğlub olub geri qayıtdılar. Şavur onları təqib etdi, şirvanlılardan çox adam qırdı. Bu döyüşlər zamanı Şirvan qoşunlarında ləkzlər və kuvarvatlar da iştirak edirdilər. Şavur onların əyanlarından 50 atlı əsir tutdu, düşərgələrini tutaraq atları və silahları ilə birlikdə əlinə keçirdi. Bundan sonra o, Yəzidiyyəyə (Şamaxı) gedərək öz qızını, yəni o zaman ölmüş Şirvanşah Saların arvadını əsir aldı. Onun bütün əmlakını, at, mal və xəzinəsini ələ keçirdi.

Bundan sonra Şavur Arrana qayıtdı. Lakin 455-ci ilin rəcəb ayında (1063-cü ilin iyun ayı) yenidən Şirvana gələrək kəndləri, əhalinin taxılını yandırdı və geri qayıtdı. Bir ildən sonra, 456 (1063-1064)-cü ildə Şavur bir də Şirvana hücum edərək, Qətran və Həmvarı tutdu. Bu basqından sonra Şavur yenə də Gəncəyə qayıtdı. Lakin bundan sonra Şirvan hakimi ilə sülh sazişi bağladı. Bu

---

¹¹⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh.58.

sazişə əsasən, Şavur 455-ci ilin rəcəb ayında (iyun 1063) tutduğu Qolulmayan) qalasını Şirvan hakiminə qaytardı və əvəzində ondan 40000 dinar pul aldı.¹¹⁸

1063-cü ildə Şavur ilə Şirvanşah Fəriburz arasında sülh sazişi bağlanmasına baxmayaraq, Şəddadilər Şirvanşahla Dərbənd hakimi arasında baş verən hadisədən istifadə edərək, Şirvana qoşun göndərirlər. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində Arranşah qoşunlarının, yəni Şəddadilərin Şirvana hücum etməsi haqqında məlumat verilir.

Məlum olduğu kimi, Dərbənd Şirvanşahların hakimiyyətinə tabe idi. 1068-ci ildə Şirvanşah Fəriburz ilə dərbəndlilər arasında narazılıq və vuruşma baş vermişdi. Fəriburzun qardaşı Güzdəhəm ibn Salar dərbəndlilərə tərəf çıxaraq Dərbəndə yiyələnmişdi. Bu hadisədən sonra Dərbənddə xütbə Arran hakiminin adına oxunaraq, Şirvanşahın adı xütbədən çıxarılmışdı. Bununla əlaqədar olaraq, Arran hakiminin göndərdiyi qoşun dəstələri Şirvan ərazisinə daxil olub, ölkəni qarət etməyə başlayır. “Arranşah” qoşunları ilə Şirvanşah qoşunları arasında bir neçə dəfə vuruşma olur. Şirvan qoşunları Məsqət, Mehariyəni və ən nəhayət, Dərbəndi tutur. Bundan sonra Dərbənddə oxunan xütbədə Şirvanşahın adı çəkilir. Arran hakiminin adı xütbədən çıxarılır.¹¹⁹

Lakin 464 (1071-1072)-cü ildə Şirvanşahla Arran hakimi arasında dostluq sazişi bağlanır. Onlar öz qoşunları ilə Maluğ qalasına hücum edərək, 1072-ci ilin iyun ayında həmin qalanı Şəki hakimi Axsərtanın naibindən alıb, tamamilə dağıdır və düşmənlərini qırırlar.¹²⁰

Erməni müəlliflərindən Aristakes (XI) və Matvey (XII əsrin əvvəli) Gəncə əmiri Əbüləsvarın Taşir (Tovuz – **M.Ş.**) carı Davidlə müharibəsi haqqında bəzi məlumat verirlər. Matveyin yazdığına görə, Apusvar (Əbüləsvar– **M.Ş.**) torpaqsız Davidin gündən-günə qüvvətlənməsini görüb, 150 min qoşunla onun torpaqlarına hücum etdi, vilayət və qalalarını tutdu. Əbüləsvar tutduğu yerlərdə bir il dayandıqdan sonra Davidin üzərinə yürüdü. David isə onunla müharibəyə girmədi, Anidən kömək istədi. Erməni çarı ona 3 min, Qapan hökmdarı 2 min,

¹¹⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 20-21.

¹¹⁹ В.Минорский. История Ширвана и Дербенда, səh. 57.

¹²⁰ В.Минорский. История Ширвана и Дербенда, səh. 57.

Abxaz çarı 4 min qoşun göndərdi. Özünün isə 10 min qoşunu var idi. Beləliklə, David 20 min qoşun toplayaraq, Əbüləsvar ilə müharibəyə başladı. Alban yepiskopu Davidə kömək üçün əlində xaç və İsanın surəti olan keşişlər də göndərmişdi. Əbüləsvar keşişlərin Davidə köməyə gəldiyini eşidərək gülmüşdü. David nisbətən az olan qüvvələrlə döyüşə girdiyi zaman Əbüləsvarın qoşunları içərisinə çaxnaşma düşür və onlar qaçmağa başlayırlar, ermənilər onları təqib edirlər. Onlardan çoxlu qızıl, gümüş və xəzinə alırlar. Əbüləsvarın qoşunlarının bir hissəsi özünü güc-bəla ilə müdafiə edir. Döyüş meydanında Əbüləsvarın döyüşçülərinin meyitləri qalır. David Əbüləsvarın aldığı yerləri üç gün ərzində geri qaytarır. Bundan sonra David ona köməyə gələn qoşunları böyük hədiyyələrlə öz ölkələrinə qaytarır. Sülh olur.¹²¹

Beləliklə, David öz yeznəsi Əbüləsvarı¹²² tutduğu yerlərdən və Taşirdən qovmağa müvəffəq olur.¹²³ Matvey bu hadisənin erməni tarixi ilə 487 (1038)-ci ildə baş verdiyini qeyd edir.¹²⁴ Lakin Kəsrəvi Təbrizi göstərilən tarixin doğruluğuna və hadisənin məzmununa şübhə edir.¹²⁵

Şavurun Dvin və Gəncədə hakimliyi dövründə rumlular (bizanslar) ilə bir neçə dəfə toqquşması olmuşdu. Hələ 1022-ci ildə Bizans imperatoru II Vasili öz qoşunları ilə Ermənistanı keçərək Azərbaycanın Xoy şəhərinə qədər gəlmişdi. Lakin sonra Bizans imperatoru IX Konstantin Monomax (1042-1055) Dvinə məktub göndərərək Əbüləsvar Şavuru Ani üzərinə hücum etmək üçün dəvət etmiş və onun qələbəsini təsdiq edəcəyini vəd etmişdi. Bundan sonra Şavur Şirak vilayətinə hücum etmişdi. Lakin sonralar Anidə vəziyyət dəyişdi. 1044-cü ildə erməni çarı İohann, az sonra isə Aşot ölür. Bundan sonra Aşotun oğlu Qağik çar olur.¹²⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, cənubda Vaspurakan və şimalda Şirak çarlığının əmələ gəlməsi, habelə Xilafət tərəfindən erməni çarlığının müstəqil olaraq tanınması Konstantinopolda şərq siyasətinin dəyişilməsinə səbəb

¹²¹ Матвей Эдесский. Летопись начала XII в.. Вагаршапат. 1896. Перевод Т.И.Тер-Григоряна (əlyazması). ТİЕА, inv. №1275 və 1696, səh. 5-8.

¹²² Əbüləsvar Davidin bacısı ilə evlənmişdi.

¹²³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 50.

¹²⁴ Matvey. ТİЕА, inv.№1275 və 1696, səh. 5.

¹²⁵ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 37-38.

¹²⁶ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 124.

olmuşdu.¹²⁷ Erməni mənbələrindən görüldüyü kimi, Bizans qoşunları Ermənistanına hücum edib ölkəni işğal və qarət edirdilər. Bizans imperatoru Konstantin Monomax Ani şəhərini tələb edirdi. Onun fikrincə, erməni çarı III Sumbat vaxtilə öz çarlığını imperator II Vasiliyə bağışlamışdı. Ani Bizans imperatorluğuna çatmalı idi. Buna görə də imperator erməni çarı II Qağiki hiylə ilə Konstantinopola çağıraraq orada saxlamışdı.¹²⁸ Sonra erməni çarlığını bölüşdürmək üstündə çəkişmələr başlandı. Ani əhalisinin bir hissəsi Qağikin Konstantinopolda saxlandığını gördükdə, şəhəri dvinli Davidə,¹²⁹ digər hissəsi isə Abxaz çarı IV Baqrata vermək istəyirdi, hətta gürcü mənbələrində göstəriləyincə görə, 1045-ci ildə Ani əhalisi, şəhəri IV Baqratın anası Mariyaya vermişdi.¹³⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali erməni çarlığının bölüşdürülməsi işinə Gəncə əmiri Şəddadi Əbüləsvar da müdaxilə edirdi. Ani əhalisi içərisində şəhərin Əbüləsvara verilməsi tərəfdarları da var idi.¹³¹ Lakin bunun əksinə olaraq, patriarx Anini Bizans imperatoruna verdi.

Bundan sonra bizanslılar Dəbilə - Əbüləsvarın üzərinə hücum etdilər. Onlar əvvəllər qələbə qazana bilmədilərsə də, sonradan Əbüləsvarı geri oturdub onun tutduğu yerləri əlindən aldılar. Əbüləsvarla bizanslılar arasında müahidənamə bağlandı. Bu sazişə görə, Əbüləsvar Şavur “imperatora sadıq olmalı” idi.¹³² Lakin Bizans imperatoru Dvini tutmaq üçün bir neçə dəfə qoşun göndərmişdi. Çamçıyanın yazdığına görə, Əbüləsvar Dvin ətrafında süni surətdə, bataqlıq yaradaraq düşməni məğlubiyyətə uğratmışdı.¹³³ Kəsrəvinin fikrincə, bu hadisə 1044-cü ildə baş vermişdi.¹³⁴ Bizans imperatoru Dvin ətrafındakı məğlubiyyətdən sonra Telarxın başçılığı altında ikinci dəfə Dvin üzərinə qoşun göndərmişdi. Telarx Dvin şəhərini mühasirə etmiş və qış olduğu üçün çox tələfat vermişdi. Telarx Dvini tuta bilməyəcəyini görüb ətrafdan tutduğu əsirlərlə geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Bundan sonra Əbüləsvar hücum edib Aniyə

¹²⁷ Н.Я.Март. Ани. Ереван, 1939, сәһ. 45.

¹²⁸ Н.Я.Март. Ани, Ереван, 1939, сәһ. 46.

¹²⁹ Qağik ilə David qohum idi, Qağikin bacısı Daviddə ərde idi.

¹³⁰ Н.Я.Март. Ани. Ереван, 1939, сәһ. 46.

¹³¹ Н.Я.Март. Ани. Ереван, 1939, сәһ. 46.

¹³² V.Minorski. Şəddadilər, сәһ. 50.

¹³³ Çamçıyan. Göstərilən əsəri, II cild, сәһ. 937-938; Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, сәһ. 39-41.

¹³⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, сәһ. 41.

çatmışdı.¹³⁵ Qağik Konstantinopolda əsir edildikdən sonra Anini erməni sərkərdəsi qoca Vahram idarə edirdi. Vahram erməni və rum qoşunlarının yardımını ilə Əbüləsvarı Dvinə qədər geri çəkilməyə məcbur etdi. Lakin bu müharibədə Vahram və oğlu öldürüldü, onun qoşunları Aniyə qayıtmağa məcbur oldu.¹³⁶

1022-ci ildən 1049-cu ilə qədər Dvin ətrafında baş verən hadisələrdən aydın olur ki, Əbüləsvar Şavur Dvində müstəqil hökmranlıq etmiş və II Ləşgəri öləndən sonra Gəncədə hakimiyyət başına keçərək, Dvin vilayətini Gəncə Şəddadilər dövlətinə birləşdirib oğlu Abanəsr İskəndəri 445 (1053-1054)- ci ildə Dvinə hakim təyin etmişdir.

Şavurun hakimiyyəti dövründə səlcuqlar Yaxın və Orta Şərqdə bir sıra qələbələr çalmış və bu ölkələri ələ keçirmişdilər. Toğrul bəy Azərbaycan, Ermənistan, Kiçik Asiya və sair ölkələrə basqın və yürüşlər təşkil edirdi. Şavur səlcuqlarla yaxınlaşmağa və onların vassallığını qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Kəsrəvi Təbrizi Şavurun Toğrul bəyin vassallığını qəbul etməsindən bəhs edərək bunun iki səbəbi olduğunu göstərir. Kəsrəviyə görə, bunlardan birincisi, səlcuqların daha qüvvətli olması, ikincisi isə, Şavurun rumlularla mübarizə aparması idi.¹³⁷ Əbüləsvar sultan Toğrulun vassallığını qəbul edərək, onun adına xütbə oxutdurub, onunla Ani və rumlular üzərinə hücumu başlamışdı.

İbn əl-Əsir, 446 (1054-1055)-cı ilin tarixi ilə əlaqədar olaraq yazır ki, Toğrul bəy Rəvvadi Vəhsudanı özünə tabe etdikdən sonra “Gəncə hakimi əmir Əbüləsvarın yanına gəldi, o da tabe oldu, onun adını xütbədə oxutdurdu”.¹³⁸ İbn əl-Əsir sözünə davam edərək göstərir ki, qalan vilayətlər də belə hərəkət etdilər, Toğrula tabe oldular, onun adını xütbəyə daxil etdilər, özünə qoşun göndərdilər. Toğrul bəy də onlara öz torpaqlarını verdi. Onlardan girov alıb, Ermənistan və rumluların əlində olan Mələzgerdə getdi.¹³⁹ Toğrulun yürüşündən sonra 454 (1062)-cü ildə gürcü çarı IV Baqratın allanlarla ittifaq bağlayıb, onlardan hərbi

¹³⁵ Çamçıyan. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 938.

¹³⁶ Çamçıyan. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 938-939.

¹³⁷ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 44.

¹³⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 223.

¹³⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 223.

qüvvə alaraq, Şavur üzərinə hücum etdiyi və müvəffəqiyyət qazana bilmədiyi məlumdur.¹⁴⁰

Alp-Arslan (1063-1072) hakimiyyətə keçdikdən sonra 457 (1065)-ci ildə Ermənistan və Kiçik Asiyaya yürüşə başladı. Münəccimbaşının yazdığına görə, sultan Alp-Arslan işğal etdiyi qalalardan Arran hakimi Əbüləsvarın ərazisinə yaxın olanları ona vermişdi. 457-ci ilin rəcəb ayında (iyun 1065)-ci il Əbüləsvar da öz qoşunları ilə erməni və Rum torpaqlarına hücum etmişdi. Aniyə çataraq, oraya vergi toplamaq üçün öz adamlarını təyin etdi. Bu vilayətə göndərdiyi adamları silah və ərzaqla təmin elədi. Bundan sonra Rum torpaqlarına hücum keçdi. Ani yaxınlığında olan möhkəm qalaları tutdu və bu qalalara xüsusi qoşun dəstələri göndərdi, öz əmirlərindən bu qalalara hakim təyin etdi. Bundan sonra o, istiqamətini dəyişərək Ermənistana doğru irəlilədi, burada ən möhkəm və yaxşı qalalardan biri sayılan Vicin qalasını mühasirə edərək hücumla aldı. Qalaya hakim təyin edib, qoşun dəstəsi qoydu və tələsik Gəncəyə qayıtdı.

Bu zaman allanlar IV Baqratla ittifaq yaradaraq, böyük bir qoşunla Arran ərazisinə soxuldular, əhalini qırmağa, ölkəni qarət etməyə başladılar. Onlar Şəmkür yaxınlığında 200-dən artıq könüllü öldürüb, kəndləri qarət edərək, əhalini qıra-qıra Gəncəyə qədər gəldilər. Bu zaman Əbüləsvar hərbi rəisləri ilə Gəncədə idi, lakin şəhərdən çıxıb onlarla vuruşmağa cəsarət edə bilməmişdi. Gəncə şəhərinə daxil ola bilməyən düşmən dəstələri Bərdəyə getdilər. Bərdə darvazasında üç gün dayandılar, kəndlərini qarət etdilər. Bu basqınçılar ölkəni dağıdıb, qarət edərək Araz çayı yaxınlığındakı Xanaginə qədər getdilər. Onlar Arrandan çoxlu əsir tutdular və qənimət apardılar.¹⁴¹ V.Minorski qeyd edir ki, buna görə də Şavurun müttəfiqi olan Alp-Arslan 1067-ci ildə iki dəfə Zaqafqaziya ölkələrinə hücum etməli oldu.¹⁴²

Bu zaman Şavur artıq qocalmışdı. Güman etmək olar ki, bütün ömrünü müharibələrdə, döyüşlərdə və yürüşlərdə keçirən Əbüləsvar Şavur bu səbəbdən Gəncə üzərinə yürüyən və ölkəni qarət edən düşmən dəstələri ilə şəhərdən

---

¹⁴⁰ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 75.

¹⁴¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 21.

¹⁴² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 75.

çıxaraq qarşılaşa bilməmişdi. “Şəddadilər” bəhsində göstərildiyinə görə, Əbüləsvar Şavur ibn Fəzl əl-Qazi 459-cu il zülqədə ayının 7-də (19 noyabr 1067)-ci il öldü və Gəncədəki Cümə məscidində dəfn edildi.¹⁴³ Yuxarıda göstərildiyi kimi, Şavur 28 il Dəbildə, 18 il isə Gəncədə, cəmi 46 il hökmranlıq etmişdir.

Şavurun hakimiyyəti dövründən zəmanəmizə qədər bəzi abidələr, xüsusilə sikkə pullar və Gəncə şəhər darvazasının dəmir qapısının bir tayı qalmışdır. Bu tarixi abidə Gürcüstan SSR Kutaisi yaxınlığındakı Gelat monastırında saxlanır. Gəncə darvazasının ikinci tayı isə XVIII əsrdə həmin monastırın üstü təmir olunarkən oraya sərf edilmişdir.¹⁴⁴ Bu dəmir qapı üzərində kufi xətti ilə yazılmış ərəbcə kitabə vardır. Bu kitabə üzərində aşağıdakı sözlər yazılmışdır:

“Bismillah ərrehman ərrehim. Bu qapıları düzəltməyi Mövlana Əmir, görkəmli seyid Şavur ibn əl-Fəzl əmr etdi. Allah onun hakimiyyətini uzun etsin. Qazi Əbülfərəc Məhəmməd ibn Abdullahın əlləri ilə (rəhbərliyi ilə) Allah ona tofiq versin; əməli dəmirçi İbrahim ibn Osman ibn Əngəveyh, dörd yüz əlli beşinci il”.¹⁴⁵

Kitabənin mətnindən görüldüyü kimi, dəmir qapılar 1063-cü ildə Gəncə hakimi, əmir Şavurun tapşırığı ilə qayırılmışdır. Qapının hazırlanmasına, habelə, görünür, kitabənin yazılmasına Qazi Əbülfərəc Məhəmməd ibn Abdullah rəhbərlik etmiş, qapını isə dəmirçi İbrahim ibn Osman Əngəveyh düzəltmişdir.

Göstərilən bu qapıların “şəhər darvazası” olduğunu XIII əsrin tarixçisi gəncəli Kirakos qeyd etmişdir. Kirakos yazır ki, erməni tarixi ilə 588-ci ildə (30 sentyabr 1139) böyük zəlzələ nəticəsində Gəncə dağıldı. “Bu zaman David və Georginin atası gürcü çarı Dimitri gəlib şəhərin darvazasını öz ölkəsinə apardı”.¹⁴⁶ Gəncə dəmir qapılarının gürcü çarı I Dimitri (1125-1154) tərəfindən aparılması haqqında M.F.Brosse 1847-ci ildə “Кавказ” qəzetində məlumat

¹⁴³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 22.

¹⁴⁴ Вах: Киракос Ганзакети. История. Баку, 1946. Т.Тер-Қриқоряннн қейдлэри, мaddэ 482, сэх. 250.

¹⁴⁵ Kitabənin mətni Ə.Ə.Ələsgərzadənin məqaləsindən götürülmüşdür. Вах: А.Алескер-заде. Надпись архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Azərbaycan Arxitekturasının Nizami dövrü. Bakı, 1947, səh. 369-390.

¹⁴⁶ Киракос Гандзакети. История. Баку, 1946, сэх. 63.

vermişdir.¹⁴⁷ Həmin qapıların İmeretidəki Gelat monastrında saxlanması və üzərində kufi xətti ilə ərəbcə kitabə olması barədə X.M.Fren məlumat vermişdir.¹⁴⁸

M.Altman bu qapıların Gəncə qalasının əsas hasarının darvazası olduğuna şübhə edib, yazır ki, bəlkə də bunlar şəhərin möhkəmləndirilmiş bir məhəlləsi hasarının darvazasıdır.¹⁴⁹ Qapıların çox böyük olmadığını nəzərə alsaq, bu fikirlə razılaşımaq mümkündür. Güman etmək olar ki, bu dəmir qapı Şavurun yaşadığı içqala hasarının qapılarından biridir.

1067-ci ildə Əbüləsvar Şavur öldüyü zaman onun Fəzl, Aşot, İskəndər, Mənuçehr və Mərzuban adlı beş oğlu və bir qızı qalmışdı. Şavur sağ ikən böyük oğlu Fəzli vəliəhd təyin etmişdi. Mүнəccimbaşının yazdığına görə, Şavur öləndən sonra II Fəzl “Əmirlik taxtına çıxdı”, qardaşları, ordu və əhali ona itaət göstərdi.¹⁵⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, Mүнəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslində II Fəzlin oğlu Fəzlun haqqında, yəni III Fəzl haqqında məlumat verilir. Mүнəccimbaşının yazdığına görə, 466 (1073-1074)-cü ildə Fəzlun (III Fəzl) atasına (II Fəzlə) qarşı qiyam edərək, onu hakimiyyətdən kənar edib özü əmirlik taxtına oturur.¹⁵¹ Mүнəccimbaşı “Səha`yif əl-əxbar” əsərinin ikinci cildində isə II Fəzl haqqında müxtəsər surətdə belə qeyd edir: “466-cı ildə oğlu Fəzlun (yəni II Fəzlin oğlu – *M.Ş.*) xüruç etdi və onun mülkünü pədərindən əxz qıldı”.¹⁵² Kəsrəvi Təbrizi Mүнəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslə ilə tanış olmadığı üçün “Səha`yif əl-əxbar”da müxtəsər surətdə yazılan bu fikrə etiraz edib, onun səhv olduğunu və Fəzl ilə Fəzlunun eyni şəxs olduğunu iddia edir.¹⁵³ O yazır: “Mүнəccimbaşının yazdığı səhvdir, Əbüləsvarın oğlu və onun canişini həmin Fəzlun idi, burada Fəzl adlı digər bir şəxs yoxdur. Fəzl və Fəzlunun iki söz olmayıb, eynilə bir adamın adı

¹⁴⁷ Газета «Кавказ», № 16, 1847.

¹⁴⁸ X. М.Френ. Железные (Ганджинские) ворота. Azərbaycan arxeoloji kom əxbarı, II qism. Bakı, 1926, səh. 25-32. X.M.Fren bu məqalədə səhv olaraq Şəddadilər dövlətini Xilafətdən asılı hesab edir.

¹⁴⁹ М.М.Альтман. Исторический очерк города Гянджи, səh. 28-29.

¹⁵⁰ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 23.

¹⁵¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 24.

¹⁵² Mүнəccimbaşı. Səha`yif əl-əxbar, II cild, səh. 508.

¹⁵³ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 46-47.

olduğu da bunu isbat edir”.¹⁵⁴ Kəsrəvi səhv olaraq iddia etdiyi bu fikri əsaslandırmaq məqsədilə bir sıra misallara əl atır. Nəhayət qeyd edir ki, “ola bilsin Fəzlunun öz atası Əbüləsvara qarşı üsyan etməsi xəbəri doğrudur. Lakin Münəccimbaşı onun atasını Fəzl sanmışdır, bu cəhətdən, xəbərdə o, artıq istədiyi kimi sözün formasını dəyişdirmişdir (təsərrüf etmişdir). Xülasə, yəqin ki, Münəccimbaşının yazdığı səhvdir. Əbüləsvarın vəliəhdi və oğlu ikinci Fəzlun olmuşdur ki, o, Əbülmüəffər ləqəbi ilə şöhrət tapmışdır”.¹⁵⁵

Göründüyü kimi, Kəsrəvi Təbrizi II Fəzl ilə onun oğlu Fəzlunu birləşdirərək bir şəxs hesab etmiş və beləliklə də, böyük bir səhvə yol vermişdir. Halbuki, bunların hər ikisi, yəni II Fəzl və onun oğlu Fəzlun səlcuqların Azərbaycana bir-birinin dalınca hücum etdikləri dövrdə, Şəddadilər dövlətinin zəifləyərək süqut etməyə başladığı dövrdə hakimiyyət sürmüş ayrı-ayrı hökmdarlardır.

II Fəzl hakimiyyət başına keçdiyi zaman səlcuqlar Orta və Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrini tutmuşdular. Səlcuq sultanı Alp - Arslan (1063-1072) Qafqaz və sair ölkələrdə, yaşamaqda olan yerli dövlətləri və itaət altına alınmayan xalqları öz hakimiyyəti altına alaraq bu dövlətləri ləğv etmək üçün bəhanə axtarırdı. Bu məqsəd üçün Alp - Arslan 459-cu ilin zilhiccə ayında (oktyabr-noyabr, 1067)-ci il Arrana gəlmişdi. 1069-cu ilin yanvar ayında o, Gəncə darvazaları qarşısında durdu. Fəzl ibn Şavur onu qarşılamağa və itaət göstərməyə məcbur olur. Hətta o, ixtiyarında olan ölkəni və xəzinələrinin açarını ona təqdim edir.¹⁵⁶ Fəzl Alp-Arslana 500-dən artıq müxtəlif hədiyyə - qızıl və gümüşdən qayırılmış şeylər, qiymətli daşlardan çiçəkləri və meyvəsi olan bağça lövhəsi, 1000 dəvə və 50 at bağışlayır.

Şirvanşah Fəriburz ibn Salar da Arrana Alp-Arslanın yanına gəlmiş və ona itaət göstərmişdi. Münəccimbaşının yazdığına görə, Alp-Arslan 460-cı ilin məhərrəm ayında (noyabr, 1070)-ci il Şəkiyə və oradan da Gürcüstana basqın etdi, bundan bir az sonra Abxaz ölkəsinə gedib, buradan çoxlu qənimət topladı,

¹⁵⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 47.

¹⁵⁵ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 48.

¹⁵⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 23.

əsir tutdu və qalalar aldı. Alp Arslan Tiflisə gəldiyi zaman burada hakimlik edən Əbu Mənsur və Əbülheycanı həbs edərək Tiflisi Fəzl ibn Şavura tapşırırdı. 1068-ci ilin avqust ayında Fəzl Tiflisə gedərək buradan Abxaz torpaqlarına basqın etdi.¹⁵⁷ Fəzlin Gürcüstana basqın edərək məğlubiyyətə uğraması və əsir düşərək həbs edilməsi haqqında Münəccimbaşı, habelə gürcü mənbələri məlumat verirlər. Gürcü mənbələrində bu hadisə müfəssəl surətdə şərh edilir. Lakin bu əsərlərdə adların yazılmasında və sairədə nəzərə çarpan bəzi nöqsanlar vardır.

Fəzlin Gürcüstana yürüşü haqqında XI əsrin anonim gürcü mənbəyində yazılır ki, 1068-ci ildə sultan Alp-Arslanın başçılığı altında türklərin – səlcuqların dağıdıcı qoşunları Kartlidən geri qayıdanda sultan Tiflisi və Rustavini alaraq Gəncə hakimi Fadluna (Fəzlə) verdi. O, məğrur olub qanunsuzluğa başladı. Tiflisin yaxınlığındakı yerlərdə vəzifəli şəxsləri tutmağa başladı. Həmin ilin yazında çar IV Baqrat Kartliyə getdi və Didqoridə qaldı. Fadlun çarın orada olduğunu bildi, çünki bura çarın yay iqamətgahı idi. O, çarın olmadığından istifadə edərək, 33 min qoşunla Tiflisə gəldi və İsanıy¹⁵⁸ düzündə çadırlarını qurdu, gecələr Muxrani tərəfə (Mtsxetin şimal tərəfi) basqın edib, Kartli tərəfləri dağıtmağa başladı. Abxaz çarı Kartli tərəfdə Fəzlunun törətdiyi ziyanları və işini öyrənmək üçün kiçik bir kəşfiyyat dəstəsi göndərirdi. Liparitin oğlu İohann, Kvabalanın oğlu Niani, Kvaliheristavi Murvan Cakeli və onlarla az miqdarda aznaurlar da göndərilənlər içərisində idi. Lakin onlar daxili Kartliyada düşməni tapa bilmədilər, çünki onlar geri çəkilməmişdilər. Onlar düşməyə Muxrani qarşısında Tsilkani təpəsində çatdılar. Gürcülər düşmənin arxa dəstəsi ilə döyüşə başladılar. Birinci döyüşdə Fəzlunu (Fəzli) qaçmağa məcbur etdilər. Fəzlunun qaçan qoşunları Narekvavi çayının dar və dayaz yerinə çatdılar. Abxaz çarının qoşunları düşməni qırmağa başladı və qalanlarından da əsir tutdular. Düşmənin qabaqda qaçan hissələri Şobo meşəsindən keçməyə başladı. Baqratın qoşunları Fəzlunun gizlənən qoşunlarını meşədən və cəngəllikdən quş balası kimi çıxatdı.

---

¹⁵⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 23.

¹⁵⁸ İndi Avlabar.

Gürcülər yolları kəsdilər, düşmənin yalnız az hissəsi qaçaraq canını qurtardı. Baqratın qoşunları Xerki dağına qədər düşməni təqib etdi.

Fəzlunun qoşunları qırıldı, əsir düşdü və dağıldı. Fəzlun özü isə 15 atlı ilə Tsilkani yolu ilə gedib, Araqvi çayı ilə Ertso tərəfə keçdi. O, özünü Fəzlunun elçisi adlandıraraq, Kaxetiya çarı Axsartana Fəzlunun Abxaz çarını qaçırmağa məcbur etdiyini xəbər vermək üçün gəldiyini bildirdi. Yolda ona rast gələnələr onun elçi deyil, əmirilər əmiri Fəzlun olduğunu bildilər. Bu zaman Fəzlun o şəxsə dedi ki, “məndən çoxlu qızıl, gümüş və vergi toplamaq vəzifəsi al, ancaq məni ələ vermə, bu düzdən keçmək üçün məni müşayiət et”. Lakin o şəxs cavab verdi ki, mən bunu edə bilmərəm, çünki mən bu ölkənin daimi sakinliyəm, məni eşit və dalımca gəl, mən səni Axsartanın yanına aparacağam, qoy o səni öz ölkənə göndərsin”. Fəzlun getmək istəmədi, ancaq Ertsodan getmək üçün imkan tapmadı. Onun önündə həmin adam gedirdi, onu Mesxiytsu aznuru İsak Tolobelisdzenin yanına apardı. Bu aznaur öz qəsrinə Fəzlunun gəldiyini bildikdə, o, Fəzlunu müşayiət edənləri soydu, onların atlarını aldı və özlərini də saxladı. Fəzlunu qatıra mindirdi. İsak özünün keçmişdə Abxaz çarının tabeliyində olduğunu xatırladı. O, Abxaz çarından qaçan Fəzlunu tutub Baqrata vermək üçün Bocorma qalasına saldı. Lakin qala hakimi Fəzlunu təcili Kaxetiya çarı Axsartanın yanına apardı. Axsartan Abxaz çarının hücumundan qorxduğu üçün Fəzlunu tez özü ilə Xornabuca gətirdi. Xornabuca çatan kimi Fəzlun Xornabucu və Aradeti Axsartana verdi.¹⁵⁹

Baqrat Fəzlunun buraxılmasından qorxaraq, Bocorma və Ucarma qalalarını kaxetiyalılara verdi və əvəzində Fəzlunu aldı. Onu aparıb dar ağacının dibində Tiflisi onlara qaytarmağa məcbur etdi. Lakin Tiflis zorla alınmışdı. Orada olan rəis özü müstəqil əmir olmağa çalışırdı. Baqrat Tiflisi özündə saxlamaqla, Dmasi Sitlarabı axtarıb şəhərə gətirdi və Tiflisi ona verdi. Özü isə Rustavini, Partsxisini, Aqarini, Qriqortsmi, Kavazini və 44 min (qızıl) dinar pul aldı, habelə əsir üçün (yəni Fəzl üçün) Fəzlunun qardaşı oğlu Mənuçehri, habelə üç

---

¹⁵⁹ Kaxetiya çarlığının cənubunda olan bir neçə qala o vaxta qədər Fəzlə tabe idi, ona görə də Fəzl özünü xilas etmək üçün bu qalaları Axsartana verdi.

nəfər Gəncə əmirinin oğullarını girov saxladı. Bundan sonra sultan Saranq Alxasın¹⁶⁰ tələbi və danışığı ilə Baqrat Fəzlunu azad edib sülh sazişi bağlayır və onu Gəncəyə yola salır. Onunla birlikdə Saranq da gedir və Qagiketi (Ağcaqala) Baqrata verir, Abxaz çarı Qağiki tutur.

Bundan sonra Fəzlun andını və şərtləri pozub böyük sultanın vasitəsilə Kavazini tutur. Bu zaman çar Abxaziyada idi. Fəzlun gəlir, Aqari qalasının rəisi onu təslim edir. Çar təcili Aqariyə gəlib onu alır. Bu zaman çar Baqrat Osetiya çarı Durquleli¹⁶¹ 48 min osetin qoşunu ilə gətirib ona öz oğlu Georgi Kuropalati qoşur. Durqulel Gəncəni dağıdır, saysız-hesabsız əsir tutur və çoxlu qənimətlə öz çarlığına göndərir.¹⁶²

Münəccimbaşının yazdığına görə, Fəzl əsir düşdükdən sonra, onun yerinə 460-cı ilin şəvval ayında (avqust 1068-ci il) qardaşı Aşot ibn Şavur keçir. 1068-ci ilin sentyabr ayında İran və Ərəb İraqının əmiri türk Savtəkin Alxas öz qoşunları ilə Arrana gəlir. Abxaz çarı ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Fəzli əsirlikdən qurtarır. Fəzl 1069-cu ilin aprel ayında Gəncəyə qayıdır və yenidən əmirlik taxtına oturur.¹⁶³ Aşot isə 8 ay hakimiyyətdən sonra, əmirliyi Fəzlə verir.

II Fəzl yenidən hakimiyyət başına keçdikdən sonra qoşun toplayaraq Şirvana hücum edir və adamlarını Şirvanda yaymağa başlayır. Onun dəstələri Şirvanı dağıdır, kəndləri yandırır. V.Minorskinin fikrincə, Fəzlin Şirvana hücum etməsinin başlıca səbəbi ailə məsələsi olmuşdur.¹⁶⁴ Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Şirvanşahlar Şəddadilərlə qohum idilər. Ailə və qohumluq məsələsi ilə əlaqədar olaraq onların arasında yenidən narazılıq baş vermişdi.

Fəzl 463 (1070-1071)-cü ildə Şirvana basqın edərək Gəncəyə qayıtdığı zaman Şirvanda onun adını xütbədə oxumağa başlamışdılar. Münəccimbaşı yazır ki, Dərbənddə həmişə Şirvan hakiminin adına xütbə oxunduğu halda, indi

---

¹⁶⁰ İraq əmiri Savtəkin Alxas.

¹⁶¹ Osetiya çarı Durqulel IV Baqratın qayını oğlu və vəliəhdi Georginin dayısı idi.

¹⁶² XI əsrin anonim gürcü müəllifi, rusçaya tərcümə S.N.Kakabadzenindir. Azərbaycan haqqında orta əsr gürcü mənbələri. TİEA, inv.№4036, səh. 5-8.

¹⁶³ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 24. Kəsrəvi erməni mənbələrinə əsasən, Fəzlunun Baqrata 848 dinar pul verərək, azad olduğunu qeyd edir. Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 49.

¹⁶⁴ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 68.

burada xütbədə Fəzlin adını oxumağa başladılar.¹⁶⁵ Lakin II Fəzl ilə Şirvanşahların arasında müharibə və ədavət uzun çəkmir. 463-cü ilin ramazan ayında (iyun 1071-ci il) Şirvanşahla Fəzl arasında sülh sazişi bağlanır. Onlar öz qoşunları ilə Maluğ¹⁶⁶ qalasına gedir, onu uçurub dağıdırlar.¹⁶⁷

Şəddadilərlə Şirvanşah arasında baş verən bu müharibə, habelə Arran hakiminin adının Dərbənddə xütbədə oxunması və sair haqqında Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində müfəssəl məlumat verilir. Burada göstərilir ki, 1068-ci ilin noyabr ayında Şirvanşah Fəriburz ilə qardaşı Güzdəhəm arasında narazılıq baş verdiyi zaman Şirvanşahla Dərbənd rəisləri arasında müharibə olmuşdu. Bundan sonra Dərbənd əhalisi xütbəni Arran hakiminin adına oxutmağa başladı, Şirvanşah adını xütbədən çıxardılar. Arran hakiminin göndərdiyi qoşun Şirvana soxularaq ölkəni qarət etdi.

Şirvanşah qoşunları ilə Dərbənd əhalisi və Arranşah qoşunları arasında bir neçə dəfə vuruşma oldu. Şirvanşah Məsqət və Mehyariyyəni tutdu. Dərbəndin içqalası da Şirvanşahın oğlu Əfridunun əlində qaldı. Müəllif sözünə davam edərək göstərir ki, nəhayət, Dərbənd əhalisi Şirvanşah bayrağını qəbul etdi və onun adını xütbədə oxudular. Arran hakiminin adını isə xütbədən çıxartdılar.¹⁶⁸

Beləliklə, aydın olur ki, Şirvanda daxili müharibə baş verdiyi zaman II Fəzl bundan istifadə edərək, Şirvan torpaqlarına hücum etmiş, sonra isə Şirvanşahla sülh bağlayaraq barışmışdır. Bu hadisədən çox keçmədən 466 (1073-1074)-cü ildə Fəzlun öz atasına qarşı qiyam qaldıraraq, əmirliyi onun əlindən alır və atasına Xarak (Çarek) qalasını verir. Fəzl isə burada ibadətlə məşğul olur.¹⁶⁹ Kirakos Gəncəli “Tarix” adlı əsərində bu qalanın adını çəkərək onu Çarek adlandırır.¹⁷⁰ T.İ. Ter-Qriqoryanın qeydinə görə, Çarek qədim Qardman

¹⁶⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 24.

¹⁶⁶ Bərdədən Şəkiyə gedən yol üzərində olmuşdur.

¹⁶⁷ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 24.

¹⁶⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan fəslü, səh. 61-62.

¹⁶⁹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 24.

¹⁷⁰ Киракос Гандзакети. История, səh. 93.

vilayətində yerləşib, Gəncə vilayəti ilə həmsərhəd olmuşdur.¹⁷¹ V.Minorski yazır ki, Xarak və ya Çarek qalası Şəmkür çayı yaxınlığında olmuşdur.¹⁷²

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Kəsrəvi Təbrizi, səhv olaraq, II Fəzl ilə oğlu Fəzlunu qarışdırmış, II Fəzlin varlığını inkar edib, Fəzlunu Əbüləsvar Şavurun oğlu hesab etmişdir. Fəzlunun hakimiyyət başına keçməsi Yaxın və Orta Şərqdə səlcuqların hakimiyyəti dövrünə təsadüf etmişdi. Hələ II Fəzl əsirlikdə olduğu zaman sultan Alp-Arslan öz yaxın adamı Savtəkini Arrana göndərmişdi. Savtəkin Şəddadilər dövlətinə son qoyaraq onun ərazisini də Səlcuq dövlətinə qatmaq üçün fürsət axtarırdı. Digər tərəfdən isə, Fəzlun Səlcuqlərə xidmət göstərərək hakimiyyətini saxlamağa çalışırdı. Erməni və gürcü mənbələrində Fəzlun haqqında bəzi məlumatlara rast gəlmək olar. Lakin bunlara baxmayaraq, onun qısamüddətli hakimiyyəti tamamilə aydın deyildir.

Vardanın yazdığına görə, Fəzlun Syuni və ya Parisos hakimi Senekərimi öldürərək, o zamana qədər Arranın bir hissəsi olan Syuni və ya Sisəcan vilayətində olan feodal dövlətini ləğv etmişdi. Vardan yazır ki, “1074-cü ildə əmir Patlun Qriqori Magistrosun oğlu Paxlava Vasakı qoşunu ilə Gəncəyə göndərdi ki, alınmaz sayılan Baxk və Kapan qalasına¹⁷³ qarşı getsinlər. O, buraya aldadılaraq gəldi və erməni çarı Senekərimi öldürdü, burada olan çar mənşə etibarilə erməni idi. Onların nəslə iki qardaşın Sumbat və Qriqorinin dövrünə qədər davam etmişdi. Bunlar da özlərinə erməni Senekərimi vəliəhd etmişdilər ki, o da Patlunun əmri ilə öldürülmüşdü. Beləliklə, burada da məşəl sönmüşdü”.¹⁷⁴

Vardanın bu məlumatından aydın olur ki, Syuni və ya Sisəcan vilayətində “məşəl sönmüş”, yəni Senekərim öldürülərək onun feodal dövləti Şəddadilər dövlətinə birləşdirilmişdi və Fəzlun sultan Alp-Arslandan Ani şəhərini ona verməsini xahiş etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Vardan ya yazdığı tarixdə

¹⁷¹ T.İ.Ter-Qriqoryan. Kirakosun “Tarix” əsərinə yazılan qeyd, №603.

¹⁷² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 31.

¹⁷³ Syuni vilayətindədir.

¹⁷⁴ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 128-129. Qeyd etmək lazımdır ki, Vardan Vaspurakan (Bosforrucan) çarlarının da Senekərim nəslindən olduğunu göstərir. Vardanın yazdığına görə, Senekərim nəslindən olan Vaspurakan çarları bunlardır: Derenik oğlu Qağik, onun oğlu Derenik, qardaşı Əbusəhl, oğlu Şahənşah, qardaşı Qurgen, qardaşı Senekərim. Senekərim öz torpaqlarını Vasiliyə verərək Sevasa getmişdi. Bax: Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 116.

səhv etmiş və ya da sultan Alp Arslan ilə Məlik şahın adını qarışdırmışdır, çünki Fəzlun hakimiyyət başına gəldiyi zaman (1073-ci il) artıq Alp-Arslan ölmüşdü. O, yazır: “Həmin bu Patlun Alp-Arslandan xahiş etmişdi ki, Anini ona versin. Onun əvəzində Alp-Arslana naxışlı, zərli parça vermişdi.¹⁷⁵ Lakin hökmdar dağılmış şəhərə onun gənc nəvəsi həddi-buluğa çatmış Mənuçehr göndərdi, o da Ani istehkamlarını möhkəmlətmək və genişləndirməklə məşğul oldu. O, bütün sağ qalan knyazları Aniyə topladı, onları təntənə ilə qarşıladı və Vasakın oğlu Apiratin nəvəsi Qriqorini şəhərə gətirdi, deyildiyinə görə onu 500 nəfər başında parlayan taclı zadəgan müşayiət edirdi. O, hökmdar Vasilinin qardaşı idi. Mənuçehrin əmri və bütün ermənilərin arzusu ilə Georqdan sonra Xoxpatda patriarx olmuşdu. Beləliklə, Ani şəhəri əvvəlkindən daha yaxşı abadlaşmağa başladı”.¹⁷⁶ Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Mənuçehr Şavurun oğlu idi. Onun Aniyə təyin edilməsi ilə Anidə Şəddadilərin yeni bir sülaləsi hakimiyyətə başlamışdı.

Gürcü mənbələrindən Fəzlunun Gürcüstanın Qagi qalasını aldığı məlumdur. XI əsrin anonim gürcü mənbələrində yazılır ki, IV Baqratin ölümündən sonra, Georginin hakimiyyətinin əvvəllərində təqribən 1073-1074-cü ildə Liparitin oğlu İohann çardan üz döndərərək, Qagi qalasını çar Georginin adamlarından alaraq Gəncə əmiri Fəzluna verdi.¹⁷⁷ Lakin səlcuqlar Şəddadilər dövlətinin müstəqil və ya yarımmüstəqil halda olmalarını istəmirdilər. Xüsusilə, XI əsrin 75-ci illərində onların işğal etdikləri ölkələrin nisbətən mərkəzi hissəsində Şəddadilərin hakimiyyətini davam etdirmək, Atrıq onların məqsədinə heç də uyğun gəlmirdi. 468 (1075-1076)-ci ildə Savtəkin böyük bir qoşunla Arrana gəldiyi zaman Fəzlun ölkəni və hakimiyyəti ona vermək istəmədi. Savtəkin Fəzlun üzərinə hücumu keçdiyi zaman o, müqavimət göstərdi. Lakin bu müqavimətin faydasız olduğunu gördükdə, Fəzlun paytaxtı Gəncəni, Arranın bütün düz və dağ hissələrini, əyalətləri ilə birlikdə bütün qalaları sultanın əmiri Savtəkinə təhvil verdi.

---

¹⁷⁵ Görünür, müəllif Gəncədə toxunan naxışlı zərbaflı ipək parçanı nəzərdə tutur.

¹⁷⁶ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 129.

¹⁷⁷ XI əsrin anonim gürcü müəllifi. TİEA, inv. № 4036, səh. 8.

Beləliklə, Şəddadi dövləti süqut etdi. Arran bütün ehtiyat və xəzinəsi ilə türklərin əlinə keçdi.¹⁷⁸ Fəzlun isə 22 ay hakimiyyətdə olduqdan sonra səlcuqlara əsir düşdü. Xarak qalasında olan Fəzl isə bir neçə vaxt orada gizlənir və qala səlcuqlar tərəfindən alındığı zaman səlcuqlar onu da tutub həbs etdilər.¹⁷⁹

Şəddadilər sülaləsinin axırncı hökmdarı Fəzlun səlcuqların əlinə keçdikdən sonra, onun taleyi tamamilə aydın olmur. İbn əl-Əsir Arranın adını çəkdiyi zaman onun Məlik-şah tərəfindən Sərhəng Savtəkinə tapşırılması və Fəzlunun Astarabada təyin edilməsini göstərir. Bundan sonra Fəzlun öz ölkəsinə qayıdaraq yenidən baş qaldırdığı qeyd edilir. Sultan isə əmir Buzanı Fəzlunun üstünə göndərir. Əmir Buzan Fəzlun ilə vuruşur və onu əsir alaraq, ölkəsinə başqasına verir. Bundan sonra Fəzlunun 484 (1091-1092)-cü ildə Bağdadda yoxsulluq içərisində gün keçirib, Dəclənin kənarındakı bir məsciddə can verdiyi qeyd edilir.¹⁸⁰

İbn əl-Əsirin bu məlumatında bir sıra aydın olmayan cəhətlər də vardı. Gəncə hakimi Fəzlun haqqında Sədrəddin əl-Hüseyni maraqlı bir məlumat verir. Bu məlumata görə, Nizam əl-Mülk Gəncə vilayətinə gəldiyi zaman Fəzlun tərəfindən hörmətlə qarşılanır. Onlar sultanın yanına gedirlər. Sultan Fəzlunu Fars vilayətinə təyin edir. Lakin burada Fəzlun səlcuqlara qarşı üsyan edərək möhkəm bir qalada yerləşir. Nizam əl-Mülk bu qalanı mühasirə edir. Lakin qalanı ələ keçirə bilmir. Bu zaman Nizam əl-Mülk Fəzlunun vətəninə qoşun göndərərək, onun hərəmlərini və qohumlarını ələ keçirməyi əmr edir. Fəzlun bu xəbəri eşidərək qaladan aşağı enir. Nizam əl-Mülk Fəzlunu əsir edərək Kirmanda olan Alp-Arslanın yanına gətirir. Sultan isə onu bağışlayır.¹⁸¹ Lakin Fəzlunun sonrakı taleyi haqqında burada heç bir məlumat verilmir. Fəzlun haqqında yuxarıda adını çəkdiyimiz XI əsrin anonim gürcü mənbəyində bəzi məlumat verilir. Bu mənbədə göstərilir ki, bütün xristianların düşməni olan

¹⁷⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 24-25.

¹⁷⁹ V.Minorski. Şəddadilər, səh 24-25. Burada qeyd edilir ki, Fəzlun iki il hakimiyyət sürməmiş Alp-Arslan tərəfindən tutulur. Şəddadilər sülaləsi məhv edilir.

¹⁸⁰ Bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 51.

¹⁸¹ Sadruddin Ebul-Hasan` Ali` ibn Nasir Ali el-Hüsəyni. Ahbar üd-devlet is-Selcukiyye. Tercüme eden Necati Lügal. Ankara, 1943, səh. 29-30.

sultan Məlik-şah gəldi. Onu İohann və oğlu Liparit qarşıladı. Sultan onları yaxşı qəbul etdi. İohann sultanın yanında bir az qaldıqdan sonra oradan gizləncə getdi. Sultan Samsvilde qalasına gələrək onu tutdu, İohannı, arvadını, nəvəsini bütün aznaurları və onların ailələrini əsir etdi. Sultan orada olduğu zaman KAtırlını dağıdır, saysız-hesabsız əsir alır və qənimət əldə edir. Bundan sonra sultan Gəncəni tutur. Oraya Saranqı rəis təyin edir, onun sərəncamına 48 min qoşun verib, bütün bu ölkələrlə döyüşmək əmrini verir. Fəzlun möhkəm bir qalaya çəkilir, lakin orada özünü müdafiə edə bilmir. Onu tutub həbs edirlər.

Az vaxtdan sonra Saranq bütün öz qoşunlarını, habelə Gəncə qoşunlarını toplayaraq, Dvin əmiri və Dmanisi ilə birlikdə çar Georgi üzərinə getdi. Çar Georgi də Aşağı və Yuxarı Gürcüstandan özünün qoşunlarını toplayıb Kaxetiya çarı Axsartanla birləşdi. Onlar bir-birinə qarşı hərəkət etdilər. Çar Georgi Aşağı Partsxisdə düşməyə hücum edərək, Saranqın düşərgəsini darmadağın etdi və çoxlu adam qırdı.¹⁸²

Bu məlumatdan aydın olur ki, Fəzlun 1088-ci ilə qədər səlcuqlarla mübarizə aparmış, səlcuq qoşunları Gəncəni tutduqları zaman o, möhkəm bir qalaya çəkilməmişdi, lakin səlcuqlar burada da ona aman verməyərək, tutub həbs etmişdilər. İbn əl-Əsirin göstərdiyi kimi, o, Bağdada aparılmış və orada 1091-ci ildə əsirlikdə ölmüşdür.

Şəddadi Fəzlunun adına Qətran Təbrizinin qəsidələrində də rast gəlmək olar. Qətranın mədh etdiyi və haqqında qəsidə yazdığı təqribən 25 nəfərin biri də Fəzlundur. Kəsrəvi Təbrizi qeyd edir ki, Fəzlun haqqında Qətranın yazdığı fəsih və bəliğ sözlər onun ürəyinin dərinliklərindən qopmuşdur.¹⁸³ Kəsrəvinin güman etdiyinə görə, hətta Qətran Fəzlunun dövründə təkrar Gəncəyə gələrək, onun sarayında yaşamışdır.¹⁸⁴ Qətranın Fəzlun haqqında yazdığı qəsidədən məlum olur ki, Fəzlun ona hədsiz-hesabsız hədiyyələr vermişdir. Hətta Qətran ona verilən bu sərvətin çoxluğundan neqris (əl-ayaq sümüklərinin şişməsi, ağrması)

---

¹⁸² XI əsrin anonim müəllifi. TİEA, inv. № 4036, səh. 8-9.

¹⁸³ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 52.

¹⁸⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 52.

xəstəliyinə tutulduğundan şikayət edərək yazır: “Neqris mal və sərvətdən mənə çatdı, doğrudur, Arran padşahı mənə hədiyyə olaraq neqris əta etdi”.

Qətran Fəzlunu Əbülüzəffər adlandırır. Şerlərinin birində göstərir ki, “padşah əziyyət çəkərsə o, peyğəmbər kimi olar”, sonra qeyd edir ki, “cavan padşah şad və xürrəm paytaxta geri döndü”. Buradan məlum olur ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Fəzlun Astarabaddan yenə də öz paytaxtı Gəncə şəhərinə qayıtmışdır. Məlum olduğu kimi, Qətran Azərbaycana hücum edən oğuzlara qarşı Rəvvadilərin etdikləri müharibədə iştirak etmişdi. O, türklərə - səlcuqlara pis münasibət bəsləyirdi. Ona görə də Qətran Fəzlun haqqında yazır: “Düşmənlər onu babalarının bədənistanxanasından ayırdılar, o, yenə mərdliklə düşmənlərdən intiqam qanını aldı”.¹⁸⁵

Erməni müəlliflərindən Matvey Edessli (XII əsr), Samvel Anili (XIII əsr), Vardan və başqaları Məlik-şahın (1072-1092) hakimiyyəti dövründə səlcuq qoşunlarının Gəncəni işğal etməsi və Fəzlunun məğlubiyyəti haqqında məlumat verirlər. Lakin bunların məlumatında, xüsusilə, Gəncənin səlcuqlar tərəfindən axırıncı dəfə tutulması tarixində bəzi fərqlər vardır. Samvelin yazdığına görə, əmir Buza (Buğa) Gəncəni erməni tarixi ilə 532 (1083-1084)-ci ildə tutmuş və Gəncə hakimi Şəddadi Fəzlunu əsir edərək sultanın yanına aparmışdır.¹⁸⁶ Matveyin yazdığına görə, Məlik-şahın böyük miqdarda olan qoşunları erməni tarixi ilə 535 (1086-1087)-ci ildə Gəncə yaxınlığında dayandı və şəhəri mühasirə etdi. Lakin Gəncə özünü yaxşı mühafizə edir və təslim olmurdu. Yalnız səlcuqlar qalanın bir bürcünün altını qazaraq onu uçurtdular və şəhərin bir hissəsini kəsərək, onu tutdular. Buza əmr etdi ki, qırğını dayandırınlar. Bundan sonra sülh oldu. Bu zaman alban katolikosu Stepanos da Gəncədə idi.¹⁸⁷ Müəllifin yazdığına görə, o zaman alban katolikosunun paytaxtı Bərdədən Gəncəyə köçürülmüşdü.¹⁸⁸ Erməni müəllifi Vardan yazır ki, “erməni tarixi ilə

---

¹⁸⁵ Qətran Təbrizi. Divan. Təbriz, hicri-şəmsi, 1333. Fəzlun haqqında qəsidələr.

¹⁸⁶ Самуил Анийский. Хроника. Вагаршапат, 1893, səh. 118.

¹⁸⁷ Матвей Эдесский. Летопись начала XII в.

¹⁸⁸ Матвей Эдесский. Летопись начала XII в.

537 (1088)-ci ildə əmir Buza (Buğa) Məlik-şahın əmri ilə Gəncəni Şəddadi adlanan patlunilərdən (fəzlunilərdən) aldı”¹⁸⁹.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən bütün mənbələrdən aydın olur ki, səlcuq işğalçıları ilk zamanlar Gəncə Şəddadilərini yarımüstəqil vassal halına salıb, onların hakimiyyətinə razılıq verdikləri halda, sonralar onu məhv etməyə çalışırlar. Səlcuq əmiri Fəzlunu Astarabada göndərir. Lakin Fəzlun müəyyən bir hadisədən istifadə edərək, Gəncəyə qayıdıb, yenidən hakimiyyəti öz əlinə alır. Fəzlunun yenidən hakimiyyəti bərpa etməsi səlcuqların yürütdüyü siyasətə uyğun gəlmədiyi üçün səlcuq qoşunları Məlik-şahın sərkərdəsi Buğanın başçılığı ilə 1088-ci ildə Gəncəni mühasirə edib, onu hücumla alırlar. Fəzlun müqavimət göstərir, Gəncədən sonra digər bir qalaya çəkilərək, səlcuq işğalçılarına tabe olmur, nəhayət, o, ələ keçərək əsir düşür və Bağdada göndərilir. Şəddadilərin sonuncu nümayəndəsi olan Gəncə hakimi Fəzlun orada ağır vəziyyətdə ölür.

Səlcuqlar Gəncəni tutaraq, buraya öz əmirlərini təyin edirlər. Ölkəni səlcuqların işğalı altında saxlamaq üçün Gəncəyə təyin etdikləri hakimin ixtiyarına 48000 döyüşçüdən ibarət qoşun verirlər. Beləliklə, 971-ci ildən başlayaraq 1088-ci ilə qədər Gəncə Şəddadilər dövləti 117 il hakimiyyət sürdükdən sonra səlcuqların zərbəsi altında dağılır, səlcuqlar bu dövlətin ərazisini tamamilə işğal edirlər.

Səlcuqlar Gəncə Şəddadilər dövlətini dağıdaraq onun ərazisini işğal etmələrinə baxmayaraq, Anidə Şəddadilərin digər bir qolunun hakimiyyətini bərpa edib, ona yardım edirlər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sultan Alp-Arslan Anini bizanslılardan alaraq Əbüləsvar Şavura verdi. O, kiçik oğlu Mənuçehr Aniyə hakim təyin etdi. Bundan təqribən 14 il sonra səlcuqlar Gəncə Şəddadilər dövlətini dağıtdılar, lakin Anidə Mənuçehr və onun mənsub olduğu sülalənin hakimiyyət dövrü 130 ilə qədər davam etdi.¹⁹⁰ Bu dövlət gürcü çarı III Georginin (1125-1156) Aniyə hücumu nəticəsində dağılmışdır.

¹⁸⁹ Vardan. Göstərilən əsəri, səh. 132.

¹⁹⁰ Ani Şəddadilər dövləti haqqında müfəssəl məlumat üçün bax: Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 57-72. V.Minorski. Qafqaz tarixi haqqında etüdlər, səh. 78-89.

Şəddadilər dövlətinin ictimai-iqtisadi vəziyyətini dərindən tədqiq etmək üçün ilk mənbələrdə lazımi qədər məlumat yoxdur. Hətta Şəddadilər dövlətinin idarə quruluşu, onun əhalidən topladığı vergilər, ordu və onun saxlanması, şəhərlər, sənətkarlıq, ticarət, mövcud sinflər və sinfi mübarizə haqqında əlimizdə az da olsa, məlumat yoxdur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz siyasi tarixlə əlaqədar ilk mənbələrdə verilən bəzi məlumata, habelə digər məsələlərlə əlaqədar əldə edilən çox az miqdarda olan məlumata əsasən göstərilən məsələlər haqqında aşağıda qeyd edilən nəticələri çıxarmaq olar.

Gəncə Şəddadilər dövləti Azərbaycanın Arran hissəsində əmələ gələrək əsas etibarilə Arran ərazisini, yəni Kür və Araz arasındakı ərazini əhatə etmişdir. Şəddadilər dövləti şimaldan Şirvanşahlar, Şəki və Kaxetiya çarlığının ərazisi ilə həmsərhəd idi. Şəki və Kaxetiya çarlığının bir sıra qalaları ayrı-ayrı vaxtlarda Şəddadilər dövlətinə tabe edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi Gürcüstan sərhədlərinə qədər və onun da bir qismi, yəni Kaxetiya çarlığının şərq hissəsində olan torpaqlar Şəddadilər dövlətinin ərazisinə daxil idi. Cənubdan bu dövlət Rəvvadilər dövləti ilə həmsərhəd idi. Lakin Arazdan cənubda Qaradağın bir nahiyəsi Şəddadilər dövlətinin tərkibində idi. Şəddadilər dövlətinin cənub-qərb hissəsi isə Dvinə qədər çatırdı. Dvin, əsasən, Şəddadilər dövlətinin tərkibində olmuş və Şəddadilər tərəfindən idarə edilmişdir. Bir əsrdən Atrıq davam edən Gəncə Şəddadilər dövləti Azərbaycanın Şirvanşahlar və Rəvvadilər dövləti ilə yanaşı yaşamış, Azərbaycanın böyük bir ərazisini əhatə etmişdir.

Gəncə Şəddadilər dövlətini Şəddadilər sülaləsinə mənsub olan hökmdarlar idarə edirdilər. Şəddadi nəslinə mənsub olan hakimlər eyni zamanda Ermənistanın bir hissəsini də idarə edirdilər. Ərəb səyyahı Əbu Düləf qeyd edir ki, Xilafət zəiflədiyi zaman kürdlər Ermənistanı tutdular, ölkəni dağıtdılar, ancaq hakimiyyət onların əlində möhkəmləndikcə, ölkəni yenidən düzəltməyə başladılar.¹⁹¹ Gəncə Şəddadilər sülaləsindən hökmdarlıq edən 10 nəfərin adı məlumdur. Şəddadilərin dövlət başçısı rəsmi olaraq əmir titulu daşıyırdı. Əmir hakimi-mütləq hesab olunurdu. Əmir həm dövlətin, həm də ordunun başçısı idi.

---

¹⁹¹ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 10.

Şəddadilər mənşə etibarilə kürd olmalarına baxmayaraq, onlar tamamilə yerliləşmişdilər. Gəncə Şəddadilər sülaləsindən bir qol ayrılaraq Ani Şəddadilər sülaləsini yaratmışdı. Şəddadilər sarayında əmirdən sonra vəzir vəzifəsi gəlirdi. Dövlətin bütün inzibati maliyyə işləri vəzirin əlində idi. Şəddadilər dövlətində Qasım Əbülmüəmmər və Şavurun hakimiyyəti dövründə Bəxtiyar ibn Süleyman adlı şəxsin vəzir olduğu məlumdur.

Şəddadilər sarayını hacib vəzifəsi daşıyan şəxslər idarə edirdilər. Ənuşirvanın dövründə Əbu Mənsur, Əbüləsvər Şavurun dövründə isə Əbülheysəm hacib olmuşdur. Şəhərləri idarə edən şəxslərə “rəis” deyirdilər. Rəislər əsasən böyük tacirlərdən və ya sahibkarlardan təyin edilirdi. Şəddadilər Gəncədə hakimiyyət başına keçdikləri zaman şəhər rəisi məşhur ipək taciri Yusif əl-Qəzzaz idi. Vilayətləri və ya nahiyələri Şəddadilərin təyin etdiyi vali idarə edirdi. Böyük şəhərlərin və ya vilayətlərin hakimliyinə Şəddadilər nəslinə mənsub olan şəxslər, xüsusən vəliəhdlər təyin edilirdi.

Şəddadilər dövlətinin 150 minə qədər müntəzəm süvari ordu saxladığı məlumdur. Şəddadilər dövlətinin qoşunlarında müharibə zamanı könüllü dəstələrin olduğunu ilk mənbələr qeyd edir. Şəddadilər dövləti qoşunun baş sərkərdəsi Sipəhdar adlanırdı. Qətran Təbrizinin Arran sipəhdarı Əbülyürün adını çəkdiyi və onu mədh etdiyi qeyd edilmişdir. Şəddadilər şəhərdə, mühüm hərbi-strateji əhəmiyyəti olan qalalarda xüsusi qoşun dəstələri (qarnizon, saxlo) saxlayırdılar. Bundan başqa, onlar işğal etdikləri qalalara hakimlər və qoşun dəstələri təyin edirdilər. Şəddadilərin qoşunu, demək olar ki, arası kəsilmədən müharibə və döyüşlərdə olurdu. Şəddadilər dövləti erməni, gürcü, allan, xəzər, rus, Salarilər, Məzyədilər və səlcuqlarla münasibətdə olmuş, bəzən müharibə etmişlər.

Gəncə Şəddadilər dövləti ölkədə feodalizm münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir dövrdə qurulmuşdu. Arranın münbit torpaqları hakim sülalə üzvlərinin və onların vassallarının əlində toplanmışdı. Kəndlilərin vəziyyəti və sinfi münasibətlər haqqında istifadə edilən mənbələrdə lazımi məlumat yox dərəcəsindədir. Lakin əldə olan ümumi məlumatdan sinfi ziddiyyətlərin kəskin

xüsusiyyət daşdığı, ayrı-ayrı vaxtlarda onun büruzə çıxdığını hiss etmək çətin deyildir. Xüsusilə, sülalə üzvləri arasında çəkişmə başladığı və ya saray çevrilişi baş verdiyi zaman sinfi ziddiyyətlər daha çox təzahür edir, mübarizə qüvvətlənirdi. Lakin hakim sinif nümayəndələri tez birləşərək qalxan həyəcan və çıxışları yatırırıldı.

Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə Arran şəhərləri içərisində görkəmli yer tutan Gəncə və Beyləqan şəhəri hesab olunurdu. Bərdə X əsrin əvvəllərindəki mövqeyini itirmişdi. Gəncə şəhəri iqtisadi və siyasi mərkəz olaraq, xeyli böyümüş və tərəqqi etmişdi. Gəncə ətrafına qala divarı çəkilmiş, şəhərdə Azərbaycan sənətkarlarının əli ilə gözəl saraylar, mədrəsələr, karvansara, hamam, zərbcxana və sair tikilmişdi. Gəncə ətrafında möhkəm istehkamların yaradılması haqqında Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Şəddadilər” fəslindən aydın olur ki, 455 (1063)-ci ildə Əbüləsvar Gəncənin dövrəsində möhkəm hasar tikdirib, ona dəmir darvaza qoydurmuşdu, hasarın ətrafında dərin xəndək qazdırmışdı. Gəncənin ərazisi əvvəlkindən iki dəfə böyümüşdü.

X əsrin axırlarında Gəncənin iqtisadi və siyasi cəhətdən çox qüvvətlənmişdi. Azərbaycanın qərb rayonlarına, Gürcüstana və Qara dəniz sahillərinə gedən karvan-ticarət yolları Gəncədən keçirdi. Salarilərin Arran valisi Gəncədə otururdu. Şəddadilər isə Gəncə şəhərini özlərinə paytaxt seçmişdilər. Bundan sonra Gəncə şəhəri getdikcə genişlənmiş, iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəz olaraq daha da tərəqqi etməyə başlamışdı. Gəncənin siyasi bir mərkəzə çevrilməsi, buradan karvan-ticarət yolunun keçməsi şəhərin iqtisadi sahədə əhəmiyyətini daha da artırmışdı.

Arranda Gəncə və Beyləqandan başqa bir sıra şəhər və qalalar da mövcud idi. Şəhərlərdə sənətkarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Gəncədə gözəl rəngli parçalar toxunurdu. Gəncənin ipək parçası səlcuq sultanlarının saraylarını bəzəmək üçün aparılırdı. Gəncə eyni zamanda mədəniyyət mərkəzi olmuşdu. Məşhur Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi, “Qabusnamə” müəllifi Keykavus və başqa şəxslər Gəncə sarayında yaşamışlar.

Şəhərlərin, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə pul dövriyyəsi də inkişaf etmişdi. Şəddadilərin Gəncədə zərb etdikləri sikkə pulların nümunələri zəmanəmizə qədər qalmışdır. Dünyanın bir çox muzeylərində, xüsusilə Sankt-Peterburqda Ermitajın numizmatika kolleksiyasında, Azərbaycan Tarixi muzeyinin sikkə pullar fondunda Şəddadilərin zərb etdikləri sikkələrin nümunələri saxlanır. Şəddadilərin əldə edilən sikkə pul nümunələri Y.A.Paxomovun “Azərbaycan və Zaqafqaziyanın məskulat dəfinələri” adlı əsərində öz əksini tapmışdır.¹⁹² Y.A.Paxomovun qeyd etdiyi kimi, ümumiyyətlə, Şərqi Zaqafqaziyanın, yəni Azərbaycanın IX-X əsrlərə aid əldə edilən sikkə pulları çox nadirdir.¹⁹³ Şəddadilərin sikkə pulları da çox az miqdarda əldə edilmişdir. Y.A.Paxomovun qeyd etdiyinə görə, 1939-cu ildə qədim Gəncə xarabalarında arxeoloji qazıntı aparıldığı zaman iki gümüş dirhəm tapılmışdır. Bunların biri təmiz gümüş, digəri isə alçaq əyarlı gümüşdən kəsilmişdir. Onun fikrincə, yazısı oxunmayan bu gümüş dirhəmlər Şəddadilərin sikkələri olmalıdır.¹⁹⁴

Şəddadilər dövlətinin əldə edilən və muzeylərin numizmatika kolleksiyalarında saxlanılan sikkələr içərisində II Ləşgərinin 431 (1039-1040)-ci ildə zərb etdirdiyi və üzərində “Böyük əmir Əli ibn Musa əl-Ləşgəri” yazılan sikkə,¹⁹⁵ 404 (1013-1014)-cü ildə Gəncədə zərb edilən və üzərində “Əmir Sə'id əl-Mənsur ibn Məhəmməd” yazılan Fəzl ibn Məhəmmədin,¹⁹⁶ habelə Ermitajda Şavur ibn Fəzlin¹⁹⁷ və Əli ibn Musanın¹⁹⁸ adına zərb edilmiş gümüş dirhəmlər vardır. Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gəncədə və Şəddadilərin adına onların tabeliyində olan digər şəhərlərdə zərb edilən sikkə pullar nəinki X-XI əsrdə pul dövriyyəsinin tərəqqi etdiyini göstərir, bu əyani abidələr, eyni zamanda feodalizm münasibətlərinin inkişafı dövründə

¹⁹² Вах: Е.А.Пахомов. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. 1-7. Баки, 1926-1959.

¹⁹³ Вах: Е.А.Пахомов. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. 1-7. Баки, 1926, səh.22, I buraxılış, 1926, səh. 22.

¹⁹⁴ Вах: Е.А.Пахомов. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. IV. Баки, 1949, səh. 33-34.

¹⁹⁵ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 49.

¹⁹⁶ А.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб., 1896, səh. 309.

¹⁹⁷ А.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб., 1896, səh. 309; Е.А.Пахомов. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. II, 1938, səh. 26.

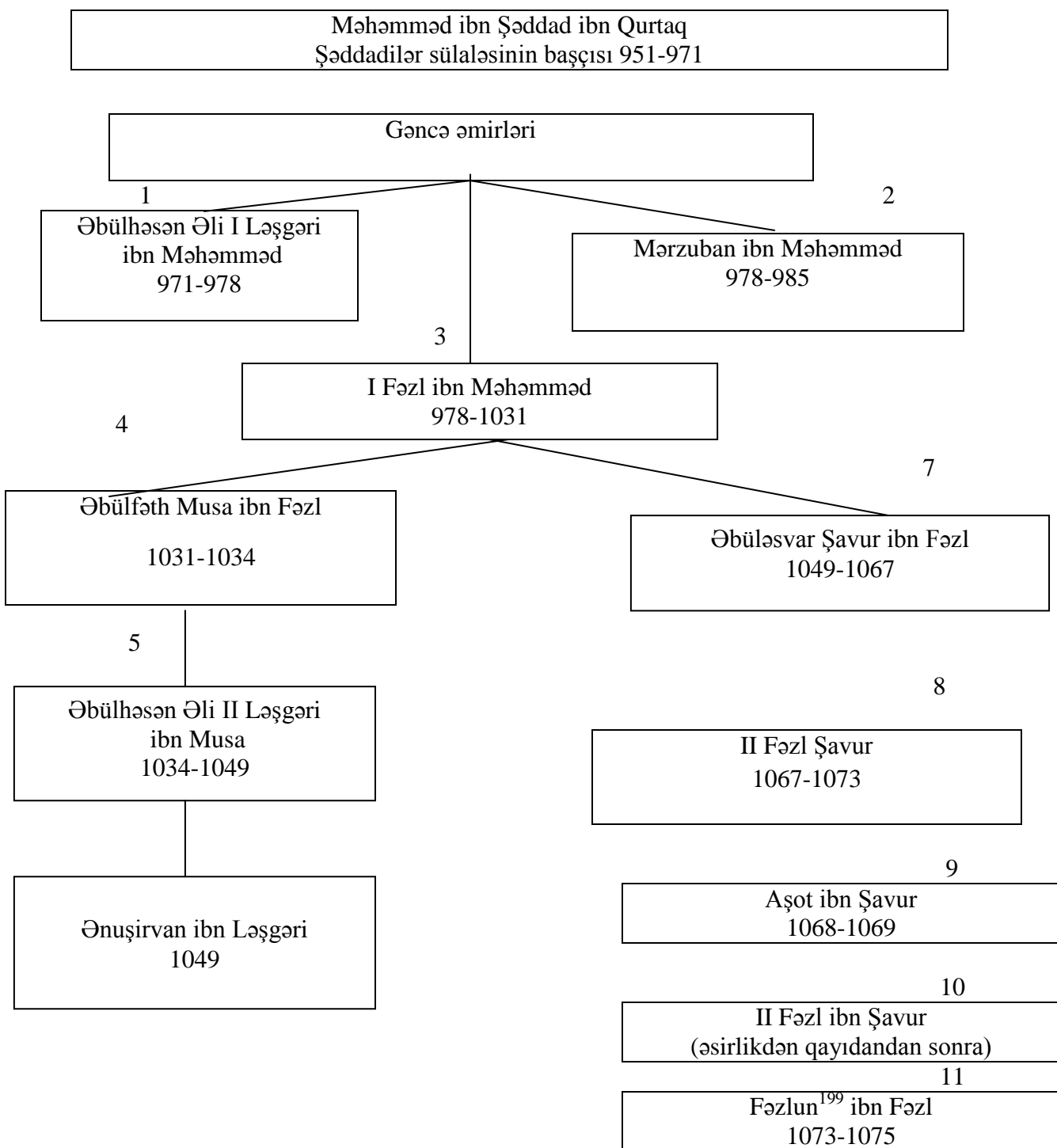
¹⁹⁸ А.Марков. Инвентарный каталог Ермитажа, 4-е добавление, səh. 979.

Azərbaycanda əmələ gələn Şəddadilər dövlətinin qüvvətli və mərkəzləşmiş bir dövlət olduğunu isbat edir.

Gəncə Şəddadilər dövləti əvvəllər tamamilə müstəqil olmuş, lakin səlcuqların Azərbaycana hücumları nəticəsində 1054-cü ildən məcburən sultan Toğrul bəyin vassallığını qəbul etmiş, 1088-ci ildə isə sultan Məlik-şahın dövründə bu dövlət məhv edilərək, ərazisi Səlcuq dövlətinin tərkibinə qatılmışdır.

Gəncə Şəddadilər sülaləsinin şəcərə cədvəli

Cədvəl istifadə olunmuş mənbələrə və ədəbiyyata əsasən tərtib edilmişdir.

¹⁹⁹ Fəzlun hakimiyyət uğrunda səlcuqlara qarşı mübarizəni 1088-ci ilə qədər davam etdirmiş, 1091-ci ildə ölmüşdür.

V FƏSİL

RƏVVADİLƏR DÖVLƏTİ

RƏVVADİLƏR HAKİMİYYƏTİNİN İLK DÖVRÜ

Rəvvadilər dövləti Xilafətin hakimiyyətinə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda əmələ gələn ilk feodal dövlətlərindən biri olub, uzun müddət hakimiyyət sürmüşdür. Bir sıra tarixçilər Salarilərdən sonra hakimiyyəti ələ alan Rəvvadiləri birincilərin davamı kimi qəbul etmiş və beləliklə də, səhv olaraq Rəvvadilər dövlətini Salarilər dövləti ilə qarışdırmışlar.

Münəccimbaşının müxtəsər halda türkcəyə tərcümə edilən “Səha`yif əl-əxbar” əsərinin II cildində Salarilər dövlətinin fəaliyyəti 420 (1029)-ci ilə qədər davam etdirilir və bu dövlətin həmin ildə süqut etdiyi göstərilir.¹ Beləliklə, Rəvvadilər dövləti inkar edilərək, əvəzində Salarilər dövləti oğuzların, səlcuqların Azərbaycana hücumları dövrünə qədər davam etdirilir.

Məlum olduğu kimi, Avropa şərqşünaslarının bəziləri Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər sülaləsini qarışdıraraq Salarilər sülaləsi adlandırmışlar. Xüsusilə, E.Zambaur özünün sülalələrin şəcərəsinə həsr etdiyi bir neçə hissədən ibarət olan əsərində Rəvvadilər və Şəddadiləri Salarilərin şəcərə cədvəlinə daxil etmişdir. E.Zambaur Salarilərin şəcərə cədvəlində Müsafirdən sonra Məhəmməd, I Mərzuban, bundan sonra isə onun oğlanları - Custan, I İbrahim, Nasir və Rəvvadın adını göstərir. Bu cədvəldə Rəvvaddan sonra onun oğulları Əbülheyca (Əhər və Vəziqan hakimi), Şəddad, Əbülheycadan sonra Məmlan, Vəhsudan (Əbu Mənsur), Məmlan və Əhmədilin adları göstərilir.² Beləliklə, E.Zambaurun məşhur əsərində hələ Azərbaycanda Salarilərdən əvvəl, həm də sonra hakimiyyət başında olmuş Rəvvadilər sülaləsi Salarilər və Şəddadilərlə qarışdırılmışdır.

¹ Münəccimbaşı. Səha`yif əl-əxbar, II cild, səh. 506.

² E. de Zambaur. Manuel, p. 180.

Vəhsudan və Əbülheyca kimi eyni adlı hakimlər həm Salarilər sülaləsinə, həm də Rəvvadilər sülaləsinə mənsub olmuşlar. Bir tərəfdən hər iki sülalədən olan hakimin Vəhsudan və Əbülheyca adlanması, digər tərəfdən isə Salarilərin axırı və Rəvvadilərin ikinci dövrünün başlanğıcına qədər keçən vaxtda baş verən hadisələr haqqında Şərqi mənbələrində lazımi məlumat olmadığına görə, bu dövlətlərin tarixi saxtalaşdırılmışdır.³

İbn Miskəveyh öz əsərini 369 (979-980)-cu ilin hadisələri ilə bitirir, İbn əl-Əsir öz əsərində 420 (1029)-ci ilin hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan hakimi əmir Vəhsudanın adını çəkir. Beləliklə, 369-cu ildən 420-ci ilə qədər keçən əlli il ərzində ərəb və fars mənbələrində Azərbaycanda baş verən hadisələrin və hakimiyyətdə olan şəxslərin adı çəkilmir.⁴ Məhz buna görə də Azərbaycanda ayrı-ayrı dövrlərdə hakimiyyət başında olan sülalələrin və onların yaratdıqları dövlətlərin tarixi müəyyən olmamışdır.

Salarilər fəslindən məlum olduğu kimi, Azərbaycan hakimi Salar İbrahimin hakimiyyətinə tabe olmayaraq, ona qarşı mübarizə aparıb, müstəqil olmağa çalışan feodallardan biri də Rəvvadi nəslindən olan Əhər hakimi Əbülheyca idi. İbrahimin hakimiyyətdən kənar edilməsi də Əbülheycanın başçılığı ilə həyata keçirilmişdi. İbrahim hakimiyyətdən kənar edildiyi zaman Rəvvadilər sülaləsi hakimiyyəti yenidən ələ almışdı. O zaman Salar İbrahimin oğlu Əbülheyca isə yalnız Dəbil (Dvin) vilayətinin hakimi idi. Tarixçilər son zamanlara qədər İbrahimin oğlu Əbülheyca ilə Rəvvadi Əbülheycanı bir-biri ilə qarışdıraraq, Əbülheycanı Salarilər sülaləsinə mənsub etmişlər. Halbuki Əhər hakimi Əbülheycanın ata-babaları olan Rəvvadilər hələ qədimdən Marağa, Təbriz və Qaradağ vilayətlərinin hakimi olmuşlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fars və ərəb mənbələrində istər Salari və istərsə də Rəvvadi Əbülheyca haqqında müfəssəl məlumata təsadüf edilmir. Bir dövrdə yaşayan hər iki Əbülheyca haqqında yalnız XI əsrin erməni müəllifi Stepanos Taronski (Asoğik) bəhs edir. O, “Ümum tarix” əsərinin XII

³ XI əsrdə İbn Əbülheyca əl-Rəvvadi tərəfindən yazılmış “Azərbaycan tarixi” və sair əsərlər hələlik tarix elminə naməlum qalmışdır.

⁴ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild. Müqəddimə, səh. A-B.

bölməsində Saların nəvəsi “Əmir Əbülheycanın Ermənistana gəlməsi, hakimiyyətinin sona çatması və onun boğulub öldürülməsi” sərəlvhəsi altında məlumat verir.⁵ Asoğik eyni zamanda əsərinin XVIII bölməsində “Rovda oğlu Əbülxocanın (Əbülheyca) Dvin şəhərinə gəlməsi, Ermənistandan xərac alması və geri qayıtması, habelə XIX bölmədə “Əbülxocanın ikinci dəfə Vaspurakana gəlməsi, ölümü və oğlu Mamlanın (Məmlan) əmirliyi” sərəlvhəsi altında Azərbaycan hakimi Rəvvadi Əbülheyca haqqında məlumat verir.⁶ Asoğikin bu məlumatından tamamilə aydın olur ki, eyni dövrdə həm Salarilərin axırncı nümayəndəsi Əbülheyca, həm də Rəvvadi sülaləsindən olan Əbülheyca və onun oğlu Məmlan Azərbaycan hakimi olmuşlar. Salar İbrahim oğlu Əbülheyca atasının vəfatından sonra Ermənistan hakimliyindən onun yerinə - Azərbaycan hakimliyinə keçə bilmədiyi zaman ölmüşdür.

Kəsrəvi Təbrizi qeyd edir ki, Vəhsudan və Məmlan kimi adları bəzi Avropa şərqşünasları Deyləmi hesab etmişlər. Lakin bu, heç də həqiqətə müvafiq deyildir. Kəsrəvi, Qətran və İbn əl-Əsirə istinad edərək, Vəhsudan və Məmlanın qəti olaraq ərəb Rəvvadi nəslinə mənsub olduqlarını göstərir.⁷

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, E.Zambaur Rəvvadi Salar Mərzuban oğlu hesab edib Salarilərin şəcərə cədvəlinə daxil etmiş, Rəvvadın isə Əbülheyca və Şəddad adlı oğulları olduğunu göstərmişdi.⁸ Beləliklə, E.Zambaurun Rəvvadiləri və Şəddadiləri Deyləmi Salarilər sülaləsinə mənsub etdiyi aydın olur. Kəsrəvi Təbrizin fikrincə, Təbriz və Əhərdə hakimiyyətdə olan Rəvvadilər Ərəb əl-Əzdi nəslinə mənsub olduqları halda, ilk mənbələrdə “v” hərfi üzərində təşdid yazılmayan Rəvvad isə kürd Şəddadilər nəslinə mənsubdur ki, bunların birinin digəri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.⁹

V.Minorskinin qeydinə görə, Ərəb əl-Əzdi Rəvvadiləri zaman, kəbin qohumluq və sair yollarla kürd Rəvvadilərinə çevrilə bilərdi.¹⁰

⁵ Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 131.

⁶ Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 140.

⁷ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild. Müqəddimə, səh. 5.

⁸ E.Zambaur. Göstərilən əsəri, səh. 180.

⁹ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild. Müqəddimə, səh. 22-23, habelə, III cild, səh. 7.

¹⁰ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 169.

Şübhə yoxdur ki, Rəvvadiləri Şəddadilərlə eyniləşdirmək tarixi həqiqətə düz olmaz. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əl-Rəvvadilərdən başqa, bəzi müəlliflərin fikrincə kürd Rəvvadiləri də olmuşdur.

Rəvvadilər və Salarilər sülaləsi haqqında qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq ilk mənbələrə əsasən göstərə bilərik ki, Rəvvadilər Azərbaycanda hələ VIII əsrdən yaşamış, Marağa, Təbriz, Əhər, Vaziqan hakimi olmuş, Salarilərin zəiflədikləri dövrdə isə Azərbaycanın böyük hissəsində hakimiyyəti ələ almışlar. Rəvvadilərin Salarilərlə etnik nöqtəyi-nəzərdən heç bir əlaqələri olmamışdır. Rəvvadilərin Azərbaycanda hələ VIII əsrdən məskən salmaları və hakimiyyətdə olmaları haqqında ilk mənbələrdə bəzi məlumatlara təsadüf etmək olar. Yə`qubi yazır ki, xəlifə Əbu Cəfər Mənsur Yəzid ibn Hatəm əl-Mühəlləbini Azərbaycana hakim təyin edərkən, bu vilayətə ilk dəfə Bəsrədən yəmənلیلər köçürüldülər. Sonra xəlifə Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdini Təbrizə, Mürr ibn Əli ət-Taini Nərizə, Əl-Həmədanini Miyanicə köçürtdü.<sup>11</sup> Yə`qubinin bu məlumatından aydın olur ki, haqqında bəhs etdiyimiz Rəvvadilər dövlətinin başçısı Rəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdi hələ VIII əsrin üçüncü rübündə Azərbaycana gəlmiş və Təbrizdə yaşamışdır. İlk mənbələrdə Rəvvaddan sonra onun oğlu Vəcnanın adı çəkilir.

Rəvvadilər haqqında bəzi məlumat verən Bəlazuri yazır ki, əvvəlcə Təbrizdə əp-Rəvvad əl-Əzdi, sonra isə onun oğlu Vəcna ibn Rəvvad sakin olmuşdur. O öz qardaşı ilə burada müxtəlif binalar tikdirdi. Təbrizin ətrafına hasar çəkdirərək onu möhkəmlətdi. Onun tayfasından olan adamlar da burada sakin oldular.¹²

Kəsrəvi Təbrizi yazır ki, bildiyimizə görə, Rəvvadın Vəcna, Məhəmməd və Yəhya adlı üç oğlu var idi.¹³ İbn əl-Bə`is Mərənddə hakimiyyətdə olduğu dövrdə Rəvvadilər Təbrizi möhkəmləyərkən müstəqil olmağa başlamışdılar. İbn əl-Bə`isin torpaqları ilə yanaşı Rəvvadilərin geniş və zəngin torpaqları uzanırdı.

¹¹ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 446.

¹² Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 331.

¹³ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 24.

Rəvvadilər Təbrizi özlərinə iqamətgah etmiş və Xilafətə qarşı qalxaraq müstəqil dövlət yaratmağa çalışırdılar.

Bəlazuri yazır ki, Harun ər-Rəşidin xəlifəliyi dövründə Marağada iğtişaş və hərə-mərclik əmələ gəldi. Bu iğtişası Vəcna əl-Əzdi və onun qulamu Sədəqə ibn Əli yaratmışdı. Bu zaman Xilafət tərəfindən Azərbaycan və Ermənistanə vali təyin edilən Xüzeymə Marağa ətrafına divar çəkirmiş, baş verən iğtişanın qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görmüş, Marağaya silah və qoşun toplamışdı.¹⁴ Bu məlumatdan aydın olur ki, Rəvvaddan sonra oğlu Vəcna Xilafətə qarşı Marağada baş verən iğtişada iştirak edərək, Marağanı da Təbrizlə birləşdirməyə çalışmış, lakin Xilafət bu hərəkətin qarşısını aldığı üçün Vəcna öz məqsədinə müvəffəq ola bilməmişdir.

Bəlazurinin bu məlumatından İbn əl-Fəqih Marağa və Təbriz haqqında bəhs etdiyi zaman istifadə etmişdir.¹⁵ İstər Bəlazurinin, istərsə də İbn Fəqihin məlumatından aydın olur ki, Rəvvad əl-Əzdi, daha sonra isə oğlu Vəcna Marağa və Təbriz şəhərlərinin ətrafına istehkamlar çəkdirərək möhkəmlətməyə və Xilafətə qarşı qalxaraq müstəqil dövlət qurmağa çalışırdılar. Lakin xəlifə Harun ər-Rəşid Azərbaycana yeni ərəb qüvvələri göndərərək onların qarşısını alırdı. Xəlifənin Azərbaycana və Ermənistanə göndərdiyi vali Xüzeymə Marağada qalxan iğtişası yatırdaraq burada Xilafətin hakimiyyətini bərqərar etmişdi.

İlk mənbələrdən aydın olduğu kimi, Vəcnadan sonra Təbrizdə hakimiyyət onun qardaşı Məhəmməd ibn Rəvvadın əlinə keçmişdi. Məhəmməd ibn Rəvvadın hakimiyyəti haqqında olduqca az məlumat vardır. İbn əl-Nədim Babəkin gəncliyi haqqında məlumat verərək yazır: “Babək iki il Təbrizdə Məhəmməd ibn Rəvvad əl-Əzdinin yanında işlədi və oradan on səkkiz yaşında ikən anasının yanına qayıtdı.”¹⁶

Bu məlumatlardan aydın olur ki, Məhəmmədin Təbrizdə hakimiyyəti xürrəmilərin hərəkata başladığı ilk dövrə, yəni VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərinə təsadüf etmişdir. 198 (813-814)-ci ilin hadisələri ilə əlaqədar olaraq

¹⁴ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 330.

¹⁵ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 284, 285.

¹⁶ З.М.Буниятов. Азербайджан в VII-IX вв.. Баку, 1965, səh.320.

Yə`qubi Məhəmməd ibn Rəvvadın Azərbaycanda hakimiyyəti haqqında yerli feodalların Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində hakimiyyəti ələ almaları haqqında məlumat verir. O yazır: “Ermənistanda Əbdülməlik ibn Cəhhaf əs-Sülami, Məhəmməd ibn Əttab, Azərbaycanda Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdi, Yəzid ibn Bilal əl-Yeməni, Məhəmməd ibn Həmid əl-Həmdani, Osman ibn Əfqəl və Əli ibn Mürr ət-Tai... hakimiyyəti ələ aldılar”.¹⁷ Yə`qubinin bu məlumatından görüldüyü kimi, Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmağa çalışan feodal başçılarından biri də Məhəmməd ibn Rəvvad idi. Əldə olan məlumatdan aydın olur ki, bu zaman Rəvvadilər Marağa və Təbriz vilayətlərində hökmranlıq edirdilər. Təbəri yazır ki, Şahi adlanan qala gölün ortasındadır, göl Urmu sərhədindən Dehxərraqan (Daxarqan) məntəqəsinə qədər əlli fərsəng sahəni tutur. Bu, Məhəmməd ibn Rəvvadın torpaqlarıdır. Lakin Şahi qalasını Məhəmməd ibn Rəvvaddan Mərənd hakimi Məhəmməd ibn əl-Bə`is almışdır.¹⁸

İbn Xordadbeh Azərbaycan şəhərlərini və Azərbaycan vilayətlərində meydana gələn hökmdarlıqları göstərərək yazır ki, Marağa, Miyanic, Ərdəbil, Varsan, Sisər, Bərzə, Saburxast və Təbriz Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdinin hakimiyyəti altında idi.¹⁹ Beləliklə, Məhəmməd ibn Rəvvadın hakimiyyəti dövründə indiki İran Azərbaycanı ərazisinin böyük bir hissəsi Rəvvadilərin hakimiyyəti altında birləşmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xilafət o zaman çox qüvvətli olduğu üçün müstəqil olmağa çalışan feodallar onun zərbəsindən qorxurdular. Xilafət Azərbaycana tez-tez yeni qüvvələr göndərirdi. Fərsətdən istifadə edib müstəqil olmağa çalışan feodallar, hakimlər Xilafətin Azərbaycana göndərdiyi hərbi qüvvələrini gördükdə, bəzən ona qoşulmağa və itaət göstərməyə çalışırdılar. Yə`qubi yazır ki, xəlifə Mə`mun İsa ibn Məhəmmədi Azərbaycan və Ermənistan hakimi təyin etdi. İsa Azərbaycana gəldiyi zaman vilayətin bütün hərbi rəisləri, o cümlədən, Məhəmməd ibn Rəvvad onun yanına gəldi.²⁰ Lakin buna baxmayaraq, Rəvvadilər öz torpaqlarını idarə edirdilər. Onlar həm Xilafətə tabe

¹⁷ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 1380.

¹⁸ Təbəri. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 1380.

¹⁹ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 119.

²⁰ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 28.

olur, həm də fürsət əldə etdikcə müstəqil olmağa çalışırdılar. Ona görə də bu dövrdə onların dövləti yarım-müstəqil feodal dövlət adlana bilər. Məhəmməd ibn Rəvvaddan sonra, onun qardaşı Yəhya ibn Rəvvadın Təbriz hakimi olduğunu güman etmək olar.²¹ Yə`qubi yazır ki, 235 (849-850)-ci ildə Kiçik Buğa Azərbaycana vali təyin edildikdən sonra Ət-Tab Mərənd hakimi ibn əl-Bə`isi tutub xəlifənin sərəncamına göndərdiyi zaman onunla birlikdə Yəhya ibn Rəvvad da Bağdada göndərilmişdi, lakin xəlifə ona hörmət edib, hakimiyyətini saxlamışdı.²² Yəhya ibn Rəvvadın sonrakı fəaliyyəti haqqında heç bir məlumat qalmamışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Rəvvadilərin paytaxtı Təbriz şəhəri idi. Orta əsr müəlliflərindən Yaqut Həməvi Təbriz şəhəri ilə əlaqədar olaraq yazır ki, Mütəvəkkilin xəlifəliyi dövründə Azərbaycanda qiyam qaldıran mütəqəllib Rəvvad əl-Əzdiyə qədər Təbriz kiçik bir kənd idi. Lakin Vəcna ibn Rəvvad və qardaşları onun ətrafına hasar çəkirdilər və qəsir tikdirdilər.²³ Beləliklə, Mənsurun xəlifəliyi dövründən Mütəvəkkilə qədər, təqribən keçən 100 il müddətində Rəvvadilər Təbriz, Marağa və Qaradağ-Əhər vilayətlərində hakimiyyəti əldə saxlamış, bəzən Xilafətə tabe, bəzən də müstəqil və yarım-müstəqil olmuşlar. Rəvvadilərin bu dövrdəki hakimiyyəti barədə mənbələrdə məlumat yoxdur. Hətta Yəhya ibn Rəvvad 235 (849-850)-ci ildə Bağdada aparıldıqdan sonra 344 (955-956)-cü ilə qədər, yəni İbn Havqəl tərəfindən Əhər və Vərzqan hakimi Əbülheyca ibn Rəvvad Salar Mərzubana tabe olaraq, ona xərac verən əmirilər sırasında göstərildiyi²⁴ dövrə qədər, keçən 108 il ərzində Rəvvadilərin fəaliyyətinə aid məlumatla təsadüf edilməmişdir.²⁵

Lakin V.Minorski ərəb dilində olan “Tarix əl-Bab və əl-Əbvab” adlı müəllifi məlum olmayan əlyazmaya əsasən Rəvvadilərin bu dövrdə hakimiyyətdə olmuş altı nümayəndəsinin adını çəkir. Rəvvadilər sülaləsinə mənsub olan həmin hakimlər bunlardır:

²¹ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 28.

²² Yə`qubi.Tarix, II cild, səh.549.

²³ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 13; В.Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, 1903, səh. 145.

²⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354.

²⁵ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 36.

1. Məhəmməd ibn Hüseyn ər-Rəvvadi. Məhəmməd əvvəl Ermənistanda hakim olmuş, lakin Salar Mərzuban həbsdə olduğu zaman Ermənistandan başqa Azərbaycanın bir neçə nahiyəsini də ələ keçirmişdir.

2. Hüseyn ibn Məhəmməd ər-Rəvvadi. O, 345 (956-957)-ci ildə Təbrizi tutaraq, şəhər ətrafındakı qala hasarını təmir etdirmiş və 350 (961-962)-ci ildə onu öz dövlətinin paytaxtı etmişdir. Salar İbrahim məğlubiyyətə uğrayaraq Reyə getdiyi zaman vəziyyəti yaxşılaşmışdır.

3. Əbülheyca Məhəmməd ibn Hüseyn ər-Rəvvadi. 373 (983-984)-cü ildə Azərbaycan hakimi Salar İbrahim ibn Mərzuban öldükdən sonra Əbülheyca bütün Azərbaycan vilayətlərinin idarəsini öz əlinə alır. Azərbaycanın bir neçə nahiyəsini əlində saxlamağa çalışan Mərzuban ibn İsmayıl ibn Vəhsudanı 374 (984-985)-cü ildə tutaraq həbs edir və onun işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını öz dövlətinin ərazisinə birləşdirir. Qardaşı Mərzuban ibn Hüseyn ona qarşı qiyam etdiyi zaman, Əbülheyca 386 (996)-cı ildə onu tutub həbs edir. 391 (1000-1001)-ci ildə Əbülheyca Məhəmməd ölür.

4. Əbülheycadan sonra yerinə vəliəhd Əbunəsr ibn Məhəmməd keçir. O, 416 (1025-1026)-cı ildə ölür.²⁶

5. Onun qardaşı Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd 1059-cu ilin mart ayına qədər hökmranlıq edib.

6. Vəhsudanın oğlu Məhəmməd (Məmlan) 1073-cü ilədək hökmranlıq edib. Həmin ildə onu və ailəsini sultan Alp-Arslan həbs edir, bununla da Azərbaycanda Rəvvadilərin hakimliyinə son qoyulur.

V.Minorski “Tarix əl-Bab və əl-Əbvab” əsərinə əsasən, Rəvvadilər sülaləsinə mənsub etdiyi Hüseyn ibn Məhəmməd ibn Rəvvadın haqqında 350-ci ilin hadisələri ilə əlaqədar olaraq məlumat verir. Lakin Kəsrəvi Təbrizi Hüseynin Əbülheyca ilə heç bir qohumluğu olmadığını göstərir.²⁷

Bizcə, Kəsrəvi bu fikri söyləmək üçün tələsmişdir. V.Minorskinin Hüseynin Rəvvadilərə mənsub olması haqqındakı fikri həqiqətə uyğundur.

²⁶ V.Minorski Əbülheyca və ondan sonra ilk mənbələrdə və sair əsərlərdə adları məlum olan Əbu Mənsur Vəhsudan, onun oğlu Məhəmmədin (Məmlan) adını da bu sırada qeyd etmişdir.

²⁷ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 37.

İbn Havqəlin yazdığına görə, Rəvvadi Əbülheyca, Salar Mərzuban (941-957) dövründə yaşamış və ona tabe olan feodallardan biri idi. İbn Havqəl Rəvvadi Əbülheycanın Mərzubana vergi verən hakimlərdən biri olduğunu göstərərək yazır ki, Mərzuban “Əbülheyca ibn Rəvvadı məcbur etdi ki, o öz ölkəsi olan Əhər və Vərzqandan 50000 dinar və hədiyyə versin.”²⁸

Buradan aydın olur ki, 955-ci ildə Əhər hakimi Əbülheyca Rəvvadi Mərzubana tabe olan və ona xərac verən feodallardan biri idi. Əbülheycanın 981-ci ildə İbrahimə qarşı mübarizə apardığı da məlumdur.²⁹ Əbülheyca o zaman Azərbaycan hakimləri, feodalları içərisində ən qüdrətli hesab olunurdu. O, İbrahimə qarşı apardığı mübarizədə qalib gəlmişdi və İbrahimi əsir edərək Azərbaycanda hakimiyyəti öz əlinə almışdı.³⁰ Əbülheyca Xoy və Urmu feodallarını da özünə tabe etmişdi. Beləliklə, Əbülheyca Arrandan başqa Salarilərin əlində olan Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altına alaraq 36 il hakimiyyət sürür.

RƏVVADİLƏR DÖVLƏTİNİN YÜKSƏLİŞİ, OĞUZ VƏ SƏLCUQ TÜRKLƏRİNİN HÜCUMLARI

Əbülheyca Rəvvadi 988-ci ildə Vaspurakan üzərinə hücum etdiyi zaman ölür, onun yerinə, Asoğikin yazdığı kimi, oğlu Məmlan Məhəmməd keçir.³¹ Məmlanın hakimiyyət dövrü və o zaman baş verən hadisələr haqqında mənbələrdə geniş məlumat yoxdur. Yalnız Asoğik Rəvvadi Məmlanın 998-ci ildə Ermənistanın qərb rayonlarına hücum etməsi haqqında geniş məlumat verir. Ermənistan torpaqlarında baş verən bu müharibə Məmlanın hakimiyyət başına keçməsindən on il sonra olmuşdu. Asoğikin bu məlumatından aydın olur ki, Məmlan 998-ci ildə ikinci dəfə Ermənistana hücum etmişdi.

---

²⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354.

²⁹ İbn Miskəveyh. TİEA, inv. № 162.

³⁰ İbn Miskəveyh. TİEA, inv. № 162.

³¹ Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 141; Kəsrəvi Təbrizinin qeydinə görə, Məmlan Məhəmmədin müxtəsər şəklidir. Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 44-45.

Asoğik yazır ki, Atropaten hakiminin nəvəsi Əbülheycanın oğlu Məmlan Kuropalat Davidin üstə hücum etmək üçün yenidən qoşun topladı.³² Buradan aydın olur ki, Məmlan 998-ci ildə Ermənistana ikinci dəfə hücum etmişdir.³³ Məmlanın Ermənistana birinci səfəri haqqında mənbələrdə əsaslı bir məlumata təsadüf edilmir. Məlum olduğu kimi, rumlular Həmdanilərin əlində olan Ermənistanın bir sıra sərhəd rayonlarını ələ keçirərək Manazkertdə olan müsəlmanlara divan tutmuşdular. Bu rayonlara isə David adlı bir nəfər erməni hakim təyin edilmişdi.

Məmlan Manazkertdəki müsəlmanların ev və əmlaklarını özlərinə qaytarması haqqında Davidə xəbər göndərmişdi. Lakin o, Məmlanın bu tələbinə etinasız yanaşdığı üçün, Məmlan Daviddən qisas almaq məqsədilə Karin (Ərzrum) şəhərinə hücum etmək üçün böyük bir ordu toplayır. Asoğikin yazdığına görə, bu zaman Xorasan əmiri də Məmlana yardım edir. Məmlan Təbrizdən çıxaraq Vaspurakan torpaqlarını keçib, Anakunik vilayətində düşərgə salır.

Məmlanı qarşılamaq üçün David də böyük hazırlıq işi görür. Ani hakimi Qağik Baqratuni, Kars hakimi Abas Baqratuni, İberiya çarı Qurgen hər biri 6000 nəfərdən ibarət yaxşı silahlanmış seçmə qoşun göndərirlər. Erməni və gürcü qoşunları Marmaraşendə³⁴ toplanırlar. David Kuropalat qoca olduğu üçün özü şəxsən Məmlanı qarşılamaq bilmir, ona görə də bütün qoşunlara başçılıq etmək üçün Qabriel adlı bir şəxs təyin olunur.³⁵ Birləşmiş erməni və İberiya qüvvələri Sukava dağına toplaşaraq bütün keçidləri tuturlar. Onlar güman edirlər ki, Məmlan Baqravana hərəkət edəcəkdir. Ona görə də Anakunik nahiyəsinə gedib Tsembo kəndi yaxınlığında yüksək və əlçatmaz bir yerdə Məmlanın qoşunları qarşısında düşərgə salırlar və uzun müddət həmin yüksək yerdə duraraq aşağı düşmək istəmirlər. Asoğik qeyd edir ki, onların qoşunları Məmlanın qoşunlarına nisbətən çox az olduğuna görə müharibə meydanına girmək istəmirlər. Nəhayət, Məmlan areq ayının əvvəllərində (payızın ortaları) səhər tezdən erməni və

³² Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 193.

³³ Kəsrevi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 48.

³⁴ Şirak, Ararat nahiyəsində.

³⁵ Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 194.

İberiya qoşunlarının durduğu dağa hərəkət edir. Asoğik yazır ki, bu zaman müşahidəçilərin gözü qarşısında müdhiş bir mənzərə açılır. Məmlanın qoşunları hərəkət edib erməni və İberiya qoşunlarının düşərgə saldığı təpəyə yaxınlaşır. Asoğik Məmlanın qoşunlarını təsvir edərək yazır ki, onlar marlardan (midiyalılardan), xorasanlılardan və deyləmilərdən ibarət olub, piyada və süvari dəstələri halında hərəkət edirdilər. Bütün qoşunları Deyləm hissələrinin nizəçiləri əhatə edirdi. Piyada və süvari dəstələrinin sayı 100000 nəfər idi. Onlar döyüşə çıxıra-çıxıra gedib, erməni və İberiya qoşunlarını qorxuya salmışdılar.³⁶ Onlar döyüşə başlamağı tələb edirdilər. Lakin erməni və İberiya qoşunları döyüşə girmək istəmirdilər. Yalnız iberiyalılardan təkliddə vuruşa girən 5 nəfər öldürüldü. Bundan sonra onlar cərgələrini pozaraq xristianların üzərinə hücum çəkirlər. Bu zaman erməni qoşunları sağ cinahdan, İberiya dəstələri isə sol cinahdan düşmən üzərinə cumurlar. Düşmən süvariləri zərbə altında qalır və qaçmağa üz qoyur. Bu hal meşəni sürətlə çulğalayan yangına bənzəyir. Orada qan çaylarda sel kimi axmağa başlayır.

Bu vəziyyəti görən Məmlan canını qurtarmaq üçün qaçmağa üz qoyur. Onu Atrçeş şəhərinə qədər qovurlar. Xristianlar düşməni məğlub edib, böyük qənimət ələ keçirirlər.³⁷ Asoğik göstərir ki, bu müharibədə xristian qoşunlarından yalnız döyüşün əvvəlində təkliddə vuruşan 5 nəfər iberiyalı tələf oldu. Məmlanın qoşunları məğlub olub böyük tələfat verdi. Şübhə yoxdur ki, bu məlumatın Asoğik tərəfindən müəyyən qədər şişirdilməsinə baxmayaraq, Rəvvadilər dövlətinin tarixini öyrənmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Asoğikin bu məlumatı Rəvvadilər dövlətinin o zaman Orta Şərqdə qüvvətli bir dövlət olduğunu göstərir. Məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq, bu dövlət döyüş meydanına yaxşı silahlanmış yüz min piyada və süvari qoşun çıxara bilmişdi.

Qətran Təbrizinin Məmlanın oğlu Vəhsudana və Şəddadi Fəzluna yazdığı bir qəsidədən də Məmlanın böyük hökmdar olması aşkar olur. Azərbaycan hakimi Məmlanın ölümü və oğlu Vəhsudanın hakimiyyətə keçməsi tarixi

³⁶ Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 195.

³⁷ Asoğik. Göstərilən əsəri, səh. 196.

haqqında ilk mənbələrdə dürüst məlumat yoxdur. İbn əl-Əsir 420 (1029)-ci ildə Vəhsudanı Azərbaycan hakimi kimi təsvir edir. Lakin Kəsrəvinin fikrincə, Məmlanın ölümü və Vəhsudanın hakimiyyətə keçməsi 410 (1019-1020)-cu ildə olmuşdur.³⁸ Azərbaycan hakimi Vəhsudan haqqında İbn əl-Əsir bir sıra maraqlı məlumat verir.³⁹ Qətran Təbrizi Vəhsudanın şərəfinə qəsidələr yazaraq onu mədh etmişdir. Bu qəsidələrdə Vəhsudanın Azərbaycan hakimi olması, oğuzlarla müharibələri, Azərbaycanın digər hökmdarları ilə onun münasibətləri, Rəvvadilər dövlətinin qüdrəti və sair təsvir edilir.⁴⁰ Bu qəsidələrdə o, “dövlətin sipəri, din və dövlətin sütunu, padşahların çırağı” adlandırılır. Qətran Vəhsudana “Əmirüləcəll” (Böyük əmir) ləqəbi verir.

438-ci il səfər ayının 20-də (7 avqust 1046-cı il) Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə Təbrizə gəlmiş Nasir Xosrov yazır ki, Azərbaycan padşahının adını xütbədə “Cəlallı əmir, dövlətin qılınıcı, millətin şərəfi, Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd əmir əl-möminin mövlası”, deyə çəkirlər.⁴¹ Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan əvvəl oğuzların, sonra isə səlcuqların hücumlarına məruz qalır. Vəhsudan və oğlu Məmlan uzun müddət oğuzlar və sonra isə səlcuqlarla mübarizə aparmalı olurlar.

Oğuz və ya quz adlanan köçəri türk tayfaları XI əsrin əvvəllərində Azərbaycana Şərqdən İran yolu ilə gəlirdilər. Lakin türkdilli tayfalar Azərbaycana hələ çox əvvəllər şimal tərəfdən Dərbənd yolu ilə gələrək burada sakin olurdular. İbn Fəqihin yazdığına görə, hələ X əsrin əvvəllərində türklər Dərbənddə, habelə Azərbaycanın başqa yerlərində yaşayırdılar.⁴² Lakin Azərbaycana oğuzların və sonra da səlcuqların hücumları burada vəziyyəti tamamilə dəyişdirdi.

XI əsrin birinci yarısında Azərbaycanda feodal dövlətləri hakimiyyət sürdüyü bir dövrdə oğuz, səlcuq hücumları başlandı. O zaman Azərbaycanın feodal dövlətləri - Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşah Məzyədilər və sair arasında

³⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 54.

³⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 143, 144, 145, 170.

⁴⁰ Qətran Təbrizi. Divan, səh. 14-16, 76-77, 79-80, 96-97, 158-159.

⁴¹ Qətran Təbrizi. Divan, səh. 14-16, 76-77, 79-80, 96-97, 158-159.

⁴² İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 287.

möhkəm əlaqə yox idi. Onlar özləri bir-birilə çəkişir və bəzən də müharibə edirdilər. Səlcuqların hücumları zamanı bu dövlətlər birləşərək düşməyə qarşı mütəşəkkil müqavimət göstərə bilmədilər. Ona görə də Şərqdən sel kimi axıb gələn köçəri oğuz-türk tayfalarının qarşısını almaq mümkün olmadı.

K.Marks səlcuqların hücumlarından bəhs edərək göstərir ki, “onların gəlməsi Ön Asiyada bütün münasibətləri dəyişdirdi.”⁴³ Səlcuqların Xorasan, İraq, Azərbaycan, Ermənistan və Kiçik Asiyaya soxulmaları, bu ölkələrdə vəziyyəti tamamilə dəyişdi. Yerli feodal dövlətlər işğalçılara lazımınca müqavimət göstərə bilmədilər. Köçəri səlcuqlar bütün Yaxın Şərq ölkələrini işğal edib, onlara tabe olmayan yerli dövlətləri dağıtdılar, ölkələri soydular, mədəniyyət ocaqlarını yandırdılar, əhalini qırdılar və əsir etdilər.

Hələ X əsrdə oğuz-türk tayfaları Yaxın Şərq ölkələrinə hücum etməzdən əvvəl köçəri halda, qəbilə-tayfa şəklində yaşayırdılar. Oğuz qəbilələri haqqında “Oğuznamə”, yaxud “Səlcuqnamə” adlanan əsərdə mükəmməl məlumat verilir. Orxon kitabələrində oğuz qəbilələrinin adı çəkilir. Oğuzların tarixi qədimdir. IX əsrdə oğuzlar Xəzər dənizi ilə Aral gölü və Araldan şərq tərəfdə yerləşmişdilər. Oğuz sözü qəbilələr mənasında işlənmişdir.⁴⁴ Oğuzlar köçəri halda yaşayırdılar.⁴⁵ Onların böyük heyvan sürüləri var idi. Oğuzların bir qismi xəzərlərin şimal-şərq tərəfində yerləşirdilər. Onlar peçeneqlərlə qonşu olub və bəzən onlarla vuruşurdular. Oğuzların bir qismi qərbə hərəkət edərək Frakiya və Makedoniyaya, digər qismi isə Asiyaya qədər getmişdilər. Bizans mənbələrində oğuzlara “uz”, fars mənbələrində isə “ğuzz” deyirdilər. Oğuzlar təbiətə, totemlərə sitayiş edirdilər. X əsrdə oğuzlar yerli türklər zamanında olduğu kimi, köhnə şaman dininə bağlı idilər.⁴⁶ Oğuzların adına bir çox dastanlar yaranmışdır. Xəzər dənizinin şərqindəki düzlərdə köçəri həyat keçirən oğuzlar islam dinini qəbul etdikdən sonra “türkmən” adını almışdılar.

Oğuz türkləri haqqında Əhməd ibn Fəzlan çox qiymətli məlumat verir. Əhməd ibn Fəzlan 921-922-ci illərdə xəlifə Müqtədirin (908-932) hakimiyyəti

⁴³ Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т. V, 1938, səh. 109.

⁴⁴ Jüsyin Namik Orkun. Türk tarihi, c. III. Ankara, 1946, səh. 43.

⁴⁵ “Oğuznamə”, səh. 2.

⁴⁶ Osman Turan. Səlcuklular tarihi ve türk islam medeniyeti. Ankara, 1965, səh. 35.

dövründə Volqaboyuna, bulqar, oğuz, xəzər torpaqlarına göndərilən elçi heyətinin başçısı olmuşdur. O, Bağdad, Rey, Nişapur, Buxara şəhərlərini keçərək, 922-ci il mart ayının 20-də oğuzların yaşadıkları yerə gəlmiş, onların başçıları ilə görüşmüşdür. İbn Fəzlan öz xatirələrində oğuz tayfasının iqtisadi-ictimai quruluşuna aid bir sıra qiymətli məlumat vermişdir.

Rəvvadilərin Azərbaycan dövləti feodal dövləti idi. O zaman Azərbaycanda feodal münasibətləri tam mənası ilə inkişaf etmişdi. Ölkənin iqtisadi və ictimai quruluşunda Salarilər hakimiyyəti dövrünə nisbətən bir sıra yeniliklər əmələ gəlmişdi. Xüsusilə, yuxarıda göstəriləyi kimi, Təbriz şəhəri böyümüş və ətrafına möhkəm hasar çəkilmişdi.⁴⁷ Dövlətin paytaxtı Azərbaycanın qədim şəhəri olan Ərdəbildən Təbrizə köçürülmüşdü. Təbriz şəhəri Ərdəbilə nisbətən tərəqqi edərək iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən irəliləmişdi.

Rəvvadilər dövlətinin ərazisi təqribən indiki İran Azərbaycanı ərazisini əhatə edirdi. Lakin bəzi vaxtlarda bu ərazi daha da genişləndirdi. İbn əl-Əsirin yazdığına görə, Vəhsudan 425 (1033-1034)-ci ildə bacısı oğlu, Urmu hakimi Əbülheyca ilə birlikdə Van gölü yaxınlığındakı Bərguy qalasına hücum etmişdilər. Lakin onlar bu müharibədə müvəffəqiyyət qazana bilməmişdilər.⁴⁸

Vəhsudan əvvəllər Gəncə Şəddadiləri ilə də yaxşı münasibətdə deyildi. Azərbaycan feodal hökmdarları arasında çəkişmə və ziddiyyətlər davam edirdi. Xüsusilə Vəhsudan ilə Şəddadi Ləşgəri arasında 425 (1033-1034)-ci ildə düşmənçilik yaranmışdı. Bu düşmənçiliyi aradan qaldırmaq məqsədilə Vəhsudan Gəncəyə getməli olmuşdu. Vəhsudanın Gəncə səfəri haqqında Qətran Təbrizi öz şerlərində xəbər verir. Demək lazımdır ki, bu zaman Qətran özü də Gəncədə olmuşdur.

Ehtimal edildiyinə görə, Vəhsudan 1035-1040-cı illər arasında Gəncəyə gəlmişdi. Qətran Təbriziyə görə, Vəhsudanın Gəncə səfərinin əsas məqsədi Gəncə hakimi Şəddadi Ləşgəri ilə sülh bağlamaqdan ibarət idi. Ona görə də

---

⁴⁷ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, V cild, səh. 13.

⁴⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh. 163; Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 83-86.

Qətran iki hökmdarın Gəncədə olduğu zamanı tərifləyərək yazır: “Gəncə indi cənnət bağçasına dönmüşdür”.⁴⁹

Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələrdən biri də Təbrizin zəlzələ nəticəsində dağılması idi. Zəlzələ 1042-ci ilin oktyabr ayında baş vermişdi. Bu şiddətli zəlzələ haqqında Qətran Təbrizi, Qazi Rükəddin Xoyi, Nasir Xosrov, İbn əl-Əsir, Həmdullah Qəzvini⁵⁰ məlumat verirlər. Qətran Təbrizi baş verən bu zəlzələyə xüsusi qəsidə həsr etmişdir.⁵¹ Zəlzələdən 4 il sonra Təbrizə gəlmiş tacik şairi Nasir Xosrov zəlzələ nəticəsində şəhərin bəzi məhəllələrinin xarab olduğunu, bir sıra yerlərə böyük zərər toxunduğunu, şəhər əhalisindən 40 min nəfərin tələf olduğunu qeyd edir. Məlum olduğu kimi, zəlzələ zamanı şəhərin ətrafındakı qala hasarının bir çox yerləri uçub dağılmışdı. Hətta Vəhsudan Təbrizdən çıxaraq başqa bir qalada yerləşməyə məcbur olmuşdur. Səlcuq basqınçılarının Azərbaycana hücum etdikləri dövrdə Təbrizdə baş verən bu təbii fəlakət əhalinin işğalçılara möhkəm müqavimət göstərməsinə çox mane olmuşdu.

Qətran Təbrizinin şerhlərindən müəyyən etmək olur ki, Muğanda Dəlulə nəslindən olan feodallar ağalığa edirdilər. Dəlulə oğlu əmir Sipəhbud Rəvvadi Vəhsudana tabe olmadığı üçün Vəhsudan oğlu Məmlanın (Məhəmmədin) başçılığı ilə Muğana qoşun göndərir. Baş verən müharibədə Sipəhbud məğlub olur və Rəvvadilərin hakimiyyətini qəbul edir. Məlum olduğu kimi, Qətran Təbrizi özü də bu müharibədə iştirak etmişdir. Qətranın yazdığına görə, bu qələbədən sonra Məmlan Ərdəbildə bir qalanın bünövrəsini qoymuşdur.⁵²

Rəvvadilər hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələrdən biri də səlcuqların Azərbaycana hücumları idi. İstər Vəhsudan, istərsə də oğlu Məmlan o zaman səlcuq hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilmədilər. Səlcuqların zərbəsi altında və onların yürütdükləri siyasət nəticəsində Rəvvadilər sülaləsi hakimiyyətinin ikinci dövrü bitmiş oldu. Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir

⁴⁹ Qətran Təbrizi. Divan; Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 87.

⁵⁰ Həmdullah Qəzvini. Nüzhet əl-qülub. Leyden, 1915, səh. 75; Nasir Xosrov. “Səyahətnamə”. Tehran, hicri, 1312, səh. 14.

⁵¹ Qətran Təbrizi. Divan, səh. 208-209, 249-251.

⁵² Qətran Təbrizi. Şəhriyarani-qomnam, II cild, səh. 95.

nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan feodalları arasında baş verən müharibələr və ölkədə olan feodal pərakəndəliyi səlcuqlara qarşı aparılan mübarizəni zəiflətməmişdi. Səlcuqlara qarşı əhali mütəşəkkil müqavimət göstərə bilmədi. Belə bir şəraitdə səlcuqlar Toğrul bəyin başçılığı altında Azərbaycana hücum etdilər.

İbn əl-Əsir Toğrul bəyin Azərbaycana hücumu dövründə Rəvvadilər dövlətindən bəhs edərək yazır: “446 (1054-1055)-ci ildə Toğrul bəy Azərbaycana hərəkət edərək Təbrizə gəldi. O zaman Təbriz hakimi olan əmir Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd Rəvvadi Toğrul bəyə tabe olduğunu bildirdi, xütbədə adını oxutdurub, pul və hədiyyələr verərək onu razı saldı, habelə öz oğlunu onun yanında əmanət qoydu”.⁵³

Beləliklə, Vəhsudan, habelə Azərbaycanın digər feodal hakimləri siyasi hakimiyyəti əldə saxlamaq məqsədilə səlcuqlara tabe olub, onların vassallığını qəbul etdilər. Bu hakimlər xalqın vəziyyətini nəzərə almadılar. Xalq kütlələrinin səlcuqlara qarşı apardıqları mübarizəyə başçılıq edə bilmədilər. Təbriz hakimi Vəhsudan öldükdən sonra Toğrul bəy onun yerinə oğlu Məmlanı (Məhəmmədi) təyin etdi. Bu haqda İbn əl-Əsir yazır: “ 450 (1058-1059)-ci ildə sultan Toğrul bəy Məmlan oğlu Vəhsudanın oğlu Məmlanı öz atasının vilayəti Azərbaycana hakim təyin etdi”.⁵⁴ Azərbaycan hakimi Məmlan Toğrul bəyin hakimiyyətini qəbul etməli idi.

Lakin 1060-cı ildə Toğrul bəyin Təbriz şəhərini mühasirə etdiyi haqqında məlumat vardır.⁵⁵ Bu məlumatdan aydın olur ki, Məmlan səlcuqların vassallığını qəbul etməkdən imtina edərək, müstəqil olmağa çalışdığı zaman Toğrul bəy Təbrizi mühasirə etmişdir. Toğrul bəy Təbrizi tuta bilmədikdə, 1060-cı ilin avqust ayında Təbriz ətrafından getməli olur, lakin onun qoşunları Məmlandan tələb edilən verginin bir qismini və onun oğlunu girov alaraq, şəhərin 4 ay davam edən mühasirəsini qaldırırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, Məmlan istiqlaliliyyətini itirir və tamamilə səlcuqlardan asılı bir vəziyyətdə qalır.

⁵³ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 223.

⁵⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 224.

⁵⁵ Cl.Cahen. L'Evolution de L'iqta du IX-e au XIII-e Siecles “Annales”, 1953. t. 8/1.

Məmlanın hakimiyyəti və həyatı haqqında Qətran Təbrizi qəsidələrində bir sıra qiymətli məlumat verir.⁵⁶ Məmlan haqqında Qətran Təbrizinin qəsidələrindən başqa heç bir məlumat yoxdur. Bu şərlərdən məlum olduğu kimi, Qətran hələ Vəhsudan sağ ikən Məmlan ilə çox yaxın olmuşdur. Hətta bu yaxınlığı Vəhsudana həsr etdiyi qəsidəsindən də görmək mümkündür. Qətran Məmlana həsr etdiyi şərlərinin birində onu “pişkar”⁵⁷ adlandırır.⁵⁸ Kəsrəvi, Qətran Təbrizinin məlumatına əsasən Məmlan haqqında belə yazır: “Məmlan ən böyük qardaş, atasının dövründə onun pişkarı idi və atasının bütün işləri onun əlində toplanmışdı”.⁵⁹ Qərribə burasıdır ki, Məmlan hakimiyyət başına keçdikdən sonra Qətranın şərlərində onun hakimiyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin zamanəmizə qədər gəlib çatan bir qəsidədə o, Məmlanı “şahənşah” adlandırır.⁶⁰ Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Vəhsudan sağ ikən Qətran ona heç bir zaman şahənşah deyə bilməzdi. Bu ləqəb ona yalnız atasının ölümündən sonra deyilə bilər. Bu da təsdiq edir ki, Vəhsudandan sonra hakimiyyətə onun böyük oğlu Məmlan keçmişdir.

Məlum olduğuna görə, Vəhsudanın üç oğlu var idi. Məmlan (Məhəmməd), Əbülheyca Mənuçehr, Əbülqasim Abdullah. Bu qardaşlar içərisində ən bacarıqlı və hörmətli Məmlan hesab olunurdu. Atasının zamanında bütün dövlət işləri “pişkar” adlanan Məmlanın əlində toplanmışdı. Qətranın başqa bir şərlərindən Məmlanın şer və nəsr yazdığı bacardığını müəyyən etmək olar.

Vəhsudanın digər oğlanları Mənuçehr və Abdullah haqqında da əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Qətran öz şərlərində onların yalnız adını çəkir. Bütün bunlara baxmayaraq, Rəvvadilər sülaləsinin səlcuqlar tərəfindən hakimiyyətdən tamamilə kənar edildiyi tarix və bu sülalənin bəzi nümayəndələrinin taleyi haqqında müəyyən bir məlumat yoxdur. Yalnız bunu söyləmək mümkündür ki, səlcuqlar Azərbaycanı işğal altına aldıqdan sonra Azərbaycanın vassal halına salınmış hakimləri uzun müddət hakimiyyət başında qala bilmədilər. Səlcuqlar

⁵⁶ Qətran Təbrizi. Divan, səh. 9-11, 17-18, 27-28, 43-44, 46-48, 61-62, 67-68, 70-71.

⁵⁷ Vəhsudanın dövründə bütün dövlət işlərini Məmlan atasının adından idarə etdiyi üçün Qətran Təbrizi onu “pişkar” adlandırmışdır.

⁵⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 99.

⁵⁹ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 98-99.

⁶⁰ Bax: Səid Nəfisi. Rudəki Səmərqəndi. Tehran, 1310, səh. 666; Ərməğan jurnalı, 1931, №7, səh. 458.

bunları siyasi hakimiyyətdən kənar edərək, Şirvandan başqa Azərbaycanın qalan vilayətlərinə öz əmirlərini təyin etdilər.

Beləliklə, aydın olur ki, səlcuq sultanı Alp-Arslan (1063-1072) Azərbaycana hücum etdiyi zaman vassal halına salınmış Rəvvadi Məmlanı 1065-ci ildə hakimiyyətdən kənar edərək Təbrizə səlcuq əmiri təyin etmişdir. Sultan Alp-Arslan 1071-ci ildə Bizans imperatoru üzərində qələbə çalaraq Kiçik Asiyadan qayıtdığı zaman Məmlanın uşaqlarını da həbs etmişdir.⁶¹ Beləliklə, səlcuqların istilasını ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda o zamana qədər bir əsrə yaxın hakimiyyətdə olmuş Rəvvadilər sülaləsinin ikinci dövrünə son qoyulmuşdur. Şübhəsiz, buna görə də tarixçilər Rəvvadilər sülaləsinin 1060 (1107-1108)-ci illər arasındakı vəziyyəti haqqında heç bir məlumat verməmişlər. Yalnız bunu göstərmək mümkündür ki, səlcuqlar tərəfindən siyasi hakimiyyətdən kənar edilmiş Rəvvadilər nəslinə mənsub olan feodallar, o zaman öz malikanələrini idarə etməklə məşğul olmuşlar.

Köçəri səlcuqlar Azərbaycan hakimlərini özlərinə tabe edərək əhalidən külli miqdarda vergi, bəxşiş və sair töycülər toplamaqla bərabər, ayaq basdıqları hər yerdə əhalini əsir tutur, qırır, kənd və şəhərləri soyub qarət edir, evləri yandırır dırlar.

Azərbaycanın feodal hakimləri öz malikanələrini və siyasi cəhətdən hökmranlıqlarını əldə saxlamaq məqsədilə səlcuqlara tabe olaraq, onların vassallığını qəbul etməyə razı oldular. Əhalinin vəziyyətini nəzərə almadılar, xalqın səlcuqlara qarşı apardığı mübarizəyə başçılıq edə bilmədilər, birləşib səlcuq işğalçılarına müqavimət göstərmək əvəzinə, onların vassallığını qəbul edərək səlcuqlara bəxşiş, vergi və qoşun verdilər. Belə bir vəziyyət Azərbaycanın səlcuqlar tərəfindən işğalını asanlaşdırdı.

Toğrul bəyin varisi olan Alp-Arslan Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almaq üçün Rey şəhərindən Azərbaycana hərəkət etmişdi. Alp-Arslan Mərəndə və oradan Naxçıvan istiqamətində Araz kənarına gəldi.

---

⁶¹ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 169.

Səlcuqlar Azərbaycanı işğal etdikcə vilayət və şəhərlərdən ağır vergilər tələb edirdilər. Toğrul bəyin göndərdiyi səlcuq dəstələri Xoy şəhərindən 10000 dinar tələb etmişdilər. O zaman Xoy şəhərini şəhər rəisi Şeyx Yusif idarə edirdi. Şəhərin möhkəm istehkamları var idi. Şəhər rəisi yalnız 4000 dinar verə biləcəyini bildirmişdi. Səlcuqlar buna razı olmayıb vuruşduqda məğlub olmuşdular. Bundan sonra Toğrul bəy öz sərkərdəsi Savtəkini və Xüzistan hakimi Əbu Qamcar Xozarasb ibn Təngifi (Kürd) Xoy üzərinə göndərmişdi. Şəhər rəisi ilə danışıqlar nəticə vermədikdə səlcuqlar şəhəri mühasirə etmişdilər. Mühasirəyə Toğrul bəyin vəziri Amid əl-Mülk başçılıq edirdi. 1063-cü ilin sentyabr ayında, qırx gün davam edən mühasirədən sonra şəhər əhalisi aman istəməyə məcbur olmuşdu. Səlcuqlar şəhərə girib əhalidən 30000 dinar tələb etmişdilər. Üç gündən sonra şəhərə girən vəzirin əmri ilə şəhərin müdafiəçiləri edam edilir, sağ qalanların qollarını kəsirlər və onlara divan tuturlar. Şəhər rəisi Yusif və qardaşı Musa həbs edilir. Şəhərin rəisliyinə Şeyx Əbu Səid ibn Həməvi təyin edilir. Əbu Səid vəzirə 20000 dinar pul verib düşməni Şeyx Yusifi ondan tələb edir, lakin vəzir buna razı olmur. Toğrul bəy Musanı azad etməyi əmr edir. Şeyx Yusif ölür. Bundan sonra Musa intiqam almaq məqsədilə sultanın adamlarını öldürür, başçılarını qovur. Xoy şəhərini tutur və özünü şəhərin rəisi elan edir.⁶² Bu zaman, yəni 455 (1063)-ci ildə Toğrul bəy Rey şəhərində öldüyü üçün vəzir Amid əl-Mülk təcili Reyə gedir.⁶³

Toğrul bəydən sonra hakimiyyəti ələ keçirən Alp-Arslan Naxçıvandan Ermənistanı hücum etmək fikrində idi. Bu zaman Xoy və Səlmas əhalisi səlcuqlara vergi verməkdən boyun qaçırmış və onların nümayəndəsini şəhərdən qovub çıxarmışdılar.⁶⁴ Bu xəbəri eşidən Alp-Arslan üsyanı yatırmaq üçün Xorasan hakimini Xoy üzərinə göndərdi. Səlcuqlar xoyluları və səlmaslıları qorxudaraq, əhalini vergi verməyə məcbur edirdi və yerli qoşun dəstələrini sultan ordusuna aparırdılar.⁶⁵

---

⁶² Cl.Cahen. Göstərilən əsəri, səh. 66-69.

⁶³ Əl-Bondari. Göstərilən əsəri, səh. 26.

⁶⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, X cild, səh. 15.

⁶⁵ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, X cild, səh. 15.

Sultan Alp-Arslan sonralar da Xoy şəhərini nəzarət altında saxlamağa çalışırdı. 1067-ci ildə Alp-Arslanın qoşunları Abxaz ölkələrinə hücum edərək, onu dağıdır, çoxlu insan qırır, əsir və qənimət ələ keçirirlər.⁶⁶ Səlcuqlar Ani şəhərini də dağıdırlar. Alp-Arslan Trabzon imperatorunu məğlub etdikdən sonra Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanı daha da ağır vəziyyətə saldı.⁶⁷

Münəccimbaşının verdiyi məlumata əsasən göstərmək olar ki, səlcuqlar Arran və Şirvan vilayətlərini tamamilə öz hakimiyyətləri altına almaq üçün bu vilayətlərə Savtəkin adlı hakim təyin etmişdilər.⁶⁸ 1075-ci ildə Savtəkin türk qoşunları ilə Arrana gəlmişdi. 1088-ci ildə isə səlcuq sultanı Məlik-şah (1072-1092) Azərbaycanı yenidən dağıtmaq və tamamilə istila etmək məqsədilə Azərbaycana gəlmişdi.

Beləliklə, uzun sürən mübarizədən sonra səlcuq işğalçıları Azərbaycanı işğal etməyə müvəffəq olmuşdular. Səlcuqlar işğal etdikləri Yaxın Şərqi ölkələri xalqlarından qat-qat geridə idilər. Yüz il bu ölkələrdə aqalıq etdikdən sonra səlcuq sultanları özləri belə savadsız qalmışdılar.⁶⁹

Səlcuqlar Azərbaycana hərbi qənimət kimi baxaraq, ölkəni soyub talan edir, əhalini əsir aparırdılar. Onlar Azərbaycanda əllərinə keçirdikləri torpaq sahələrini, bəzən bir vilayət və nahiyəni “iqta” adı ilə sultan ailəsi üzvlərinə, köçəri əyanlara və hərbi xidmətçilərə verirdilər. F.Engels, görünür, iqta torpaqlarını nəzərdə tutaraq yazır: “Yalnız türklər birinci dəfə Şərqi işğal etdikləri ölkələrdə mülkədar feodalizminə bənzər bir şey yaratdılar”.⁷⁰ Səlcuqların hakimiyyəti dövründə iqta verilməsi işi çox genişləndi.

İqta torpaqlarında sakin olan kəndlilərdən vergiləri iqta sahibi alırdı. Səlcuq dövlətinin vəziri Nizam əl-Mülk bu haqda bəhs edərək yazır: “Qoy iqtadarlar bilsin ki, onlara xalqdan xoş sifətlə qanun üzrə töycü toplamaqdan başqa heç bir şey tapşırılmamışdır; onlar bunu topladıqdan sonra qoy xalqın canı, əmlakı,

---

⁶⁶ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 17; Əl-Bondari yazır ki, Alp-Arslan Naxçıvan yolu ilə Abxaziyaya gəldi. Abxaz çarı Baqrat ibn Georgi sultan ilə sülh bağladı və qızını ona verdi. (səh. 31).

⁶⁷ Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т. V, 1938, səh. 112.

⁶⁸ V.Minorski. Şəddadilər, səh. 25.

⁶⁹ В.Бартольд. Культура ислама, səh. 76.

⁷⁰ Ф.Энгельс. Анти-Дюринг. ОГИЗ, 1948, səh. 165.

qadın və uşaqları toxunulmaz qalsın, qoy onların əşyası və malikanələri təhlükədən uzaq olsun, qoy iqtadar onlara heç bir şey etməsin”.⁷¹

Lakin səlcuqların hakimiyyəti dövründə iqta sahibi, Nizam əl-Mülkün göstərdiyi kimi deyil, bəlkə də bunun əksinə olaraq, əhali ilə pis rəftar edirdi. Feodal aldığı iqta əvəzində əhalidən topladığı verginin bir hissəsini, habelə sultanın tələbinə görə, ona silahlı qoşun dəstəsi də verməli idi. Onlar bu qoşun dəstələrinin xərcini də əhalidən alırdılar. İqta torpaqlarında sakin olan kəndlilər də torpaqla bərabər səlcuqların ağalığı altına düşürdülər. Kəndlilər iqta torpağını buraxıb başqa yerə gedə bilməzdilər. “Səlcuqların vaxtında kənd əhalisi öz yaşayış yerini tərk etmək hüququndan məhrum idi”.⁷² Əgər səlcuqların hakimiyyəti dövründə kəndlilər rəsmi olaraq torpağa təhkim edilmişdilsə də, həqiqətdə, onlar feodal torpaqlarına təhkim olunmuş vəziyyətdə idilər.⁷³ İqta torpağında sakin olan kəndlilər bütün vergiləri iqta sahibinə verməli və onun tələb etdiyi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər. Səlcuq işğalçıları bac və xəracdan başqa əhalidən müxtəlif vergi və töycülər toplayırdılar. Bütün bu vergilər əhalidən pul və məhsul ilə alınır. Vergi və töycülərdən əlavə, maliyyə məmurlarının, vergi siyahısını tərtib edənlərin və vergi toplayanların xərcini də əhalidən alırdılar.

Ravəndinin “soyğunçu” adlandırdığı vergi toplayanlar əhalidən əlavə olaraq, “paltar pulu”, “şərab pulu”, “silah pulu”, “nal pulu” və sair müxtəlif töycülər alırdılar. Ravəndi yazır ki, maliyyə məmurları, hər şeydən əvvəl, əhalini təhqir edir, dəyənəklə döyür və nəhayət, qızıl tələb edirdilər.⁷⁴ Səlcuq qoşunlarının saxlanması üçün tələb olunan ağır xərclər də yerli əhalinin üzərinə düşürdü. Ölkəni aclıq və yoxsulluq bürümüş, əkinçilik, sənətkarlıq və ticarət tənəzzül etmişdi.

Səlcuqların Yaxın Şərqi ölkələrində yaratdıqları dövlət uzun sürmədi, səlcuqlar işğal etdikləri ölkələrin xalqlarına nisbətən çox geridə idilər. O zaman Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda oturmaq həyat tərzini, əkinçilik,

⁷¹ Низам ал-Мулк. Сиясет-наме. Перевод Б.Н.Заходера, 1949, səh. 34.

⁷² Б.Н.Заходер. История Восточного срадневековья, 1944, səh. 93.

⁷³ Б.Н.Заходер. История Восточного срадневековья, 1944, səh. 93.

⁷⁴ Ravəndi. Rahətüs-südür və ayətüs-sürür. Leyden, 1921, səh. 29.

sənətkarlıq və mədəniyyət inkişaf etdiyi halda, səlcuqlar köçəri vəziyyətdə, əsirət quruluşunda yaşayırdılar. Bu xalqların öz azadlığı uğrunda apardıqları mübarizə səlcuq dövlətini getdikcə zəiflətdi. Digər tərəfdən köçəri səlcuq feodalları arasında hakimiyyət üstündə daim ədavət və daxili mübarizə gedirdi. Məlikşahın hakimiyyəti dövründə səlcuqlar, hakim sülalənin üzvlərinə, böyük feodallara “iqta” adı ilə şəhərləri, vilayətləri verirdilər. Ravəndinin yazdığına görə, belə feodallara “Bəndəqane-xass” deyirdilər.⁷⁵ Zahirəddin Nişapuri yazır ki, sultan Məlik-şahın dövründə əlli min nəfər qoşunun igid adamlarına iqta torpaqları verilmişdi.⁷⁶ Bu yolla böyük vilayət və şəhərlərə sahib olan feodallar mərkəzi dövlətdən ayrı olaraq müstəqil olmağa çalışırdılar.

“İqta sisteminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Səlcuq dövlətinin öz taleyi də nəzər-diqqəti cəlb edir”.⁷⁷ Bütün bunlar işğalçı səlcuqların yaratdığı dövlətin parçalanmasını hazırladı. 1092-ci ildə Məlik-şah öldükdən sonra, Səlcuq dövləti parçalanaraq,⁷⁸ Suriya, Kirman, Rum (Kiçik Asiya) və İraq Səlcuq dövlətləri əmələ gəldi. Azərbaycan İraq Səlcuq dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü.

XII əsrin əvvəllərində tamamilə zəifləmiş olan səlcuqlar Azərbaycandan yenə də əl çəkmək istəmirdilər. Səlcuq işğalçılarının Azərbaycan və ona qonşu xalqları uzun müddət işğal altında saxlamalarına baxmayaraq, onlar təsərrüfat, mədəniyyət cəhətdən işğal etdikləri ölkələrin xalqlarından çox geri olduqları üçün bu xalqların adət və ənənələrini qəbul etməyə və yerli xalqlara qaynayıb qarışmağa məcbur oldular.

Türkdilli tayfalar hələ Sasanilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana gəlmişdilər. Onlar sonrakı dövrlərdə də Azərbaycana gəlirdilər. Yə`qubinin yazdığına görə, 111 (729-730)-ci ildə Azərbaycana türklər hücum etmişdilər. Azərbaycan valisi Ət-Tayi onları qarşılayaraq geri çəkilməyə məcbur edir. 112 (730-731)-ci ildə türklər yenidən Ərdəbilə basqın edirlər. Bu dəfə əl-Hakimi adlı əmir onlarla vuruşur və məliklərini öldürür.⁷⁹

⁷⁵ Ravəndi. Göstərilən əsəri, səh. 29.

⁷⁶ Zahirəddin Nişapuri. Göstərilən əsəri, səh. 32.

⁷⁷ А. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI веке. Известия АН СССР, №4, 1937, səh. 944.

⁷⁸ Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т. V, 1938, səh. 113.

⁷⁹ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 395.

Səlcuqlar Yaxın və Orta Şərqdə qələbə çalıb hakimiyyəti əllərinə aldıqdan sonra onlarla bu ölkələrə gəlmiş tayfalara fikir vermədilər. Səlcuqlarla İrana gələn türkmənlər etibarsız hesab edildilər. Səlcuqlarla bərabər Orta Asiyadan gələn köçəri türkmənlər – oğuzlar Gürcüstan, Bizans və sair ucqar sərhəd rayonlarına göndərildi.⁸⁰ Bu köçərilərin bir hissəsi də Azərbaycanda yerləşdi. Əgər XI əsrin əvvəllərində Azərbaycana gələn oğuz türkləri sonradan getməyə məcbur olmuşdularsa, səlcuq sultanları Alp-Arslan, xüsusilə Məlik-şahın dövründə, hətta onlardan sonra kütləvi surətdə Azərbaycana gələn köçəri türk tayfaları Azərbaycanda yerləşmişdilər. Onlara torpaq sahələri verilmişdi.

1076-cı ildə Məlikşahın göndərdiyi türklər Arranın düzən və dağ yerlərində yerləşdilər. Ona görə də Nəsəvi Arranı “Mühtəşəd” əl-türkmən”, yəni “türkmənlərin toplandığı yer” adlandırır.⁸¹ Həmin dövrdə Şirvan vilayətinə və Dərbənd ətrafına da türk tayfaları gəlmişdi. XIII əsrin əvvəllərində Xorəzmşah Cəlaləddin Azərbaycanı işğal etdiyi zaman Arranda və Muğanda çoxlu türk köçəriləri var idi. Zəkəriyə Qəzvininin fikrinə görə, Muğanda otlaq yerləri çox olduğu üçün türkmənlər burada yerləşirdilər.⁸² “Əcayib əd-dünya” əsərinin müəllifi yazır ki, Arranda olduğu kimi, başqa heç bir yerdə bu qədər türk yoxdur. Burada yüz min türk süvarisi vardır.⁸³

Bu barədə Nəsəvi belə yazır: “Arranda və Muğanda türklər qarışqa kimi qələbəlik yaratmışdılar”.⁸⁴ XII əsrdə Azərbaycana şimal tərəfdən qırçaqlar da gəlmişdilər. Cəlaləddin Azərbaycanı işğal etdiyi zaman Dərbənddən cənuba 50000 ailədən Atrıq qırçaq köçmüşdü. Bu türk tayfalarının başçısı Qurkani Cəlaləddini Muğanda qəbul etmişdi.⁸⁵ Beləliklə, XI əsrdən başlayaraq XIII əsrə qədər Azərbaycan ərazisində çoxlu türkdilli tayfalar sakin olmuş və müxtəlif yollarla əllərinə torpaq sahələri keçirərək oturaq və yarımköçəri tərzini qəbul etməli olmuşdular.

⁸⁰ А. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI веке. Известия АН СССР, №4, 1937, сәh. 945.

⁸¹ Muhammed en-Nesevi. Histoire de Sultan Djalal-ed-din Mankobirti (texte arabe) par O.Houdas. Paris, 1891, p. 159.

⁸² Zəkəriyə Qəzvinini. Göstərilən əsəri, сәh. 379.

⁸³ Əcayib əd-dünya. Вах: Ученые записки Института Востоковедения, IX. М-Л, 1954, сәh. 199.

⁸⁴ Nəsəvi. Göstərilən əsəri, сәh. 225.

⁸⁵ Nəsəvi. Göstərilən əsəri, сәh. 172.

V.V.Batroid islam aləmindən bəhs etdiyi zaman türklərin işğalını xalqların köçürülməsi xüsusiyyəti daşdığını qeyd edir. Türklər istila etdikləri ölkələrə böyük miqdarda köçürdülər. Ön Asiyada əhalinin seyrəkliyi ilə əlaqədar olaraq köçüb gələn türklər, yerli əhalinin onlara nisbətən daha mədəni olmasına baxmayaraq, işğal altına aldıkları əhaliyə öz dillərini qəbul etdirirdilər.⁸⁶

XI əsrin əvvəllərindən Azərbaycana türkdilli köçərilərin gəlməsilə əlaqədar olaraq, burada etnik cəhətdən qaynayıb-qarışma prosesinin qüvvətlənməsinə, türk dilləri sisteminə daxil olan Azərbaycan dilinin daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Qaynayıb-qarışma prosesi Azərbaycanda daha sürətlə inkişaf etdi. Burada türkdilli tayfalar hələ səlcuqlarla gələn oğuzlardan daha əvvəl yaşayırdılar. Bundan başqa, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanın şimal və cənub torpaqlarının siyasi cəhətdən birləşməsi, iqtisadi əlaqələr Azərbaycan xalqının təşəkkül etməsi üçün lazım olan şəraiti yaratdı. Azərbaycan dili azəri,⁸⁷ Arran⁸⁸ və sair yerli tayfa dillərinin bəzilərini sıxışdırıb aradan çıxara bildi.

Azərbaycan dilinin və Azərbaycan xalqının təşəkkül etməsi məsələsi xüsusi tədqiqata ehtiyacı olan mühüm məsələdir. Azərbaycanda yerləşən türkdilli tayfaların üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədar olaraq, burada Azərbaycan dili qələbə çaldı, XIII əsrdən ədəbi dil inkişaf etməyə başladı. Türkdilli tayfaların üstünlük təşkil etməsi və sair amillərlə bərabər Azərbaycan xalqı da təşəkkül etdi.

RƏVVADİLƏR DÖVLƏTİ SƏLCUQLARIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

Səlcuq sultanları Azərbaycanı işğal edərək Rəvvadilərin siyasi hakimiyyətini ləğv etmələrinə baxmayaraq, Rəvvadilər nəslini məhv edə bilmədilər, bu sülalənin nümayəndələri fürsət əldə etdikcə, yenidən hakimiyyəti

⁸⁶ В.В.Бартольд. Мусульманский мир, səh. 40.

⁸⁷ Həmdullah Qəzvini "Nüzhət əl-qülub" adlı əsərində (XIV əsrin 40-cı illəri) Marağada, Güştasfidə əhalinin pəhləvi dilində danışdığını göstərir (səh. 87, 93). Buradan aydın olur ki, XIV əsrin əvvəllərində "Azəri" sözü aradan çıxmışdır. Bax:

کسروی تبریزی آذری، زبان باستانی آذربایجان، تهران، ۱۳۰۴

В.В.Мюллер. К вопросу об языке населения Азербайджана до отуречения этой области. Москва, 1930.

⁸⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 347; Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 2.

əllərinə keçirərək yarımüstəqil və müstəqil dövlət yaratdılar. Səlcuqlar Rəvvadi dövlətini ləğv etdikdən təqribən qırx il sonra Rəvvadilər nəslinə mənsub olan Azərbaycan hakimləri yenidən baş qaldırmağa başladılar. İbn əl-Əsir əmir Vəhsudanın nəvəsi Əhmədilin Məlik-şah oğlu Məhəmmədlə 501 (1107-1108)-ci ildə baş verən bir müharibədə iştirak etməsi haqqında məlumat verir.⁸⁹

İlk mənbələrdə Əhmədil şəklində yazılan bu adı Əhmədyəl⁹⁰ şəklində də tələffüz etmək olar. Qərb tarixçilərindən E.Zambaur,⁹¹ habelə V.Minorski⁹² öz əsərlərində bu adı Əhmədil şəklində yazmışlar. Kəsrəvi Təbrizi yeni Rəvvadilər sülaləsini Əhmədilin adı ilə əlaqədar olaraq Əhmədilyan adlandırmışdır.⁹³ Təbriz yaxınlığındakı Əhmədil kəndinin Əhmədilin adı ilə bağlı olduğunu güman etmək olar. İbn əl-Əsir yeni Rəvvadilər sülaləsinin birinci nümayəndəsi Əhmədilin (1107-1108/1116-1117) Marağa və Gülsəra hakimi olduğunu göstərir.⁹⁴

Orta əsr müəlliflərindən Zəhirəddin Nişapuri və İbn əl-Əsir Əhmədili Azərbaycan hakimlərindən İbrahim və Vəhsudan sülaləsinə mənsub edirlər.⁹⁵ Sibt ibn əl-Cavzi Əhmədil əl-Rəvvadinin Marağa hakimi olduğunu göstərərək bir neçə dəfə onun adını çəkir.⁹⁶ Beləliklə, Əhmədilin Rəvvadilər sülaləsinə mənsub olduğu tamamilə aydın olur.⁹⁷ Kəsrəvi Təbrizi də Əhmədilin Rəvvadi nəslinə mənsub olduğunu göstərmişdir.⁹⁸ Lakin orta əsr mənbəyi “Mücməl ət-təvarix vəl-qısas” adlı anonim tarix əsərini nəşr edən M.Bahar haşiyədə Marağa hakimi Əhmədil ibn İbrahim ibn Vəhsudan əl-Rəvvadi əl-Kürdi – deyə qeyd edir.⁹⁹ Bizcə, uzun müddət Təbriz və Marağada hakimiyyətdə olan Rəvvadi hakimlərini lazımı əsas olmadan kürdləşdirmək düzgün deyildir. Qəribə

⁸⁹ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, X cild, səh. 168.

⁹⁰ Yəl-pəhlvan qəhrəman deməkdir.

⁹¹ E.Zambaur. Göstərilən əsəri, səh. 180.

⁹² V.Minorski. Şəddadilər, səh. 114.

⁹³ Kəsrəvi Təbrizi. Şəhriyarani-qomnam, II cild, səh. 110.

⁹⁴ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, X cild, səh. 168, 194.

⁹⁵ Zəhirəddin Nişapuri. Göstərilən əsəri, səh. 75.

⁹⁶ Cl.Cahen. Göstərilən əsəri, səh. 26, 27, 35, 36, 53.

⁹⁷ Sibt ibn əl-Cavzi. Marat əl-zaman fi tarix əl-ə`yan. Heydərabad, hicri 1370, səh. 53.

⁹⁸ Kəsrəvi Təbrizi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 112-113.

⁹⁹ كتاب مجمل التواريخ و القصص بتصحيح ملك الشعراء بهار، تهران، ۱۳۱۸ (1937)، ص ۴۱

burasıdır ki, K.İ.Çaykin Ağsunqur Əhmədili Salarilər sülaləsinin davamçısı kimi qeyd edir.¹⁰⁰

İlk mənbələrdən məlum olduğu kimi, Əhmədil Marağa, Gülsəra vilayətlərini idarə etmiş, babalarının paytaxtı olan Təbrizi öz hakimiyyəti altına ala bilməmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsi Marağadan Əlcəzirəyə qədər Əhmədilin əlində idi. 505 (1111-1112)-ci ildə Əhmədil Suriyada 5000 süvari qoşun ilə səlibçilərə (firənglərə) qarşı müharibə və mübarizədə iştirak etmişdir.¹⁰¹ Səlibçilərə qarşı aparılan müharibədə Azərbaycan hakimi Rəvvadi Əhmədildən (Əhmədyəldən) başqa Mosul hakimi Şərəfəddin Məvdud, Diyarbəkər və Xilat hakimi Qütbəddin Sukman, Həmdan hakimi əl-Borsuqi və sair əmirilər iştirak edirdilər. Sibət ibn əl-Cavzinin yazdığına görə, bu əmirilərin arasında ixtilaf yaranmışdı. Azərbaycan hakimi Əhmədil isə bunların içərisində mühüm rol oynayırdı.¹⁰²

Məlum olduğu kimi, Əhmədil iqta adı ilə ona tabe olan torpaqlardan ildə 400000 dinar vergi toplayırdı.¹⁰³ Əhmədil 510 (1116-1117)-cu ildə Bağdadda xəlifənin sarayında bətinilər tərəfindən öldürülmüşdür.¹⁰⁴ V.Minorski yazır ki, Rəvvadilərin övladı Marağa atabəyləri kimi monqolların hücumlarına qədər qalmışdır. Hətta XIV əsrə qədər onları axtarmaq olar.¹⁰⁵

Sibət əl-Cavzi Əhmədilin sultan sarayında öldürülməsini təsvir edərək yazır ki, Atabəy Tuğtəkin Əhmədil əl-Rəvvadi ilə Bağdadda sultan sarayına müşavirə üçün gəldikləri zaman bir nəfər naməlum şəxs irəliyə çıxaraq, Əhmədilə məktub uzadıb sultana verməsini xahiş edir. Əhmədil yaxınlaşıb məktubu almaq üçün əlini uzadır. Bu zaman naməlum şəxs bıçaqla ona zərbə endirir. Əhmədil onu tutaraq altına alır, lakin başqa birisi atılıb ona bir bıçaq da vurur. Üçüncü bir nəfər də irəli atılıb ona zərbə endirir. Beləliklə onu öldürürlər.¹⁰⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, səlcuq sultanlarının sarayında bətinilərin əlilə belə terror hadisələri

¹⁰⁰ К.И.Чайкин. Аксункуриды. «Хагани, Низами и Руставели». Л., 1935, səh. 38.

¹⁰¹ Sibət ibn əl-Cavzi. Göstərilən əsəri, səh. 53.

¹⁰² Sibət ibn əl-Cavzi. Göstərilən əsəri, səh. 35.

¹⁰³ Sibət ibn əl-Cavzi. Göstərilən əsəri, səh. 35.

¹⁰⁴ Sibət ibn əl-Cavzi. Göstərilən əsəri, səh. 35. Lakin "Mücməl ət-təvarix vəl-qısas" adlı əsərdə Əhmədilin 508 (1114-1115)-ci ildə Bağdadda xəlifə sarayında bətinilər tərəfindən öldürüldüyü göstərilir.

¹⁰⁵ V.Minorski. Qafqaz tarixi haqqında, səh. 169.

¹⁰⁶ Sibət ibn əl-Cavzi. Göstərilən əsəri, səh. 35.

tez-tez baş verirdi. Hələ sultan Məs`udun hakimiyyəti dövründə xəlifə Müstərşid Marağada batinilərin əli ilə öldürülmüşdü.¹⁰⁷ Şübhəsiz ki, Azərbaycan hakimi Əhmədil (Əhmədyəl) də sultan sarayının qurduğu xəyanətin qurbanı olmuşdu.

Əhmədildən sonra Marağa hökmdarlığı öz ənənəsini davam etdirmişdir. Əhmədildən sonra hakimiyyətə onun qulamu Ağsunqur keçdiyi üçün bu dövlət Ağsunqurilər dövləti adlanmışdır.¹⁰⁸

Rəvvadilər dövləti, habelə Rəvvadilər sülaləsi haqqında göstərilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakıları qeyd etmək olar. Rəvvadilər sülaləsi Azərbaycanın cənub və cənub-qərb vilayətlərində IX əsrin birinci yarısından başlayaraq XII əsrin 20-ci illərinə qədər olan uzun bir dövr ərzində fasilə ilə hakimiyyət sürmüşdür. Rəvvadilər sülaləsi IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda olan hakim sülalələr içərisində ən çox hakimiyyət sürən sülalə hesab edilə bilər.

Rəvvadilər dövlətini idarə edən hakim sülalə tarixdə əvvəllər Rəvvadilər, sonra Əhmədilər adı ilə şöhrət tapmışdır. Bu sülalənin hakimiyyətini əsasən üç mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ ərəb hakimiyyəti dövründən başlayaraq Əbülheycanın hakimiyyətinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Rəvvadilər yalnız Təbriz, Marağa və Əhər torpaqlarını idarə edirdilər.

İkinci mərhələ Əbülheycanın hakimiyyətindən başlayaraq, II Məmlanın hakimiyyətinin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Rəvvadilər dövləti genişlənir. Salarilər dövlətinin əlində olan Azərbaycan və Ermənistan torpaqları Rəvvadilərin hakimiyyəti altına keçir. Nəhayət, Rəvvadilərin siyasi hakimiyyəti səlcuqlar tərəfindən ləğv edilərək, Azərbaycan tamamilə səlcuqlar tərəfindən işğal olunur.

Üçüncü mərhələ XII əsrin əvvəllərində Əhmədilin hakimiyyəti ilə başlayır. Bu dövrdə Rəvvadilər dövləti bəzən yarımüstəqil, bəzən də müstəqil olur. Rəvvadilər etnik cəhətdən ərəb qəbilələrinə mənsub olmalarına baxmayaraq, getdikcə yerliləşir və Vəhsudan, Məmlan kimi yerli adları qəbul edirlər.

---

¹⁰⁷ Ravəndi . The Rahat-us-Sudur va Ayatus-Surur, ed. Muhammad Iqbal. London, 1921.

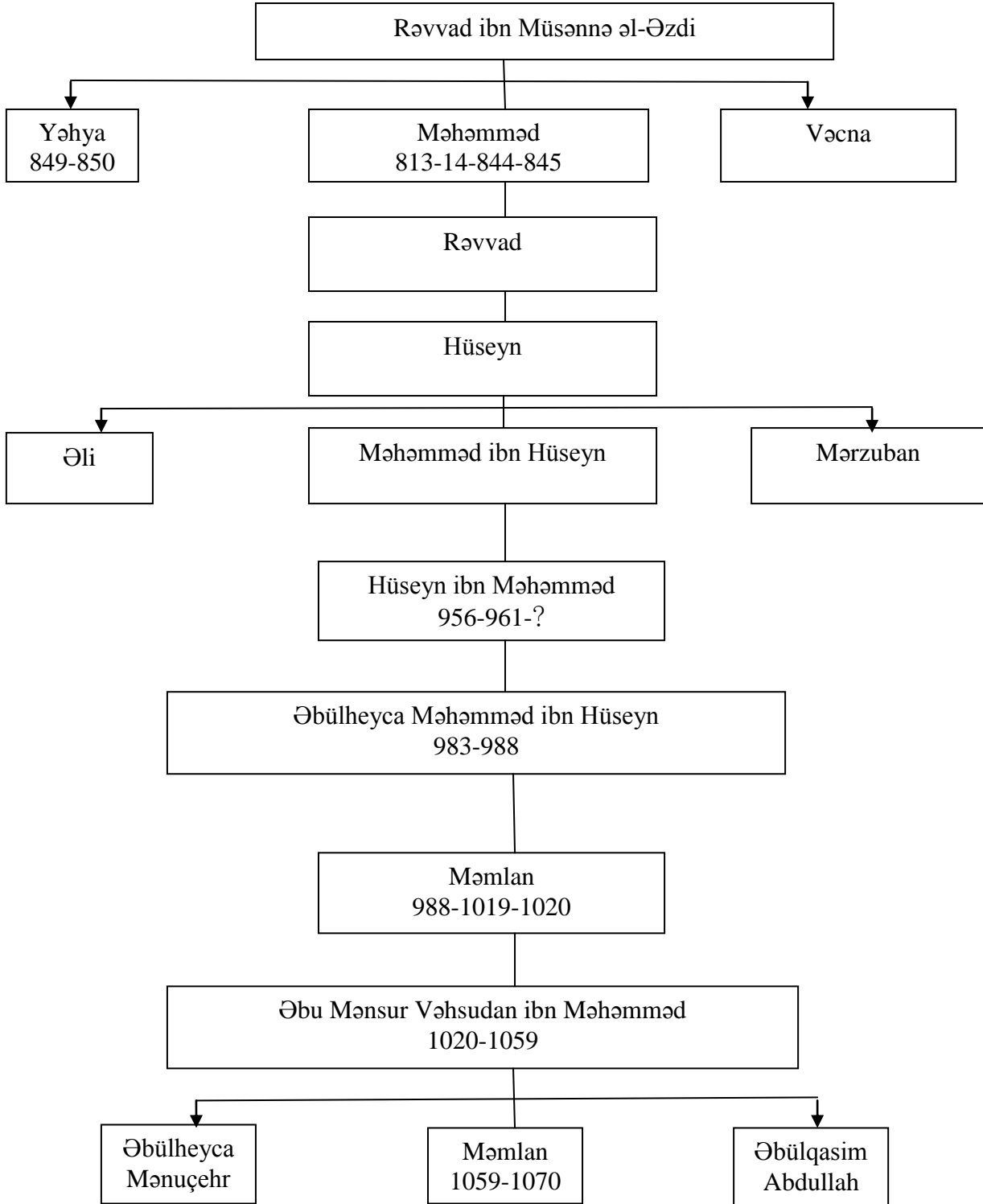
¹⁰⁸ Ağsunqurilər dövlətinin tarixi müəllif tərəfindən "XII əsr Azərbaycan feodal dövlətləri" adlı monoqrafiyaya daxil edilmişdir.

Rəvvadilər dövlətinin quruluşuna aid ilk mənbələrdə lazımi məlumat yoxdur, lakin bu dövlətin quruluşu Azərbaycanın digər feodal dövlətlərinin quruluşuna bənzər idi. Dövlətin əsas vəzifəsi hərbi, inzibati işlərlə məşğul olmaq və vergi toplamaqdan ibarət idi. Rəvvadilər dövləti tarixi hadisələrin inkişafından asılı olaraq ayrı-ayrı dövrlərdə çox qüvvətli və bəzən də çox zəif olmuş, hətta bəzən fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Rəvvadilər dövlətinin və Naxçıvanşahlığının ölkənin iqtisadi-ictimai həyatında və Azərbaycanın dövlət tarixində çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

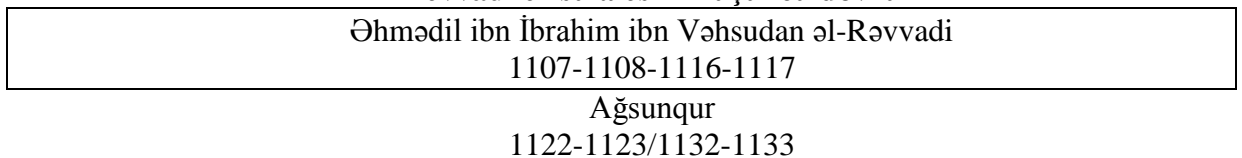
Rəvvadilər sülaləsinin şəcərə cədvəli

Əsərin mətnində istifadə edilən ilk mənbələrdən başqa, E.Zambaur, Kəsrəvi Təbrizi və V.Minorskinin əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Sülalənin birinci və ikinci dövrü

Rəvvadilər sülaləsinin üçüncü dövrü

VI FƏSİL

İQTİSADI-İCTİMAİ VƏZİYYƏT

KƏND TƏSƏRRÜFATI

IX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan Xilafətin əsarəti altından çıxdıqca əhalinin həyatında bəzi dəyişikliklər əmələ gəlməyə başlayır. Ayrı-ayrı işğalçı ünsürlərin Azərbaycan ərazisində qalmasına və feodal ara müharibələrinin bəzən çox şiddətlənməsinə baxmayaraq, yerli dövlətlərin yaranması sayəsində istehsal qüvvələri inkişaf etməyə, kənd və şəhərlərdə iqtisadi həyat canlanmağa və getdikcə inkişaf etməyə başlayır.

Xilafətin hakimiyyəti dövründə ərəb işğalçıları ölkənin zəngin sərvətlərini mənimsəyir, münbit torpaqları zəbt edir və ölkənin sərvətlərini soyub aparırdılar. Məşhur ərəb müəllifi Bəlazuri ərəblərin Azərbaycana gəldikləri zaman əllərinə torpaq sahələri keçirdikləri, əhalini bu torpaqlarda işlədərək istismar etdikləri və ölkənin təbii sərvətlərini mənimsədikləri haqqında bəhs edərək yazır ki, hələ xəlifə Əlinin (656-661) dövründə bəzi ərəb tayfaları, dövlətdən təqaüd və məvacib alan divan adamları¹ Ərdəbil şəhərinə köçürülmüşdü. Ümumiyyətlə, Bəsrə və Kufədən bir neçə ərəb tayfaları köçürülərək Azərbaycanda yerləşdirilmişdi. Onların hər biri burada torpaq sahələri tutaraq yerli əhalini işləməyə məcbur etdi. Bundan başqa, kəndin mühafizə edilməsi də onlara tapşırılmışdı.²

Ərəblər Azərbaycanda zəbt etdikləri torpaqları, bağları, çayları, kəndləri öz adlarına keçirir və beləliklə, özlərini Azərbaycanda möhkəmlətməyə çalışırdılar. Bəlazuri yazır ki, xəlifə Mənsurun (755-775) dövründə onun sərkərdələrindən Həsən adlı birisi Ermənistanda Xilafətə qarşı qalxan üsyanı yatırmış və üsyan iştirakçılarını divan tutmuşdu. Həsənin adına Beyləqanda çay, bağ və Bərdədə

---

¹ Əhl əl-Əta və divan.

² Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 329.

bir neçə kənd vardır ki, bunlar “Həsən çayı”, “Həsən bağı”, kənd isə “əl-Həsəniyyə” adlanır.³

Şübhəsiz, ərəblərin yaratdığı vəziyyətin nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi və mənəvi həyatda bir sıra dəyişikliklər əmələ gəlmişdi. Lakin Xilafətin zəifləməsi və tənəzzül etməyə başladığı dövrdə Azərbaycanda yerli dövlətlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi və təsərrüfat həyatında canlanma əmələ gəlməyə başladı. O zaman ölkənin iqtisadi və təsərrüfat həyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Lakin şəhərlər və şəhər həyatı, sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət də inkişaf etməkdə idi. Şəhər əhalisinin bir qismi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Əhali, əsas etibarilə oturaq həyat keçirirdi. Ölkənin şimal və cənub hissələrində böyük miqdarda əhalisi olan şəhərli yaşayış məntəqələri əmələ gəlmişdi. İbn əl-Fəqihin yazdığına görə Azərbaycanın şimal vilayəti olan Arranda 4000 kənd var idi.⁴ Yaqut Həməvi də özündən əvvəlki müəlliflərə istinad edərək, Arranda dörd minə qədər kənd olduğunu təsdiq edir. O, eyni zamanda qeyd edir ki, bu kəndlərin əksəriyyəti ölkənin hökmdarına məxsus olmuşdur.⁵

X əsrin səyyahı Əbu Düləf yazır ki, Araz çayı Balasəcan düzünə və dəniz kənarına qədər axıb gəlir. Bu düz Bərzənddən Bərdəyə və Varsandan Beyləqana qədər uzanır. Bu səhrada 5000 kənd vardır ki, əksəriyyəti dağılmışdır, lakin onların damları və divarları uçub yerə tökülməmişdir.⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Düləfin bu məlumatı Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal edilməsindən əvvəlki dövrə və ya ərəb işğalının ilk dövrlərinə aid olmalıdır. Lakin bu kəndlərin bəzilərinin bir sıra tarixi hadisələr nəticəsində dağılmasına baxmayaraq, X əsrdə Arranda çox qızgın bir həyat mövcud idi.

Məlum olduğu kimi, əkinçilik və maldarlıq Azərbaycanda əhalinin ən qədim məşğələsi olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda əhalinin əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və maldarlıqla məşğul olması haqqında ilk mənbələrdə məlumata rast gəlmək olar. Azərbaycan ərazisinin əkinçilik üçün

³ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 210.

⁴ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 291.

⁵ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh.136.

⁶ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 7; Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, IX cild, səh.43-44.

çox əlverişli olmasının əsas şərtlərindən iqlim şəraitinin münasib olmasıdır. Burada taxıl və başqa dənli bitkilər və həm də suvarılan zəmilər əkilir. Ona görə də Azərbaycan ərazisində qədim və orta əsrlərdə bir sıra süni suvarma kanalları, arxlar çəkilməmişdir ki, bunların nümunələri və yerləri zəmanəmizə qədər qalmışdır. Arran düzlərini suvarmaq üçün çəkilən Govurarx və sair suvarma şəbəkəsinin, bəndlərin izləri orta əsrlərdə əkinçiliyin inkişafında bu kanal və arxların çəkilməsinin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Lakin müharibələr zamanı suvarma şəbəkəsi dağıdılır, əkinçiliyin inkişafına böyük xəsarət yetirilirdi. Suvarma şəbəkəsinin dağılması nəticəsində münbit zəmilər uzun müddət boş çöllərə çevrilir, əhali köçüb başqa yerlərə gedirdi. Orta əsrlərdə Azərbaycanda belə dağıdıcı müharibələr tez-tez baş verirdi. Ona görə də Mil, Muğan düzlərində suvarma şəbəkəsinin dağılması ilə əlaqədar olaraq, vaxtilə mədəniyyət və təsərrüfat mərkəzi olan gözəl yaşayış məntəqələri boşalır və xarab olurdu.

Sonrakı dövrlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda orta əsrlərdə əkinçilik sahəsində əsas yeri taxıl əkini, xüsusilə buğda, darı, arpa və sair dənli bitkilər, bostan bitkiləri, texniki bitkilər: pambıq, marena (boya bitkisi), kətan və sair tuturdu.

Hələ VII əsrdə yazılmış “Ağvan tarixi” əsərində Kür çayının ətrafında taxıl və pambıq əkilməsi, zəngin məhsul əldə edilməsi haqqında məlumat vardır.⁷ “Hüdud əl-ələm” əsərində Arranın mərkəz şəhəri olan Bərdədə əkinçilik və meyvəçiliklə məşğul olan kənd və qəsəbələrin olduğu göstərilir.⁸ Bu əsərdə Gəncə və Şəmkir əhalisinin əkinçiliklə məşğul olduğu qeyd edilir.⁹

İlk mənbələrdə Şirvanda əkinçiliyin və əkinçilik məhsullarının bolluğu haqqında məlumat verilir.

Ümumiyyətlə, Şirvan torpaqları əkinçilik və maldarlıq üçün çox əlverişlidir. Burada əkinçilik üçün gözəl zəmilər, münbit torpaqlar olduğu kimi, heyvandarlıq üçün də gözəl yaylaq və qışlaqlar vardır.

⁷ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 5.

⁸ “Hüdud əl-ələm” vər. 33 a.

⁹ “Hüdud əl-ələm” vər. 33 a.

Şirvan vilayətinin əkinçilik sahəsindəki inkişafı, xüsusilə, burada taxıl və sair dənli bitkilər əkilməsi, onun bol məhsulu sonrakı dövrün müəllifi Həmdullah Qəzvininin diqqətini özünə cəlb etmişdi. O, Şabran, Bakı və Qəbələ haqqında bəhs etdiyi zaman burada bol taxıl və sair dənli bitkilər yetişdirildiyini göstərir. Bu məlumatdan aydın olur ki, orta əsrlərdə Şirvanda əkinçilik geniş sürətdə inkişaf etmişdi. Burada buğda, arpa, darı, lobyə, noxud, mərci, vələmir və sair bitkilər əkilir və məhsul alınır.

İlk mənbələrin məlumatından aydın olur ki, X əsrdə Azərbaycanda əkin və şumlanmanın texnologiyasına da çox əhəmiyyət verilirdi. Bu haqda Müqəddəsi maraqlı bir məlumat verir. O yazır: “Ərdəbil nahiyəsində yeri dörd adam idarə edən səkkiz öküzlə şumlayırlar”.¹⁰

X-XI əsrlərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən birini də bağçılıq təşkil edirdi. Bağçılıq təsərrüfat həyatında əsas məşğələlərdən biri hesab olunurdu. İlk mənbələrdə Azərbaycanda orta əsrlərdə bağçılıq və onun məhsulları haqqında bir sıra məlumat verilir. Bu məlumatdan aydın olur ki,

Azərbaycanda dünyanın başqa yerlərində olmayan bir sıra gözəl meyvələr yetişirdi. Xüsusilə, bunlardan şabalıd, zoğal, üzüm, armud, sarı ərik, şaftalı, gilə, alma, əncir, heyvə, nar, qoz, fındıq, gavalı, alça, tut və sair göstərmək olar. Azərbaycanda yaxşı və bol üzüm yetişdirilməsi haqqında hələ qədim dövrün mənbələrində məlumat vardır. “Ağvan tarixi”nin VII əsrə aid olan hissəsində Arranda bol üzüm olması haqqında məlumat verilir.¹¹ X əsrin müəllifləri Azərbaycan vilayətlərində bağçılığın inkişaf etdiyini göstərirlər. İstəxri Bərdə haqqında bəhs edərkən yazır ki, Bərdə şəhərindən bir fərsəng məsafədə Əndərəb (çayarası) adlı bir yer vardır; bu, Kernə ilə Lasub arasında gözəl bir yerdir, eni və uzununa bir gündən artıq yoldur və oralar başdan-başa bağlıdır, əkinləri yaxşı becərilmişdir, gəzinti yerləri və bağların sayəsində bu yer çox xoşdur və oranın meyvəsi olduqca boldur, buranın külli miqdarda malı və səmərəli gəlir mənbəyi vardır; ticarət məntəqələri ona yaxındır. Keçmiş zamanlarda bu yerlər indikindən də daha yaxşı vəziyyətdə olmuşdur. Orada qoz və böyüklüyünə,

¹⁰ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 379.

¹¹ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 5.

xoşməzəliyinə, dadına və meyvəsinin çoxluğuna görə Suriya şabalıdından yaxşı şabalıd vardır. Orada həmçinin “qubeyrə” boyda olan “zoğal” adlı meyvə yetişir, onun xurma tumuna bənzər tumu vardır, dadı isə, yetişdikdə şirin, dəyməmiş isə acı olur.

Bərdəyə əncir Lasubdan gətirilir və bu, meyvələrin ən yaxşısı hesab olunur.¹²

Yaqut Həməvinin qeydinə görə, Bərdənin şabalıdı Suriya (Şam) şabalıdından yaxşı olduğu kimi, fındığı da Səmərqənd fındığından yaxşıdır.¹³ “Hüdüd əl-ələm” əsərində Bərdədə meyvə, ağ tut, şabalıd olduğu,¹⁴ Qəbələdə bol fındıq yetişdirildiyi¹⁵ və Marağada səfalı bağların olması göstərilir.¹⁶ Zəkəriyyə Qəzvini yazır ki, Bərdədə olan qərənfil, fındıq, şahbalud, zoğal başqa yerlərdə yoxdur.¹⁷ X əsrin səyyahı Əbu Düləf yazır ki, Bəzz qalasının yanından Araz çayı axır, bu çayın axını boyu qərribə nar yetişir, mən bu nardan heç bir yerdə görməmişəm. Burada əncir də əmələ gəlir. Üzümü təndirdə qurudurlar, çünki buraya günəş az düşür.¹⁸ Bu məlumata Yaqut Həməvinin əsərində də təsadüf edilir.¹⁹

Xoyda, digər yerlərdə misli-bərabəri olmayan iri və şirəli üzümün, armud və peyğəmbərinin yetişdiyi, Səlməsda meyvəsi və üzümü bol olan, Urmuda “xəluqi” üzümü, peyğəmbərin armudu və sarı əriyi olan çox gözəl bağların olması məlumdur.²⁰ Qəzvini yazır ki, Təbrizin havası soyuğa maildir, suyu gözəldir. Onun çoxlu bağları var. Səhənd dağlarından axıb gələn Mehranrud çayı varlıların çəkdikləri doqquz yüzdən Atrıq kəhrizlə bu bağlara sərf edilirsə də, lakin kifayət etmir. Təbriz və onun vilayətinin məhsulları taxıl və sair dənli bitkilər hesab olunur. Orada paxla cinsi yaxşı yetişir. Meyvəsi çox yaxşı bol və ucuz olur, xüsusilə xələf toxumu armudu, peyğəmbəri, səlati alması, həlvani və

¹² İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 182. İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338.

¹³ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh.379.

¹⁴ “Hüdüd əl-ələm” vər. 33 a.

¹⁵ “Hüdüd əl-ələm” vər. 32 b.

¹⁶ “Hüdüd əl-ələm” vər. 32 b.

¹⁷ Zəkəriyyə Qəzvini. Göstərilən əsəri, səh. 344.

¹⁸ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 6.

¹⁹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 351.

²⁰ Həmdullah Qəzvini. Nüzhet əl-qülub, səh. 84-85.

Əhməd toxumlu əriyi, sarı alusu, Məliki və Təbərzd, Raziqi adlanan xırdagilə üzümü çox olur.²¹

Qeyd etmək lazımdır ki, gözəl və lətif meyvələrdən, ümumiyyətlə, bağçılıq məhsullarından təzə və yaş halda istifadə edildiyi kimi, həmin bu məhsullar qurudularaq, bunlardan müxtəlif şeylər hazırlanırdı. Quru meyvə, müxtəlif növlü mürəbbələr, doşab, şərab, müxtəlif meyvə şirələri, qurudulmuş meyvə tumları və sair ərzaq növlərini göstərmək olar. Orta əsr müəlliflərinin verdikləri məlumatdan göründüyü kimi, Azərbaycan daim ləziz, lətif meyvələri və qida məhsulları ilə məşhur olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, 260 (873-874)-cü ildə Dərbənd mühafizəçilərinin məxaricini təmin etmək üçün Şirvanda bağ və əkin yerləri satın alınaraq bəqf edilirdi.²² “Dərbəndnamə”də göstərilir ki, “Şirvanda çox bağlar və əkinlər vardır. Deyilənlərə görə, bunlardan Şirvan padşahı Dərbənd əhlinə vəqf eyləmişdir”.²³ İbn Havqəl yazır ki, Bab ül-əbvab tərəfdə çoxlu üzüm bağları vardır. Onun yazdığına görə, Dərbəndlə Səməndər arasında 40000-ə yaxın üzüm tənəyi olmuşdur.²⁴

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrin məlumatından belə bir nəticəyə əldə gəlmək olar ki, bəhs edilən dövrdə bağçılıq işinə (fındıq, qoz, şabalıd, zoğal, üzüm, meyvə bağları, ipəkqurdu bəsləmək üçün tut bağlarının becərilməsinə) çox əhəmiyyət verilirdi. Bunun nəticəsində ölkədə bağçılıq çox inkişaf etmişdi.

Orta əsrlərdə kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən birini bostan və tərəvəz əkini təşkil edirdi. O zaman qovun, qarpız, xiyar, kələm, badımcan, kahı, lobya, kudu, müxtəlif səbzə növləri yetişdirilirdi. X əsrdə, habelə sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda şöhrət qazanmış bostan məhsullarından biri də qovun sayılırdı. İbn Havqəl Marağa şəhərini təsvir edərək, onun bol sularını, meyvəsini, ərzaq mallarını, geniş əkin yerlərini göstərir. O qeyd edir ki, Marağanın kəndlərinin birində uzunsov, boz-göy rəngli içərisi qırmızı olan (“əzdəhri”) adlanan qovun

²¹ Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qülub, səh. 76-77.

²² Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 139.

²³ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 131.

²⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 393.

yetişir, o, baldan şirindir, və məşhur Xorasan qovununa bənzəyir.²⁵ Bundan başqa, Təbrizin “Məcidəddin”, “Yaqut” və “Məliki” cinsli qovunları da məşhur olmuşdur.²⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, coğrafiyaşünaslar, səyyahlar orta əsrlərdə Azərbaycanda yetişdirilən müxtəlif növ meyvə və bostan məhsullarının hamısı haqqında məlumat verə bilməmişlər. O zaman Azərbaycanda bu müəlliflərin yazdıqlarından başqa, bir çox digər növ meyvələr də yetişdirilirdi.²⁷

Şübhəsiz ki, bağçılıq və bostan əkinlərinin genişlənməsində su və suvarma şəbəkəsinin çox əhəmiyyəti olmuşdur. Bir tərəfdən çayların çoxalması, digər tərəfdən süni suvarma şəbəkəsinin genişdirillənməsi və yaxşılaşması bağçılıq və bostan əkinlərinin hərtərəfli inkişaf etməsinə səbəb olurdu. “Tarixi-Dərbəndnamə”də göstərilir ki, Şirvanşahların ölkəsi böyükdür. Bu geniş ölkədə əyalətlər, kəndlər, şəhərlər və becərilən torpaqlar vardır. Onlar ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə edilir. Oradan digər ölkələrə ipək aparılır.²⁸ Şirvanda ipəkçilik geniş yer tuturdu. İpəyin ölkə daxilində emalı və ondan müxtəlif mallar istehsal edilərək, başqa ölkələrə göndərilməsi üçün külli miqdarda ipəkqurdu yetişdirmək lazım idi. İpəkqurdu bəsləmək üçün tut ağaclarının yetişdirilməsi və böyük miqyasda tut bağlarının (toxmaçar) salınması lazım idi. VII əsrdə Arranda zəngin ipək məmulatı istehsal edilməsi haqqında “Ağvan tarixində” məlumat verilir.²⁹ İpək istehsal etmək üçün tut ağaclarının əkilməsi və yetişdirilməsi haqqında orta əsr müəllifləri məlumat verirlər. “Hüdüd əl-aləm”də Bərdə şəhərindən bəhs edildiyi zaman orada çoxlu tut ağaclarının olması, habelə bu şəhərdən çox ipək ixrac edilməsi göstərilir.³⁰ Bununla da, Azərbaycanda X əsrdə ipək istehsalına çox böyük əhəmiyyət verildiyini görürük.

IX-XIV əsrlərdə Azərbaycanda pambıq çox böyük miqdarda olmasa da, hər halda, ölkənin sənətkarlıq istehsalının tələb etdiyi dərəcədə əkilirdi. Texniki bitkilərdən boya, kətan və sairənin Azərbaycanda yetişdirilməsi haqqında

²⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 335.

²⁶ Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qülub, səh. 77.

²⁷ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., səh. 37.

²⁸ М.Əlixanov-Avarski. Göstərilən əsəri, səh. 62.

²⁹ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 5

³⁰ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 a; bax: Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 379.

məlumat vardır. İbn Fəqih yazır ki, Arranda olan qırmız dünyanın heç bir yerində yoxdur. Onu toplayıb, sonra da qaynadıb yun və sair şeylər boyayırlar.³¹ İstəxrinin yazdığına görə, Bərdə vilayətindən xarici ticarətdə çox əhəmiyyətə malik olan və mahud parçaları boyamaq üçün istifadə edilən qırmız ixrac edilir.³² Şirvanda kətan bitkisi və zəfəran kimi nadir bitki növləri yetişdirilirdi. “Hüdüd əl-ələm”də göstərildiyinə görə, Şirvanın Dərbənd məntəqəsində kətan və zəfəran əkilir. Zəfəran və kətan liflərindən hazırlanan paltarlar hətta başqa vilayətlərə də göndərilirdi.³³

İlk mənbələrdən aydın olduğu kimi, Azərbaycanda böyük ərazini əhatə edən meşələr, saysız-hesabsız zeytun ağacları,³⁴ ağcaqayın meşələri vardır.³⁵ İbn Fəqih yazır ki, Bərdə vilayətində çoxlu ağcaqayın ağacları vardır ki, bu ağaclarla dolu olan meşə Bərdədən Xəzər ölkəsinə qədər uzanır. Müəllif sözüünə davam edərək göstərir ki, bu ağacdən qərribə şeylər hazırlayırlar.³⁶ Bu məlumatdan Azərbaycanda hələ X əsrdə böyük meşə sahələrinin olduğu və meşə materiallarından inşaat və sair işlərdə istifadə edildiyi aydın olur.

Bəhs olunan dövrdə kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən birini maldarlıq təşkil edirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın ərazisi və iqlimi maldarlıq üçün çox əlverişlidir. Qaradağ, Savalan, Talış və Qafqaz sıra dağlarının ətəkləri, çiçəkli, çəmənli, sulu yaylaqlar, Muğan, Mil, Şirvan düzlərindəki qışlaqlar maldarlığın inkişafı üçün olduqca əlverişli şəraitə və yer bazasına malikdir.

Azərbaycanda hələ miladın əvvəllərində dəvə, at, öküz, keçi və sair heyvanlardan istifadə edilməsi haqqında məlumat vardır. II əsrdə yaşamış Klavdiy Elian xəzərlərin çoxlu dəvə və keçi saxladıkları haqqında məlumat verir. O yazır ki, dəvənin yaxşı və zərif yunu olur. Dəvə yunundan toxunan paltarları xəzərlərin kahin və zadəganları geyirlər. Yenə də həmin müəllif yazır

³¹ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 297.

³² İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 190.

³³ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 33 b.

³⁴ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 5.

³⁵ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 298.

³⁶ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 298.

ki, Xəzər torpaqlarında çoxlu öküz, mal-qara sürüləri və at ilxıları vardır.³⁷ Şübhəsiz ki, qədim dövrün ənənəsi orta əsrlərdə daha da inkişaf etmiş və nəzəri cəlb etməyə başlamışdı. İbn Havqəl Qafqaz dağlarındakı şahlıqlardan və Şirvan vilayətindən bəhs etdiyi zaman yazır ki, orada yaxşı atlar və qiymətli qatırlar vardır. Burada heyvanların balalaması və Atrması nəzər-diqqəti cəlb edir.³⁸

İlk mənbələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycanda orta əsrlərdə çoxlu miqdarda xırdabuynuzlu heyvan sürüləri, mal-qara, at ilxısı, dəvə və sair heyvanlar saxlanırdı. İbn Fəqih göstərir ki, Azərbaycanda atlar qısaboynu, dəvələr isə kiçik olub, türk dəvələrinə bənzəyir, eyni zamanda burada qoyun-quzu, öküz və sair heyvanlar boldur.³⁹

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslindən məlum olduğu kimi, Şirvanşah Fəriburzun 4000 madyan atı olan ilxısı var idi. 1066-cı ildə Qaratəkin ət-Türki Şirvana hücum etdiyi zaman Şirvanşah bu ilxını Məsqətə qaçırtmışdı.⁴⁰ Lakin türklər Bakıdan Şirvan şəhərinə qədər kəndləri dağıdıb qarət edərək getdikləri zaman bu at ilxısını ələ keçirmişdilər.⁴¹ Ümumiyyətlə, Qafqaz dağlarının ətəkləri, Şirvan, Muğan, Mil düzləri heyvandarlıq üçün çox əlverişli olduğuna görə, burada at ilxısından başqa, qoyun-quzu sürüləri, qaramal və sair iribuynuzlu heyvan saxlanılırdı.

Azərbaycanın dağlarında, meşə və düzlərində vəhşi heyvan və quşların yaşaması haqqında ilk mənbələrdə məlumat vardır. “Ağvan tarixi”ndə göstərilir ki, Arranda “şirlər, pələnglər, bəbirlər, yabanı eşşəklər kimi vəhşi heyvanlar, külli miqdarda qartallar, şahinlər və bunlara bənzər quşlar vardır”.⁴² Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ilk mənbələrin yazdığına görə, Azərbaycanda əhali bəhs edilən dövrdə arıçılıq və balıqçılıqla da məşğul olurdu. “Hüdüd əl-aləm”də Azərbaycandan ixrac edilən şeylərin içərisində bal, mum və balığın qeyd edilməsi Azərbaycan əhalisinin arıçılıq və balıqçılıqla məşğul

³⁷ Klavdiy Elian. XVII kitab, səh. 226.

³⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 348.

³⁹ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 295.

⁴⁰ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. Tarix əl-Bab və Şirvan fəsl, səh. 12.

⁴¹ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. Tarix əl-Bab və Şirvan fəsl, səh. 13.

⁴² Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 6.

olduğunu göstərir.⁴³ O zaman çay və dəniz kənarlarında yaşayan əhali balıqçılıqla da məşğul olurdu. Balıqçılıq xeyli inkişaf etmişdi. Kür, Araz çaylarından və Xəzər dənizindən bol balıq tutulurdu. Araz və Kür çaylarından tutulan balıqlar Ərdəbilə, İraqa və Reyə göndərilirdi.⁴⁴ Dəniz və çay kənarında yaşayan Azərbaycan, xüsusilə Şirvan əhalisi eyni zamanda balıqçılıqla məşğul olurdu. Şirvan, demək olar ki, üç tərəfdən su (çay və dəniz) ilə əhatə olunmuşdur. Şirvanın cənubunda Kür çayı Arazla birləşərək Muğanla Bakı nahiyəsi arasından keçərək Xəzər dənizinə tökülür.⁴⁵ Şirvanın bir sıra yaşayış məntəqələri və şəhərləri, o cümlədən Dərbənd, Şabran, Bakı və sair dəniz kənarındadır. Beləliklə, sahil boyunda yaşayan Şirvan əhalisinin müəyyən hissəsi burada lazımi şərait olduğu üçün balıqçılıqla məşğul olurdu.

Orta əsrlərdə də Xəzər, Kür sahili boyunda balıqçılıq çox inkişaf etmişdi. Orta əsr müəlliflərinin göstərdiyinə görə, Kür çayından bir neçə növ balıq tutulurdu. İstəxri Kür haqqında yazdığı zaman göstərir ki, Kürdən şürməhi (şəmayı), zərəkən, işubə adlı balıqlar tutulur.⁴⁶ İbn Fəqih Araz çayından bəhs edərkən, bu çayda müxtəlif balıqların əmələ gəldiyi, xüsusilə yetişən şürməhi (şəmayı) balığının başqa heç bir çayda yetişmədiyini qeyd edir.⁴⁷

İbn Havqəl Qafqaz dağlarında zəngin vilayətlərə malik olan hökmdarların bu yerlərdə əkilib becərilən torpaqların, ölümlərin, çoxlu miqdarda heyvan sürülərinin olduğunu göstərir. O yazır ki, bu vilayətlərdə ucuzluq və məhsuldarlıq hökm sürür. Orada mal-qara, çoxlu sürülər, ərzaq və yeyinti məhsulları, çay, quru və yaş meyvə boldur. İbn Havqəl sözüünə davam edərək yazır: “Bunları öz gözləri ilə görməyən hər hansı bir adama danışıqda, şeylərin hamısının bu qədər bol olmasına inanmaz”.⁴⁸

İbn Havqəl tərəfindən deyilən bu sözlər, eyni zamanda Azərbaycanın bütün vilayətlərinin iqtisadiyyatına aid edilə bilər. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının sahələri vilayətlərin torpaq və

⁴³ “Hüdəd əl-ələm”, vər. 32 b.

⁴⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338.

⁴⁵ “Hüdəd əl-ələm”, vər. 32 b.

⁴⁶ İstəxri. Göstərilən əsəri. səh. 183.

⁴⁷ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri. səh. 297.

⁴⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 347.

iqlim xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, genişlənməkdə və məhsuldarlığı artırmaqda idi. Kənd təsərrüfatından əldə edilən məhsulların bir qismi - buğda, düyü, quru meyvə, şabalıd, boyalar, balıq və sair məhsullar digər ölkələrə aparılırdı. İbn Miskəveyh yazır ki, Azərbaycan məhsuldar, nemətli bir ölkədir. Torpağı bərəkətli, suyu bol və buradan yaxşı mədaxil əldə etmək olar.⁴⁹

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, burada əkinçilik texnikası aşağı səviyyədə idi. Kənd təsərrüfatına daha Atrıq insan əməyinin sərf olunması lazım idi.

İCTİMAİ VƏ AQRAR MÜNASİBƏTLƏR

Azərbaycanda yerli feodal dövlətlərin hakimiyyəti dövründə (IX əsrin ikinci yarısı XI əsrlər) ictimai və aqrar münasibətlər haqqında ilk mənbələrdə olduqca az məlumat vardır. Azərbaycan və ona qonşu olan ölkələrin tarixini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bəhs olunan dövrdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, habelə Azərbaycanda feodalizm münasibətləri inkişaf edərək özünün çiçəklənmə dövrünü keçirirdi.

Azərbaycan hələ IV-V əsrlərdən meydana çıxan feodalizm münasibətləri IX-XI əsrlərdə inkişaf etmişdi. Feodalizm münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə feodal və kəndli sinifləri də yaranmış və sabitləşmişdi. Böyük feodallar hakimiyyəti öz əllərinə almışdılar. Məzyədilər Şirvanda, Sacilər və onlardan sonra hakimiyyətə gələn əmirilər Azərbaycanın cənub vilayətlərində, Rəvvadilər Əhər və Təbriz vilayətlərində, Salarilər Ərdəbil, Urmu, Marağa, Bərdə vilayətlərində, Şəddadilər isə Arranda böyük torpaq sahələrinə yiyələnmişdilər. Bu feodallar əllərinə keçirdikləri böyük torpaq sahələrindən və malikanələrindən külli miqdarda gəlir əldə edirdilər. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Sacilər hakimiyyətinin sonunda onların əmirilərindən olan Azərbaycan hakimi Deysəm ibn İbrahimin malikanə və torpaqlarından əldə etdiyi illik gəlirin miqdarı 30000

⁴⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

dinar idi.⁵⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, böyük feodalların - dehqanlar (Azərbaycanın cənub vilayətlərində), kiçik feodalların isə azat adlanan vassalları əmələ gəlmişdi. Bunlar feodal sinfinin halqasını təşkil edirdilər.

V.V.Bartoldun fikrincə, “dehqan” sözü müəyyən bir yol keçmişdir. Əvvəllər İranda torpaq zadəganları sayılan dehqanlar ərəb istilalarından sonra əllərində olan böyük torpaq sahələrini itirərək, bir neçə əsr boyu yoxsullaşmağa başlamış və onun təsərrüfatı tədriclə tənəzzül etmişdir. Dehqanların bir hissəsi vergi toplayan amillərə, bir hissəsi də adi kəndliyə çevrilmişdi.⁵¹ Dehqanlar yoxsullaşmalarına baxmayaraq, öz keçmişləri ilə fəxr edirdilər. Bunların bəziləri kəndliyə, amil və ya məmurlara çevrilmiş və bəziləri öz torpaq sahələrini əllərində saxlaya bilmişdilər. B.Zaxoderin yazdığına görə, “dehqan” sözü XI əsrdə öz əvvəlki mənasını dəyişərək “azad kəndli” mənasını ifadə edirdi.⁵²

Bəhs olunan dövrün əsas siniflərindən birini təşkil edən kəndli sinfi idi. Azərbaycanda kəndlilərin vəziyyəti, feodallarla münasibətləri, ictimai hüquqları və sair haqqında ilk mənbələrdə heç bir əsaslı məlumat yoxdur. Lakin o zaman kəndlilərin əksəriyyəti torpaqsız və hüquqsuz idi. İlk mənbələrdən aydın olduğu kimi, IX-X əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti kəndlərdə oturaq halda yaşayırdı. Heyvandarlıqla əlaqədar olaraq əhali arasında yarımköçərilik də mövcud idi. Lakin ilk mənbələrdə Azərbaycanda əhalinin tamam köçüriliyi haqqında məlumata təsadüf edilməmişdir. Əvvəllər Azərbaycana köçürülən və ya köçüb gələn ərəb, xəzər, türk tayfaları da oturaq və yarımköçəri hala keçmişdilər.

IX-X əsrlərdə ilk mənbələrdən məlum olduğu kimi, Azərbaycanda kəndlilər əsasən iki hissəyə bölünürdülər. Bunlardan birincisi “uluc” adlanan asılı kəndlilər, ikincisi isə ölkənin dağ yerlərində yaşayan azad kəndlilər idi. “Uluc” adlanan asılı kəndlilər əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdi. Təbəri Mərənd hakimi İbn əl-Bə`isin Xilafətə qarşı mübarizə etdiyi zaman ərəb qoşunları tərəfindən mühasirə edilməsi haqqında bəhs edərək yazır: “Mütəqəllib ibn əl-Bə`isin

⁵⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294. 7230000 dinar qızıl pul təqribən 90000 manata mütabiqdir.

⁵¹ В.В.Бартольд. К истории крестьянских движений в Персии, səh. 58.

⁵² Б.Заходер. Хорасан и образование государства сельджуков. Вопросы истории. М., № №5-6, 1945, səh. 127.

yanında onun ulucları var idi, onlar mühasirə edənlərə sapand atırdılar, ona görə də şəhər divarına heç kəs yaxın gələ bilmirdi”.⁵³

P.K.Juze yazır ki, “uluc sözünün mənasına fikir vermək lazımdır. Bu sözü adətən “kəndli”, “мужик” – kimi tərcümə edirlər. Lakin onu “холоп” (qul, xidmətçi, təhkimli kəndli), “колон” və yaxud bu mənanı ifadə edən başqa sözlə əvəz etmək lazımdır. Şübhəsiz, bu, ilca (patronat) kimi feodal sözüdür. Hər halda uluc azad deyildir”.⁵⁴ A.Yakubovskinin yazdığına görə, uluc adlanan kəndlilər VIII-IX əsrlərdə Xilafətin mərkəzi rayonu olan İraqda da var idi. Dövlət onlardan vergi alırdı.⁵⁵

Azərbaycanın dağ yerlərində yaşayan kəndlilər uluc adlanan kəndlilərə nisbətən azad idilər. Dağ əhli adlanan belə kəndlilər Sənariyədə və başqa yerlərdə var idi.⁵⁶

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətlərindən Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə kəndlilərin hüquqlarını göstərən rəsmi sənədə hələlik təsadüf edilməmişdir. Kəndlilərlə feodallar arasındakı ictimai və aqrar münasibətlər əsasən torpaq və su üzərindəki xüsusi mülkiyyətdən irəli gəlirdi.

Orta əsrlərdə iqtisadi, ictimai həyatda torpaq əsas mövqe tuturdu. Bir sıra Yaxın və Orta Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ən yaxşı və münbit torpaqlar böyük feodalların və onların vassalların əlində toplanmışdı. Torpaqsız kəndli kütlələri feodalların və ya dövlətin ixtiyarında olan torpaqlarda sakin olub, ağır şərtlərlə onlar üçün işləyirdilər. IX-X əsrlərdə feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq torpaq və su üzərində xüsusi mülkiyyət hakim mövqe tuturdu. Torpaq üzərindəki mülkiyyət qaydaları müəyyən şərtlərdən asılı olduğuna görə həmin mülkiyyətin bir neçə növü var idi.

Feodalların və ya ayrı-ayrı şəxslərin əllərində olan torpaqlar “mülk-əmlak” adlanırdı. Mülk torpaqları irsi olaraq nəsildən-nəslə keçə bildiyi kimi, satıla və başqasına bağışlana da bilərdi.

⁵³ Təbəri. Göstərilən əsəri. Misir nəşri, XI cild, səh. 31.

⁵⁴ А.Ю.Якубовский. Ирак на грани VIII-IX вв. Труды первой сессии арабистов. М.-Л., 1937, səh. 44.

⁵⁵ А.Ю.Якубовский. Ирак на грани VIII-IX вв. Труды первой сессии арабистов. М.-Л., 1937, səh. 44.

⁵⁶ P.K.Juze. Göstərilən əsəri, səh. 199.

Mülk sahibi dövlətə xərac vergisi verirdi. Mülk böyük və ya kiçik ərazini əhatə edən və burada sakin olan kəndlilərlə birlikdə satıla bilən və nəslə keçən torpaq üzərindəki xüsusi mülkiyyətin bir növü idi.⁵⁷

Mülk torpaq sahələri çox kiçik sahəni əhatə etdiyi kimi, çox böyük sahəni də əhatə edə bilirdi. Buna misal olaraq, Nizam əl-Mülkün “Siyasətnamə” əsərində VI əsrə aid olan kiçik mülk sahəsini göstərmək olar. Bu əsərdə göstərilir ki, Azərbaycanda olan yoxsul və qoca bir qadının “torpaq parçası” gündə ona ancaq “dörd çörək” verirdi.⁵⁸ Lakin bununla yanaşı, “otuz min atı və qatırı”, böyük sərvətləri və mülkləri olan feodallar da var idi.⁵⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, Xilafətin Azərbaycanda torpaq sahələrini, xüsusilə mülk sahiblərinin əlində olan torpaqları müəyyən yollarla onların əlindən çıxarmağa və yaxud almağa çalışmasına baxmayaraq, IX-X əsrlərdə Azərbaycanda və qonşu Şərqi ölkələrində mülk-torpaq növü çox yayılmışdı. Xilafətin zəifləməsi və yerli dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq torpaq üzərindəki mülkiyyətin digər növləri (iqta, divani və sair) mülk torpaqlarına çevrilirdi.

Kənd icmalarının ixtiyarında olan torpaqlara “icma” və yaxud “camaat” torpaqları deyilirdi. “Camaat” torpaqlarına bəzən əkin yerləri, otlaq, meşə, bataqlıq və sair torpaq sahələri daxil olurdu. Belə torpaqlar dövlətin xüsusi mülkü hesab olunurdu. Kəndlilər bu torpaq sahələrindən icma halında istifadə edir və xərac vergisini dövlətə birlikdə verirdilər.⁶⁰

Hökmdarların əlində olan torpaqlara “əmlake-xasse” deyilirdi. Məlum olduğu kimi, xəlifələrin əlində böyük torpaq sahələri olurdu. Bu torpaqlara “xass” və ya sultan torpağı deyilirdi.⁶¹ “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində göstərildiyi kimi, Məzyədilər sülaləsindən Məhəmməd ibn Xalidin Dərbənd

⁵⁷ İ.P.Petruşevski. Göstərilən əsəri, səh. 224.

⁵⁸ Nizam əl-Mülk. Göstərilən əsəri, səh. 36.

⁵⁹ Nizam əl-Mülk. Göstərilən əsəri, səh. 40. Burada Ənuşirvan (531-579) dövründə Azərbaycanda hakim olan böyük torpaq və sərvət sahibi “sipəhsalar” nəzərdə tutulur.

⁶⁰ А. Якубовский. Ирак на грани VIII-IX вв., səh. 40.

⁶¹ R.Zevy. An Introduction to the Sociology of Islam, vol. 1. London, 1933, p. 326.

yaxınlığında məşhur olan “Məhəllət əl-qəsr” adlı malikanəsi “əl-xasse” adlanırdı.⁶²

Bunlardan başqa, dövlətin ixtiyarında olan torpaqlar var idi. Belə torpaqlara “divani” deyilirdi. Bu torpaq sahələrinin mədaxili dövlət xəzinəsinə daxil olurdu. Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikləri zaman, burada böyük torpaq sahələrini şəxsi malikanələrinə çevirmişdilər. Belə torpaq sahələri Bərdə, Varsan və sair nahiyələrdə var idi. Bəlazurinin yazdığına görə, Abbasilərin hakimiyyəti dövründə Varsanda olan bu şəxsi malikanələr müsadirə edilərək, Əməvilərdən Cəfər ibn Mənsurun qızı Zibeydənin əlinə keçmişdi.⁶³ Məhəmməd ibn Xalidin Gəncədə olan şəxsi malikanəsi “əl-ziya” adlanırdı.⁶⁴

Torpaq üzərində mövcud olan mülkiyyət formalarından biri də “iqta” adlanırdı. Torpaqların iqta şəklində ayrı-ayrı şəxslərə verilməsi hələ Xilafətin ilk dövründən başlanmışdı. Lakin iqta torpaq sahibliyi XI əsrin ortalarına qədər torpaq üzərində mülkiyyətin ən mühüm və geniş yayılan növü ola bilməmişdi.⁶⁵

Hələ Xilafətin ilk dövrlərindən etibarən işğal edilən ölkələr adət üzrə xam və istifadəsiz torpaqlar, bataqlıqlar və padşah torpaqları irsi mülkiyyət şəklində işğalçı ərəblərə verilirdi. Bu növ iqta torpaqlarına “əttəmlik” deyilirdi. Sahibkarların bu cür torpaq üzərindəki hüququ yalnız torpaq istifadəsiz qaldığı zaman itmiş olurdu. Bu növ torpaqlardan dövlət renta tələb edirdi, onun nəzəri hüquq məsələləri dövləti çox da maraqlandırmırdı. Ona görə də torpaq sahibləri dövlətdən aldıkları bu torpaqları qısa və ya uzun müddətə icarəyə verirdilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən kənd icması camaat torpaqları üçün müəyyən edilən ağır vergiləri verə bilmədiyi üçün dövlət bu torpaqları icarəyə verirdi. Hər iki təsadüfdə torpağı müqatiə verənlər arasında sıx bir oxşarlıq var idi, yəni müqatiə haqqı toplayan dövlət məmuru ilə iqta torpağını müqatiə vermiş feodal arasında fərq yox idi. Ona görə də siyasi cəhətdən bunların hər ikisi kəndliyə eyni dərəcədə görünürdü. Beləliklə, feodal da kəndli üzərində siyasi hüquq qazanmış olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki halda iqta

⁶² Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh. 4.

⁶³ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 329.

⁶⁴ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh. 4.

⁶⁵ Ann K.S.Lambton Landlord and peasant in Persia. London, 1953, p. 28.

sahibləri, habelə dövlət vergisini və yaxud müqatiə haqqını toplayanlar kəndlilərlə dövlət arasında vasitəçi rolunu oynayırdılar.

Əldə olan materiallardan məlum olduğu kimi, iqta əsasən iki növdən ibarət idi. Bunlardan biri “iqta ət-təmlik” digəri isə “iqta əl-istiqlal” adlanırdı. Birinci növ- iqta torpağın paylanması, ikinci isə torpaqdan alınan gəlirin bölünməsinə əks etdirirdi. Birinci növ - iqta adı ilə becərilməyən, yəni istifadə olunmayan torpaqlar verilirdi. Bu da becərmə işini genişləndirmək və dövlətin mədaxilini artırmaq məqsədini güdürdü. İkinci növ - iqta torpaqlarının paylanmasında müxtəlif amillər əsas götürülürdü. Bir tərəfdən, kənd və ya icma başçıları, ordu rəhbərlərini, dövlət tərəfdarlarını və sair yaşayış vasitələri ilə təmin etmək və həvəsləndirmək, digər tərəfdən isə, işğal edilmiş xalqları dövlətin arxası sayılan feodal-zadəgan sinfinin əlində saxlamaq nəzərdə tutulurdu.⁶⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, iqta adı ilə padşah, icma və məğlub olmuş feodalların torpaq sahələri verilirdi. İqta alan şəxslər iqta torpaqlarını xüsusi mülkiyyətə çevirməyə çalışırdılar. Mərkəzi dövlət zəiflədikdə iqta torpaqları növü torpaq üzərindəki xüsusi mülkiyyətin başqa növünə çevrilirdi. Başqa sözlə, iqta torpaqlarını zorakılıq yolu ilə şəxsi mülkiyyətə çevirmək mümkün olurdu.

Xəlifə Müqtədirin (908-932) hakimiyyətinin axırlarında, daha sonra onun xələfləri sultan (xəlifə) torpaqlarını qvardiya əsgərlərinə və məmurlara, xərac vergilərindən azad olmaq şərtilə, iqta verirdilər.⁶⁷

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində qeyd edildiyi kimi, xəlifə Mütəvəkkil 237 (851-852)-ci ildə Yəzid ibn Məzyədin nəvəsi Məhəmməd ibn Xalidə Dərbənd və onun ətrafındakı vilayəti iqta şəklində vermişdi.⁶⁸ Daha sonra o, Gəncə şəhərinin Xalidiyyat adı ilə məşhur olan malikanələrini Məhəmmədə vermişdi.⁶⁹ Şirvanşah Məzyədilərin də vilayəti və ya müəyyən bir şəhəri, iqta şəklində öz adamlarına verdikləri məlumdur. Laicanşah Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Şirvanşahlığı tutaraq

⁶⁶ A.Ləmbton. Göstərilən əsəri, səh. 29.

⁶⁷ В.Р.Розен. Рецензия на статьи А.Кремера. ЗБОРАО, IV. СПб, 1889, səh. 136.

⁶⁸ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. Tarix əl-Bab və Şirvan fəsl, səh. 3.

⁶⁹ Münəccimbaş. Cami əd-düvəl. Tarix əl-Bab və Şirvan fəsl, səh. 4.

Laicanşahlıqla birləşdirdikdən sonra, Laicanı idarə etmək üçün oğlu Məhəmmədə iqta şəklində vermişdi.⁷⁰

Göründüyü kimi, böyük torpaq sahələri, hətta nahiyə və vilayətlərdə iqta şəklində verildirdi. İqta torpaqları almış şəxslər bu torpaqlardan böyük miqdarda gəlir əldə edirdilər. İbn Miskəveyhin məlumatına görə, 315 (927-928)-ci ildə xəlifənin vəzirinin iqta torpaqları var idi ki, bu torpaqlardan 14 ay ərzində 280 min dinar mədaxil əldə edilmişdi.⁷¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Abbasilər dövləti tərəfindən xərac toplanmasının müqatiə verilməsi getdikcə iqta sisteminin inkişaf etməsinə səbəb olan amillərdən biri idi. Lakin hələ X-XI əsr Azərbaycan feodal dövlətlərində iqta sistemi çox genişlənmə bilməmişdi. Bu dövlətlərdə qoşun əsas etibarilə muzzla saxlanılırdı. Buna görə də iqta verilməsi çox da yayılmamışdı. İqta sistemi əsasən səlcuqların hakimiyyəti dövründə daha çox genişlənməyə başlamışdı. Ümumiyyətlə, Xilafət dövründə olan bu qaydalar yerli feodal dövlətlərin hakimiyyəti zamanı da tətbiq olunurdu. İbn İsfəndiyarın “Tarixi Təbəristan” əsərində qeyd edildiyi kimi, Təbəristan hakimləri X əsrin əvvəllərində çoxlu miqdarda iqta torpaqları paylamışdılar və özləri bu torpaqların idarə olunması məsələsi ilə məşğul olurdular.⁷²

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda əmələ gələn feodal dövlət başçıları da iqta adı ilə dövlətə və özlərinə yaxın olan adamlara torpaq sahələri verirdilər. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Salar İbrahim 355 (965-966)-ci ildə ona yardım edən əmirələrə və feodallara iqta adı ilə torpaq sahələri, vəzifə və hədiyyələr vermişdi.⁷³

İqta xidmətə görə verildiyi üçün əsasən irsi mülkiyyət hesab olunmurdu. Lakin mərkəzi dövlət zəiflədiyi zaman iqta sahibləri onu mülk hüququna keçirməyə çalışırdılar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqta torpaq sahəsi olan feodal bu torpaq sahəsini bəzən müqatiə verirdi. Ümumiyyətlə, Yaxın və Orta

⁷⁰ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh. 5.

⁷¹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 155.

⁷² İbn İsfəndiyar. Təbəristan tarixi. E. Braunun tərcüməsi.

⁷³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 291.

Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da iqta torpaqları alan feodallar və emirlər bir qayda olaraq şəhərlərdə yaşayırdı və yaxud orduda xidmət edirdilər. Onlar özləri iqta torpaqlarında təsərrüfatla məşğul olurdular.

İqta torpaq sahələrində sakin olan kəndlilər iqta sahibinə becərdikləri torpaq üçün pul və yaxud məhsul ilə müəyyən edilmiş tarif üzrə torpaq rentası verməli idilər. Ümumiyyətlə, torpaq sahələri müqatiə verildiyi zaman torpağın keyfiyyətinə, su, iş heyvanı və sairəyə görə kəndli icarə haqqı verməli idi. Müqatiə üsulu kəndliləri istismar etmək üçün geniş vasitə idi. Digər tərəfdən, icma torpaqları kəndliləri kifayətləndirmirdi. Ona görə də kəndlilər ehtiyac içərisində qalaraq torpaq axtarırdı və başqa feodalların himayəsi altına girərək, ondan asılı vəziyyətə düşürdülər. İqta torpaq sahəsi olan feodal (XI-XII əsrlərdə - iqtadar) iqta torpaqlarında sakin olan əhali üzərində inzibati və məhkəmə hüquqlarından, şəriət qaydaları icazə vermədiyi üçün istifadə edə bilmirdi. Dövlət ayrı-ayrı feodalların maddi cəhətdən təmin edilməsi və onların dövlətdən asılı olması üçün onlara iqta adı ilə torpaq sahələri verirdi. İqta torpaq sahələri verilən feodallara yalnız torpaqdan istifadə etmək icazəsi verilirdi.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa, torpaq üzərindəki mülkiyyətin digər bir növü də var idi ki, ona “vəqf” deyilirdi. Vəqf torpaqları ruhani və xeyriyyə təşkilatlarının, məscidlərin ixtiyarında olan torpaq sahələrinə deyilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq sahələri vəqf edildiyi kimi, bağlar, dəyirmanlar, mədən yerləri, malikanələr, meşələr, otluqlar və mədaxil verən hər bir müəssisə vəqf edilə bilərdi. “Dərbəndnamə”də göstəriləndiyi kimi, Dərbənd sərhəd mübarizlərinin xərcini ödəmək üçün Bakı neft mədənlərinin və duzlaqlarının gəlirinin yarısı vəqf edilərək Dərbəndə verilmişdi.⁷⁴ Bundan başqa, Şirvanda bağ və əkin yerləri də vəqf edilərək, gəliri Dərbənd mühafizəçilərinə verilirdi.⁷⁵

Vəqf torpaqlarında oturan kəndlilər bütün vergi və məhsul rentasını vəqf sahibinə və ya idarəsinə verməli idi. Bəzən ayrı-ayrı şəxslər də öz torpaq və malikanələrinin, yaxud onun bir hissəsini vəqf edərək müəyyən bir təşkilata - mədrəsə, məscid və sair xeyriyyə təşkilatlarına verirdi.

⁷⁴ Mirzə Kazımbəy. Göstərilən əsəri, səh. 138.

⁷⁵ А.Ю.Якубовский.Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М.-Л., 1947, səh. 176.

İctimai münasibətlər sahəsində mühüm hesab olunan məsələlərdən birini də vergilərin müəyyən edilməsi və onların toplanma qaydaları təşkil edirdi. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da kəndliləri var-yoxdan çıxaran əsas etibarilə müxtəlif vergilər və onların ağır şəraitdə toplanması idi. Vergi, əsasən, torpaqla əlaqədar idi. Lakin islam aləmində torpağa dair olan vergi ilə yanaşı, şəriət qanunları da müəyyən qaydalar yaratmışdı. Müsəlmanlar öz əmlaklarından nəzir vergisi verirdilər ki, buna “sədəqə” və ya “zəkat” deyilirdi.

Torpaqdan alınan vergi “üşr” (onda bir) adlanırdı. Torpaq sahələri müxtəlif yollarla müəyyən edilmiş vergini ödəyən üşr və xərac torpaqlarına ayrılmışdı.⁷⁶ Üşr xəracın ibtidai və nisbətən yüngül forması idi. Üşr getdikcə imtiyazlı verilən böyük torpaq sahibliyinə çevrilirdi.

Hələ Sasanilərin hakimiyyəti dövründə başlanan xərac sistemi uzun əsrlər boyu kəndliləri istismar etmək üçün əsas vasitələrdən biri olmuşdu.⁷⁷ Əhməd Bəlazuri özünün “Kitab fütuh əl-Büldan” əsərində xərac torpaqlarının vəziyyəti və hüquq məsələləri haqqında xüsusi məlumat verir. Bəlazuri xərac haqqındakı bu məlumatı ilk mənbələrə əsaslanaraq yazmışdır. Şübhəsiz ki, onun verdiyi məlumat çox etibarlıdır. Bəlazuri yazır ki, silah gücünə işğal edilən torpağın əhalisi islamı qəbul etdiyi təqdirdə torpaq onun əlində qalır. Lakin o, torpağın xərac vergisini, xəracdən sonra isə məhsuldar zəkat verməlidir. İşğal edilən torpaqlarda yaşayan əhali islamı qəbul etmədiyi təqdirdə, onların torpaqları imam tərəfindən torpağı işğal edənlərə paylanarsa, bu torpaqlara üşr torpağı deyilirdi. İslamı qəbul etməyən əhali dövlətə can vergisi – “cizyə” verməli idi. Əgər torpaq imam tərəfindən digər müsəlmanlara verilsə və ya həmin torpaqda yaşayan əhali islam dinini qəbul edərək öz torpağını becərsə, bu torpaqdan xərac verməli idi.⁷⁸

⁷⁶ А.Ю.Якубовский.Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М.-Л., 1947, səh 176.

⁷⁷ А.Ю.Якубовский.Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М.-Л., 1947, səh. 179.

⁷⁸ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 447.

Vergi toplayanlara “mütəqəbbil” və ya “amil” deyilirdi. Amil eyni zamanda vilayət rəislərinə də deyilirdi.⁷⁹ Vergi öhdəçiliyi, yaxud vergini toplamaq üçün icarə kağızı “qəbalə” adlanırdı.⁸⁰ Vergi verən kəndlilərə “rəyat” deyilirdi.

Xərac vergisini toplayanlar onu özbaşına Atrırırdılar ki, bu da kəndlilərin təsərrüfatını dağıdırdı. Xərac vergisi torpağın ölçüsünə və ya məhsulun miqdarına görə alınır. Məhsulun müəyyən bir hissəsi vergi şəklində və ya qiymət qoyularaq pul ilə ödənilirdi. X-XI əsrlərin erməni kitabələri göstərir ki, bu dövrdə kəndlilərin verdiyi cinsi vergi əsas etibarilə pulla əvəz olunurdu.⁸¹ Pul vasitəsinin genişlənməsi vasitəçilərin, sələmçilərin meydana çıxmasına və yoxsul sinfin daha amansız istismarına səbəb olurdu. Vergilərin pula çevrilməsi işində başlıca amil olan coğrafi şərait, suvarma üsulu, torpaq sahəsi üzərindəki xüsusi mülkiyyətin növü, becərmənin növü, qiymətlər və məhsulun miqdarı nəzərdə tutulurdu.

Orta əsrlərdə əhalidən toplanan müxtəlif vergilər içərisində ən ağır “xərac” adlanan torpaq vergisi idi. Xərac vergisi 3 yolla toplanırdı. Birincisi, əraziyə, torpağın ölçüsünə görə, buna “məsahə” deyilirdi. İkincisi, xalis məhsula görə, bu “müqasimə” adlanırdı. Bundan başqa, torpağın ölçüsü və məhsulun miqdarına görə deyil, yalnız müəyyən olan bir məbləğ nəzərdə tutulurdu ki, buna “müqatsə” deyilirdi.⁸²

A.Yakubovskinin yazdığına görə, əldə edilən bütün məhsulun dördüdə bir və yaxud ikidə bir hissəsi müqasimə şəklində kəndlilin əlindən alınır.⁸³ Məsahə adlanan xərac həm cinsi və həm də pulla ödənilə bilirdi. Məsahə nəinki dövlət mədaxili hesab olunurdu, eyni zamanda o, gələcək feodal münasibətlərinin inkişafını müəyyən edirdi. Çünki sonralar iqta sistemi bu yolla inkişaf etmişdi.⁸⁴ İstər kiçik, istərsə də böyük torpaq sahələrini müqatəə yolu ilə götürüb becərənlər toxum, iş heyvanı və sair şeyləri özlərindən qoyduqda, o zaman əldə

⁷⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 210.

⁸⁰ А.Ю.Якубовский. Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М.-Л., 1947, səh. 174.

⁸¹ К.Констанянц. Летопись на камнях. СПб, 1913, səh. 5, 6, 13.

⁸² Bəlazurinin başqa mənbədən istifadə edərək verdiyi məlumatlara görə, xərac torpağı iki il becərilmədikdə ondan yenə də xərac alınır.

⁸³ А.Ю.Якубовский. Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М. -Л., 1947, səh. 179.

⁸⁴ А.Ю.Якубовский. Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М. -Л., 1947, səh. 180.

edilən məhsulun 5/6 və ya 6/7 hissəsini özləri götürürdü.⁸⁵ Belə kəndlilərə “əkərə” deyirdilər, yalnız özü işləyən əkərələr məhsulun 1/6 – 1/7 hissəsini ala bilərdilər.⁸⁶

Bəlazuri xərac torpaqları və xərac vergiləri haqqında bir sıra qiymətli məlumat vermişdir. O yazır ki, ildə bir neçə dəfə becərilən xərac torpağında yalnız bir dəfə xərac verilirdi. Eyni şəxs torpaqdan ya zəkat, ya da xərac verməli idi. Xərac yetişən məhsuldan alınır. Xərac torpağını becərmək üçün başqasına vermək olardı. Sahibi torpağı becərmədiyi halda da ondan xərac verməli idi. Lakin üşr torpağı becərilmədikdə ondan zəkat və ya sədəqə alınmırdı. Xərac torpağı iki il becərilmədikdə, ondan yalnız bir ilin xəracı alınır. Əgər məhsul olmazsa və ya əkini su basarsa, ondan xərac alınmırdı. Xərac torpağında alver məqsədilə dükən və başqa bina tikildiyi zaman bu torpaq xərac vergisindən azad edilirdi, bağ salındıqda isə xərac verməli idi. Bəzən xərac torpağında fayda verən bina tikildikdə də torpaqdan xərac alınır. Becərilməyən xərac torpağında bazar salıb alver edildiyi təqdirdə, o, xəracdən azad edilirdi.⁸⁷

İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, Bərdə vilayəti daxil olmaq şərtilə, Azərbaycanın illik xərac vergisi orta hesabla 4000000 dirhəm idi.⁸⁸ Lakin bu rəqəm ayrı-ayrı vaxtlarda dəyişirdi.⁸⁹ Əbülfərəc Küdamanin yazdığına görə, Azərbaycandan 4500000 dirhəm xərac vergisi toplanırdı.⁹⁰ Qəzvin, Zəncan və Əbhər vilayətləri 1828000 dirhəm xərac verirdi.⁹¹ İbn Havqəlin yazdığına görə, Salarilər dövləti 344 (955-956)-ci ildə, Ermənistan da daxil olmaqla, Azərbaycandan 500000 dinar xərac vergisi⁹² və bundan başqa, adam, pul, təsərrüfat, bağışlanan qatır, yük heyvanları və bəzək şeyləri daxil olmaqla, 10000000 dirhəm vergi toplamışdı.⁹³

⁸⁵ А.Ю.Якубовский. Об испольных арендах в Ираке в VIII в., IV cild, М.-Л., 1947.

⁸⁶ А.Ю.Якубовский. Об испольных арендах в Ираке в VIII в., səh. 183-184.

⁸⁷ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 447-448.

⁸⁸ Yə`qubi. Kitab əl-büldan, səh. 272; Azərbaycandan toplanılan illik xərac vergisinin məbləği qızıl pulla 600000 manata bərabərdir.

⁸⁹ Yə`qubi. Kitab əl-büldan, səh. 276; Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Fəqih Azərbaycandan toplanılan xəracın 2000000 dirhəm olduğunu göstərir.

⁹⁰ Küdama. Göstərilən əsəri. səh. 244.

⁹¹ Küdama. Göstərilən əsəri. səh. 191.

⁹² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 355; 500000 dinar 10000000 dirhəmə bərabərdir.

⁹³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri. Salarilər 955-ci ildə vilayətlərdən 10000000 dirhəm mükəlləfiyyət vergisi almışdılar. Beləliklə, Mərzubanın hakimiyyəti dövründə bu dövlətin illik mədaxili 20000000 dirhəm olmuşdur. Bu məbləğ qızıl pulla 3000000 manata bərabərdir.

Salarilərin vassalı olan Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi (Yəzdi) bu dövlətə 1000000 dirhəm xərac vermişdi.⁹⁴ Lakin Salarilər dövlətinin topladığı xərac vergisi 965-ci ildə 2 milyon dirhəmdən də az məbləğə enmişdi. Sacilər də ölkədən əsas etibarilə xərac vergisi toplayırdılar.⁹⁵ Lakin onlar xərac vergisindən başqa, hədiyyələr də alırdılar.⁹⁶

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslindən aydın olur ki, Şirvanşahlar Şirvan əhalisindən xərac topladıqları kimi, özlərinə tabe etdikləri ölkələrdən də xərac vergisi alırdılar. 1066-cı ilin aprel ayında Şirvanşahların paytaxtı Yəzidiyyə (Şamaxı) əhalisi xərac vergisini vermədiyi üçün Şirvanşah Fəriburz şəhərin əyan və rəislərinin bəzilərini həbs etmiş və bir neçəsini edam edərək, keçən illərin xərac vergisini toplamaq əmrini vermişdi.⁹⁷ Bu məlumatdan aydın olur ki, Şirvanşahlar əhalidən xərac vergisi toplayırdılar. Bundan əlavə, Münəccimbaşının məlumatına görə, 1074-cü ildə Şirvanşah Fəriburz ləzgilərlə müharibə edərək onların torpaqlarını tutub, əhalini xərac verməyə məcbur etmişdi.⁹⁸

Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətinin əhalidən vergilər, xüsusilə xərac vergisi toplaması haqqında hələlik ilk mənbələrdə məlumata təsadüf edilməmişdir. Yuxarıda göstərilən məlumatdan aydın olur ki, Azərbaycan feodal dövlətləri dövründə xərac vergisinin məbləği şəraitdən asılı olaraq dəyişmişdir. İbn Miskəveyh Azərbaycan torpaqlarının münbit, suyunun çox, məhsulunun bol və zəngin olduğunu, külli miqdarda gəlir əldə etmək üçün imkanların olduğunu göstərir.⁹⁹ Müəllif qeyd edir ki, Rey hakimi Rükəddövlənin vəziri Ustad ər-Rəis ibn Amidin məlumatına əsasən, Salar İbrahimin hakimiyyəti dövründə Azərbaycandan toplanan 2000000 dirhəm xərac əvəzinə 50000000 dirhəm, bəlkə daha çox mədaxil əldə etmək mümkündür.¹⁰⁰

⁹⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354.

⁹⁵ Bu dövlətin topladığı vergilər haqqında Sacilər fəslində onların Ermənistandan topladığı hədiyyələr İohannes Draxanakertliyə əsasən məlumat verilir.

⁹⁶ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsəri, VI cild, səh. 294.

⁹⁷ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh. 12.

⁹⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslə, səh. 16.

⁹⁹ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsərləri, VI cild, səh. 294.

¹⁰⁰ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsərləri, VI cild, səh. 294.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalidən xərac vergiləri torpağın xüsusiyyətinə və suvarılma növünə görə alınır. Bu qaydalar hələ ərəblərin hakimiyyəti dövründə var idi. Verilən məlumatlara görə, suvarılmayan torpaqlardan əldə edilən məhsulun yarısı, çay suyu ilə suvarılan zəmilərdən götürülən məhsulun üçdə biri, xüsusi çarxlar vasitəsilə suvarılan torpaqlardan götürülən məhsulun isə dördüdə biri miqdarında xərac vergisi alınır.¹⁰¹ Torpaqdan xərac vergisi toplamaq üçün həmin sahələr müxtəlif ölçü vahidləri ilə ölçülürdü. Xilafətin hakimiyyəti dövründə torpaq sahələrini əsas etibarilə “zirə” və “carib” adlanan uzunluq və sahə ölçü vahidi ilə ölçürdülər. Qeyd etmək lazımdır ki, Abbasilərin hakimiyyəti dövründə ölçü vahidi çox müxtəlif idi. Lakin qanuna əsasən, zirə uzunluq ölçü vahidi kimi qəbul edilmişdi. Bir zirə 50 (49, 875) santimetrə bərabərdir. Sahə ölçüsü olan “carib” hələ Sasanilərin hakimiyyəti dövründə qəbul edilmişdi. Abbasilərin hakimiyyəti dövründə tətbiq edilən carib 1592 kvadrat metrə bərabər idi. Caribin 10/1-nə “qəfiz”, qəfizin 10/1-nə “üşr” deyilirdi.¹⁰² Abbasilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda torpaq sahələrini ölçmək, xərac və sair vergi toplamaq üçün yuxarıda göstərilən ölçü vahidlərindən istifadə edilirdi. Torpaq sahələrinin ölçülməsində və məhsulun hesablanmasında məmurlar bir çox hallarda kəndliləri aldadırdılar. Xərac, adətən, bir neçə müddətə ödənilirdi. Birinci müddət, əsas etibarilə, məhsul yetişənə düşürdü. Məhsulla alınan xəracı məhsul hələ xırmanda ikən toplayırdılar. Məhsulun daşınması, maliyyə katiblərinin və sairənin bütün xərcləri vergini ödəyənlərin hesabına idi.

“Tarixi Təbəristan”da göstərildiyi kimi, bəzən xərac əhalidən bir neçə dəfə tələb edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan feodal dövlətlərindən birinin maliyyə işləri daha pis vəziyyətdə olduğu zaman vergilər artırılırdı, əhali üzərinə düşən iqtisadi təzyiq o qədər ağır olurdu ki, torpaq sahibləri bəzən öz torpaqlarını satmalı olurdular, kəndlilər isə, sadəcə olaraq, becərdikləri torpaqlardan əl çəkirdilər.

---

¹⁰¹ A.Lambton. Göstərilən əsəri, səh. 33.

¹⁰² Вах: В.Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Перевод с немецкого. М., 1970, səh. 74.

Xərac vergisi əhalini var-yoxdan çıxaran və onu istismar edən ağır yük idi. IX-XI əsrlərdə Azərbaycan kəndlilərini feodal əsarəti altına alan, feodallardan asılı edən amillərdən biri xərac vergisi və torpaq rentası idi. Bundan başqa, kəndli öz mülkünü təlcihət adı ilə feodalın himayəsinə verirdi ki, bununla da, kəndlinin torpağı əlindən çıxır və feodaldan asılı vəziyyətə düşürdü.

Vergi toplayan dövlət xadimləri, feodallar, katiblər, torpaq sahələrini ölçənlər, vasitəçilər, vergini icarəyə götürənlər, hətta Azərbaycan feodal dövlətlərinin maliyyə katibləri adlanan vəzirlər vergilərin toplanmasından istifadə edərək, əllərinə böyük sərvət və malikanələr keçirirdilər. İbn Miskəveyhin yazdığına görə, Azərbaycan hakimi Deysəmin maliyyə işləri üzrə katibi İbn əs-Sakr öldüyü zaman onun 100 min dirhəm pulu və sair əmlakı qalmışdı.¹⁰³ Şübhəsiz ki, bu sərvət xalqın hesabına toplanmışdı.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq əlavə etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz dövrdə kəndlilər icma halında dövlət torpaqlarında, mülk, iqta, vəqf torpaqlarında oturur və bu torpaqları becərirdilər. Dövlət torpaqlarında sakin olan kəndlilərdən, əsas etibarilə, xərac vergisi alınır. Üşr torpaqlarında oturan kəndlilər torpaq vergisi (onda bir) verirdilər. Feodal torpaqlarında oturan kəndlilər vergi və sair mükəlləfiyyətləri feodala verir və onun torpağını becərirdilər. Dövlət tərəfindən vəqf və böyük ruhanilərin torpaqları ya bütünlüklə, ya da qismən, vergidən azad edilirdi. Lakin belə torpaqda sakin olan kəndlilər torpaq rentası verməli və təyin edilən mükəlləfiyyətləri icra etməli idilər. Ümumiyyətlə, əhalinin əksəriyyətini təşkil edən torpaqsız və yoxsul kəndlilərin vəziyyəti olduqca ağır keçirdi. Vergilərin zorla toplanması, onları Atrıq toplamaq üçün göstərilən təşəbbüslər, feodal zorakılığı kəndli həyəcanlarına səbəb olurdu.¹⁰⁴ Hətta üsyanla nəticələnirdi.

İlk mənbələrdə Azərbaycan feodal dövlətlərində torpaqsızlığa, vergilərin çoxluğuna və feodal zülmünə qarşı böyük kəndli üsyanları haqqında məlumata təsadüf edilməmişdir. Belə məlumatın olmaması X-XI əsrlərdə Azərbaycanda sinfi mübarizənin tamamilə söndürülməsi demək deyildir. Lakin bəhs edilən

¹⁰³ İbn Miskəveyh. Göstərilən əsərləri, VI cild, səh. 180.

¹⁰⁴ A.Ləmbton. Göstərilən əsəri, səh. 46.

dövrədə ərəb, səlcuq işğalçılara, vergilərin ağırlığına və feodalların istismarına qarşı əhalinin həyəcan və üsyan qaldırması hallarına təsadüf edilir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1066-cı ilin aprel ayında Məzyədilərin paytaxtı Yəzidiyyədə (Şamaxıda) vergilərin ağırlığı nəticəsində Şirvanşah Fəriburza qarşı qalxan üsyan,¹⁰⁵ habelə 1063 və 1064-cü illərdə səlcuq işğalçılara qarşı Xoy, Səlmas vilayətlərində baş verən üsyanlar¹⁰⁶ Azərbaycanda həm sinfi, həm də işğalçılara qarşı gedən mübarizənin parlaq nümunələrindən biridir.

Nəhayət, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, feodal dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə tətbiq edilən ictimai, aqrar və hüquq qaydaları feodalizmin inkişafına və yerli şəraitə uyğun olsa da, ümumiyyətlə, islam dini çərçivəsi daxilində Xilafətin hakimiyyəti dövründə olan qaydalara riayət edirdi. Lakin xərac vergisi, kəndlilərin daşdığı mükəlləfiyyətlər və bu kimi ictimai və aqrar münasibətlər, hələ Sasanilərin hakimiyyəti (III-VII əsrlər) dövründən davam etməkdə idi.

ŞƏHƏRLƏR, SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT

IX-XI əsrlərdə feodalizm münasibətlərinin Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə inkişafı şəhər həyatının da tərəqqi və inkişaf etməsinə təkan verdi. Xüsusilə sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması prosesi, əmtəə istehsalının növləri və miqdarının artırılması yeni feodal şəhərlərinin yaranmasına və inkişafına şərait yaratdı. Azərbaycan şəhərləri keçmiş dövrə nisbətən böyüdü və genişlənməyə başladı.

Şəhərlər getdikcə öz simasını dəyişirdi. Sənətkarlıq və ticarət şəhərdə əsas məşğuliyyət növü olmağa başlamışdı. Yeni tipli şəhərlər nəinki Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, eyni zamanda Orta Asiyada, Xorasanda və sair ölkələrdə də əmələ gəlirdi.

K.Marksın göstərdiyi kimi: “Şəhərlər orta əsrlərə hazır şəkildə keçməmiş, azad edilmiş təhkimlilər tərəfindən yenidən qurulmuşlar”.¹⁰⁷ Böyük ticarət

¹⁰⁵ Вах: В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, (ərəbcə mətn), səh. 14.

¹⁰⁶ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, səh. 15.

¹⁰⁷ K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 4-cü cild, səh. 41.

yolları üzərində, ölkənin iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli yerlərində və yaxud hərbi-strateji nöqteyi-nəzərdən əlverişli ərazilərdə olan şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdular. Göstərilən dövrdə Azərbaycanın böyük şəhərlərində 10 minlərlə əhali yaşadığı halda, Qərbi ölkələrindəki şəhərlərdə 7 mindən artıq əhalisi olan şəhər yox idi. Böyük və əhalisi çox olan Azərbaycan şəhərlərindən Bərdəni, Gəncəni, Şamaxını, Beyləqanı, Ərdəbili, Marağanı və sair göstərmək olar. Orta Asiya, İran və sair Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət sürətlə inkişaf edirdi.

Bu dövrün tarixçiləri, səyyahları, coğrafiyaşünasları və sair müəllifləri Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq, ticarət və ticarət yolları haqqında bir sıra dəyərli məlumat vermişlər. Bu müəlliflərin Azərbaycan şəhərləri haqqında verdikləri məlumat həqiqətən diqqəti cəlb edir. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan şəhərləri haqqında olan məlumat və xəbərlər X əsr müəlliflərinin əsərlərində təkrar edilmiş və bəzən bu müəlliflər özündən əvvəlki müəlliflərin məlumatını təkmilləşdirmiş, özlərinin müşahidə və təsəvvürlərini bu məlumata əlavə etmişlər. Məsələn, İbn Havqəl, Müqəddəsi, Yaqut Həməvi və başqaları belələrindəndir. Bu müəlliflərin göstərdikləri kimi, Azərbaycan şəhərləri əsas etibarilə, düşməndən müdafiə olunmaq, təsadüfi basqın və hücumlardan mühafizə üçün hasar və xəndəklərlə əhatə olunurdu. O zaman şəhərlərdə binalar əsasən daş və ya kərpicdən tikilirdi. Orta əsr feodal şəhərləri arasında tez-tez ziddiyyətlər var idi. K.Marks feodalizm dövrünün şəhərlərindən bəhs edərək yazır: “Feodalizmin tam inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəhərlərə qarşı ziddiyyətlər də meydana çıxırdı”¹⁰⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblər, basqınçı köçəri tayfalar, habelə qonşu feodallar hakimiyyət üstə Azərbaycan şəhərlərini dəfələrlə dağıtmalarına, qarət etmələrinə baxmayaraq, IX əsrin Azərbaycan şəhərləri dirçəlməyə, daha da genişlənməyə və inkişaf etməyə başlamışdı. Yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin məlumatına əsasən göstərmək olar ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda Bərdə,

¹⁰⁸ K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 4-cü cild, səh. 14.

Bakı, Şamaxı (Yəzidiyyə),¹⁰⁹ Şabran, Dərbənd,¹¹⁰ Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Ərdəbil, Marağa, Urmu, Mərənd kimi iqtisadi, ictimai və siyasi nöqtəyindənərdən görkəmli və əhəmiyyətli şəhərlər var idi.

X əsrin 80-ci illərində tərtib edilən anonim coğrafiya əsəri “Hüdud əl-ələm”də Azərbaycan şəhərləri, məşhur qəsəbələr, bəzi qalalar, onların müxtəsər təsviri, istehsal etdikləri məmulat və sair haqqında çox qiymətli məlumat verilir. Bu əsərdə Ərdəbil, Sərav (Sərab), Miyanə, Xunə, Cəbrəvan, Təbriz, Marağa, Bərzənd, Muğan, Səlmas, Xoy, Naxçıvan, Mərənd, Əhər, Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Şəmkür, Xunan, Şəki, Mübarəki (böyük kənd), Süğ əl-Cəbəl, Qəbələ, Bərdic, Şirvan (Şirvan), Xursan, Layzan (Laican), Niyal (qala), Girdman (şəhər, qala), Şirvan (Şabran), Dərbənd, Bakı haqqında məlumat vardır. Göstərilənlərlə yanaşı, o zaman Azərbaycanda bir sıra başqa şəhər və qalalar da mövcud idi. İbn Havqəlin yazdığına görə, Arranda Bərdə, Dərbənd və Tiflis böyük şəhərlər sayılır. Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənc, Şamaxı, Şirvan, Laican,¹¹¹ Şabran, Qəbələ, Şəki, Cənzə (Gəncə), Şəmkür və Xunan - kiçik, gözəl vilayət şəhərləridir, onlar böyüklüyünə görə bir-birinə bənzəyir.¹¹²

“Hüdud əl-ələm”də Bərdə və Marağanın böyük, Ərdəbil, Müəzzəm, Beyləqan, Təbriz, Naxçıvan, Şəki, Şabran, Girdman, Gəncə, Şəmkür, Xoy və Səlmasın abad, xürrəm və nemətli şəhər olduğu göstərilir. İbn Havqəl Azərbaycan şəhərlərini sayaraq qeyd edir ki, bu şəhərlərin hamısı ağaclarla, taxıl zəmiləri və ərik ağacları ilə örtülmüş, çaylar və bağlarla əhatə edilmişdir. Yaşayış cəhətdən bu vilayətlərin heç biri digərindən geri qalmır. Onların meyvələri çox ucuz, yeyinti şeyləri isə demək olar ki, havayıdır.¹¹³

IX-XI əsrlərdə istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda diqqəti cəlb edən bir sıra böyük və məşhur şəhərlər əmələ gəlmişdi. Bəhs edilən dövrdə biz Azərbaycanda mövcud olan bu şəhərlərin tarixi və inkişafı haqqında danışmağı qarşıya məqsəd qoymamışıq. Çünki bu

¹⁰⁹ Münəccimbaşının Cami əd-düvəl əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində qeyd edildiyinə görə, Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Əbu Tahir Yəzid 306 (918)-ci ildə Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərini öz adı ilə Yəzidiyyə adlandırmışdır.

¹¹⁰ Bəhs olunan dövrdə Dərbənd şəhəri Şirvan ərazisinə daxil olduğu üçün Azərbaycan şəhərləri sırasında göstərilmişdir.

¹¹¹ “Hüdud əl-ələm”, səh. 32 b, 33 a, 33 b.

¹¹² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 342.

¹¹³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 336.

şəhərlərin əksəriyyəti V-VI əsrlərdə, bəlkə də miladın əvvəllərində meydana gəlmişdir. Bu şəhər və ya hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan qalaların hər birinin tarixini ayrıca öyrənmək lazımdır. IX-XI əsrlərdə bu şəhərlərin əksəriyyəti öz dövrünün iqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat əhəmiyyətinə malik yüksək səviyyəli şəhərləri idi. Bəhs edilən dövrdə bu şəhərlərin vəziyyətini yaxşı təsvir etmək üçün onların tarixi ilə əlaqədar olaraq bəzi müxtəsər məlumat verməyi faydalı hesab edirik.

IX-XI əsrlərdə Bakı Azərbaycanın mühüm liman şəhərlərindən biri idi. Burada məqsədimiz “Şirvanşahlığın sahil şəhəri olan Bakı”¹¹⁴ şəhərinin tarixini izah etmək deyildir, lakin bəhs etdiyimiz hadisələr bu şəhərlə əlaqədar olduğu üçün onun haqqında bir qədər məlumat verməyi lazım bildik.¹¹⁵ Bakı şəhəri haqqında bilavasitə yazılı məlumat VII-IX əsrlərdən məlumdur. Bakı şəhərinin dəniz sahilində liman və neft şəhəri olması haqqında İstəxri, Müqəddəsi, Məs`udi, Bəkran, Yaqut Həməvi (XIII), Bakuvi və başqa müəlliflər məlumat verirlər.

“Dərbəndnamə”də Dərbəndin tarixi ilə əlaqədar olaraq Bakı şəhəri haqqında bir sıra məlumat verilir. Burada qeyd edilir ki, Bağdad xəlifəsi 270 (883)-ci ildə Şirvan mülkünün neft və duz mənbələrinin yarısını Dərbəndin mühafizəsinə sərf olunan vəsaitin təmin olunması üçün vəqf şəklində şəklində Dərbəndə verilmişdi. Bu məqsədlə Bakıda, dəniz yaxınlığında anbar tikildi.¹¹⁶ Daha sonra orada qeyd edilir ki, 272 (885-886)-ci ildə Bakının neft və duz mədənlərinin mədaxilinin Dərbənd əhalisinə verilməsi üçün Bağdaddan xəlifənin fərmanı gəldi. Neft və duz mədənlərinin gəlirini idarə etmək üçün Məhəmməd ibn Ümmar təhvildar təyin edildi.¹¹⁷ Bu məlumata görə, Məhəmməd ibn Ümmar Bakı neft mədənlərinin gəlirini toplayıb, Dərbəndin mübarizləri arasında təqsim edirdi.¹¹⁸

¹¹⁴ Məs`udi. Mürüc əz-zəhəb, II cild, səh. 25.

¹¹⁵ Bakı şəhərinin adı haqqında bax: S.B.Aşurbəyli. О названии города Баку. “Azərbaycan SSR EA Məruzələri”, 1958, № 9, XIV cild, səh. 735-740.

¹¹⁶ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 138-228.

¹¹⁷ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 136.

¹¹⁸ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 136.

Lakin burada qeyd edilir ki, Bakıda dəniz kənarında anbar qazıldığı zaman yerdən bir daş çıxarıldı ki, bunun üzərində Bakı neft və duz mədənlərinin mədaxilinin Dərbəndə vəqf edilməsi yazılmışdı.¹¹⁹ 290 (902-903)-ci ildə isə Bakı neft və duz mədənlərinin gəlirini toplamaq üçün Bişutur adlı birisinin sərkar təyin edildiyi haqqında məlumat vardır.¹²⁰ Ə.Ə.Əlizadə Bakı haqqında bəhs edərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, Bakı neft və duz mədənlərinin mədaxilinin Dərbəndə verilmə qaydasını ərəblərdən əvvəl Sasanilər tənzim etmişlər. Beləliklə də, onun fikrincə, Bakının şəhər və ya şəhərcik olaraq ərəblərin işğalından əvvəlki dövrdə (III-VII əsrlərdə) mövcud olmuşdur.¹²¹

X əsrin müəllifi Məs`udi Xəzər dənizi və Bakı haqqında bəhs edərək yazır: “Bəziləri onu (Xəzər dənizini – *M.Ş.*) Xorasan dənizi adlandırırlar, ona görə ki, o, Xorasan yaxınlığında Xorəzm torpaqlarını yuyur, onun sahili yanında olan səhralarda çoxlu köçəri türklər – oğuzlar yaşayırlar. Həmin bu dənizin yaxınlığında Bakı adlı yer vardır. Burada Bab ül-əbvab ilə qonşu olan Şirvanşahlığın neft mənbələri vardır. Oradan ağ neft çıxarırlar. Orada vulkanlar, yəni yerdən çıxan od mənbələri vardır. Neft mənbələrinin qarşısında adalar vardır ki, buradan qüvvətli odlar fəvvarə verir, gecələr bu çox uzaq məsafədən, yəni təqribən 40 fərsəngdən (240-280 km.) görünür.”¹²² Müqəddəsi Arran şəhərlərini təsvir etdiyi zaman Bakının Bərdə dairəsində olduğunu qeyd edir.

“Hüdud əl-ələm” əsərində Bakı haqqında müxtəsər, lakin çox məzmunlu bir məlumat vardır. Bu məlumatda deyilir: “Bakı şəhəri dəniz kənarında və dağ yanında. Deyləmdə nə qədər neft işlətsələr buradan aparırlar”.¹²³ Bakı və Bakı nefti haqqında Bəkran da “Cahannamə” əsərində məlumat verir.¹²⁴

Bakı şəhərində olmuş ərəb səyyahı Əbu Duləf (X əsr) Bakı nefti haqqında qiymətli məlumat vermişdir. O yazır: “Bakı Şirvan vilayətindədir. Mən orada neft mədənləri gördüm ki, qəbalə ilə bir günlük gəliri 1000 dirhəmdir. Bunun

¹¹⁹ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 138.

¹²⁰ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 136.

¹²¹ A.A.Əlizadə. Некоторые сведения о Ширване, səh. 9.

¹²² Məs`udi. Kitab tənbih. səh. 60-61.

¹²³ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 a.

باکو شهرکیست بر کران دریا و بکوه نزدیک و نفت کی بناحیت دیلمان بکار برند از انجا برند.

¹²⁴ M.Bəkran. Cahannamə, səh. 45.

yanında başqa mədən vardır ki, gecə və gündüz daim buradan civə kimi ağ neft çıxır. Bunun da gəliri birinci qədərdir (yəni 1000 dirhəmdir)”.¹²⁵

Bakı haqqında Yaqut Həməvi (XIII) bir sıra məlumat verir. Yaqut Həməvinin məlumatı X əsr müəlliflərinin Bakı haqqında verdikləri məlumatı təsdiq etməklə bərabər, orada yeni fikirlərə də rast gəlirik. O qeyd edir ki, “inandığım bir tacir mənə dedi ki, mən orada torpaq görmüşəm, daima yanır”.¹²⁶

Yuxarıda bəhs olunan dövrlərdən zəmanəmizə qədər Bakıda bir sıra tarixi abidələr qalmışdır. Bunlardan şəhər ətrafındakı qala hasarını, onun cənub-şərq hissəsində yerləşən Qız qalasını,¹²⁷ qədim Cümə məscidini, Bayıl daşlarını, şəhər ətrafında Mərdəkan, Ramana, Nardaran qəsəbələrindəki tarixi abidələri və sairəni göstərmək olar.

Azərbaycanın ən əhəmiyyətli zəngin və qədim paytaxt şəhərlərindən biri də Şamaxı şəhəridir. Böyük Qafqaz sıra dağlarının şərq ətəklərində yerləşən Şamaxı şəhərinin çox qədim və maraqlı bir tarixi vardır. Şamaxı şəhəri uzun əsrlər boyu Şirvanın iqtisadi və siyasi mərkəzi olaraq Azərbaycan xalqının tarixində çox böyük rol oynamış və şöhrət qazanmışdır. Şamaxı ipəyi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, habelə bir sıra başqa şlkələrdə məşhur olmuş və uzun müddət dünya tacirlərinin diqqətini cəlb etmişdir.

İqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olan Şamaxı Şirvanşahların, habelə Şamaxı xanlığının uzun əsrlər boyu paytaxtı olmuşdur.

Tarixi abidələrlə zəngin olan bu şəhər zərif əşyalar hazırlayan sənətkarlıq mərkəzi olduğu kimi, maarif, mədəniyyət və elm mərkəzi olaraq Yaxın Şərq ölkələrində uzun müddət qabaqcıl şəhərlərdən biri, siyasi dövlət adamları, böyük alimlər,¹²⁸ şairlər, yazıçılar vətəni olmuşdur. Şamaxı şəhərində doğulmuş böyük hüquqşünas Əbu Bəkr Şirvani (XII əsr) Bağdadda yaşamış və yaratmışdır.¹²⁹ Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani, Seyid Zülfüqar Şirvani,¹³⁰ Pir Hüseyn Şirvani,

¹²⁵ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 5-6.

¹²⁶ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 328.

¹²⁷ Ə.Ş.İsmizadənin Qız qalası ərazisində apardığı arxeoloji qazıntı materiallarına görə, hərbi əhəmiyyətə malik olan Qız qalası XI əsrdə tikilmişdir.

¹²⁸ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XII cild, səh. 361.

¹²⁹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XII cild, səh. 361.

¹³⁰ A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 208-214.

Şeyx Babakuhi (Şirvan alimləri)¹³¹ kimi böyük şəxsiyyətlər yetişdirən Şamaxı şəhərinin tarixi, çox maraqlı hadisələrlə zəngindir. Yaqut Həməvi yazır ki, ümumiyyətlə Şirvan vilayətindən çoxlu alimlər və sair görkəmli simalar çıxmışdır.¹³² Burada məqsədimiz Şamaxı şəhərinin zəngin hadisələrlə dolu olan tarixini tamamilə əhatə etmək olmadığı üçün, yalnız bəhs etdiyimiz dövrün bəzi mühüm məsələlərini qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.¹³³

Şamaxı şəhərinin tarixi haqqında ərəb, fars, erməni tarixçiləri və Avropa səyyahları olduqca maraqlı və bəzən də bir-birinə uyğun gəlməyən məlumat verirlər. Bunların içərisində xüsusilə IX əsrdən başlayaraq ərəbcə yazmış tarixçi və coğrafiyaşünasların verdikləri məlumat diqqəti cəlb edir. Şamaxı şəhərinin tarixi haqqında hələlik ilk yazılı məlumat ərəb və fars mənbələrindən ibarətdir. İqtisadi, siyasi, hərbi-strateji və coğrafi mövqeyi etibarilə Şirvanın mərkəzi olan Şamaxı şəhəri Xilafəti çox maraqlandırdığı üçün ərəb alimləri Şamaxı və Şirvan haqqında bir sıra məlumat vermişlər.

Şamaxı şəhərinin təsis olunduğu tarix və onun XII əsrə qədərki yeri haqqında hələlik əlimizdə mükəmməl yazılı və arxeoloji məlumat yoxdur. Lakin yunan alimi məşhur coğrafiyaşünas Klavdiy Ptolemey (120-170-ci illər) Albaniyada 29 şəhər və yaşayış məntəqəsinin (qəsəbənin) adını çəkdiyi zaman, burada Mamexiya və yaxud Kamexiyanın adını çəkir.¹³⁴ X əsrin məşhur coğrafiyaşünasları İstəxri və Müqəddəsi Şamaxı şəhərinin adını Şamaxiyə və ya Əş-Şamaxiyə şəklində yazmışlar.¹³⁵

Ərəb müəllifi Əhməd Yə`qubinin yazdığına görə, xəlifə Əbu Cəfər xəzərlərə qarşı qoşun göndərdiyi zaman Kəməx şəhərini tikdirdi və xəzərlərə qarşı mübarizə etmək üçün onu istinad məntəqəsinə çevirdi.¹³⁶ Görünür, bu zaman şəhərin ətrafında qala hasarı çəkilmiş və ya şəhər öz yerini dəyişmişdir.

¹³¹ Pir Hüseyn Şirvani və Şeyx Baba Kuhi haqqında bax: Həmdullah Qəzvini. Tarix-i Quzidə, səh. 785, məlumat verir: A.A.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri", 1947, №12, səh. 12.

¹³² Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 339.

¹³³ Şamaxı şəhərinin nisbətən müfəssəl tarixi haqqında bax: M.Şərifli: Şamaxı şəhərinin tarixindən, "SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri", 1944, № 8, səh. 37-49.

¹³⁴ К.Птолемей. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе (Русская версия В.В.Латишевский). СПб, 1890, I hissə, səh. 243.

¹³⁵ İstəxri.Göstərilən əsəri, səh. 187; Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 51.

¹³⁶ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 447.

“Dərbəndnamə”də isə şəhərin adı Kəmaxi yazılmışdır.¹³⁷ A.Bakıxanov güman edir ki, “Şamaxı şəhəri Kamaxı və ya Ksamaxı olmuşdur.”¹³⁸ S.Bronevskinin fikrincə, Kamexi şübhəsiz ki, qədim Şamaxıdır. Buradakı böyük məscidin xarabaları, karvansara və sair ictimai binaların qalıqları göstərir ki, o, qədim və böyük şəhərlərdən biridir.¹³⁹

Beləliklə, Şamaxı şəhərinin hələ ərəb istilalarından çox əvvəl mövcud olduğu aydınlaşır. Sasani şahı Qubad (489-531) və onun oğlu Ənuşirvan (531-579) xəzərlərin basqınından qorunmaq üçün Dərbənd hasarını çəkdiyənləri zaman Şamaxı şəhəri mövcud idi. Ərəblər Şirvanı istila etdikdən sonra Şamaxı ərəblərin buraya təyin etdikləri əmirlərin iqamətgahı olur.

Şamaxı adının əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif məlumat vardır. IX əsrin ərəb tarixçisi Əhməd Bəlazuri Şamaxı adının ərəb əmiri Əş-Şəmax ibn Şücanın adı ilə əlaqədar olması haqqında belə yazır: “Bərdədə yaşamış ağsaqqalların verdiyi məlumata əsasən, Məhəmməd ibn İsmayıl mənə xəbər verdi ki, Şamaxı öz adını o zaman Şirvan vilayətinin hakimi (məliki) olan Əş-Şəmax ibn Şücanın adından almışdır.”¹⁴⁰ Digər ərəb müəllifinin məlumatına görə, Şamaxıya Yəzidiyyə də deyilmişdir. “Yəzidiyyə Şirvan vilayətinin əsas şəhəridir ki, Şamaxı adı ilə məşhur olmuşdur.”¹⁴¹

Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində göstəriləyinə görə, Yəzidiyyə şəhərini 306 (918-919)-cı ildə Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Şirvan hakimi Yəzid tikdirmişdir.¹⁴² Həmin sülaləyə mənsub olan Qubad ibn Yəzid (1045-1049) isə 1045-ci ildə türklərin hücumlarına qarşı müqavimət göstərmək məqsədilə Yəzidiyyə şəhərinin ətrafına yonulmuş daşdan hasar çəkdirərək, ona dəmir qapılar qoydurmuşdur.¹⁴³ Şamaxı şəhərində sikkə pul kəsilən zərbxananın olduğu məlumdur. Y.A.Paxomovun

¹³⁷ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 117, 125.

¹³⁸ A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 21

¹³⁹ С.Броневский. Известия о Кавказе, II hissə, Moskva, 1823, səh. 431.

¹⁴⁰ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 210.

¹⁴¹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri. TİEA, inv. 504, səh. 117.

¹⁴² Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. Tarix əl-Bab və Şirvan fəslı, səh. 5.

¹⁴³ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. Tarix əl-Bab və Şirvan fəslı, səh. 14.

müəyyən etdiyinə görə, burada kəsilən mis pulların üzərində hicri tarixi ilə 150 (767) –ci il göstərilir.¹⁴⁴

XIII əsrin tarixçisi Gəncəli Kirakosun yazdığından məlum olur ki, Şamaxı şəhərini Xəzər xaqanı Cəbu təsis etmişdir.¹⁴⁵ Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Xəzər xaqanı Cəbunun oğlu və sərkərdəsi Şad VII əsrin əvvəllərində Albaniyaya soxulur. Onlar Bizans imperatoru İrakli ilə (610-641) birlikdə İran Sasani dövləti ilə müharibə edirlər. İrakli İran şahı II Xosrov Pərvizə (590-628) arxadan zərbə endirmək məqsədilə Zaqafqaziya ölkələrinə gəlir. Bu zaman İraklinin müttəfiqi olan Xəzər xaqanının qoşunları Albaniyaya daxil olub, 623-624-cü illərdə ölkəni talan edirlər.

Kirakos yazır ki, Cəbu xaqan burada Şadın şərəfinə bir neçə şəhər tikdirərək onun adının baş hərfi ilə bu şəhərlərə ad vermişdir.¹⁴⁶ Bu şəhərlərdən biri də Şamaxıdır. Kirakosun bu məlumatı o qədər də həqiqətə uyğun deyildi, çünki onun göstərdiyi Şəmkür və Şabran şəhərləri hələ VII əsrdən də qabaq mövcud olmuşdur. Lakin bu məlumat ərəb tarixçilərinin verdikləri məlumatın əksinə olaraq, Şamaxının ərəb istilasına qədər mövcud olduğunu göstərir.

Xalq arasında olan rəvayətə görə, Şamaxı iki adın birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Kəlmənin birinci hissəsi “şah” (böyük), ikinci hissəsi isə “mah” (şəhər) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn “Şah-mahi” “böyük şəhər” deməkdir.¹⁴⁷ Beləliklə, Şah-mahi sözünün getdikcə Şamaxı şəklinə düşdüyünü güman etmək olar. Şamaxı şəhəri haqqında X əsrin ərəb müəllifi Müqəddəsi belə yazır: “Şamaxı şəhəri dağ ətəyindədir, onun tikintiləri əhəng və daşdandır. Burada çeşmə suları, bağlar və gözəl yerlər vardır”.¹⁴⁸ Yaqut Həməvi yazır ki, “Şirvan vilayətdir, onun baş şəhəri Şamaxıdır. Bu şəhər Xəzər dənizindən bir az aralıdır. Şamaxı abad şəhər olub, Şirvanın paytaxtıdır. O, Arranın sərhədində olub, Bab ül-əbvabın nahiyələrindən biridir. Onun hakimi Şirvanşah. Dərbənd

¹⁴⁴ Y.A.Рахмонов. Nizami ерохасında Şirvan qalası. Nizami, I kitab. Bakı, 1940, səh. 66.

¹⁴⁵ Киракос Гандзакеци. История, səh. 101.

¹⁴⁶ Киракос Гандзакеци. История, səh. 101.

¹⁴⁷ С.П.Зелинский. Описание города Шемахи. Журнал Кавказского отдела имп. рус. геогр. общества, 1896, səh. 50.

¹⁴⁸ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 376.

hakiminin qardaşıdır. Şamaxıdan kiçik şəhər olan Şabrana üç günlük yol vardır”.¹⁴⁹

Yuxarıdakılardan görüldüyü kimi, əgər ərəb tarixçilərindən Şamaxı adının ərəb əmirləri ilə əlaqədar olduğunu göstərmək istəmişlərsə, İran müəllifləri Şamaxının Sasani şahları tərəfindən təsis edildiyini qeyd etməyə çalışmışlar. Həmdullah Qəzvinin Şamaxının Sasani şahı Ənuşirvan tərəfindən salındığı fikrini Məcidəddin Məhəmməd Hüseyn özünün “Zinətülməcalis” əsərində inkişaf etdirməyə çalışır.¹⁵⁰ Lakin Şamaxı hələ V-VI əsrlərdə şöhrət qazanmış bir şəhər idi, ancaq güman etmək olar ki, Şamaxı Xilafətin Azərbaycanı işğal etdiyi və hakimiyyəti altında olduğu dövrdə onun əmirləri tərəfindən təmir edilmiş, ətrafına divar çəkilmişdir. Çünki ərəb xəlifələri də Şirvan vilayətinə və buradakı hərbi-strateji əhəmiyyəti olan qalalara və şəhərlərə çox əhəmiyyət verirdilər. “Dərbəndnamə”də qeyd edilir ki, Xilafətin dövründə Şirvanda olan köhnə qalalardan Kamaxi (Şamaxı), Simnan (indiki Çərki) təmir edildi.¹⁵¹ Şamaxı şəhəri uzun əsrlər boyu Şirvanın mərkəzi, Şirvanşahlarının paytaxtı olmuşdur.

IX-X əsrin görkəmli şəhərlərindən biri Şirvan (Şərvan) şəhəri idi. Bu şəhərin tarixi haqqında məlumat verən mənbələrin fikrincə, Şirvan sözü Dərbənd hasarını çəkdirən Sasani şahı Ənuşirvanın adı ilə əlaqədardır. Ərəb tarixçisi Əhməd Bəlazuriyə görə, Sasani şahı Ənuşirvan Qafqaz sıra dağlarının şərq hissəsində bir neçə şahlıq düzəldərək, bunların hər birinə “şah” təyin etdi. Ənuşirvan bu şahlıqları düzəlttikdən sonra onlarla saziş bağlayıb vergi verməyə məcbur etdi.¹⁵² Bu şahlıqlardan biri də Şirvanşahlıq idi. Bu məlumatdan görüldüyü kimi, Şirvan adı Ənuşirvanın adı ilə əlaqələndirilmişdir. İbn Fəqihin Şirvan haqqında verdiyi məlumatda göstərilir ki, “Şirvan şəhəri Ənuşirvan tərəfindən bina edilmişdir.”¹⁵³ Yaqut Həməvi yazır ki, Şirvan şəhəri Babüləbvab və ya farsların dediyi kimi, Dərbənd nahiyəsindən birindədir. O, Ənuşirvan

¹⁴⁹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XII cild, səh. 361. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut Həməvinin dövründə Şabran şəhəri mövcud olmuşdur.

¹⁵⁰ Məcidəddin Məhəmməd Hüseyn. Zinətülməcalis. Tehran, 1276.

¹⁵¹ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 117, 127, 128.

¹⁵² Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 146-147.

¹⁵³ İbn əl-Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 287.

tərəfindən bina edilmiş və onun adı ilə adlanmışdır, lakin sonralar ixtisar üçün onun birinci hissəsini tələffüzdən çıxarmışdır.¹⁵⁴

Şirvan haqqında ilk mənbələrin verdiyi məlumata və sair ədəbiyyata əsaslanan B.Dorn yazır ki, Şirvan sözü, bir rəvayətə görə, Ənuşirvan tərəfindən tikdirilmiş məşhur Şirvan şəhərinin, başqa bir rəvayətə görə, Ənuşirvan tərəfindən bu vilayətə təyin edilən Şirvan adlı birinci hakimin adından alınmışdır.¹⁵⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin, xüsusilə, Bərdə, Şamaxı, Şabran, Dərbənd, Gökərə, Məsqət, Beyləqan, Qəbələ və sair şəhərlərin Sasani şahlarının, xüsusilə Ənuşirvanın dövründə bina edilməsi haqqında məlumat vardır.¹⁵⁶ Adları qeyd edilən şəhərlərin III-VII əsrlərdə mövcud olduğu, habelə onların iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi məlumdur. Güman etmək olar ki, Sasanilər bu şəhər, qala və yaşayış məntəqələrindən iqtisadi, xüsusilə, ticarət və hərbi-strateji məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Bunlardan Dərbənd, Şirvan, Bərdə, Qəbələ, Beyləqan kimi qoşun dəstələri saxlanılan şəhərlərin ətrafına qala divarları çəkirmiş, bəzi yaşayış məntəqələrini möhkəmlətməmiş və yenilərini bina etdirmişdilər. Lakin qədim yunan müəlliflərinin məlumatına görə, miladın əvvəllərində Albaniyada bir sıra şəhər və böyük yaşayış məntəqələri var idi. Bu şəhər və yaşayış məntəqələrinin bəziləri V-VI əsrlərə qədər öz yerini dəyişdirmiş, bəziləri dağılmış, bəziləri isə yenidən əmələ gəlmişdi. Bunların hər birinin yerində qazıntı işi və xüsusi tədqiqat aparmaq lazımdır. Güman etmək olar ki, Azərbaycan ərazisində, gələcək tədqiqat nəticəsində, indi bizə məlum olmayan bir sıra şəhər və yaşayış məntəqələri aşkar ediləcəkdir.

X əsrin görkəmli coğrafiyaşünaslarından Müqəddəsi Şirvan haqqında belə yazır: “Şirvan düzənlikdə yerləşən böyük bir şəhərdir. Tikintiləri daşdandır. Meydançasında Cümə məscidi var, şəhərin içərisindən çay axır”.¹⁵⁷ İstəxri

¹⁵⁴ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 339.

¹⁵⁵ Б.Дорн. Опыт истории Ширваншахов. ТИЕА, инв. №1741, səh. 7, 8.

¹⁵⁶ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 122; Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, I cild, səh. 260-262. İbn əl-Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 286-288, 291; Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 304, II cild, səh. 308; Həmdullah Qəzvini. Nüzhet əl-qülub, səh. 92; B.Dorn. ТИЕА, инв. №1741, səh. 7, 8. Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 5-7.

¹⁵⁷ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 376.

Azərbaycan şəhərləri arasındakı məsafə haqqında yazır ki, Bərdədən Bərzəncə¹⁵⁸ (Bərdiç) 18 fərsəng, Bərzəncdən (Kürü keçərək) Şamaxıya 14 fərsəngdir. Şamaxıdan Şirvana üç günlük, Şirvandan Abxaza iki günlük yoldur, Abxazdan Cəsər Samura 12 fərsəng, Cəsər Samurdan Bab ül-əbvaba (Dərbəndə) 20 fərsəngdir.¹⁵⁹ Şəhərlərarası məsafə haqqındakı bu məlumatı eynilə İbn Havqəl də təkrar etmişdir.¹⁶⁰ Şamaxıdan Şirvan şəhərinə üç mənzil yol olduğunu İbn Havqəl və Müqəddəsi təsdiq edirlər.¹⁶¹ Yaqut Həməviyə görə, Şirvanla Şabran arasında 20 fərsəng (təqribən 120 km.) yol vardır.¹⁶² Onun yazdığına görə, Şirvanla Dərbənd arasındakı məsafə yüz fərsəngdir.¹⁶³

Qeyd etmək lazımdır ki, IX-X əsrlərin müəllifləri Şirvan şəhəri və onunla qonşu şəhərlər arasında olan məsafə haqqında bəzi qiymətli məlumat vermişlər. Lakin Şirvan şəhərinin sonrakı taleyi hələlik bizə məlum deyildir. Hətta onun hansı tarixdə fəlakətə uğradığı haqqında dəqiq material yoxdur. Bundan başqa, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu şəhərin yeri və xarabaları öyrənilərək, burada arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır.

Bəzi şərqşünaslar Şirvan şəhərinin yerini Şabranla qarışdırmışlar. A.E.Krımski yazır ki, Şirvan şəhərinin xarabaları Qubadan bir az aralı olan Şabranın yeri olmalıdır.¹⁶⁴ Bu fikir həqiqətə müvafiq deyildir. X əsrin müəllifləri Şirvanla bir sırada Şabran şəhərinin də adını çəkirlər. Yuxarıda göstərildiyi kimi, Yaqut Həməvi Şabranla Şirvan arasında 20 fərsəng (təqribən 120 km. – *M.Ş.*) yol olduğunu göstərir. Yaqut Həməvinin məlumatından aydın olur ki, onun yaşadığı dövrdə (1229-cu ildə) artıq Şirvan şəhəri mövcud deyildi. İlk mənbələrin məlumatına əsasən, güman etmək olur ki, Şirvan şəhəri hazırkı Bakı-

¹⁵⁸ “Hüdüd əl-ələm”də yazıldığına görə, “Bərzənc xürrəm abadan, axar sulu və çox əkinli bir şəhərdir.” Bax: “Hüdüd əl-ələm”, vər. 33 a.

¹⁵⁹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 192.

¹⁶⁰ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 350.

¹⁶¹ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 379.

¹⁶² Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 303.

¹⁶³ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 339. Bu rəqəm bir qədər şübhəli görünür. Şirvandan Dərbəndə 100 fərsəng (yəni 600-700 km.) olması İstəxrinin verdiyi məlumatla uyğun gəlmir. İstəxrinin göstərdiyi kimi, Bərdədən Dərbəndə qədər təqribən yüz fərsəngdir.

¹⁶⁴ A.E.Крымский. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), səh. 292. İ.P.Petruşevskinin ehtimal etdiyinə görə, Şirvan şəhəri Rustov (kənd) rayonu ərazisində olmuşdur (inzibati bölgüyə görə Rustov kəndi indi Quba rayonuna daxildir).

Xaçmaz dəmiryolu xəttindəki Sarvan stansiyasının yaxınlığında, yəni ondan 2-3 km. cənub tərəfdəki sahədə olmuşdur.¹⁶⁵

IX-XI əsrlərdə coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb edən şəhərlərdən biri də Şabran şəhəri olmuşdur. Orta əsr müəllifləri Şirvanın digər şəhərləri kimi, Şabran şəhərinin Sasanilər dövründə tikildiyini göstərirlər. Əhməd Bəlazurinin yazdığına görə, Şabran şəhəri Sasani şahı Qubadın (488-531) hakimiyyəti dövründə tikilmişdir.¹⁶⁶ “Dərbəndnamə”də qeyd edilir ki, Ənuşirvan Qəbələ tərəfdə şəhər və qalaçalar düzəltdirdi. Şabran torpağında çayın kənarında böyük bir şəhər bina etdi. Müşakürdə Kökəb, Şahabad və sair qalaları tikirdi.¹⁶⁷ Bəlazurinin yazdığına görə, Şabran, Məsqət, Bab ül-əbvab (Dərbənd) şəhərlərini,¹⁶⁸ Cirdman və Samsuldi qalalarını Ənuşirvan tikdirmişdir.¹⁶⁹ İbn Xordadbeh yazır ki, Şabran, Kərkərə və Bab ül-əbvabı Ənuşirvan bina etmişdir.¹⁷⁰

Şabran haqqında X əsrin müəllifləri diqqəti cəlb edən bəzi məlumat verirlər. İbn Fəqih Xordadbehin verdiyi məlumatı təkrar edərək, Şabranın VI əsrdə tikildiyini göstərir.¹⁷¹ Müqəddəsi yazır ki, Şabran vilayətin sərhəd tərəfində, düzənlikdə istehkamsız bir şəhərdir.¹⁷² X əsrin müəlliflərinin məlumatından müəyyən etmək olar ki, Şabran həqiqətən sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan bir şəhər idi. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XI əsrdə Məzyədilərin hakimiyyəti dövründə Şabran şəhərinin ətrafı hasarla əhatə edilmişdi.

Şirvan vilayətində IX-X əsrlərin mənbələrində adı çəkilən məşhur şəhərlərdən Qəbələ və Şəki də diqqəti cəlb edir. Bəlazurinin yazdığına görə,

---

¹⁶⁵ 1960-cı ilin oktyabr ayında Şirvan şəhəri xarabalarını müşahidə etdiyimiz zaman yuxarıda irəli sürdüyümüz fikrin tamamilə düzgün olduğunu bir daha müəyyən etdik. Zənnimizcə, Dəvəçi-Xaçmaz asfalt yolu üzərindəki şəhər xarabaları Şirvan şəhərinin yeri olmalıdır.

¹⁶⁶ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 194.

¹⁶⁷ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 7.

¹⁶⁸ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 194.

¹⁶⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 195.

¹⁷⁰ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 122.

¹⁷¹ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 288.

¹⁷² Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 376.

Qəbələ şəhəri və Arran torpaqlarında olan Şəki, Kəmbiran darvazaları Ənuşirvanın hakimiyyəti dövründə tikilmişdir.¹⁷³

Qəbələ Albaniyanın qədim şəhərlərindən biridir. Məşhur yunan alimi Klavdiy Ptolemey Albaniya şəhər və qəsəbələrinin adını sadaladığı zaman Qəbələnin adını çəkmişdir.¹⁷⁴ Bu məlumatdan görüldüyü kimi, Qəbələ miladın əvvəllərində mövcud olmuşdur. Yaqut Həməvinin yazdığına görə, “Qəbələ qədim şəhərdir, Qubad şah tərəfindən Dərbənd yaxınlığında bina edilmişdir”.¹⁷⁵ Hətta müəllif Qəbələ şəhərində doğulub, Yaxın Şərq ölkələrində məşhur olan Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Ömər Qəbali adlı alimin Bağdadda müdərriis olduğunu göstərir.¹⁷⁶

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Qəbələ miladın əvvəllərində Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri və onun paytaxtı olmuşdur. Lakin sonra Qəbələni Bərdə əvəz etmişdir.¹⁷⁷ Qeyd etmək lazımdır ki, Albaniya paytaxtının Bərdəyə köçürülməsinə baxmayaraq, XIV əsrə qədər Qəbələ öz əhəmiyyətini saxlamışdı.¹⁷⁸ Əldə olan tarixi məlumata görə, Sasani şahı Qubad “Qəbələ tərəfində şəhərlər və qalaçalar təmir və tərtib elədi”.¹⁷⁹ “Hüdud əl-aləm” də yazıldığına görə, Qəbələ Şəki, Bərdə və Şirvan arasında abad və nemətli bir şəhərdir.¹⁸⁰ Qəbələ Albaniyanın dini mərkəzlərindən biri olaraq, X əsrə qədər əhəmiyyətini itirməmişdi.¹⁸¹ Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə Qəbələ Şəki ilə birlikdə Şirvana tabe idi.¹⁸² Bu şəhərin xarabaları zəmanəmizə qədər qalmışdır.¹⁸³ Qəbələ şəhərinin xarabaları Qaraçayla Çorluçayın arasında yerləşir. Göstərilən çaylar şəhər xarabalarının cənubunda birləşərək, bir axın əmələ gətirir və Göndəl dağının yaxınlığında Türyançaya tökülür. Rəvayətə görə,

¹⁷³ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 194.

¹⁷⁴ К.Птолемей. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ч. 1. СПб, 1890. (Ruscaya tərcüməsi V.V.Latişevindir), səh. 252.

¹⁷⁵ Yaqut Həməvi. Mücəm əl-büldan, XV cild, səh. 307.

¹⁷⁶ Yaqut Həməvi. Mücəm əl-büldan, XV cild, səh. 307.

¹⁷⁷ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 24.

¹⁷⁸ А.Е.Крымский. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), səh. 303.

¹⁷⁹ Mirzə Kazım bəy. Dərbəndnamə, səh. 7.

¹⁸⁰ Hüdud əl-aləm, vər. 33 a.

¹⁸¹ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей..., səh. 24.

¹⁸² А.Е.Крымский. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) səh. 302.

¹⁸³ В.Дорн, Q.Lestrenq, E.Takaşvili və N.Karaulov tərəfindən çəkilən xəritələrdə Qəbələ şəhərinin yeri düzgün müəyyən edilməmişdir. Вах: А.Е.Крымский. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) Шеки. Памяти акад. Н.Я.Марра (сборник статей). М.-Л., 1938, səh. 304-305.

qədimdə Çorluçayla Qaraçayın birləşdiyi yerdə böyük bir bənd varmış ki, şəhərin ətrafındakı xəndəyə dolar və şəhəri mühafizə etmək mümkün olarmış. 1944-ci və 1945-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şəhər iki hissədən ibarət olmuş və bu hissələrin arasında xəndək vardır. Hissələrin biri Səlbir, digəri isə Qala adlanmışdır. Səlbir Qalaya nisbətən çox qədimdir. Şəhərin ortasındakı xəndəyə X-XII əsrlərə qədər su doldurulduğu müəyyən edilmişdir.¹⁸⁴

Şirvanın mühüm nahiyə və şəhərlərindən biri də Şəki idi. Klavdiy Ptolemeyin xəritəsində II əsrin birinci yarısında Albaniyaya aid qeyd edilən şəhərlərdən biri Şəki olmalıdır. Əgər bunu qəbul etsək, o zaman Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab edilməlidir. Bəlazurinin məlumatına görə, “Sasani şahı Ənuşirvan “Əbvab Şəkin” adlı yeri düzəltmədən sonra qonşu dağ keçidini möhkəmlətməmişdi”.¹⁸⁵ Beləliklə, VI əsrdə Sasanilərin hakimiyyəti dövründə xəzər və sair köçəri tayfaların basqınından qorunmaq üçün Şəkinin böyük strateji əhəmiyyəti olmuşdur. Lakin “Nuxa (Şəki- M.Ş.) şəhərində və yaxud qəzalarının bəzi yerlərində zəmanəmizə qədər... heç bir arxeoloq tərəfindən, nəinki həfriyyat aparılmamışdır, hətta onun tarixi ətraflı surətdə tədqiq edilməmişdir”.¹⁸⁶ Məhz buna görə də, bu şəhərin tarixi, iqtisadiyyatı, maddi mədəniyyət abidələri haqqında geniş surətdə bəhs etmək hələlik çox çətinidir. Ona görə də biz bu şəhər haqqında tarixi mənbələrdə qeyd edilən məlumatı verməklə kifayətlənəcəyik.

“Hüdud əl-aləm”də göstərildiyi kimi, Şəki abad və nemətli bir nahiyədir, uzunluğu yetmiş fərsəngdir. Orada müsəlmanlar və müsəlman olmayanlar da yaşayırlar.¹⁸⁷ Bərdə ilə Şəki arasında isə Suq əl-Cəbəl şəhəri vardır.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Qəbələ şəhəri xarabalarındakı qazıntı işlərini, 1944-ci və 1945-ci illərdə arxeoloqlardan S.M.Qaziyev, İ.M.Cəfərzadə və N.V.Minkeviç aparmışlar. Вах: S.M.Qaziyev. Археологические раскопки в Варташенском и Куткашенском районах. Сборник АН Азерб. ССР. Баки, 1947. Bundan başqa, XIX əsrin 90-cı illərində də A.Yanovski Türyançayın sahilindəki təpələrdə kiçik bir tədqiqat işi aparmış və Qəbələ şəhərinin xarabalarını düzgün müəyyən edə bilməmişdir.

¹⁸⁵ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 195.

¹⁸⁶ Rəşidbəy Əfəndiyev. Nuxa qəzasında olan asar-ətiqələr haqqında. Azərbaycan asar-ətiqə, sənəd və təbiətin mühafizə komitəsinin Əxbarı. Bakı, 1927, səh. 10. Qeyd etmək lazımdır ki, 1927-ci ildən 1959-cu ilin mart ayına qədər, Şəki şəhərində yalnız bir təsadüfi qazıntıdan başqa arxeoloji tədqiqat aparılmamışdır.

¹⁸⁷ “Hüdud əl-aləm”, vər. 33 a.

¹⁸⁸ “Hüdud əl-aləm”, vər. 33 a.

IX-XI əsrlərdə Şirvanın şimal sərhəddində olan ən görkəmli şəhərlərdən biri də Bab ül-əbvab (Dərbənd) şəhəri idi.¹⁸⁹ Dərbənd Şirvanın şimal sərhəddində Qafqaz sıra dağlarının şərqdə Xəzər dənizinə çatıb keçid təşkil etdiyi çox mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan yerdə idi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Dərbənd şəhəri də Sasanilərin hakimiyyəti dövründə tikilmişdir. İbn Xordadbehin yazdığına görə, Bab ül-əbvab (Dərbənd) Qafqaz dağları ilə dəniz arasındakı dərədə Ənuşirvan tərəfindən tikilmişdir.¹⁹⁰ Yaqut Həməviyə görə, Bab ül-əbvab və sadəcə olaraq Əl-Bab adlanan şəhər Şirvan Dərbəndidir.¹⁹¹

Ərəb coğrafiyaşünası İbn Fəqih Həmədaninin (X əsrin birinci yarısı) yazdığına görə, Şabran, Məsqət və Babüləbvab (Dərbənd) dağlardakı yollar üzərində olduğu üçün “bab” (darvaza, qapı) adlanırlar.¹⁹² Müəllif sözünə davam edərək yazır ki, Bab ül-əbvab şəhəri (Qafqaz) dağının zirvəsindən başlayaraq, Xəzər dənizinə qədər uzanır və üç mil məsafədə dənizi yarıb ora daxil olur.¹⁹³ İstəxrinin və Məs`udinin yazdığına görə, “bu şəhərin (Dərbəndin – *M.Ş*) ətrafına daşdan, kərpicdən və gildən hörülmüş möhkəm hasar çəkilmişdir”.¹⁹⁴

Dərbənd şəhərinin və onun səddinin çəkilməsi haqqında əlimizdə bir çox mənbə və ədəbiyyat vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar haqqında burada bəhs etməyi qarşıda məqsəd qoymamışıq, yalnız Dərbənd hasarı haqqında A.Bakıxanovun qeydlərini göstərməklə kifayətlənəcəyik. O yazır: “Deyirlər ki, bu səddin bir milə qədəri Xəzər dənizinin içində olub, qalan hissəsi isə Qara dənizə qədər uzanıb getmişdir. Qubad əmr etdi ki, hasarı torpağın və qumun altından çıxarıb təmir etsinlər. Hasarı Təbərsaranın yuxarisına qədər çəkib, ona dəmir qapılar saldılar. Bundan sonra o, Dərbəndin cənub tərəfindəki divarı çəkirdi və şəhərin binasını qoydu. Bu işlərin hamısı yeddi ilə tamam oldu”.¹⁹⁵

¹⁸⁹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 22.

¹⁹⁰ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 122.

¹⁹¹ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 303.

¹⁹² İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 291.

¹⁹³ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 291.

¹⁹⁴ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184; Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 2, 3.

¹⁹⁵ A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 47.

Mənbələrdə göstəriləndə kimi, Dərbənd hasarı çəkildikdən sonra şimaldan hücum edən tayfaların qarşısını almaq mümkün oldu. Belə ki, hasarın hər qapısında mühafizə üçün qoyulan 100 nəfər keşikçi hücum edən 100 min qoşunun qarşısını saxlamağa qadir oldu.¹⁹⁶ Çünki Şirvan vilayəti daim şimal tayfalarının hücumlarına məruz qalırdı. Köçəri basqınçı tayfalar əsasən Qafqaz dağlarının Dərbənd hasarı çəkilən keçidindən aşaraq, Azərbaycana və qonşu ölkələrə hücum edirdilər. Bu sədd çəkildikdən sonra Şirvan və Azərbaycan arası kəsilməyən hücumlardan tamamilə rahat oldu.¹⁹⁷

Dərbənd Şirvan, Arran, Azərbaycan, Ermənistan kimi ölkələrin forpostu hesab olunurdu. Şimaldan basqın edildiyi zaman Dərbəndin yaxınlığındakı uca dağdan bu ölkələrə düşmənin gəldiyi xəbər verilirdi. İstəxri yazır ki, Dərbənd şəhərinin tərəfində uca bir dağ vardır ki, ona “Əl-zıb” dağı deyirlər. Hər il bu dağın zirvəsinə çoxlu odun toplayırlar, əgər qəflətən düşmən hücum edərsə, o zaman Azərbaycan, Arran və Ermənistan əhalisini xəbərdar etmək üçün burada toplanılan odunu yandırırırlar.¹⁹⁸ Beləliklə, bu böyük məşəlin alovları Dərbənd tərəfdən düşmənin basqın etdiyini bildirirdi.

Dərbənd bir tərəfdən hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi, digər tərəfdən isə Xəzər dənizin sahilində yerləşən ölkələr üçün böyük liman hesab olunurdu. İbn Havqəl yazır: “Bab ül-əbvab Xəzər dənizi üzərində yerləşən şəhərdir və şəhərin ortasından gəmilər üçün liman vardır. Dənizdən şəhərə tərəf uzanan bu limanın hər iki tərəfindən divar kimi çəkilmiş tikinti vardır, gəmilər dənizə bu tikintidən keçirlər. Keçidin ağzına Tir və Beyrutdakı zəncirlərə oxşar zəncir çəkilmişdir. Gəmilər icazəsiz buraya daxil olub, çıxıb bilmir. Bu iki divar daşdan qurquşundan hörülmüşdür”.¹⁹⁹ Cənubdan şimal ölkələrinə gedən ticarət karvan yolu Dərbənddən keçirdi. Bəlazurinin yazdığına görə, Dərbənddə ərəblərin hakimiyyəti dövründə taxıl anbarı tikilmişdi. Ərəblər qonşu vilayətlərdən topladıqları taxılı burada mühafizə edirdilər.²⁰⁰

¹⁹⁶ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 304; M.Əilxanov-Avarski. Tarixi –Dərbəndnamə. Tiflis, 1898, səh. 92.

¹⁹⁷ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 304; M.Əilxanov-Avarski. Tarixi –Dərbəndnamə. Tiflis, 1898, səh. 92. Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı dövrlərdə hücum və basqınlar müəyyən fasilə ilə yenə də davam edir.

¹⁹⁸ İstəxri. SMOMPK, 29-cu buraxılış. Tiflis, 1901, səh. 12-13; Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 303.

¹⁹⁹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 339.

²⁰⁰ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 209.

Xəzər dənizi kənarında yerləşən Dərbənd cənubdan şimal ölkələrinə gedən ticarət karvan yolu üzərində mühüm məntəqə olduğu kimi, eyni zamanda əhəmiyyətli bir liman idi. Ona görə də İstəxri Bakı və Dərbənd haqqında bəhs edərkən onların Təberistan (Xəzər) dənizi sahillərində yerləşdiyini xüsusi olaraq qeyd edir.²⁰¹

Dərbənd Şirvanşahların hakimiyyəti dövründə əsasən Şirvan dövlətinin şimal sərhəd şəhəri olaraq bu dövlətin tərkibinə daxil idi. Sacilər və sonra da Salarilərin hakimiyyəti dövründə bəzən bu dövlətlərin şimal sərhəddi Dərbəndə qədər uzanırdı.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın, xüsusilə Arranın ən böyük və görkəmli şəhərlərindən biri Bərdə şəhəri idi. Azərbaycan və Arran haqqında məlumat verən VII-X əsrlərin bütün yerli və şərq müəllifləri Bərdəni Arranın əsas paytaxt şəhəri adlandırırlar.²⁰² Bərdə şəhəri haqqında Moisey Kalankaytuklu, Bəlazuri, Yə`qubi, İstəxri, İbn Xordadbeh, İbn Fəqih, Məs`udi, İbn Havqəl, Müqəddəsi, Bəkran, Nizami və başqa müəlliflər məlumat verirlər. Moisey Kalankaytuklunun yazdığına görə, Bərdə şəhəri V əsrdə əmələ gəlmişdir. O, yazır: “Vaçe (Albaniya çarı – *M.Ş.*) İran şahı Perozun²⁰³ əmri ilə Perozapat²⁰⁴ şəhərini tikdirdi, indi (VII əsrdə - *M.Ş.*) o, Patrav²⁰⁵ adlanır”.²⁰⁶ Ərəb müəllifi İbn Fəqih Bərdə, Beyləqan və Qəbələ şəhərlərinin Sasani şahı Qubadın (488-531) hakimiyyəti dövründə tikildiyini təsdiq edir.²⁰⁷ Bu məlumata görə, Bərdə şəhərinin əsası V əsrin axırı - VI əsrin əvvəllərində qoyulmuşdur.

Bərdə şəhəri haqqında, xüsusilə bizi burada maraqlandıran dövr haqqında ilk mənbələrdə, əsasən ərəbcə yazılmış əsərlərdə külli miqdarda məlumat vardır. Bu isə, şübhəsiz, şəhərin tarix boyu tutduğu iqtisadi və siyasi əhəmiyyətindən irəli gəlmişdir. Bərdə şəhəri böyük sərvət və ticarət mərkəzi, ayrı-ayrı sülalə və hakimlərin paytaxtı olmuşdur. Bərdəni orta əsrlərdə bütün dünyada məşhur edən onun əzəmət və şöhrəti idi. Bərdənin Yaxın və Orta Şərq şəhərləri içərisində

²⁰¹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 190.

²⁰² Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 6; Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 194.

²⁰³ Firuz (459-484).

²⁰⁴ Firuzabad.

²⁰⁵ Bərdə.

²⁰⁶ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 32.

²⁰⁷ İbn əl-Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 287.

tutduğu mövqeyi çox yüksək olmuşdur. İstəxri Bərdə haqqında bəhs edərək yazır: “Bərdə çox böyük şəhərdir. Onun eni və uzununu bir fərsəngdir. Onun iqlimi sağlamdır, əkin və meyvələri bol və çox məhsuldardır. İraq və Xorasan arasında Rey və İsfahan şəhərlərindən sonra Bərdə kimi məhsuldar, gözəl və əlverişli yer yoxdur”.²⁰⁸ Müəllif sözünə davam edərək, Bərdə şəhərinin xüsusiyyəti və burada xəzinənin yerləşməsi haqqında belə yazır: “Xəzinə, Suriyada olduğu kimi, Cümə məscidindədir. Xəzinə xüsusi örtük və dəmir qapı ilə bağlanır, o, 9 sütun üzərində durur. Hakimin sarayı Cümə məscidi ilə bir sırada olub, iç şəhərdədir. Bazarlar isə rabatdadır”.²⁰⁹

İbn Havqəl Bərdədən bəhs edərək yazır: “Bərdə şəhəri Arranın anası (paytaxtı) və bu ölkələrin ən gözəl hissəsidir. Şəhər çox böyükdür, şəhərin uzunluğu bir fərsəngdir. Eni isə bundan bir qədər azdır. Şəhər iqliminin sağlamlığı, əkinlərinin məhsuldarlığı, meyvələrinin, ağacların və çayların bolluğu sayəsində gözəl vəziyyətdədir. İraqla Təbəristan arasındakı yerlərdə Rey və İsfahandan sonra Bərdədən daha böyük, daha məhsuldar, tutduğu mövqeyinə və xəzinə üçün gəlirli olmasına görə daha yaxşı bir şəhər yoxdur”.²¹⁰ Müəllif sözünə davam edərək göstərir: “Bu vilayət başdan-başa bağlıqdır, əkinləri yaxşı becərilir, oranın meyvəsi olduqca boldur”.²¹¹

İstəxri Bərdə ilə Kür çayı arasında məsafəni səhv olaraq 1/3 fərsəng hesab etdiyi halda, İbn Havqəl bu məsafəni dəqiqləşdirərək, təqribən 3 fərsəng (21 km.) olduğunu göstərmişdir.²¹²

İbn Havqəl Bərdə şəhərinin 944-cü il hadisələrindən sonra əvvəlki mövqeyini itirdiyini qeyd edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İbn Havqəl X əsrin 50-ci illərində burada çoxlu bazar, karvansara, mehmanxana və hamam olduğunu göstərir.²¹³

Bərdə şəhərinin çox nemətli, xürrəm, böyük, Arranın qəsəbəsi və bu nahiyə padşahının qərargahı olması “Hüdud əl-ələm” əsərində xüsusilə qeyd edilir.

²⁰⁸ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 182.

²⁰⁹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184.

²¹⁰ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 337.

²¹¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 337.

²¹² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338.

²¹³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 339.

Burada göstərilir ki, “Bərdə böyük şəhərdir, orada çoxlu nemətlər var. O, Arranın paytaxtı, Arran vilayəti hakiminin iqamətgahıdır. Bərdənin becərilən zəngin torpaqları, tarlaları, zəmiləri, çoxlu və bol meyvələri vardır. Orada yol boyu bitmiş çoxlu tut ağacları var. Bu şəhərdən ipək, qırmızı rəngli qəşəng parça, şabalıd və hil ixrac edilir”.²¹⁴

Müqəddəsi Bərdə şəhəri haqqında xüsusi bəhs edərək yazır: “Bərdə böyük, kvadrat şəklində düzənlikdə yerləşmiş baş şəhərdir, onun ətrafında müəzzəm istehkam vardır. Onun bazarı bir-birinə yaxın çardaqların kölgəsi altında yerləşir, bazarın arxa tərəfində Cümə məscidi vardır. Bu şəhər həmin vilayətin Bağdadıdır. Onların bişmiş kərpicdən və gəçdən tikilmiş evləri çox gözəldir.

Şəhər xoş, gözəl və meyvə cəhətdən çox zəngindir. Cümə məscidi sütunlarının bir hissəsi gəç və kərpicdən, digər hissəsi isə ağacdandır. Bərdədə şəhəri kəsib keçən çay vardır. Kür çayı isə şəhərdən iki fərsəng məsafədə axır. Çaylar ona yaxındır. Bərdə çox gözəl şəhərdir, lakin onun ətrafı, atrıq dağılmışdır, şəhərin əhalisinin miqdarı azalmışdır və qala yarıdağınmış haldadır”.²¹⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, Bərdə o zaman Arranda və Azərbaycanda yeganə zəngin şəhər deyildi. Azərbaycan şəhərləri həqiqətən gözəl, zəngin, nemətli və abad idi. Şübhəsiz, Müqəddəsi bunları nəzərə alaraq yazırdı ki, “bu vilayətin şəhərləri gözəl və ərzaq cəhətdən zəngindir. Meyvə və müxtəlif ət məhsulları bol və ucuzdur, ölkənin torpağı valehedici, adamları xoşbəxt və ürəyi açıqdır”.²¹⁶

Ərəb müəlliflərinin ifadələrindən məlum olduğu kimi, Bərdə Azərbaycanın Bağdadı idi. 944-cü il hadisələrindən sonra Bərdə şərq müəlliflərinin diqqətindən kənar qalmamışdı. Bərdənin IX-X əsrlərdə olan əzəməti bir sıra müəlliflərin diqqətini özünə cəlb etməkdə idi. Hələ sonrakı əsərlərin müəlliflərindən Nizami, Məhəmməd ibn Nəcib Bəkran, Yaqut Həməvi, Həmdullah Qəzvini və başqa müəlliflər Bərdə haqqında məlumat verməkdə davam edirdilər.

---

²¹⁴ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 a.

²¹⁵ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 375.

²¹⁶ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 377.

Nizami “İsgəndərnamə” əsərində Bərdəni belə təsvir edir:

*“Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağları lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi opər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətlərinə bağlamış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir ziynət,
O, “Bağısəfi”di elə bil cənnət.
Qırqovul yuvası hər sərvi ağacı,
Oxuyur kəkliyi, ötür turacı.
Səssizlik içində dincəlir gülşən,
Torpağı silinmiş qayğı kədərdən.
Reyhani yaşıldır illər uzununu,
Hər çeşid naz, nemət bürümüş onu.
Yem üçün gəlir quş, bu gözəl yurda,
İstəsən “quş südü” taparsan burda,
Torpağı yağrulmuş qızıl suyundan,
Elə bil hər yanda açmış zəfəran.
O yaşıl yerləri dolaşib gəzsən,
Şənlikdən başqa bir xəyal görməzsən”.*²¹⁷

Yaqut Həməvi özündən əvvəlki müəlliflərin Bərdə haqqında verdikləri məlumatı qeyd etdikdən sonra əlavə edir ki, Bərdə böyük şəhər olmuşdur. Lakin qədim zamanda təsvir edilənlərdən indi bir şey qalmamış, əhalisi azalmış təqribən kənd halına düşmüşdür.²¹⁸ Bərdə haqqındakı belə bir təsviri Zəkəriyyə Qəzvininin əsərində də görmək olar.²¹⁹

²¹⁷ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə, I cild. Bakı, 1941, səh. 194.

²¹⁸ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 379-381.

²¹⁹ Zəkəriyyə Qəzvinini. Göstərilən əsəri, səh. 344.

X əsrin ortalarında Bərdə tənəzzül etməyə başladıqdan sonra Arranın əsas paytaxt şəhəri Gəncə olmuşdu.²²⁰ Bu şəhər XI-XII əsrlərdə daha da böyümüş və inkişaf etmişdi. Gəncə haqqında şərq, erməni, gürcü və başqa müəlliflərin əsərlərində məlumata rast gəlmək mümkündür. “Hüdud əl-ələm”də göstərilir ki: “Gəncə və Şəmkür əkinəcəkli, çox abad və nemətli iki şəhərdir...”²²¹

“Cahannamə”də yazılır: “Azərbaycanda olan Cənzəyə Gəncə deyirlər”.²²² Yaqut Həməvi yazır: “Cənzə Arran şəhəridir, xalq arasında onu “Gəncə” deyə tələffüz edirlər”.²²³

V.V.Bartold,²²⁴ V.N.Leviatov,²²⁵ İ.M.Cəfərzadə,²²⁶ M.M.Altman²²⁷ və başqa müəlliflər Gəncə haqqında xüsusi əsər yazmalarına baxmayaraq, Azərbaycanın böyük şəhərlərindən biri olan Gəncənin şəhər kimi meydana gəlməsi tarixini düzgün müəyyən edə bilməmişlər. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin V.Minorski tərəfindən nəşr edilən “Şəddadiyyə” və “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəsillərində Gəncə haqqında yeni məlumatların meydana çıxması ilə əlaqədar Gəncənin bir şəhər kimi meydana gəlməsi tarixi diqqəti cəlb edir.

Həmdullah Qəzvini yazır ki, Gəncə hicri 39-cu ildə, miladi 659-660-cı ildə bina edilmişdir.²²⁸ V.V.Batrolld sadəcə olaraq, Gəncə şəhərinin tikilməsi tarixi haqqında Həmdullah Qəzvininin əsərində qeyd edilən 39-cu ilin 239 (853-854)-cu il olacağını güman edərək, bununla kifayətlənmişdir.²²⁹ M.M.Altman Şərq mənbələrindən istifadə edə bilmədiyini üçün Gəncə şəhərinin yaranması tarixi haqqında mötəbər bir fikir irəli sürə bilməmişdir. O, yalnız tərcümə və sair ədəbiyyatdan istifadə edərək, Gəncə şəhərinin yaranması tarixi haqqında

²²⁰ M.X.Şərifli. Gəncə şəhərinin əmələ gəlməsi. Azərbaycan SSR EA “Məruzələri”, XIX cild, №6, 1963, səh. 89-93.

²²¹ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 a.

²²² M.Bəkran. Cahannamə, vər. 16 a, səh. 37.

²²³ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 136.

²²⁴ V.Barthold. Djanza. The Encyclopedia of Islam, vol.II. Leiden-London, 1927, p.p.129-130.

²²⁵ В.Н.Левиятов. Керамика старой Гянджи. Баку, 1940.

²²⁶ İ.M.Cəfərzadə. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, 1949.

²²⁷ М.М.Альтман. Исторический очерк города Гянджи. Баку, 1949.

²²⁸ Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qülob, səh. 91.

²²⁹ В.В.Бартольд. Энциклопедия ислама, səh. 129.

mütərəddid fikirlər irəli sürmüş və “Albaniya tarixi” müəllifinin ²³⁰ Gəncənin şəhər olaraq yaranması tarixi haqqındakı dürüst fikrini inkar etmişdir.²³¹

Gəncə şəhərinin yaranması tarixi haqqında İ.M.Cəfərzadə 1938-1939-cu illərdə “Qədim Gəncə” ərazisində apardığı arxeoloji qazıntı nəticəsində əldə edilən orta əsr maddi mədəniyyət abidələri və qədim Gəncə şəhərinin quruluşu haqqında bir sıra dəyərli tarixi məlumat verir.²³² Lakin İ.M.Cəfərzadə “Qədim Gəncə” ərazisində arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərini davam etdirmədiyi üçün Gəncənin yaranması haqqında qəti fikir söyləyə bilməmişdir. Şəhərin yaranma tarixi haqqında maddi mədəniyyət abidəsi əldə edə bilməyən İ.M.Cəfərzadə, M.M.Altman və başqalarının istifadə etdiyi yazılı mənbələrin içərisində tərəddüd edərək, şəhərin bina edilməsi tarixi haqqında düzgün elmi hökm verə bilməmişdir. İ.M.Cəfərzadə “Ağvan tarixi”ndəki Gəncə şəhərinin tikilməsi haqqındakı fikri ilə razılaşmayaraq, bu məsələni həll etmək üçün maddi mədəniyyət abidələrinin lazım olduğunu iddia edir.²³³ O qeyd edir ki, Moisey Kalankaytuklunun və başqa müasir tarixçilərin göstərdikləri kimi, Gəncə şəhəri IX əsrdə deyil, bundan çox-çox əvvəl meydana gəlmişdir.²³⁴ Lakin o, şəhərin nə zaman meydana gəldiyini düzgün müəyyənləşdirə bilməmişdir.

Maraqlı burasıdır ki, müəllif arxeoloji qazıntı nəticəsində əldə etdiyi tikinti materialının, məişətə aid olan şeylərin, saxsı qablar və sikkə pulların yalnız XI-XII əsrlərə aid olduğunu təsdiq edir.²³⁵ Lakin İ.M.Cəfərzadə öz qazıntı nəticələrinə inanmayaraq, bir sıra fərziyyələr də irəli sürür. Xüsusilə o, Sebeosun tarixini ruscaya tərcümə edən S.Malxasyanın fikrinə istinad edərək, XII əsrin erməni müəllifi yepiskop Sebeosun “Atropaten Qanzakı” (Qazaka, Cənzə) deyə yazdığı sözlərdən istifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi, Sebeos yazır ki, Bizans imperatoru İrakli (610-641) Atropaten Qanzakına hərəkət edərək oradakı böyük məbədləri dağıtdı.²³⁶ İ.M.Cəfərzadənin fikrincə, madam

²³⁰ T.A.Ter-Qriqoryan və bir sıra başqa tarixçilərin fikrinə görə, “Albaniya tarixi” əsərinin X əsrə aid olan hissəsini Moisey Dasxoranski yazmışdır.

²³¹ M.Altman. Göstərilən əsəri, səh. 14-17.

²³² İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri.

²³³ İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 13-14.

²³⁴ İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 16.

²³⁵ İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 62.

²³⁶ Себеос. История. (Перевод Ст. Малхасяна), Ереван, 1939, səh. 80.

ki, Sebeos Atropaten Cənzəsi- deyə yazır, deməli, VII əsrdə başqa bir Cənzə (Gəncə) də olmuşdur. Beləliklə, İ.M.Cəfərzadə S.Malxasyanın heç bir elmi əsası olmayan fərziyyəsini təsdiq edərək, VII əsrdə Ağvan və ya Uti Gəncəsi olduğunu güman edir.²³⁷ Nəhayət, İ.M.Cəfərzadə kitabının sonunda çıxardığı müxtəsər nəticələrdə də yuxarıda göstərilənləri təkrar edərək Gəncə şəhərinin tikilməsi tarixini göstərmir.²³⁸

VII-X əsrlərin bir neçə mötəbər müəllifi Azərbaycan, Arran, Şirvan şəhərləri haqqında bir sıra məlumat verdikləri və buradakı şəhərlərin adını çəkdikləri halda, bu müəlliflərin əsərlərində Gəncə şəhərinin adına təsadüf edilmir. Belə müəlliflər sırasına VII əsrin erməni müəllifi Anani Şirakatsi, habelə ərəbcə yazan müəlliflərdən Bəlazuri, Təbəri, İbn Xordadbeh, Yə`qubi və İstəxrini daxil etmək olar. Bu müəlliflərin əsərlərində Gəncə adının xatırlanmadığı VII və IX əsrlərin birinci yarısında Gəncənin şəhər kimi mövcud olmadığını göstərir.

Gəncə şəhərinin tikilməsi tarixini göstərən arxeoloji maddi mədəniyyət abidələri və sikkə pullar əldə edilməmişdir. Yalnız Ermitajda saxlanılan və üzərində 94 (712-713)-cü il Cənzədə zərb edilən bir dirhəm mövcuddur.²³⁹ Y.A.Paxomovun fikrincə, bu pul cənubdakı Cənzə şəhərində deyil, Arran Cənzəsində (Gəncədə) ərəblərin hərbi düşərgəsində zərb edilmişdir. O qeyd edir ki, buna görə də həmin yer qoşunun xəzinəsi olduğu üçün “Gənc” (Gəncinə), yəni “xəzinə, anbar” mənasında Gəncə adlanmışdır.²⁴⁰ Onun fikrincə, sonralar əmələ gələn Gəncə şəhəri VIII əsrin əvvəllərindən göstərilən adı daşımağa başlamışdır.²⁴¹ Sadəcə olaraq, düşünmək olar ki, haqqında bəhs edilən dirhəm o zaman Azərbaycanda çox məşhur olan Cənzə şəhərində hicri 94-cü ildə zərb edilmişdir.

Gəncə şəhərinin əmələ gəlməsi tarixini göstərmək üçün əlimizdə hələlik bir-birinə uyğun gələn iki mənbə vardır. Bunlardan birincisi “Ağvan tarixi”,

²³⁷ İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 90-91.

²³⁸ İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 102.

²³⁹ E.A.Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. I. Баку, 1959, səh. 48.

²⁴⁰ E.A.Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. I. Баку, 1959, səh.46.

²⁴¹ E.A.Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. I. Баку, 1959, səh.46.

ikincisi isə Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslidir ki, yerli salnamələrə və digər məlumata əsasən 1106-cı ildə Dərbənddə tərtib edilmişdir. Bu fəsildə olan tarixi məlumatın həqiqətə müvafiq gəldiyini nəzərə alaraq, Gəncənin şəhər kimi meydana gəlməsi haqqındakı məlumatın tamamilə doğru olduğunu qəbul etmək olar. Bundan başqa, həmin məlumatın “Ağvan tarixi”ndə göstərilən məlumata tamamilə uyğun gəldiyini və onu tamamladığını nəzərə alsaq, o zaman Gəncə şəhərinin bina edildiyi tarixi göstərilən bu iki yerli məxəzə əsasən təyin edə bilərik. Gəncə şəhərinin tikilməsi tarixi haqqında ən dürüst məlumatı “Ağvan tarixi”nin müəllifi verir. Çox təəccüb etmək lazımdır ki, İ.M.Cəfərzadə və M.M.Altman “Ağvan tarixi”ndə verilən bu məlumatı əsassız olaraq qəbul etməmişlər. Bu əsərdə göstərilir: “Növbəti iki il keçəndən sonra,²⁴² Xazəpatkos²⁴³ Ermənistanə gəldi. Daş qəlbli və amansız adam idi. O, həmin ildə öldürüldü. Oğlu bizim ölkəyə gəldi, o da qılınc (ilə qırdı) və əsir tutaraq keçdi, çoxlu kilsə yandırdı və Bağdada getdi. Oradan yenə də padşahın hökmü və xəzinə ilə gəldi və Arşakeşin vilayətində Qandzak şəhərini tikdirdi”.²⁴⁴ Digər mənbələrdən məlum olduğu kimi, göstərilən vaxtda Ermənistanə Xilafət tərəfindən Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Xalid ibn Yəzid göndərilmişdi. “Ağvan tarixi”nin müəllifi, görünür, Xazəpatkos adı ilə Xalid ibn Yəzidi nəzərdə tutur.

Yə`qubinin yazdığına görə, Məhəmməd ibn Xalid Böyük Buğadan sonra ikinci dəfə Ermənistan və Arrana xəlifə Mütəvəkkil tərəfindən hakim təyin edilmişdi.²⁴⁵ Xalid Ermənistandan Tiflisə hərəkət etdiyi zaman yolda xəstələnib ölmüş, yerinə oğlu Məhəmməd keçmişdi.²⁴⁶

“Ağvan tarixi”ndə qeyd edilən fikir Yə`qubinin məlumatına tamamilə uyğun gəlir. “Ağvan tarixi”ndə göstəriləndiyi kimi, Məhəmməd “oradan (Bağdaddan – *M.Ş.*) yenə də padşahın hökmü və xəzinə ilə gəldi və Arşakaşen (Arran) vilayətində Qandzak (Gəncə – *M.Ş.*) şəhərini tikdirdi”. Bundan başqa,

²⁴² Erməni tarixi ilə 291-ci il. Bu tarix hicri tarixi ilə 227-228-ci, miladi tarixlə 843-cü ilə uyğun gəlir.

²⁴³ N.Emin. M.M.Altman və başqa müəlliflər bu sözü səhv olaraq Xəzəpatkos adlandırmışlar.

²⁴⁴ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 270.

²⁴⁵ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 588.

²⁴⁶ Yə`qubi. Tarix, II cild, səh. 599.

“Ağvan tarixi”nin sonrakı hissəsində göstərilir ki, “Böyük Buğanın Ermənistan, Gürcüstan və Arrana gəlməsinin dördüncü ilində Maxmat Xoxti oğlu Arrana gəldi”.²⁴⁷ Beləliklə, “Ağvan tarixi”ndə Məhəmməd ibn Xalidin Arrana gəlməsi haqqında yuxarıda göstərilən məlumat tamamlanır. Moisey Kalankatuklu burada Xazepatkosun oğlu Maxmat Xoxti oğlu kimi göstərir ki, şübhəsiz, bu Məhəmməd ibn Xalid özüdür.

Gəncə şəhərinin bina edilməsi haqqında “Ağvan tarixi”ndə verilən bu məlumat Münəccimbaşının əsərində də müfəssəl surətdə izah edilir və onun məzmununa uyğun gəlir. Münəccimbaşının “Cami əd-düvəl” əsərinin “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslində Gəncə şəhərinin tikilməsi haqqında yazılır ki, Məzyədilər nəslinə mənsub olan Məhəmməd ibn Xalid 242 (856-857)-ci ildə Böyük Buğanın səyi ilə yenidən Azərbaycan, Ermənistan və Arran hakimi təyin edildi. 245 (859-860)-ci ildə Məhəmməd ibn Xalid Arran vilayətində Gəncə şəhərini tikdirdi.²⁴⁸ Bu şəhərin tikilməsinin səbəbi Xunanın (Xubant) yaxın olması idi.²⁴⁹ Sonralar Xunan Şəddadilərin hərbi sərhəd nəzarət məntəqəsi olmuşdu. Münəccimbaşının yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində Məhəmmədin Gəncə şəhərini tikdirməsi haqqında əfsanəvi bir hadisə də nəql edilir. Bu məlumata görə, Məhəmməd Xunan yaxınlığında olan tərədə – Gənzə (xəzinə) adı verilən yerdə şəhər bünövrəsini qoyaraq, onu Cənzə (Gəncə) adlandırır.²⁵⁰ Bundan sonra Məhəmməd Ermənistan hakimliyindən əl çəkərək Gəncə ilə kifayətlənir.²⁵¹

Beləliklə, qədim Gəncə şəhərinin əmələ gəlməsi haqqında bir-birinə uyğun gələn hər iki yerli məlumatın həqiqətə müvafiqliyi müəyyən edilir. Bu mənbələrə əsasən, qədim Gəncə şəhərinin 245 (859-860)-ci ildə bina edilməsi tarixini qəbul etmək olar. Güman ki, Bərdə-Tiflis karvan ticarət yolu üzərində salınan Gəncə şəhərinin yerində 859-860-cı ilə qədər karvansara, gözətçi yaşayış məntəqəsi və sair olmuşdur.

²⁴⁷ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 272.

²⁴⁸ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.3.

²⁴⁹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.3.

²⁵⁰ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.4.

²⁵¹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh.4.

1938-1939-cu illərdə qədim Gəncə şəhəri yerində aparılan arxeoloji tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qədim şəhər müasir Kirovabad şəhərinin şimal və şimal-şərq tərəfində olub, aralarında 5 km. məsafə vardır. Gəncə çayı qədim şəhərin içərisindən keçərək, onu iki yerə bölmüşdür. Bakı-Tbilisi dəmir yolu xətti isə qədim şəhərin ərazisindən keçir. Qədim şəhərin ətrafında üç hasar və şəhərin ərazisi təqribən 250 hektara bərabər olmuşdur.²⁵² Qədim Gəncə şəhərində böyük binalar, hakimin sarayı, yaşayış binaları, məscid, mədrəsə, bazar, karvansara, hamam və sair ictimai, şəxsi binalar, bağlar olduğu məlumdur.²⁵³

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə şəhəri böyük ticarət karvan yolu üstündə tikilmişdi. Ərdəbildən Tiflisə gedən ticarət karvan yolu həmin yerdən keçirdi. O zaman həqiqətən Arranın qərb hissəsində böyük bir şəhərin meydana gəlməsinə ehtiyac vardı. Gəncə şəhəri Azərbaycanın bu hissəsində sənətkarlıq və ticarətin inkişaf etməsi nəticəsində meydana çıxan zərurət nəticəsində yaranmışdı. Bu şəhər yalnız kiçik bir səbəb nəticəsində yarana bilərdi. Məzyədilər sülaləsinə mənsub olan Məhəmmədin zərurəti hiss edərək, bu işə meyl göstərməsi ilə şəhərin tikilməsinə başladığını güman etmək çətin deyildir. Şübhəsiz ki, buna görə də, tarixi mənbələrin göstərdiyi kimi, Gəncə şəhəri tez bir zamanda inkişaf edir. Bir tərəfdən Ərdəbildən gələn ticarət karvan yolunun Gəncədən keçməsi, digər tərəfdən X əsrin ortalarında Bərdənin dağılması, Gəncənin tez inkişaf etməsinə səbəb olur. Burada sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət sürətlə inkişaf edir.

344 (955-956)-cü ildə Gəncə Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil olur və bu dövlətin vilayət inzibati mərkəzinə çevrilir, Salarilər dövlətinin Arran vilayəti hakiminin paytaxtı olur. 360 (970-971)-ci ildə Şəddadilər Salarilər dövlətinin Gəncədəki valisini tutaraq hakimiyyəti ələ keçirirlər. Həmin vaxtdan Gəncə Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olur. Xoş havalı, axar sulu, bağlı-bağçalı, sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət ocağı olan Gəncə şəhəri Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olduğu dövrdə daha da inkişaf edir. İbn əl-Əsirin yazdığı kimi, bu

²⁵² İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 17.

²⁵³ İ.M.Cəfərzadə. Göstərilən əsəri, səh. 4.

zaman “Gəncə Arran şəhərlərinin anası” olmuşdu. Şiddətli zəlzələ və feodal müharibələri nəticəsində dəfələrlə dağılmasına baxmayaraq, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, şəhər böyüyür və inkişaf edirdi. Gəncə iqtisadi cəhətdən inkişaf etdiyi kimi, ictimai və mədəniyyət sahəsində də inkişaf edib çiçəklənirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, Yaqut Həməvi Gəncədə yetişən bir sıra alim, ədib və mühəddisin ²⁵⁴ adını çəkir.²⁵⁵

Bəhs edilən dövrdə diqqəti cəlb edən şəhərlərdən Şəmkür və Beyləqanın da adını çəkmək olar. Şəmkür və Beyləqan şəhərləri Arranın qədim şəhərlərindən hesab olunur. Bəlazuri yazır: “Şəmkür qədim şəhərdir,”²⁵⁶ lakin tarixi hadisələr nəticəsində, xüsusilə xəzərlərin və başqa basqınçı tayfaların hücumları nəticəsində dəfələrlə ziyan çəkmiş və dağılmışdır. Bəlazurinin yazdığına görə, 240 (854-855)-ci ildə Xilafətin sərkərdəsi Buğa islam dinini qəbul edən xəzərlərdən bir hissəsinin Şəmkürdə sakin olmasına icazə vermiş, şəhəri yenidən düzəldərək buraya Bərdədən tacirlər köçürmüş və şəhərin adını dəyişdirərək Mütəvəkkiliyyə²⁵⁷ adlandırmışdır.²⁵⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Şəmkür və Beyləqanın tarixində bir sıra hadisələr baş vermişdir. Beyləqan da Şəmkür kimi qədim şəhərlərdən biridir. Şərq ölkələrindən Ərdəbilə gedən karvan ticarət yolu buradan Beyləqana və Bərdəyə gəlir, sonra isə Gəncə və Şəmkürdən keçərək Tiflisə gedirdi. Bəlazurinin yazdığına görə, Arran şəhərlərindən Beyləqan, Bərdə, habelə Qəbələ Sasanilər dövründə (VI əsr) tikilmişdir.²⁵⁹ Beyləqan şəhərinin də tarixi digər şəhərlərimiz kimi ciddi tədqiqat olunmalıdır. Beyləqan bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın iqtisadi, ictimai və hərbi əhəmiyyətə malik olan şəhərlərindən biri idi. Beyləqan hasarla əhatə edilmişdi. İbn Havqəlin yazdığına görə Beyləqan iqlimi sağlam, bağ, meşə və meyvə cəhətdən zəngin bir şəhər idi. Onun çay qolları üzərində dəyirmanları var idi.²⁶⁰ Burada çoxlu sənətkarlıq

²⁵⁴ Hədis söyləyən alim.

²⁵⁵ Yaqut Həməvi. Mücəm əl-büldan, II cild, səh. 136.

²⁵⁶ A.A. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., səh. 49-50.

²⁵⁷ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 203. Şəmkür şəhərinin adı xəlifə Mütəvəkkilin şərəfinə Mütəvəkkiliyyə adlanmasına baxmayaraq, yenə də öz qədim adını saxlamış, sonrakı ərəb müəllifləri onu əvvəlki adı ilə Şəmkür – deyə yazmışlar.

²⁵⁸ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 203.

²⁵⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 194.

²⁶⁰ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 349.

müəssisələrinin, ictimai və sair binaların olduğu məlumdur. X əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış “Hüdud əl-ələm” əsərində Beyləqanın kiçik, nemətli bir şəhər olduğu göstərilir.²⁶¹

Beyləqan şəhəri 1221-ci ilə qədər, yəni monqolların birinci hücumları zamanında dağılana qədər öz əzəmət və möhtəşəmliyini saxlamışdı.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri içərisində özünəməxsus yer tutan qədim şəhərlərdən biri də Naxçıvan şəhəridir. Bu şəhər haqqında orta əsr müəlliflərindən Bəlazuri, Təbəri, İstəxri, Küdəmə, İbn Havqəl, Müqəddəsi, “Hüdud əl-ələm” əsərinin müəllifi, İbn Miskəveyh, Bəkran, Yaqut Həməvi, “Əcaib əd-dünya” əsərinin müəllifi, İbn əl-Əsir, Həmdullah Qəzvini bir qədər məlumat vermiş, ya da onun adını çəkməklə kifayətlənmişlər. Bu müəlliflərin məlumatından görüldüyü kimi, Naxçıvan şəhəri Araz çayının sol sahilində yüksək bir yerdə yerləşmişdir. Yuxarıda adı çəkilən müəlliflərdən bəziləri Naxçıvanı Nəşava adlandırmışlar. Bəlazurinin yazdığına görə, Nəşava Büsfurcan²⁶² nahiyəsinin əsas şəhəridir. Burada qəsrlər tikilmişdir.²⁶³

“Hüdud əl-ələm” əsərində Naxçıvan, Xoy, Bərgəri, İxlat şəhərlərinin nüfuzlu, zəngin və bu şəhərlərdə tacirlərin çox olduğu göstərilir.²⁶⁴

Naxçıvan şəhərinin tarixi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəlazurinin yazdığına görə, Nəşava Sasani şahı Ənuşirvan dövründə tikilmişdir.²⁶⁵ Yaqut Həməvi yazır ki, Nəşava Azərbaycan şəhəridir, lakin bəziləri onu Arran şəhəri hesab edirlər. Xalq arasında ona “Naxçuvan” və ya “Nakcuvan” deyirlər.²⁶⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim və gözəl Azərbaycan şəhərinin tarixi və Naxçıvan sözünün etimologiyası haqqında bir sıra başqa rəvayət, əfsanə və sair fikirlər də vardır. Məqsədimiz bunları təhlil və Naxçıvanın qədim tarixinin tədqiq etmək olmadığı üçün bu məsələlər ətrafında bəhs açmağı məqsəduyğun hesab etmirik.

²⁶¹ “Hüdud-ələm”, vər. 33 a.

²⁶² Bəlazuri yazır ki, Busfurcan Arran nahiyəsində, Naxçıvan isə Busfurcan nahiyəsidir. Bax: Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri., IV cild, səh. 422. Qeyd etmək lazımdır ki, Büsfurcan erməni məxzələlərində “Vaspurakan” şəklində yazılır.

²⁶³ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 195.

²⁶⁴ “Hüdud əl-ələm”, vər.32b.

²⁶⁵ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 195.

²⁶⁶ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, 19-cu cild, səh.286.

Əldə olan tarixi mənbələrə əsaslanaraq, deyilənlərə əlavə etmək lazımdır ki, yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin göstərdiyi kimi, Naxçıvan şəhərinin V-VI əsrlərdə deyil, hələ miladın ilk əsrlərindən mövcud olmasına baxmayaraq, onun ən parlaq dövrü X-XI əsrlərdə Əbu Düləfilərin, habelə XII əsrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı və mərkəzi şəhəri olduğu dövrə təsadüf edir.

IX-XI əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın şimal və cənub vilayətlərində şəhərlərin səviyyəsi və quruluşu demək olar ki, eyni dərəcədə idi. Şəhərlər sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi məşhur idi. Şəhərlərin əksəriyyəti mühafizə olunmaq məqsədilə hasar və xəndəklərlə əhatə olunurdu. Bu zaman Azərbaycanın şimal vilayətlərində olduğu kimi, cənub vilayətlərində də bir sıra görkəmli şəhərlər var idi.

İbn Xordadbeh bunlardan Marağa, Miyanic, Ərdəbil, Varsan, Sisrə, Bərzə, Səburxast, Təbriz, Mərənd, Xoy, Gülsərə, Muğan, Bərzənd, Cənzə,²⁶⁷ Əbərviz, Cabrvan, Nəriz, Urmu (Zərdüşt şəhəri), Səlmas, Şiz (burada atəşgədə olmuşdur) şəhərlərini göstərir.²⁶⁸ İstəxri yazır ki, Azərbaycan şəhərləri böyüklük etibarını ilə bir-birinə bənzəyir.²⁶⁹ Lakin bu şəhərlər içərisində Ərdəbil, Marağa, Təbriz daha görkəmli və çox məşhur idi. IX-XI əsrlərdə Ərdəbil, Marağa və Təbriz növbə ilə Azərbaycan hökmdarlarının paytaxtı olmuş, iqtisadi, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdır. Ərdəbil Sacilərin, Salarilərin, Marağa Sacilərin, Təbriz Rəvvadilərin, sonra da Eldəgizlərin paytaxtı olmuşdur. Bu şəhərlər haqqında adı çəkilən bütün orta əsr müəllifləri məlumat verirlər.

Bəlazuri, Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Ərdəbil haqqında bəhs edərək, onun Azərbaycanda əsas paytaxt şəhəri olduğunu göstərir.²⁷⁰ İstəxri Ərdəbil haqqında belə yazır: “Azərbaycanda ən böyük şəhər Ərdəbildir, orada ordu düşərgəsi və hakimin sarayı yerləşir. Bu şəhərin uzunluğu üçdə iki fərsəng, eni də təxminən o qədər ərazi tutur, şəhərin ətrafına divar çəkilmiş və onun üç

---

²⁶⁷ Qədim Qaza.

²⁶⁸ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 119-120.

²⁶⁹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 182.

²⁷⁰ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 325.

qapısı vardır, şəhər tikintilərinin çox hissəsi palçıqdandır, bu şəhər inkişaf edib çiçəklənir. Orada qiymətlər ucuzdur. Şəhərin nahiyələri və dairələri vardır”.²⁷¹

Müqəddəsi özünün 985-ci ildə yazdığı “Əhsanəttəqasim fi-mərifətüləqalim” (“Ölkələri öyrənmək üçün ən yaxşı təqsimat”) əsərində Ərdəbil ətrafındakı şəhərlərdən bəhs edərək, aşağıdakı şəhərlərin Ərdəbilə tabe olduğunu göstərir. “Ərdəbil yaxınlığındakı şəhərlər bunlardır: Rusbə, Təbriz, Cəbrəvan, Miyanic, Sərat, Varsan, Muğan, Miməz və Bərzənd”.²⁷² Buradan görüldüyü kimi, o zaman Azərbaycanın böyük əksəriyyəti inzibati cəhətdən Ərdəbilə tabe idi. İbn Havqəl “Ölkələr və yollar kitabı” adlı əsərində Azərbaycanın paytaxtının əvvəllər Marağa şəhəri olduğunu göstərir. Lakin Sacilər sülaləsindən olan Əbülqasim paytaxtı Marağadan Ərdəbilə köçürdü.²⁷³ Buradan aydın olur ki, Ərdəbil hələ IX əsrin sonlarından Azərbaycanın paytaxtının olmuşdur. Müqəddəsi yazır: “Ərdəbil Azərbaycanın paytaxtı və vilayət şəhəridir. Şəhər ətrafında alınmaz qala vardır... onun sahəsi xaçvarıdır; Cümə məscidi istehkamın arxa tərəfində, təpə üzərindədir. Şəhərin ətraf yerlərində əhali yaşayır, tikintilərin çox hissəsi torpaqdandır. Şəhərdə axar su çoxdur, orada daimi qoşun hissəsi yerləşir, ərzaq olduqca boldur, gözəl hamamları vardır, lakin şəhər əhalisi xəsis və rəftarsızdır, orada alim çox azdır... şəhər əhalisi hiyləgər və diqqətsizdir, öz hərəkətlərinin nəticəsini izləmir və nəsihətə əməl etmir”.²⁷⁴

“Hüdud əl-ələm”də Ərdəbil şəhərinin böyük, möhkəm, əzəmətli və sənətkarlıq mərkəzi olması haqqında məlumat verilir. Həmin əsərdə yazılır: “Ərdəbil Azərbaycanda böyük bir şəhərdir, ətrafi hasardır, o vaxt möhkəm və çox möhtəşəm bir şəhər imiş, indi isə məhsulu azdır. Azərbaycan hakimlərinin qərargahıdır. Oradan zol-zol və rəngli paltar da ixrac edilir”.²⁷⁵

İbn Havqəl Ərdəbil haqqında daha çox bəhs edir. O yazır: “Azərbaycanın ən əhəmiyyətli dairəsi və böyük şəhəri hazırda Ərdəbildir, bu şəhərdə ordu

²⁷¹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 181.

²⁷² Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 375.

²⁷³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 335.

²⁷⁴ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 377.

²⁷⁵ “Hüdud əl-ələm”, vər. 32 b.

düşərgəsi və hökmdarların sarayı yerləşir. Həmin şəhərin vilayəti otuz fərsəngə bərabərdir. Şəhər tikintilərinin çoxu torpaqdan və bişmiş kərpicdənir”.²⁷⁶ İbn Havqəl, sözünə davam edərək göstərir: “Bu, şəhərin iqlimi sağlamdır, orada qiymətlər ucuzdur, onun ətrafında böyük nahiyələr və dairələr vardır. Həmin şəhərin yaxınlığında Sabalan (Savalan) adlı dağ vardır... Bu, çox gözəl şəhərdir, oradan çaylar axıb keçir, su quyuları vardır və demək olar ki, həmişə bol olan çörəyin əllisi bir dirhəmə verilir, ətin bir yarım məni (batmanı) bir dirhəmə satılır. Bal, ərinmiş yağ, yarma, qoz-fındıq, kişmiş və bütün başqa şeylər çox ucuzdur. Ucuzluq barədə şöhrət qazanmış bir çox yerlər arzu edilən hər bir şeyin bolluğu cəhətdən bu şəhərdən geri qalır”.²⁷⁷

617 (1220-1221)-ci ildə Ərdəbildə olmuş Yaqut Həməvi yazır ki, Ərdəbil Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biridir. O, çox böyük şəhərdir. Ərdəbildə elmin müxtəlif sahəsində çalışan şəxslər yetişmişdir.²⁷⁸ İstəxri Ərdəbil haqqında bəhs edərək, buradan əsasən üç böyük şəhərə yol getdiyini göstərir. Bu yollar aşağıdakılardır:

1. Ərdəbil-Zəncan yolu. Bu yol Kantara – Səbidrud (2 mənzil), Serat (1 gün), Xuveyddən (1 gün) keçib Zəncana (1 gün) gedirdi.

2. Ərdəbil-Marağa yolu. Bu yol Miyanic (20 fərsəng), Xunəc (7 fərsəng) və Gülsərə şəhərlərindən keçib (böyük bazar, məscidsiz, 3 fərsəng), Marağaya (10 fərsəng) gedirdi.

3. Ərdəbil-Amidə yolu. Bu yol Marağa (40 fərsəng), Dəhxarrəqan (2 mənzil), Urmu (2 mənzil), Səlmas (2 mənzil), Xuvey (7 fərsəng), Bərgeri (30 fərsəng), Ərciş (1 gün), Xilat (3 gün), Bidlis (1 gün) və Məyafariqin (3 gün) şəhərlərindən keçib Amidə (2 gün) gedirdi.²⁷⁹

X əsrdə Deyləm feodallarının hücumları zamanı, Salarilərlə Azərbaycan hakimi Deysəm arasında, habelə digər feodallar arasında baş verən müharibələr və basqınlar zamanı Ərdəbil şəhərinin dəfələrlə dağılmasına baxmayaraq,

²⁷⁶ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 334.

²⁷⁷ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 334. Вак: В.Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Перевод с немецкого. М., 1970, səh.25.

²⁷⁸ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, II cild, səh.145.

²⁷⁹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 193-194.

sonrakı əsrlərdə də o öz əzəmətini saxlamış və abad bir orta əsr şəhəri kimi tarix və coğrafiya müəlliflərinin nəzərini cəlb etmişdir.²⁸⁰

Ərdəbil kimi böyük və paytaxt olan şəhərlərdən biri də Marağa idi. Marağa Sacilərin, daha sonra Rəvvadilərin paytaxtı olmuşdur. O, mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik olan şəhərlərdən biri idi. IX əsrdə Azərbaycan şəhərləri içərisində ən məşhurlarından biri hesab olunurdu. Şübhəsiz ki, ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Bəlazuri (IX əsr), İstəxri (X əsr), Yə`qubi (X əsr), İbn əl-Fəqih (X əsr), İbn Havqəl (X əsr), Müqəddəsi (X əsr) və başqaları Marağa və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat vermişlər.

İbn Fəqih göstərir ki, Marağa Xilafət tərəfindən Azərbaycana təyin olunan valilərin mərkəzi olmuşdur. Hətta, burada oturan valilərdən biri şəhərin ətrafına hasar çəkdirərək böyük qoşun hissələri saxlayırdı. Sonra isə şəhəri Rəvvadilər ələ keçirmişdilər. Babək üsyanı zamanı əhali buraya çəkilərək istehkamlar yaratmışdı.²⁸¹ Yə`qubinin yazdığına görə,²⁸² Marağa Azərbaycanın baş şəhəri olmuşdur.²⁸³

X əsrin coğrafiyaşünaslarından İstəxri²⁸⁴ Marağa şəhəri haqqında çox maraqlı məlumat verir. O yazır ki, böyüklüyü etibarilə Ərdəbildən sonra Marağa şəhəri gəlir, keçmiş zamanlarda orada ordu düşərgəsi və hakimlərin sarayı var idi. Marağa olduqca sağlam iqlimə malik, çiçəklənən, bağlı-bağçalı, nahiyəsi və əkinləri olan yerdir, şəhərin ətrafında isə İbn Əbu Sac tərəfindən dağıdılmış hasar vardır.²⁸⁵ İstəxrinin Marağa haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, şəhərdə hakimlərə məxsus saray, ordu düşərgəsi və istehkamlar olmuşdur. Lakin burada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də İbn Əbu Sacın Marağa şəhərini tutduğu zaman şəhər ətrafındakı qala divarının dağıdılması məsələsidir. Bizcə, bu hadisə zamanı şəhər hasarının dağıdıldığını güman etmək olar. İbn əl-Əsir yazır ki, xəlifə Mötəzid 285 (898)-ci ildə Məhəmməd ibn Əbu Sacı Azərbaycan

²⁸⁰ Əhməd Razi. Həft iqlim. TİEA, № 2175, səh. 447.

²⁸¹ İbn əl-Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 285.

²⁸² Yə`qubi əsərini 891-ci ildə yazmışdır.

²⁸³ Yə`qubi. Kitab əl-büldan, səh. 271.

²⁸⁴ İstəxri əsərini 930-cu ildə ərəbcə yazmışdır.

²⁸⁵ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 181.

və Ermənistan əyalətlərinə yenidən hakim təyin etdi.²⁸⁶ Lakin İbn Əbu Sac təyin olunana qədər Marağanı öz gücü ilə tutmuşdu.²⁸⁷ İbn Əbu Sac hələ 889-cu ildə Azərbaycana hərəkət edərək, Marağa hakiminin üzərinə hücum etmişdi.²⁸⁸ İbn əl-Əsir yazır ki, Məhəmməd ibn Əbu Sac Marağanı zəbt edənə qədər, oranı Abdullah ibn əl-Həmdani idarə edirdi. Marağa hakimi Abdullah İbn Əbu Saca qarşı hücum edərək müqavimət göstərmişdi. Onların arasında döyüş başladığı zaman İbn Əbu Sacın zərbəsinə dözə bilməyən Abdullah qaçıb qalaya girmişdi. Lakin İbn Əbu Sac uzun sürən mühasirədən və şiddətli müharibədən sonra Marağanı zəbt etdi.²⁸⁹ İbn Əbu Sac Abdullah ibn Həmdani və onun tərəfdarlarına aman verməsinə baxmayaraq, onları zəncirləyib zindana saldı və onu bütün əmlakını verməyə məcbur etdikdən sonra öldürdü.²⁹⁰

Marağa hasarının İbn Əbu Sac tərəfindən dağılmasını İstəxri, İbn Havqəl və “Hüdüd əl-aləm” əsərinin anonim müəllifi də təsdiq edir. İbn Havqəl yazır ki, qədim vaxtlarda bu şəhər ordu düşərgəsi və paytaxt idi. Xəzinə və ölkənin dövlət idarələri burada yerləşirdi. Əbu Qasım ibn Divdad əd-Divdast onu Ərdəbillə əvəz etdi.

Marağa olduqca sağlam, çoxlu bağları, çayları, suları, gözəl meyvəsi, ərzağı və başqa növ mədaxili olan şəhərdir. Onun ətrafında çoxlu nahiyə və əkin sahələri vardır, bu şəhər təsvir etdiyimiz hər cəhətdən zəngindir.

“Hüdüd əl-aləm”də Marağa haqqında məlumat verilir. Bu əsərdə yazılır: “Marağa böyük, xürrəm, nemətli, axar sulu, səfalı bağları olan bir şəhərdir. Möhkəm bir hasarı var idi ki, Əbu Sac dağıtdı”.²⁹¹ Marağa haqqında qeyd edilən bu parçadan aydın olur ki, “Hüdüdələləm” əsərinin müəllifi bu məlumatı İstəxrinin və İbn Havqəlin əsərlərindən istifadə edərək yazmışdır. Məlum olduğu kimi, İstəxri əsərini X əsrin 30-cu illərində, İbn Havqəl isə X əsrin ortalarında yazdığı halda, “Hüdüd əl-aləm” onlardan sonra, yəni X əsrin 80-ci illərində

²⁸⁶ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh. 175.

²⁸⁷ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh. 175.

²⁸⁸ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh. 157.

²⁸⁹ İbn əl-Əsirə görə, bu hadisə 280 (893-894)-ci illərdə olmuşdur.

²⁹⁰ İbn əl-Əsir. Göstərilən əsəri, VII cild, səh. 166.

²⁹¹ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 32 b.

yazılmışdır. Şübhəsiz ki, “Hüdud əl-ələm” əsərinin müəllifi özündən əvvəlki müəlliflərdən istifadə etmişdir.

Yaqut Həməviyə görə Marağa Azərbaycanın məşhur və böyük şəhəridir.²⁹²

Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri də Təbriz idi. Təbrizin qədim olmasına baxmayaraq, X əsrdə o, çox böyük şəhər hesab olunmurdu. “Hüdudələm”də göstərildiyinə görə, “Təbriz nemətli və abad, kiçik bir şəhərdir, ətrafında hasar vardır, onun Ə`la bin Əhməd düzəltdir”.<sup>293</sup> Bu məlumatdan Təbriz ətrafındakı hasarı düzəldən Ə`la bin Əhmədin kim olduğu məlum olmasa da, X əsrdə şəhərin ətrafında hasar olduğu aydın olur.

Bəlazuri yazır ki, Təbrizdə əvvəlcə Ər-Rəvvad Əzdi,²⁹⁴ sonra da Vəcna bin Ər-Rəvvad hakimiyyət sürmüşdür. O öz qardaşları ilə birlikdə orada müxtəlif binalar tikdirdi və onun hasarını möhkəmlətdi. Burada onunla birlikdə öz nəslindən olan başqa şəxslər də sakin oldular.²⁹⁵ 610 (1213-1214)-cu ildə Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi yazır ki, Təbriz Azərbaycanın məşhur şəhəridir, onun əhalisi çoxdur, ətrafında hasar var, o, gözəl şəhərdir, kərpic və kəcdən səliqəli tikilmişdir. Şəhərdən bir neçə çay axır, o, bağlarla əhatə olunmuşdur, orada meyvə çox ucuzdur. Təbrizdə evlər rənglənmiş qırmızı kərpicdən və kəcdən tikilmişdir.²⁹⁶

Yaqut Həməvi və Bəlazurinin məlumatından aydın olur ki, Təbrizin genişlənməsi və möhkəmlənməsi Rəvvadilərin IX əsrin ortalarında Təbrizdə yerli feodal dövləti yaratdıqları dövrə təsadüf edir. Vəcna ibn Rəvvad və onun qardaşları Təbrizdə qəsrlər tikdirərək ətrafındakı hasarı möhkəmlətmişdilər. Lakin V.V.Bartold Yaqut Həməviyə istinad edərək, yalnız xəlifə Mütəvəkkilin (847-861) hakimiyyəti dövründə Xilafətdən ayrılaraq, müstəqil dövlət yaradan hərbi rəis Rəvvad Əzdinin bu şəhəri özünə iqamətgah etdiyi zaman Təbriz ətrafına istehkamların çəkildiyini göstərir.²⁹⁷ Halbuki, istər Bəlazuri, istərsə də Yaqut Həməvi Təbrizin ətrafında hasar olduğunu və adı çəkilən Rəvvadilərin

²⁹² Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XVII cild, səh. 93.

²⁹³ “Hüdud əl-ələm”, vər. 32 b.

²⁹⁴ Rəvvadilər sülaləsinin başçısı.

²⁹⁵ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 331.

²⁹⁶ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, səh.13.

²⁹⁷ В.В.Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. СПб, 1903, səh. 145.

bu hasarı ancaq möhkəmlətdiklərini, orada saray və sair binalar tikdirdiklərini göstərirlər. Əhməd ibn Vazeh əl-Yə`qubi yazır ki, xəlifə Əbu Cəfər Mənsur (754-775) Azərbaycana Yəzid ibn Hatəm əl-Mühəllabini hakim təyin etdi. O, Bəsrədən buraya yəmənلیلəri köçürdü və ər-Rəvvad bin əl-Müsənnə əl-Əzdini Təbrizdə sakin etdi.<sup>298</sup> Bundan başqa, o, Nəriz və Miyanıyəyə də ərəbləri köçürdü.<sup>299</sup> Yə`qubinin bu məlumatından aydın olur ki, ər-Rəvvad əl-Əzdi Təbrizə Abbasilərin ikinci xəlifəsi Əbu Cəfər Mənsurun dövründə, yəni VIII əsrin ortalarında gəlmişdir. Bəlazuri və Yə`qubinin Təbriz haqqında söylədikləri fikirlər İbn Fəqihin əsərində də qeyd edilir.³⁰⁰ İstəxri yazır ki, Cəbrəvan, Təbriz və Uşnu (bu şəhəri o, Əl-Azəriyyə adlandırır – *M.Ş.*) şəhərlərinin əhatə etdiyi vilayət “Rudaniyyə” adlanır.³⁰¹

Müqəddəsi yazır ki, “Təbriz əlkimyanın saf qızılıdır. Şəhərin ətrafı müdafiə istehkamları ilə möhkəmlənmişdir. Şəhərin içərisindən çay axır. Burada meyvə boldur, şəhərdə ucuzluqdur. Cümə məscidi şəhərin ortasındadır. Onun gözəllikləri çoxdur”. Müəllif sözüünə davam edərək göstərir ki, “Təbriz və Muğan tamamilə bağlıdır. Bunlar hər ikisi Rihab və İslam ölkələrinin fəxri sayılır”.³⁰²

Tacik şairi Nasir Xosrov qərb ölkələrinə səfəri zamanı Təbrizə gəlmiş və burada 24 günə qədər qalmışdır. Təbrizin görkəmli şəxsiyyətlərindən Qətran Təbrizi ilə görüşmüşdür. O özünün “Səyahətnamə” (“Səfərnəmə”) əsərində Təbriz haqqında çox maraqlı məlumat verir. Nasir Xosrov yazır: “20 səfər, 438 (26 avqust 1046)-ci ildə Təbrizə yetişdim. Bu şəhər Azərbaycanın qəsəbəsidir. Şəhər abaddır, eni və uzununu 1400 addım idi”. Nasir Xosrov sözüünə davam edir: “Mənə belə nəql etdilər ki, 234-cü il rəbiüləvvəl ayının 17-də, pəncşənbə günü, gecə namazından sonra (4 noyabr 1042-ci il) bu şəhərdə zəlzələ olmuşdur. Şəhərin bəzi yerləri xarab olmuş, digər hissələrə isə heç ziyan toxunmamışdır. Deyildiyinə görə, bu zaman qırx min adam həlak olmuşdur. Təbrizdə Qətran

---

²⁹⁸ Yə`qubi. Tarix, səh. 446.

²⁹⁹ Yə`qubi. Tarix, səh. 446.

³⁰⁰ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri. səh. 182.

³⁰¹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 182.

³⁰² Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 378.

adlı bir şair gördüm, o, yaxşı şer deyirdi, lakin fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəldi, “Məncik” və “Dəqiqi” divanını gətirib, yanımda oxudu, ona çətin gələn sözləri məndən soruşdu, ona dedim, izahını yazdı və öz şerlərini də mənə oxudu. Rəbiüləvvəl ayının 14-də (18 sentyabr 1046-cı il) Təbrizdən yola düşdük, Əmir Vəhsudanın qoşunu ilə birlikdə Mərənd yolu ilə Xoya qədər getdik”.³⁰³

IX-X əsr müəlliflərinin diqqətini Azərbaycanın qərb vilayətində, Urmu gölünün şimal və qərb hissəsində yerləşən Mərənd, Xoy, Səlmas və Urmu şəhərləri də cəlb etmişdir. Azərbaycan haqqında məlumat verən müəlliflərin əksəriyyəti bu şəhərlərin adını şəkir. İstəxri yazır: “Marağadan sonra Urmu gəlir, bu şəhərin iqlimi sağlamdır, bol ərzaq malları var və orada qiymətlər ucuzdur. O, “Əş-Şurat” (Urmu) gölünün yanında yerləşir”.³⁰⁴

Bəlazuri Urmu şəhərinin qədim olduğunu göstərir və onu Zərdüştün vətəni hesab edir.³⁰⁵ İbn Fəqih yazır ki, mağların zənnincə, onların dininin banisi olan Zərdüşt bu şəhərdəndir.³⁰⁶ Əbu Düləfin yazdığına görə, Urmu şəhərində mağların qələbə və şərəf məbədi vardır.³⁰⁷ Yaqut Həməviyə görə, ərəblər onu Urmiyə, ərəb olmayanlar isə Urmu tələffüz edirlər.³⁰⁸ Yerli əhali onu Urmu və ya Urmu adlandırırdı. Orta əsr müəllifləri, habelə müasir tarixçilər³⁰⁹ Urmu şəhərinin sağlam iqlimi, çayları, yaşıl bağları, zəngin nahiyələri, bərəkətli torpaqları və tarixi haqqında qiymətli məlumat verirlər.

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən və dini mərkəzlərindən biri də orta əsrlərdə “Şiz” adı ilə məşhur olan şəhər və ya qala idi. X əsrin məşhur səyyahı Əbu Düləf Azərbaycana səfəri zamanı birinci olaraq Şizə gəlmişdir. O yazırdı ki, mädən və mädən yataqlarını öyrənmək üçün Şizə gəldim.³¹⁰ Şiz şəhəri Marağa, Zəncan, Sühravərd və Dinavər arasındakı dağların arasındadır.³¹¹

³⁰³ Nasir Xosrov. Səyahətnamə, səh. 13-14.

³⁰⁴ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 181.

³⁰⁵ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 331.

³⁰⁶ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri. səh. 285.

³⁰⁷ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 7.

³⁰⁸ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, səh. 159, 161. Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qanunlarına əsasən, “Urmu” sözü “Urmu” şəklində yazılmalıdır.

³⁰⁹ Urmu şəhərinin tarixi haqqında bax: V.Minorski. Urmija, Ej, vd IV.

³¹⁰ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 1.

³¹¹ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 1.

“Əcayib əd-dünya” əsərində göstərildiyi kimi, “Şiz Marağa ilə Zəncan arasında idi”.³¹²

Məlum olduğu kimi, bu şəhər tarixi inkişaf şəraitində öz adını bir neçə dəfə dəyişmişdir. Əvvəllər Qaza və Qazaka adlanan bu şəhər, ərəblərin hakimiyyəti dövründə Şiz və ya Cənzə (Qanza) adlanmışdır. V.Bartold və V.Minorskinin əsərlərində də bunu görmək olar. V.Bartold yazır ki, ərəblərin Şiz və ya Cənzə adlandırdıqları qədim Qaza və ya Qazaka Marağa şəhərinin cənub-şərqində olan xarabalardır ki, onu “Taxti-Süleyman” adlandırırlar.³¹³ V.Minorski Əbu Düləfin “İkinci risalə”sinin tərcüməsində yazdığı izahlarda Şiz şəhəri xarabalarının Taxti-Süleyman olduğunu yazır.³¹⁴

Beləliklə, aydın olur ki, orta əsrlərdə mövcud olan Şiz şəhəri Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Şiz şəhərinin daxil olduğu vilayət də Şiz vilayəti adlanırdı.

Əbu Düləf yazır: “Bu şəhərin (Şiz şəhərinin – *M.Ş.*) hasarları gölü əhatə edir ki, onun dibinə çatmaq mümkün deyildir. Mən onun dərinliyini ölçdüm, o 14 min dirsək oldu, lakin yenə də min dirsək qaldı, suya buraxılan ağırlıq gölün dibinə çatmadı. Onun səthi bir haşimi-cəribdir,³¹⁵ onun suyu torpağı yuduğu zaman torpaq həmin anda daş kimi bərkiyir. Göldən yeddi arx çəkilməmişdir. Onların hər biri dəyirman işlədir və sonra hasardan kənara çıxır.

Şizdə çox müqəddəs atəşgədə (məbəd) vardır ki, əmir və mütəqəlliblərdən onu dağıtmaq istəyənlər olmuşsa da, buna nail ola bilməmişlər”.³¹⁶

Əbu Düləf Şizdəki məbəd haqqında da maraqlı məlumat verir. Onun yazdığına görə, buradakı məbəddə olan atəş 700 ildən bəri yanır, o heç vaxt sönmür və külü yoxdur. Bu məbədin müdhiş və möhtəşəm binaları, hündür və böyük salonları vardır. Düşmən bu şəhərə hücum etdiyi və öz mancanaqlarını hasara yönəltdiyi zaman onun atdığı daşlar gölə düşür, əgər onlar öz mancanaqlarını dirsək qədər geri çəksələr, o zaman daşlar hasarın o biri tərəfinə

³¹² “Əcayib əd-dünya”. Вах: Н.Д.Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. Ученые записки Инс-та востоковедения, IX, М.-Л, 1954, səh. 207.

³¹³ В.В.Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. СПб, 1903, səh. 143.

³¹⁴ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 70. P.Q.Bulqakov və A.B.Xalidov Şiz şəhərini İran Azərbaycanında, Urmunun cənub-şərqində olduğunu qeyd edirlər. «Советское востоковедение», 1957, №3, səh. 65.

³¹⁵ Haşimi-cərib, təqribən 400 metrə bərabərdir.

³¹⁶ Əbu-Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 2.

düşər.³¹⁷ Əbu Düləf Şiz şəhərinin tarixinə aid olan əfsanəvi hekayəni nəql edərək, bu şəhərin Sasani şahı Hörmüz dövründə əsası qoyulduğunu göstərir.³¹⁸

İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, Şiz şəhərinin Cənzə olmaması nəticəsinə gəlmək olar. İbn Xordadabeh Azərbaycan şəhərlərini saydığı zaman Cənzənin, sonra da Şiz şəhərinin adını çəkir.³¹⁹ O yazır ki, Şizdə Azərcəşsin atəşgədəsi vardır ki, məcuslar (mağlar) onu çox müqəddəs tuturlar. Hətta Sasani şahları taxta çıxdıqları zaman ibadət etmək üçün Mədaindən buraya gəlirdilər.³²⁰ İbn Xordadabeh Şiz şəhərinin Marağadan 6 fərsəng məsafədə düz yerdə olduğunu göstərdiyi halda, Əbu Düləf onun dağlıq yerdə yerləşdiyini qeyd edir və Cənzə haqqında heç bir məlumat vermir. Hər iki müəllifin məlumatından Şiz şəhərinin qədim Cənzə şəhəri olması aydınlaşmır.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan şəhərlərdən biri də Mərənd idi. Bu zaman Mərənd o qədər də böyük şəhər deyildi, lakin onun strateji mövqeyi çox yaxşı idi. O, Xilafətə qarşı mübarizədə Azərbaycanda əmələ gələn feodal dövlətin mərkəzi olmuşdu. Bəlazuri yazır ki, Mərənd kiçik kənddir, lakin orada Həlbəs Əbu əl-Bə`is yerləşmişdi. Şəhər əvvəl Bə`is, sonra da onun oğlu Məhəmməd tərəfindən möhkəmləndirilmişdi. O, şəhərin ətrafına istehkamlar çəkmişdi.³²¹ Bəlazurinin Mərənd haqqındakı bu məlumatı İbn Fəqihin əsərində də öz əksini tapmışdır. İbn Fəqih yazır ki, Mərənd Əbu əl-Bə`is tərəfindən möhkəmləndirilmiş kiçik bir kənddir. Oranı Əl-Bə`isin vəfatından sonra oğlu möhkəmləndirmiş və orada qəsr tikdirmişdir.³²² “Hüdud əl-aləm”də göstərilir ki, “Mərənd abad, nemətli və çox əhalisi olan kiçik şəhərdir”.³²³ Qeyd etmək lazımdır ki, XIII əsrin əvvəllərində Mərənd feodal basqınları nəticəsində artıq dağılmış və hərbi cəhətdən əhəmiyyətini itirmişdi. Yaqut Həməvi yazır: “Mərənd Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biridir. Mərənd ilə Təbriz arasında iki günlük yol var. Hazırda Mərənd dağılmış

³¹⁷ Əbu-Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 3.

³¹⁸ Əbu-Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 3-4.

³¹⁹ İbn Xordadabeh. Göstərilən əsəri, səh. 119-120.

³²⁰ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 276.

³²¹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 330.

³²² İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 285.

³²³ “Hüdud əl-aləm”, vər. 32 b.

haldadır, gürcülərin basqını nəticəsində yaranan onun dağıntılarının izləri indiyə qədər qalmışdır və onun bütün əhalisi əsir aparılmışdır”.³²⁴

Azərbaycanın qərb hissəsində Mərənd ilə Urmu arasında olan Xoy və Səlməs çəhərləri haqqında bir sıra orta əsr müəllifləri, o cümlədən, İstəxri, İbn Fəqih, İbn Havqəl, “Hüdüd əl-ələm” əsərinin müəllifi, Yaqut Həməvi və başqaları məlumat verirlər. “Hüdüd əl-ələm”də yazılır: “Səlməs xürrəm və abad bir şəhərcikdir.”³²⁵ Xoy isə nemətli, nüfuzlu, xürrəm və zəngin şəhərdir”.³²⁶

Orta əsr müəllifləri Azərbaycanda IX-XI əsrlərdə olan bir sıra başqa nemətli, xürrəm və abad şəhərlərin adını çəkir və onlar haqqında bəzi məlumat verirlər.

Bəlazuri Varsan, Bərzənd, Miyanic, Nərir, Cəbrəvan və Sərat (Sarab) şəhərlərinin adını çəkir və bu şəhərlər haqqında məlumat verir. O yazır ki, Varsan ərəblərin hakimiyyəti dövründə gözətçi məntəqəsi kimi məşhur idi. Varsan Mərvan ibn Məhəmmədin zamanında bərpa edilmiş və möhkəmləndirilmişdi. Mərvan bu şəhəri özünün xüsusi malikanəsinə çevirmişdir.³²⁷ Bəlazuri Bərzənd şəhəri haqqında məlumat verir və onun kiçik şəhər olduğunu göstərir.³²⁸ O, eyni zamanda Bərzəndin Afşin tərəfindən möhkəmləndirildiyini də qeyd edir.³²⁹ “Hüdüd əl-ələm”də yazılır ki, Bərzənd xürrəm, abad, axar sulu və çox əkin sahəsi olan bir şəhərdir.³³⁰ Bəlazuri Azərbaycanın Miyanic şəhərində məscid, Nərir³³¹ şəhərciyində qədim qəsrin xarabaları olduğunu, ərəblərin hakimiyyəti zamanı burada qəsr və müxtəlif binaların tikildiyini göstərir.³³² O, Cəbrəvanda bazar tikildiyini və şəhərin genişləndirildiyini göstərir və nəhayət, Sərat (Sarab) şəhərinin adını çəkir.³³³

³²⁴ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XVII cild, səh. 110.

³²⁵ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 34 b.

³²⁶ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 34 b.

³²⁷ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 329. Yə`qubi Babək üsyanı zamanı xəlifə Mə`təsimin tərəfdarı Məhəmməd əl-Varsanın Mıngəçevir əl-Fərqani tərəfindən öldürülməsi ilə əlaqədar olaraq, Varsan şəhərinin adını şəkir. Bax: Yə`qubi. Tarix. səh. 579-580.

³²⁸ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 329.

³²⁹ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 329.

³³⁰ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b.

³³¹ Yaqut Həməvi Nərir və ya Nəriz şəhərinin Ərdəbil nahiyəsində olduğunu göstərir.

³³² Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 331.

³³³ Bəlazuri. Göstərilən əsəri, səh. 331.

“Hüdüd əl-ələm”də göstərilir ki, Əsnə, Sərat (Sarab), Miyanə,³³⁴ Xunə (Xunəc), Cəbrəvan (Cəbrüqan), nemətli, abad və nüfuzlu kiçik şəhərlərdir.³³⁵

Ən nəhayət, göstərmək lazımdır ki, Muğan düzündə Muğan adlı kiçik şəhər də olmuşdur.³³⁶ “Hüdüd əl-ələm”də Azərbaycan şəhərləri sırasında Dznan adlı çox nemətli bir şəhərin adı çəkilir.³³⁷ Bundan başqa, Azərbaycanda abad və əhalisi çox olan Meyməd adlı bir nahiyənin adı çəkilir və Əhər qəsəbəsinin bu nahiyədə olduğu göstərilir.³³⁸

Yuxarıda deyilənlərə əlavə etmək lazımdır ki, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan şəhər, qala və yaşayış məntəqələrindən bəziləri zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Bunlar vaxtilə iqtisadi, ictimai, hərbi və mədəniyyət nöqtəyindən çox böyük əhəmiyyətə malik olsalar da, tarixi hadisələr nəticəsində dağılmış və ya iqtisadi əhəmiyyətini itirdiyi üçün sıradan çıxmışdır. IX-XI əsrlərin müəllifləri bu şəhər və qalaların adını çəkir və onlar haqqında bir sıra qiymətli məlumat verirlər. IX-X əsrlərdə abad və nemətli olan bu şəhər və qalalardan zəmanəmizə qədər gəlib çatmayanlar da var, onlar təqribən aşağıdakılardır. Bu şəhərlərdən Şarvan, Şabiran, Abxaz, Girdman (Cirdman, Qardman), Gərgarə (Qarqar), Xunan, Varsan, Cəbrəvan, Beyləqan, Lasub, Mübarəki, Sənariyə, Rüşbə, Giran, Matris, Nəriz (Nərir), Şiz, Şatar, Bəcirvan, Bərdic, Bərzənc, Bərzənd, Xunə, Qəbban, Kürran, Yunan, Qtiş, (Qtic), Şahıqala, Bərzə, Sifə, Saburxast, Gülsərə, Əbərviz, Xark (Cark) qalası, Müşkürdə, Kökəb, Şahabad, Sul (Hul), Siman, Məsqət, Cəmşidan, Məcməülnəhreyin, Niyal, Firuz-Qubad, Müsgürdə Kəsran kimi şəhər və qalaları göstərmək olar.

Zəmanəmizə qədər gəlib çatmayan Məsqət şəhərinin VI əsrdə tikilməsi haqqında məlumat vardır.³³⁹ Məs`udi yazır ki, Məsqət daşdan tikilmiş gözəl şəhərlərdən biridir.³⁴⁰ Ehtimal olunduğuna görə, Məsqət şəhəri Şabranla

³³⁴ Ərəb müəlliflərində bu, Miyanicdir, bax: İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 336.

³³⁵ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b. Qeyd etmək lazımdır ki, Xunə İbn Havqəl də Xunəc, Cəbrəvan, Cabrvan şəklində yazılmışdır.

³³⁶ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b. Güman etmək olar ki, Həmdullah Qəzvininin göstərdiyi Dizmar həmin şəhərdir. Bax: Həmdullah Qəzvinin. Nüzhet əl-qülub, səh. 206.

³³⁷ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b.

³³⁸ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b. Müqəddəsi Ərdəbil ətrafındakı şəhərləri saydığı zaman Meymədin də adını çəkir, səh. 373.

³³⁹ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 288.

³⁴⁰ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 74.

Dərbənd arasında Samur çayının aşağı tərəfində olmuşdur. Məsqət şəhərinin təxribata uğraması səbəbləri və tarixi hələlik məlum deyildir.

Yuxarıda adları qeyd edilən şəhər və qalalardan başqa, IX-XI əsrlərdə Şirvanda yenə də bir sıra hərbi əhəmiyyətə malik olan qalalar olmuşdur ki, bu qalaların yerləşdiyi məntəqə hələlik məlum deyildir. Adları mənbələrdən məlum olan həmin qalalar bunlardır:

1. Məhəllə əl-qəsr. Bu qala Dərbənd yaxınlığında olmuşdur. 860-cı ildə Məzyədilər sülaləsindən Məhəmməd ibn Xalidin burada yaşadığı məlumdur.³⁴¹

2. Gürzül.

3. Qastan və ya Cülstan qalası.³⁴² Güman etmək olar ki, Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstan qalasıdır. 1067-ci ildə bu qalada Şirvanşah Yəzidin qızı Şəmkuyənin öldüyü məlumdur.³⁴³

4. Məluğ qalası. Şirvanşah Salar ibn Yəzid bu qalanı 1053-cü ildə tutub ətrafına möhkəm istehkamlar çəkdirir və burada Cümə məscidi tikdirir.³⁴⁴

1072-ci ilin əvvəllərində Şəki hakimi Axsərtan Məluğ qalasını tutur, lakin həmin ilin iyul ayında Şirvanşah Fəriburz Gəncə əmiri Şəddadi Şavur ilə sülh bağladığı zaman bu qalanı Şəki hakimi Axsərtanın naibindən alaraq dağıdır.³⁴⁵

5. Qoyulmayan. 1063-cü ildə Gəncə hakimi Şavur Şirvana hücum etdiyi zaman bu qalanı tutur. Lakin sonra o, yenidən Şirvanşaha qaytarılır.

6. Qalabad. Məlum olduğu kimi, Şirvanşah Fəriburzun əmisi Məmlan ibn Yəzid Fəriburza qarşı qiyam edərək, mübarizə etdiyi zaman bu qalada möhkəmlənmişdi.

7. Mehəriyyə qalası. Bu qala Məsqət nahiyəsində Samur çayının şərqində idi. Məlumdur ki, Şirvanşah Fəriburz 1068-ci ildə Mehəriyyə ətrafına möhkəm hasar çəkdirmiş və şəhərin içərisində iç qala tikdirmişdi. Hətta Şirvanşah Fəriburz buranı özünə iqamətgah edərək bir müddət burada yaşamışdır. 1072-ci ildə Dərbənd qalasının rəisi Müfərric Samur çayını keçərək, Şirvanşahın

³⁴¹ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslə, səh. 4.

³⁴² Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslə, səh. 14.

³⁴³ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslə, səh. 14.

³⁴⁴ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. "Tarix əl-Bab və Şirvan" fəslə, səh. 15.

³⁴⁵ Bu məsələ haqqında əsərin Şəddadilər fəslində bəhs edilir.

Məşqətdə olan Mehəriyyə qalasına hücum edərək, onu tutub dağıtmaq istəmişsə də, buna nail ola bilməmişdi.³⁴⁶

Bəhs edilən dövrdə iqtisadi, siyasi və hərbi əhəmiyyətə malik olan şəhər və qalalar bir sıra səbəblər üzündən təxribata uğramış və zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Tariximiz üçün əhəmiyyəti olan bu şəhər və qalaların arxeoloji qazıntı və tədqiqat nəticəsində öyrənilməsi tarix elminin gələcək vəzifələrindən biri olmalıdır.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan və ona qonşu olan vilayətlərin bəzilərində eyni adlı şəhər və qalalara ilk mənbələrdə təsadüf edilir. Eyni adlı şəhər və qala adlarına misal olaraq Muğan, Şəki, Gəncə, Dərbənd, Şirvan, Lahic, Xalxal, Girdman (Qardman, Gürdəvan) və başqalarını göstərmək olar. Göstərilən eyni adlı şəhər və qalaların tarixi, onların etimologiyası, habelə iki və yaxud bir neçə şəhərin eyni adlı olmasının səbəblərini burada izah etməyi məqsəd qoymamışıq. Xüsusi tədqiqat tələb edən bu məsələlər həqiqətən özünün gələcək tədqiqatçısını gözləyir. Azərbaycanda şəhər və qala adları əsasən burada yaşayan tayfaların və bəzən hakimlərin adından, yerin xüsusiyyətindən nəş`ət etmişdir. Eyni adlı şəhər və qalaların əmələ gəlməsi bir tayfaya mənsub olanların iki və ya bir neçə yerdə şəhər, qala tikmələri ilə, habelə bir şəhər əhalisinin başqa yerə köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq, yeni şəhərin köhnə adı daşması ilə izah edilə bilər. Zənn etmək olar ki, Muğan, Şəki kimi şəhərlərin adı qədimdə Azərbaycan ərazisində yaşayan mağlar³⁴⁷ (muğlar), şəkinlər³⁴⁸ tayfasının adından alınmışdır.

İlk mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Muğan düzündə Muğan adlı iki şəhər var idi. “Hüdud əl-ələm”də yazılır: “Muğan şəhərdir, nahiyəsi dəniz kənarındadır. Muğan nahiyəsində Muğan adlandırılan iki kiçik şəhər vardır”.³⁴⁹ Müqəddəsiyə görə, “Muğanı iki çay əhatə edir, onun gözəl meyvəsi vardır.

³⁴⁶ Münəccimbaşı. Cami əd-düvəl. “Tarix əl-Bab və Şirvan” fəslı, səh. 15.

³⁴⁷ Геродот. История. Перевод с греческого Ф. Г. Мищенко. т. I. Москва, 1888, səh. 55.

³⁴⁸ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 68.

³⁴⁹ “Hüdud əl-ələm”, vər. 32; A.A. Ализadə. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв, səh. 48, 70, 72.

Muğan Rihab vilayətinin və islam torpaqlarının fəxridir”³⁵⁰ Muğandan çoxlu çuval, palaz və xırda danqular ixrac edilirdi.³⁵¹

Orta əsrlərdə həm Böyük Qafqaz sıra dağları ətəyində Şəki şəhəri,³⁵² həm də Sisəcan (Sisiyan) vilayətində Şəki adlı qala mövcud olmuşdur.³⁵³ Azərbaycanda Şirvan və Dərbənd adlı şəhərlər olduğu kimi, Xorasan vilayətində də Şirvan və Dərbənd, habelə Orta Asiyanın Buxara nahiyəsində Şirvan adlı qəsəbə olmuşdur.³⁵⁴ Məlum olduğu kimi, Albaniyada hələ orta əsrlərin əvvəllərində Kür çayının sağ sahilində Xalxal adlı şəhər var idi. Xalxal şəhəri Alban hökmdarlarının qış iqamətgahı idi.³⁵⁵ S.T.Yeremyanın fikrincə, Xalxal şəhəri Albaniyanın qədim şəhəri olan Dala şəhəridir ki, xarabaları Azərbaycanın Qazax şəhəri yaxınlığındadır.³⁵⁶

Orta əsrlərdə, habelə hazırda İran Azərbaycanı ərazisində mövcud olan Xalxal adlı şəhər vardır. Yaqut Həməvi yazır ki, Xalxal Azərbaycanda şəhərdir, həm də nahiyənin adıdır. Xalxal Ərdəbildən iki mənzil məsafədədir. Yaqut Həməvinin yazdığına görə, o, 617 (1220-1221)-ci ildə monqolların hücumunu eşidərək, Xorasandan geri qayıdıb, qaçdığı zaman Xalxala gəlmişdir. Yaqut Həməvi Xalxal nahiyəsində möhkəm qalalar olduğunu göstərir.³⁵⁷

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Lahıç (Lahican) adı ilə iki yaşayış məntəqəsi vardı. Bunlardan biri Gilanda, digəri isə Şirvanda olub, indi də həmin adla məşhurdur. Lahıç adına İbn Havqəlin əsərində Əl-Laican,³⁵⁸ 861-ci ildə burada əmələ gələn şahlığa isə Laicanşah deyilirdi.³⁵⁹ Orta əsrlərdə bu qəsəbədə əhali əsasən mis qablar və silah hazırlamaqla məşğul olurdu. Burada sənətkarların hazırladığı mis qablar silah və sair şeylər çox məşhur olmuşdur. Yaqut

³⁵⁰ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 378.

³⁵¹ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b. A.A.Ализаде. Göstərilən əsəri, səh. 48.

³⁵² “Hüdüd əl-ələm”, vər. 33 a.

³⁵³ З.М.Буниятов. Новые данные о нахождении крепости Шаки. “Azərbaycan SSR EA Məruzələri”, 1959, XV cild, №9, səh. 869-871.

³⁵⁴ Yaqut Həməvi, XII cild, səh. 382.

³⁵⁵ Егише. История, səh. 124; Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 86.

³⁵⁶ С.Т.Еремян. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. ВДИ, 1933, № 1, səh. 79 və sairə.

³⁵⁷ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, səh. 381-382.

³⁵⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 342, 350.

³⁵⁹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 348.

Həməvinin yazdığına görə, Gilanda olan “Lahic nahiyəsində isə ipək və kəndir hazırlanırdı”³⁶⁰.

IX-XI əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərlərinin idarəsi yerli feodalların, yerliləşməkdə olan gəlmə ərəblərin, deyləmilərin və sair feodalların əlində idi. Bu feodalların əksəriyyəti əvvəllər əsas etibarilə öz qəsrlərində yaşadıkları halda, indi şəhərlərdə yaşayırdılar və öz torpaqlarında təsərrüfatla bilavasitə məşğul olurdular. Şəhərlərdə dəbdəbəli saraylar düzəldib, günlərini keçirir, yerli və ya karvan ticarətində, bəzən də böyük ticarət ittifaqlarında iştirak edirdilər. Bu feodalların bəziləri öz torpaqlarından əldə etdikləri rentanı sələmə verir və bununla da böyük sərmayələr toplayırdılar. Beləliklə, Şərqi ölkələri şəhərlərində olduğu kimi, böyük tacirlərin və sələmçilərin müəyyən hissəsi həmin vilayətin böyük torpaqlara sahib olan feodalları idi. Şəhərlərin idarə edilməsi də onlardan asılı idi.

Azərbaycan şəhərlərində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı şəhərlərdə yaşayan feodal torpaq sahiblərini maraqlandıрмаğa başladı. Digər tərəfdən isə, tacirlər, şəhərdə yaşayan məmurlar, vasitəçilər, sələmçilər də torpaq əldə etməyə başladılar. Beləliklə, şəhərdə yaşayan və ticarətlə əlaqədə olan feodal sinfinin tərkibinə müxtəlif ünsürlər daxil olmağa başladı. Feodallar özləri ümumiyyətlə təsərrüfatla məşğul olmadıkları üçün onların torpağında yaşayan və torpağı becərən kəndlilərdən torpaq rentasını öz nümayəndələri (mübaşirlər) vasitəsilə toplayırdılar. Bunlar eyni zamanda karvan ticarətində və vergilərin icarə yolu ilə toplanmasında iştirak edirdilər.

Orta əsrlərdə şəhər hakiminə “rəis” deyilirdi. Şəhər rəisləri mərkəzi dövlətin razılığı ilə tacirlər və feodal əyanlar tərəfindən seçilirdi. Ruhanilərin başçısı isə “qazi” adlanırdı. Bazarda qiymətlərə nəzarət edən və adət-ənənələri gözləyən şəxsə “mühtəsib” deyilirdi. Gecə gözetçilərinin rəisi və başqa şəhər idarəçiləri hakim feodallar tərəfindən təyin edildiyi üçün şəhərin idarəsi tamamilə onların əlində idi. Yalnız şəhərin ayrı-ayrı məhəlləsində işləri idarə etmək üçün şəxslər seçilirdi ki, bu da şəhər rəisinə tabe olurdu. Şəhər rəisinin,

³⁶⁰ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 17.

dövlət başçısının və yaxud katibin (vəzirin) dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq onun aparatında işləyən orta və kiçik məmurlar da dəyişdirilirdi. Belə hallar şəhərdə işsiz adamların artmasına səbəb olurdu.

Şəhərdə baş ruhani təbəqəsinə mənsub olan şəxslərdən ən hörmətli qazi idi. O, “dinin təmizliyinə”, şəriət qanunlarının həyata keçirilməsinə kömək edir, hökmdarın hörmətinə və islam dininə qarşı çıxanlarla mübarizə aparırdı.

Şəhərlərdə seyidlər, imamlar, fəqihlər, əyanlar yaşayırdılar. Tacirlər, feodal əyanlar, ruhanilər şəhərin mərkəzi hissəsində olurdular. Orta əsr şəhərləri əsas etibarilə Şəhristan (əsas şəhər) və rəbat adlanan iki hissədən ibarət olurdu. Rəbat şəhər qalasından kənardakı hissəyə deyilirdi, lakin şəhərə aid hesab olunurdu. Rəbat bəzən hasarla da əhatə olunurdu. Rəbatda bazar və sənətkarlar məhəlləsi yerləşirdi. Bərdə bazarı şəhərin rəbat hissəsində idi.³⁶¹

Orta əsr Azərbaycan şəhərlərində ictimai həyat əsas etibarilə dörd mərkəzdə toplanırdı. Birincisi, feodal hakimlərin və əyanların sarayları, yaşayış binaları yerləşən “şəhristan” adlanan şəhərin mərkəzi hissəsi.

İkinci, mədrəsə, məscid və sair ruhani təşkilatları yerləşən mərkəz. İstəxri Bərdə haqqında bəhs etdiyi zaman xəzinə, saray və məscidin içşəhərdə, yəni şəhristan hissəsində olduğunu göstərir.³⁶²

Üçüncüsü, bazar, karvansara, mehmanxana, hamam və tacirlərin hücrələri yerləşən hissə. İbn Havqəl Bərdədən bəhs etdiyi zaman burada hamam, karvansara və mehmanxana olduğunu göstərir.³⁶³ İstəxri Bərdə bazarının şəhərin kənarında olduğunu yazır.³⁶⁴

Orta əsr müəllifləri Azərbaycan şəhərlərindən bəhs etdikləri zaman mütləq şəhərdəki saray, məscid, mədrəsə, bazar, karvansara və sairə ilə yanaşı, şəhərdə ictimai yerlərdən biri sayılan hamamın olmasını da qeyd edirlər.

Dördüncüsü, sənətkarların məhəlləsi, xırda alver edilən kiçik bazar və sair daxil olan hissə. Sənətkarlar əsasən şəhərlərin kənar məhəllələrində yaşayırdılar.

³⁶¹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184.

³⁶² İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 182.

³⁶³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 339.

³⁶⁴ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184. Bəlazuri şəhər ətrafındakı sərhəd postunu “rəbat” adlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Azərbaycan şəhərləri Şərq ölkələrində olduğu kimi, küçələri darısqal, evləri əsas etibarilə bir və ya iki mərtəbəli olurdu. Yalnız hakimlərin və böyük feodalların sarayları, qəsrləri möhtəşəm olurdu.

Orta əsr Azərbaycan şəhərlərində diqqəti cəlb edən ictimai müəssisələrdən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mədrəsə adlanan tədris müəssisəsi idi. Mədrəsələr əsasən məscidlərin yanında olurdu. Mədrəsə səviyyəsinə görə orta və ali dərəcəyə bölünürdü. Mədrəsələrə ruhanilər rəhbərlik edirdilər. Ali mədrəsə yalnız böyük şəhərlərdə təşkil edilirdi. Mədrəsə, məscid və ruhani təşkilatları, xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən idarə edilirdi. Mədrəsə və məscidlərin ixtiyarında vəqf malikanələri, karvansara, dükan, torpaq sahələri, bazar, kiçik ticarət və sair gəlir mənbələri olurdu. Bu mədrəsələrdə tədris pullu idi.

IX əsrin axırlarından Azərbaycan Xilafətin zülmündən azad olduğu və yerli dövlətlərin yarandığı dövrdə ölkədə istehsal qüvvələri inkişaf etməyə başladı. Digər tərəfdən bu zaman inkişaf mərhələsində olan feodalizm münasibətləri iqtisadiyyatın və təsərrüfat həyatının geniş surətdə inkişaf etməsində mütərəqqi rol oynayır, sənətkarlıq və ticarətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərirdi.

IX-XI əsrlərdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı ilə şəhərlər də inkişaf edirdi. Ayırı-ayrı şəhərlərin inkişafı ilə yanaşı, Azərbaycan şəhərləri arasında olan münasibətlər də inkişaf etməkdə idi. Şəhərlər arasındakı bu fərq əsas etibarilə vilayət və şəhərlərin iqtisadiyyat və təsərrüfat həyatı sahəsində ixtisaslaşmasından ibarət idi. Əgər Şamaxıda ipək mallar emal edilirdisə,³⁶⁵ Bakıda neft, duz, Beyləqanda natif, Dərbənddə kətan paltar hazırlanırdı.³⁶⁶ Orta əsrlərdə neftin əhəmiyyəti çox böyük idi. Neft hərbi işdə, təbabətdə və məişətdə istifadə edilirdi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Bakıda həm qara, həm də ağ neft çıxarılırdı. X əsrdə Bakı nefti nəinki Azərbaycanda işlədilirdi, hətta başqa ölkələrə aparılırdı. “Hüdud əl-ələm”də göstəriləyi kimi, İraqda, Deyləm və

³⁶⁵ “Hüdud əl-ələm”, vər. 33 b; Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XII cild, səh. 361.

³⁶⁶ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184, 190; Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, III cild, səh. 303; В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баки, 1924, səh. 34.

Gilanda işlədilən neft Bakıdan aparılırdı.³⁶⁷ Bundan başqa, Bakıda duz da hasil edilirdi. Məlum olduğu kimi, Bakı neft və duz mədənlərinin mədaxili Dərbənd mühafizəçilərinin saxlanması sərəf edilirdi.³⁶⁸

IX-X əsrlərdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, xüsusilə Bərdə, Şamaxı və Qəbələ şəhərlərində ipək istehsal edilməsi haqqında orta əsr mənbələrində məlumat verilir. Orta əsrlərdə ipək mallar emal edilməsinə çox əhəmiyyət verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda pambıq yetişdirilməsi VII əsrdən bizə məlum olduğu halda,³⁶⁹ Şirvanda IX-X əsrlərdə hələ məlum deyildi.

Bəhs olunan dövrdə Qəbələdə duluşçuluq çox inkişaf etmişdi. Bunu 1926-cı ildə Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar tamamilə isbat edir.³⁷⁰ Orta əsrlərdə olduğu kimi, hələ qədim dövrlərdə Qəbələdə duluşçuluq çox yayılmış sənət sahələrindən biri olmuşdur.³⁷¹

Göstərilən dövrdə duluşçuluqdan başqa, Qəbələ nahiyəsində təsərrüfat üçün lazım olan ağac məmulatı da hazırlanırdı. Xüsusilə, burada bel, kürək, şana və sair ağac alətləri çox nəfis şəkildə düzəldilirdi. Qəbələdə hazırlanan müxtəlif saxsı qablar və ağac məmulatı qonşu vilayətlərə göndərilirdi. Ona görə də Qəbələ orta əsrlərdə özünün sənətkarlıq məmulatı və təsərrüfat məhsulları ilə şöhrət qazanmışdı. Qonşu vilayətlərə Qəbələdə yetişdirilən şabalıd, qoz, fındıq kimi məhsullar göndərilirdi. “Hüdüd əl-ələm”də Qəbələdən çoxlu fındıq ixrac edildiyi göstərilirdi.³⁷²

IX-X əsrlərdə, Gəncə və Şəmkürdə yun libas, Beyləqanda libas, corab, baş örtükləri, şirniyyat, Bərdədə ipək, şabalıd, Mərənddə müxtəlif yun libaslar, Bərzənddə qətfə, Muğanda palaz, çuval istehsal edilərək başqa vilayətlərə göndərildiyi kimi, Şirvan, Xursan və Liranda (Laicanda) dünyada ən məşhur olan yun paltar, “məhfur” adı ilə məşhur olan xalılar hazırlanır və başqa ölkələrə ixrac edilirdi.³⁷³ Şəki isə özünün istehsal etdiyi gön məmulatı ilə məşhur idi.³⁷⁴

³⁶⁷ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 33 b.

³⁶⁸ Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri, səh. 136, 138, 228.

³⁶⁹ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 56.

³⁷⁰ D.Şərifov. Обследование развалин Кабалы. Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin Xəbərləri. Bakı, 1927, №4, səh. 174-184.

³⁷¹ Вах: Т.Пассек и Б.Латинин. К вопросу о керамике из Яловлу-Тапа. Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin Xəbərləri. Bakı, 1927, №4, səh. 218-222; О.Ш.Исми-заде. Ялойлутепинская культура. Bakı, 1956, səh. 46-49, 87.

³⁷² “Hüdüd əl-ələm”, vər. 33 a.

³⁷³ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b, 33 a, 33 b.

“Hüdüd əl-aləm”də Şabran şəhərindən bəhs edilərkən göstərilir: “Bütün dünyada məşhur olan məhəkdaşı oradan (Şabrandan - *M.Ş.*) aparılır”.³⁷⁵

İbn Fəqih Bərdə və onun vilayəti haqqında bəhs etdiyi zaman göstərir ki, Şəki, Qəbələ, Şirvan vilayətlərində çoxlu şabalıd və ağcaqayın ağacı meşələri vardır. Sənətkarlar bu gözəl ağcaqayın ağacından çox qəribə alətlər hazırlayırdılar.³⁷⁶ İstəxrinin yazdığına görə, Dərbənddə hazırlanan kətan paltarlar başqa ölkələrə aparılırdı. O, daha sonra göstərir ki, Ermənistan və sair qonşu vilayətlərdə kətan paltar hazırlanırmırdı. Bundan başqa, Dərbənddə müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş qullar da satılırdı.³⁷⁷

İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, IX-XI əsrlərdə Şirvan şəhərlərində dünyada məşhur olan müxtəlif məhsullar hazırlanır və başqa vilayətlərə ixrac edilirdi. Bu məmumat eyni zamanda Şirvan şəhərlərində sənətkarlığın yüksək səviyyədə olduğunu, toxuculuq, dulusçuluq, boyaqçılıq, zərgərlik və sair sənətkarlıq sahələrinin orta əsrlərdə inkişaf etdiyini göstərir. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında sənətkarlıq çox mühüm yer tuturdu. Bu zaman sənətkarlıq əsas etibarilə kənd təsərrüfatından ayrılmış və şəhərlərdə mərkəzləşmişdi. Orta əsrlərdə sənətkarlıq Azərbaycanda şəhər əhalisinin əsas məşğələlərindən biri idi.³⁷⁸

İlk mənbələrdən məlum olduğu kimi, Azərbaycanda hələ feodalizm cəmiyyətinin ilk dövrlərində əhalinin müəyyən hissəsi sənətkarlıqla məşğul olurdu. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı nəticəsində əldə edilən sənətkarlıq məmumatı və silah növləri bunu təsdiq edir. Moisey Kalankaytuklu yazır ki, VII əsrin əvvəllərində xəzərlər Albaniya torpaqlarını tutduqları zaman nəzarətçilər göndərərək, müxtəlif biliklərə malik olan sənətkarlardan qızıl əldə etdikləri, gümüş əritdikləri, dəmir çıxardıqları, mis şeylər emal etdikləri üçün vergi tələb edirdilər.³⁷⁹ Müəllif sözünə davam edərək göstərir ki, “Şimal knyazı” (xəzər xaqanı – *M.Ş.*) ixrac edilən ticarət mallarından gömrük, Kür və Araz

³⁷⁴ Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, səh. 357.

³⁷⁵ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 b.

³⁷⁶ İbn Fəqih. Göstərilən əsəri, səh. 297.

³⁷⁷ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184.

³⁷⁸ A.A. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., səh. 47.

³⁷⁹ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 131.

çaylarında balıq ovlayanlardan vergi tələb edirdi”.³⁸⁰ Bu məlumatdan aydın olur ki, hələ VII əsrin əvvəllərində ölkədə müxtəlif sahələr üzrə sənətkarlar var idi. Misəridənlər (misgərlər), zərgərlər, dəmirçixaranlar (mədənçilər), qızıl, gümüş çıxaranlar, balıqçılar və sairə kimi peşəkarlar çalışırdı.

Məs`udi Sənariyə və Şəki vilayətlərindən bəhs edərək yazır ki, Sənariyə sağlığından bir az aralı şəkinlər tayfası yaşayır. Onların içərisində çoxlu müsəlman vardır. Onlar ticarət və müxtəlif sənətlərlə məşğul olurlar.³⁸¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Şəki və Qəbələ vilayətlərində müxtəlif sənətkarlıq növləri ilə yanaşı, dulusçuluq və taxta məmulatı hazırlamaq işi də hələ qədimdən inkişaf etmişdi. Burada dulusçular müxtəlif saxsı qablar və sənətkarlar taxtadan təsərrüfatda işlənən müxtəlif alətlər hazırlayırdılar.

Dulusçu kürələrində müxtəlif saxsı qablar, kərpic, su boruları, kaşı və sair şeylər bişirirdilər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində IX-X əsrlərə aid tapılan saxsı qablar bunların mahir ustalar tərəfindən hazırlandığını sübut edir. Dulusçuluq sənəti Azərbaycanın bütün vilayətlərində yayılmışdı. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda dabbaqlıq da inkişaf etmişdi. Yaqut Həməvinin yazdığına görə, Şəkiddə keyfiyyətli gön hazırlanırdı.³⁸²

IX-X əsrlərdə İran və İraqda olduğu kimi, Azərbaycanda da toxuculuq çox inkişaf etmişdi. Orta əsrlərdə Şərqi və qərbi ölkələrində toxuculuq çox üstün yer tuturdu. Zərif və incə parçalara hər yerdə böyük tələbat var idi. Ona görə də hər vilayətdə xüsusi və yaxşı keyfiyyətdə məmulat istehsalı əmələ gəlməyə başladı, pambıq, kətan, ipək, yun parçalar istehsal edilirdi. İranda və Azərbaycanda ən yaxşı toxuculuq sənayesi əmələ gəlmişdi. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində Abbasilərin (750-1258) hakimiyyəti dövründə toxuculuq sahəsi yenidən inkişaf etməyə başlamışdı.³⁸³

İlk mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, X əsrdə Azərbaycan şəhərlərində müxtəlif çeşidli yun və ipək libaslar, qətfə, paltar, kətan paltar,

³⁸⁰ Moisey Kalankaytuklu. Ağvan tarixi, səh. 131.

³⁸¹ Məs`udi. Müruc əz-zəhəb, II cild, səh. 68.

³⁸² Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, XII cild, səh. 357.

³⁸³ A.Müller. İslam tarixi, II cild, səh. 159-160.

pambıqdan zol-zol paltar, çuval, palaz, xalça, corab, ipək, baş örtüyü və bu kimi yaşayış üçün vacib olan gözəl və zərif şeylər hazırlanırdı.

“Hüdüd əl-aləm” əsərində X əsrdə Azərbaycan şəhərlərindən ixrac edilən məmulat haqqında çox qiymətli məlumat verilir. Bu əsərdə Azərbaycandan qırmızı rəng, yun libaslar, pambıq, balıq, bal və mum ixrac edildiyi göstərilir.³⁸⁴ Daha sonra bu əsərdə hər bir şəhərdə emal və ixrac edilən məmulat haqqında ayrıca bəhs olunur. Ərdəbildən zol-zol və rəngli libasların, Bərzənddən qətfə və paltarların,³⁸⁵ Muğandan rudinə (bağırmaq, kəriş), xırda dənli bitkilərin, çoxlu çuval və palaz,³⁸⁶ Dznandan palaz və namaz xalçasının, Xoy, Gərkəri və Naxçıvandan palaz, xalça, corab və sair şeylərin aparılması göstərilir. Mərənddən müxtəlif yun paltar,³⁸⁷ Qafandan çoxlu pambıq, Bərdədən ipək, şabalıd,³⁸⁸ Beyləqandan çoxlu libaslar, çul, baş örtüyü³⁸⁹ və natif, Araz çayı sahilində yerləşən Bijgah adlı kiçik şəhərdən balıq,³⁹⁰ Şəmkür və Gəncədən cürbəcür yun libaslar,³⁹¹ Dərbənddən kətan libas və zəfəran,³⁹² Bakıdan neft, Şabrandan məhəkdaşı, Qəbələdən fındıq,³⁹³ Xursandan yun libaslar, habelə Xursan, Şirvan və Laicandan bütün dünyada məşhur olan cürbəcür “məhfurlar”, (yəni xalçalar – *M.Ş.*) ixrac edilirdi.³⁹⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Havqəl Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edərkən yazır ki, Təbriz və Mərənddə dünyanın heç bir yerində tayı bərabəri olmayan “məhfur” adı ilə məşhur olan xalılar, palaz və parçalar hazırlanırdı.³⁹⁵ Şübhə yoxdur ki, Şirvan, Mərənd və Təbrizdə toxunan, habelə “məhfur” adı ilə məşhur olan xalılar və palaz növləri Şərqi müəlliflərinin diqqətini özünə cəlb etmişdi.³⁹⁶

³⁸⁴ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 32 b.

³⁸⁵ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 32 b.

³⁸⁶ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 32 b.

³⁸⁷ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 32 b.

³⁸⁸ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 a.

³⁸⁹ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 a.

³⁹⁰ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 a.

³⁹¹ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 a.

³⁹² “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 b.

³⁹³ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 b.

³⁹⁴ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33a.

³⁹⁵ “Hüdüd əl-aləm”, vər. 33 b.

³⁹⁶ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 344.

İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda toxuculuqda çox əhəmiyyəti olan boya, kağız, kəndir, kətan, ipək və sair sənətkarlıq məmulatı istehsal edilirdi. İstəxri Bərdə və Dəbil haqqında bəhs etdiyi zaman burada “qırmız” adlanan boya istehsal edildiyini göstərir.³⁹⁷ Müəllif qeyd edir ki, bu rənglə mahud boyanır. O yazır ki, qırmız əldə edilən qurd, ipək qurdu kimi öz ətrafına tor çəkir.³⁹⁸ Orta əsrlərdə toxuculuğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, saf və yaxşı keyfiyyətli boyaya da çox tələbat var idi. Bərdədə emal edilən boya bütün dünyada məşhur idi. İbn Havqəl yazır: “Bab ül-əbvabdan (Dərbənddən – *M.Ş.*) Tiflisədək və Araz çayının yaxınlığından Cürcan vilayətinə qədər bütün Arranda boya yetişir”.³⁹⁹

Orta əsr müəlliflərinin məlumatından görünür ki, Bərdədə qırmız adlanan boyanı həm bitkidən və həm də xüsusi növ qurddan əldə edirdilər. Qırmız adlanan boyanın qurddan əldə edilməsi haqqında İbn Havqəl yazır: “Qırmız boyadır, quş tükündən və yuxuduğu hazırlanmış şeyləri onunla boyayırlar. Bu boya inəkqurdu barama toxumuduğu kimi, öz ətrafında hörən qurddan əmələ gəlir”.⁴⁰⁰ Qırmız adlanan boya eyni zamanda bitkidən hazırlanırdı. İbn Havqəlin göstərdiyi kimi, bu bitki Arranın hər yerində yetişirdi. Deyilənlərə əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlara qədər bu təbii boya bitkisi Azərbaycanda yetişdirilirdi.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, kağız, kəndir, şüşə və sair şeylər də istehsal edilirdi. İbn Havqəl Səlməsda yaxşı kəndir istehsal edildiyini yazır.⁴⁰¹

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində orta əsrlər sənətkarlığının hər növünə rast gəlmək olardı. Bu şəhərlərdə həqiqətən mühüm əhəmiyyətə malik olan məhsul istehsal olunurdu. İlk mənbələrdən aydın olur ki, Yaqut Həməvi Azərbaycanın cənub vilayətlərində Kağızkonan şəhərində olmuş və bu şəhər haqqında bəzi məlumat vermişdir. O yazır ki, Yaqut Həməvi Kağızkonan

³⁹⁷ V.Minorski. “Hüdüd əl-ələm”i ingiliscəyə tərcümə etdiyi zaman görünür, İbn Havqəlin məlumatından xəbəri olmadığı üçün səhvən “məhfur”sözünü “plates”, yəni boşqab və ya metal əşya – deyə, tərcümə etmişdir.

³⁹⁸ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 188.

³⁹⁹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 347.

⁴⁰⁰ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 342.

⁴⁰¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 344.

Azərbaycanda Zəncan ilə Marağa arasında, Rey yolunun üzərindədir. Əvvəllər ona Xünə və ya Xünəc deyirmişlər, ancaq indi Kağızkonan adlanır. Yerli əhali bu şəhərə Xünə deməyi sevmir. Bu kiçik şəhərdir, lakin dağılmışdır. Burada yaxşı bazar vardır.⁴⁰²

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlıq haqqında qeyd edilənlərdən aydın olur ki, bu dövrdə sənətkarlıq kənd təsərrüfatından tamamilə ayrılmış, şəhərlərdə mərkəzləşmiş və ayrı-ayrı peşələr müəyyən dərəcədə təşəkkül etmişdi.

Sənətkarlar öz peşələrinə görə rastabazarın müəyyən bir hissəsində özlərinə yer tuturdular. Dəmirçilər, misgərlər, sərraflar, başmaqçılar, dabbaqlar toxucular, rəngsazlar, zərgərlər, silah qayıranlar, dulusçular hər biri müəyyən sıralarda işləyirdilər. Bəzən şəhərin bir məhəlləsi və yaxud bir yaşayış məntəqəsi sənətkarlığın yalnız bir sahəsi ilə məşğul olurdu. Ona görə də həmin məhəllə və ya yaşayış məntəqəsi əhalinin məşğul olduğu peşənin adı ilə - zərgərlər, dəmirçilər, sabunbişirənlər, misgərlər və sair adlanırdı. Orta əsrlərin yadigarı olaraq Lahıc qəsəbəsi son zamanlara qədər davam edən misgərlik, əşyaları hazırlamaqla Basqal kəndi isə ipək şeylər toxumaqla məşhur idi. Azərbaycan şəhərlərinin bir çoxunda da məhəllələr əhalinin məşğul olduğu sənətə görə adlanırdı. Məsələn, şəhərdə sabunçular, dəmirçilər və sair məhəllələri var idi.

Bəhs olunan dövrdə şəhər sənətkarları bazar üçün mal hazırlayırdılar, lakin bəzi feodalların özlərinin emalatxanaları da olurdu. Bu emalatxanalarda iqtisadi cəhətdən feodaldan asılı olan sənətkar kəndlilər işləyirdilər. Belə emalatxanalar yalnız feodalların öz ehtiyacını ödəyirdi. Bunu nəzərə alaraq K.Marks göstərir ki, “feodalizmin çiçəklənməsi dövründə əmək bölgüsü əhəmiyyətsiz dərəcədə idi”.⁴⁰³

Sənətkarların vəziyyəti haqqında ilk mənbələrdə lazımi məlumat yoxdur. Lakin mövcud olan bəzi məlumata əsasən, güman etmək olar ki, sənətkarlar təcrübə və biliyinə görə, əsasən üç dərəcəyə bölünürdü. Yüksək dərəcəli sənətkarlar usta və ya ustad adlanırdı. Onların köməkçi və ya müavinlərinə

⁴⁰² Yaqut Həməvi. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 407.

⁴⁰³ K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 4-cü cild, 1937, səh. 15.

xəlifə, peşəni yeni öyrənənlərə isə şagird deyilirdi. Ustad olmaq üçün şagird uzun müddət işləməli idi.

Sənətkarlar hazırladıqları mallar üçün ya dövlətə, ya da feodala vergi verməli idi. Onlar özləri xırda ticarətlə məşğul olurdular, istehsal etdikləri malların bir hissəsini öz dükanlarında satırdılar. Dükan həm emalatxana, həm də sənətkarın emal etdiyi malların sərgi və satış yeri idi.

Şəhər sənətkarları həmkar halında bir sexdə birləşirdilər. Bu sexlərin başında feodal və ya tacir dururdu. Sexlər peşəyə görə bölünürdü. Belə sex birləşmələrinə “həmkar” deyirdilər.⁴⁰⁴ Peşə sahəsi üzrə ayrılan həmkarlar dövlət və ayrı-ayrı tacirlərdən sifarişlər qəbul etdikləri kimi, sərbəst satış üçün də mal hazırlayırdılar. Tarixi məxəzlərdən məlum olur ki, tacirlər, dəzgah sahibləri və feodallarla təklidə mübarizə aparmaq sənətkar üçün çox çətin olurdu. Ona görə peşə üzrə sənətkarların bir təşkilatda birləşmələri istismarçılara qarşı mübarizəni asanlaşdırırdı. Bundan başqa, həmkar birləşmələri sənətkarların daxili təşkilat və istehsalat məsələlərinə nəzarət edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan şəhərlərində həmkarlar təşkilatı orta əsrlərdə həmişə islam dininin müəyyən bir tərifi ilə bağlı olmuşdur.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, IX əsrdə Azərbaycan şəhərləri daha sürətlə inkişaf etməyə başladı, sənətkarlıq sahəsində ixtisaslaşma prosesi sürətləndi, peşələr daha çox sahələrə ayrıldı. Şəhərlərdə yeni sənətkarlıq dəzgahları yarandı, sənətkarlıq işlərinin texnologiyası yaxşılaşmağa və təkmilləşməyə başladı. Sənətkarlıq sahəsində əldə edilən inkişaf nəticəsində istehsal olunan malların çeşidləri artırıldı, keyfiyyəti yaxşılaşdırıldı. Azərbaycan sənətkarları dünyada nadir olan şeylər hazırlamağa başladılar. Hətta şəhərlər arasında ixtisaslaşma əmələ gəldi. İstehsal edilən sənətkarlıq mallarının artırılması ilə əlaqədar olaraq, daxili və xarici ticarət genişlənməyə başladı. Yuxarıda göstərildiyi kimi, Azərbaycan şəhərlərində istehsal edilən müxtəlif malların və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatı artdı.

---

⁴⁰⁴ Bax: Leo. Erməni tarixi, 3-cü cild, 1946, səh. 75.

Bu zaman Azərbaycan şəhərlərinin demək olar ki, hamısında, hətta böyük yaşayış məntəqələrində daxili bazar əmələ gəlmişdi. Bundan başqa, hər vilayətin mərkəzi şəhərində və Azərbaycan vilayətlərinin ticarətini özündə birləşdirən böyük bazarlar da var idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan şəhərlərində bazar ictimai həyat mərkəzlərindən biri hesab edilirdi. Orta əsr Azərbaycan şəhərlərində bazar adətən xüsusi tikilmiş örtülü binalarda olurdu. Buna “rastabazar” deyilirdi. Belə bazarların ətrafında qızgın alver olurdu. Bazarların ərazisində karvansaralar tikilirdi. Karvansaralarda ticarət malları üçün anbar, mehmanxana, yeməcxana olduğu kimi, ticarət əməliyyatı təşkil edilirdi.

Rastabazardan başqa, şəhərlərdə meydanlar da olurdu. Bu meydanlarda kəndlilər şəhərin vilayət və kəndlərindən gətirdikləri taxıl, meyvə, heyvan, yeyinti şeyləri, taxta alətlər, saxsı qablar və sair şeylər satırdılar. Şəhərlərdə olan belə meydanlar adətən həftənin müəyyən günlərində işləyirdi. Bəzən böyük şəhərlərdə bir neçə meydan-bazar olurdu.

İlk mənbələrin məlumatına əsasən göstərmək olar ki, X əsrdə Azərbaycanda hər şəhərin və ya hər vilayət şəhərinin özündə olan bazardan başqa, dünya ticarət əhəmiyyətinə malik olan bazarlar da əmələ gəlmişdi. Belə böyük bazar Bərdə şəhərində və Gülsərədə⁴⁰⁵ (Gürsərə)⁴⁰⁶ olurdu. Bərdə şəhərindəki bazara Kürki deyilirdi. Kürki bazarı haqqında X əsr müəlliflərindən İstəxri, İbn Havqəl, Müqəddəsi və başqaları məlumat verirlər. İstəxri Bərdədən bəhs etdiyi zaman burada Kürki adlanan böyük bazarın olduğunu qeyd edir. Kürki bazar gününün adıdır. Həftənin bu günündə burada bazar olduğu üçün Kürki adlanır. Hər bazar günü buraya ətraf vilayətdən adamlar toplanır. Bu bazar Gürsərədən böyükdür.⁴⁰⁷ Kürki bazarı haqqında İbn Havqəl belə yazır: “Bərdənin darvazalarından biri kürd darvazası adı ilə məşhurdur. Həmin darvazanın yanında bir fərsəng (6-7 km.) sahəsi olan Kürki bazarı yerləşir”.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 183.

⁴⁰⁶ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 351.

⁴⁰⁷ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 183.

⁴⁰⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338.

İbn Havqəl əsərini İstəxrindən sonra, yəni X əsrin ortalarında yazmışdır. Məlum olduğu kimi, Bərdə 944-cü il hadisəsində dağılmışdı. Şübhəsiz, ona görə də İbn Havqəl yazır: “Kürki bazarı böyüklüyünə görə Çürsərə bazarına çatmaz”.⁴⁰⁹ Müəllif sözünə davam edərək göstərir ki, bazar Bərdə şəhərinin kənarındadır. Bərdədə gözəl Çümə məscidi, bir neçə karvansara, hamam və bazar vardır, rusların hücumları zamanı Bərdənin dağımasına baxmayaraq, burada bazar yenə də fəaliyyətdədir.⁴¹⁰ Müqəddəsi Bərdə haqqında bəhs edərək yazır ki, Bərdədə Kürki adlanan bazar var, bu bazarda ipək, paltar və sair şeylər satılır.⁴¹¹

Yuxarıda göstərildiyi kimi, Müqəddəsi əsərini X əsrin 85-ci ilində yazıb qurtarmışdır. Ona görə də Bərdə şəhərinin əvvəlki əzəmətindən bəhs etdikdən sonra, öz dövründəki vəziyyətini qeyd edərək yazır ki, Bərdə gözəl şəhərdir, ancaq onun hasarı dağılmış və əhalisi azalmışdır.

X əsr müəllifləri Gürsərə bazarı haqqında da bir sıra qiymətli məlumat verirlər. İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, Azərbaycanda böyük və məşhur olan Gürsərə bazarında ticarət ilin bahar fəslində olurdu. İstəxri Bərdənin Kürki bazarı ilə Gürsərə bazarını müqayisə edərək yazır ki, Kürki bazarı Gürsərədən böyükdür. Gürsərə Ərdəbil ilə Marağa arasındadır. Bu, böyük bazardır, lakin məscidi yoxdur. Gürsərədən Marağaya 10 fərsəngdir. İstəxrinin yazdığına görə, Gürsərə ilə Marağa arasında 12 fərsəng məsafə vardır.⁴¹² Gürsərə bazarında Azərbaycan şəhərlərində istehsal edilən sənətkarlıq məmulatı və kənd təsərrüfatı məhsulları, habelə bir sıra Şərqi ölkələrindən gətirilən mallar satılırdı.

Gürsərə bazarında şəxsən olmuş və buradakı qızğın ticarəti görmüş İbn Havqəl bu bazar (yarmarka) haqqında məlumat verərək yazır: “Ərdəbildən Gürsərəyə 27 fərsəngdir. Gürsərə böyük istehkamları olan iri qəsrdir. Onun böyük, geniş vilayət və nahiyələri vardır. Gürsərədə ilin müəyyən vaxtında, ay təzələnəndə bazar olur. Mən onu gördüm və gənclikdə də orada olmuşam. Oraya müxtəlif xalqlar gəlir, istehlak şeyləri, səkət (ağır ipək parça), bərbühar – (bahalı

⁴⁰⁹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338.

⁴¹⁰ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338-339.

⁴¹¹ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 375.

⁴¹² İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 184.

hind parçası – *M.Ş.*), ədviyyat, sirkə, sərrac və misgər malları, qızıl, gümüş, at, qatır, ulaq, qaramal və qoyun-keçi gətirirlər”⁴¹³.

Gürsərə bazarına Azərbaycanda istehsal edilən yerli mallar və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bərabər qonşu vilayətlərdən, Şərq və Qərb ölkələrindən bir sıra şeylər gətirirdilər. İbn Havqəlin yazdığına görə, Gürsərəyə Yəmən, Misir, İraq, Qərb ölkələrindən, Suriyadan, Xorasandan, Orta Asiyadan və sair vilayətlərdən tacirlər gəlirdilər.⁴¹⁴ Onlar Gürsərəyə Hindistandan parça, Orta Asiyadan qoyun-quzu, Ermənistandan qaramal, Ərəbistandan ətriyyat və sair şeylər gətirirdilər. Gürsərə bazarında böyük miqyasda ticarət əməliyyatının şahidi olan İbn Havqəl yazır ki, Gürsərə bazarında bir dəfədə 1000000 qoyun-quzu satıldığını ona söyləmişlər. Gürsərə bazarının böyüklüyü və onun ticarətdəki əhəmiyyəti İbn Havqəli heyran edir. Gürsərə bazarı haqqında bəzi misallar göstərərək yazır: “Qeyd etdiklərim bu bazarda olan malları və onun əhəmiyyətini sübut etmək üçün kifayətdir”⁴¹⁵.

Bərdə və Gürsərə bazarları haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq, belə nəticə çıxarmaq olar ki, feodalizmin inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycanda əmələ gələn Bərdə və Gürsərə bazarları ölkədə iqtisadi həyatın inkişaf etməsinin təzahürü idi. Bərdə və Gürsərə yarmarkaları Azərbaycan vilayətlərinin ticarətini özündə birləşdirməkdən başqa, demək olar ki, dünya ticarətinin mərkəzinə çevrilmişdi. Belə böyük dünya bazarının Azərbaycanda əmələ gəlməsi iqtisadiyyatın, şəhər həyatının, sənətkarlıq və ticarətin daha sürətlə inkişaf etməsinə təsir göstərirdi.

Yuxarıda bəhs edildiyi kimi, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində bir sıra sənətkarlıq məmulatı istehsal edilirdi. İlk mənbələr Azərbaycan şəhərlərində istehsal edilən sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı mallarının bu şəhərlərdən ixrac edildiyini göstərir. Şübhə yoxdur ki, həmin mallar⁴¹⁶ Azərbaycanın digər şəhərlərinə və yaxud başqa ölkələrə göndərilirdi. İstəxri Bərdə və Dəbil haqqında bəhs edərək, burada külli miqdarda ipək parçalar hazırlandığını qeyd

⁴¹³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 352; 27 fərsəng təqribən 180 km-ə bərabərdir.

⁴¹⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 352; 27 fərsəng təqribən 180 km-ə bərabərdir. səh. 351.

⁴¹⁵ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 352.

⁴¹⁶ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 351.

edir.⁴¹⁷ O, eyni zamanda yazır: “Bərdədən çoxlu ipək ixrac edilir. İpək qurdlarını heç kimə məxsus olmayan tut ağacları ilə bəsləyirlər. Oradan Fars və Xuzistana çoxlu ipək göndərilir”.⁴¹⁸

İbn Havqəl yazır ki, Bərdədə ipəkdən müxtəlif şeylər hazırlanır, buradan Fars və Xuzistana da çoxlu ipək göndərilir.⁴¹⁹ Bərdədən ipək şeylər ixrac edildiyini “Hüdud əl-aləm” əsərində də oxuyuruq.⁴²⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb müəlliflərindən Müqəddəsi Azərbaycandan bəhs edərkən “Ticarət” adı ilə xüsusi bir başlıq ayırmışdır. O yazır ki, Bərdədən çoxlu ipək, baş örtükləri, Bab ül-əbvabdan (Dərbənddən – *M.Ş.*) isə kətan paltarlar, qullar, zəfəran və qoşqu heyvanı ixrac edilir.⁴²¹ Müəllif sözünə davam edərək göstərir ki, dünyanın heç bir yerində burada istehsal edilən kəndir, xalça, qırmız, baş örtükləri və ən yaxşı şabalıd, incir, zoğal və sair yetişdirilir.⁴²²

İlk mənbələrdən məlum olduğu kimi, bu malların müəyyən hissəsi o zaman xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Müqəddəsi “ər-Rihab” adlandırdığı Azərbaycan vilayətlərindən bəhs etdiyi zaman burada hazırlanan mahud, gözəl kəndir və boyanın xaricə ixrac olunduğunu xüsusi olaraq qeyd edir.⁴²³ Bunlardan başqa, Kür və Araz çaylarında tutulan üşubə, surix, sürməhi kimi ləzzətli balıqlar qonşu və uzaq ölkələrə, xüsusilə Ərdəbil, Rey və İraqa göndərilirdi.⁴²⁴ İstəxri qeyd edir ki, bu balıqlar, xüsusilə sürməhi balığı uzaq ölkələrə duzlanmış halda göndərilirdi.⁴²⁵

Azərbaycan şəhərlərindən qonşu şəhərlərə və xarici ölkələrə ixrac edilən sənətkarlıq məmulatı və kənd təsərrüfatı malları haqqında “Hüdud əl-aləm”də çox qiymətli məlumat verilir.⁴²⁶ İstəxrinin yazdığına görə, Bərdədən Hindistana və başqa yerlərə boya ixrac edilirdi.⁴²⁷ Dərbənddən isə kətan paltar, zəfəran və

⁴¹⁷ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 188.

⁴¹⁸ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh.183.

⁴¹⁹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 333-338.

⁴²⁰ “Hüdud əl-aləm”, səh. 33 a.

⁴²¹ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 379.

⁴²² Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 379.

⁴²³ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 373.

⁴²⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 338.

⁴²⁵ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 183.

⁴²⁶ “Hüdud əl-aləm”, vər. 32 a, 32 b, 33 a, 33 b.

⁴²⁷ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 190.

başqa şeylər aparılırdı.⁴²⁸ İbn Havqəl Dərbənd haqqında yazır ki, buradan başqa ölkələrə üst paltarları aparılır. Orada çoxu zəfəran yetişir, Dərbənd bazarında qullar da satılır.⁴²⁹ “Hüdüd əl-ələm” əsərinin müəllifi də Dərbənddə satmaq üçün hər cins qulların gətirildiyini təsdiq edir.⁴³⁰ İbn Havqəl Urmu şəhərindən bəhs edərək yazır ki, Urmu hər cür gəlir və ticarət malları cəhətdən zəngindir.⁴³¹ Qonşu ölkələrdən Azərbaycana gətirilən qullar həm Dərbənddə, həm də İbn Havqəlin yazdığı kimi, Bərdə bazarında satılırdı.⁴³²

İlk mənbələrdən adın olur ki, Bərdədən ipək və boyadan başqa, Xorasan, İraq, Suriya və başqa ölkələrə cinsləri sağlam, möhkəm, davamlı qatırlar da aparılırdı. İbn Havqəlin yazdığına görə, Urmu gölündən İraqa, Suriyaya və Misirə qırmızı və sarı rəngli zırx aparılır və bundan böyük qazanc əldə edilirdi.⁴³³

Ərəb səyyahı Əbu Düləf Azərbaycanın Bəzz və Ərdəbil vilayətlərindən çıxarılan zəyin Ərəbistanı göndərildiyi haqqında məlumat verərək yazır: “Bəzzdə Bəzzi adlanan zəy mədəni var. Bu qırmızı zəy Yəmən zəyi kimi məşhurdur. Bu zəy Bəzzdən Yəmən və Vasitə göndərilir. Vasitədə yun ancaq bununla rənglənir. Bu Misir zəyindən yaxşı təsir edir. Bu zəy Bəzz və Ərdəbildən də çıxarılır” .⁴³⁴

İlk mənbələrdə Azərbaycan şəhərlərində çoxlu tacirlərin yaşadığı göstərilir. “Hüdüd əl-ələm”də Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edildiyi zaman Xoy və Naxçıvanda çoxlu bəzircinin, yəni tacirlərin yaşadığı qeyd edilir. Şübhə yoxdur ki, o zaman daxili və xarici ticarət tacirlərin əlində idi. Şəhərlərdə tacirlərin çoxluğu ticarətin genişlənməsilə izah edilməlidir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan şəhərləri yalnız xarici ölkələrə daxildə istehsal edilən malları göndərməklə kifayətlənmirdi. O zaman Azərbaycan şəhərləri Şərqi və Qərbi ölkələri, xəzərlər və slavyanlarla ticarət edir, qonşu və uzaq ölkələrdən Azərbaycana müxtəlif mallar gətirilirdi. Məs`udi yazır ki, Burtas (Volqa

⁴²⁸ İstəxi. Göstərilən əsəri, səh. 184.

⁴²⁹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 340.

⁴³⁰ “Hüdüd əl-ələm”, vər. 32 b.

⁴³¹ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 336.

⁴³² İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 343.

⁴³³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 346.

⁴³⁴ Əbu Düləf. Göstərilən əsəri, səh. 6.

çayının orta axınında yaşayan böyük türk tayfası – *M.Ş.*) ölkəsindən Dərbəndə və Bərdəyə çox qiymətli qara xəzlər, samur dərisi, habelə qara və abı tülkü dəriləri gətirilirdi.⁴³⁵ X əsrdə Azərbaycana müxtəlif xəzlər, qul gətirildiyi kimi, rumi (Bizans), erməni, xəzri və sklabi (slavyan) geyimləri də gətirilirdi.⁴³⁶

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan şəhərləri bir sıra ölkələrlə ticarət edirdi və dünya ticarətinin fəal iştirakçısı idi. Akademik Y.A.Manandyan ilk mənbələrə əsasən, Bərdə və digər Azərbaycan şəhərlərinin Baqratilərin hakimi olduğu Ermənistanla geniş ticarət münasibətlərində olduğunu təsdiq edirdi.⁴³⁷ Bu zaman Azərbaycan ərazisindən karvan ticarət yolları keçirdi. Ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bundan başqa, Azərbaycandan xarici ölkələrə su yolu ilə də mal göndərilir və xaricdən ticarət malları gətirilirdi. İbn Havqəl yazır ki, Arrandan Kaspı dənizi vasitəsilə Cürcana və oradan quru yolla Hindistan torpaqlarına boya aparılırdı.⁴³⁸

Abbasilərin hakimiyyətinin qüvvətli dövründə Qərb ilə Şərq ölkələri arasında karvan ticarəti Orta Asiya, Xorasan, Həmədan, Bağdad və oradan Aralıq dənizi sahilli ölkələrinə getdiyi halda, Xilafətin zəiflədiyi və IX əsrin axırlarında yerli dövlətlərin yaranması ilə dünya karvan ticarəti şimala çəkilməmişdi. Sacilərin hakimiyyəti dövründə Şərqdən gələn ticarət yolu Naxçıvan-Dəbil-Ani xətti ilə Kiçik Asiyada olan Trabzona gedirdi. Hətta Saci Afşin I Sumbata (890-913) müraciət edərək, Bizans imperatoru ilə əlaqə yaratmağı təklif etmişdi. V.Minorskinin fikrincə, karvan ticarət yolu Araz çayının Naxçıvan yaxınlığından şimala keçib, ordan Dəbil (Dvin) şəhərinə gedirdi.⁴³⁹ Beləliklə, Hindistan və Orta Asiyadan gələn karvan ticarət yolu Azərbaycan və Ermənistan ərazisindən keçərək, Kiçik Asiyaya və oradan da Qərbbə gedirdi.

Bu zaman Azərbaycan bilavasitə dünya karvan ticarətində iştirak etməyə başlamışdı. Azərbaycan ərazisindən karvan ticarət yollarının keçməsi, habelə Xəzər dənizində ticarət gəmilərinin üzməsi ticarətin inkişafına çox təsir

⁴³⁵ Məs'udi. Kitab ət-tənbih... səh. 63.

⁴³⁶ "Hüdud əl-ələm", vər. 32 b.

⁴³⁷ Я.А.Манандян. О торговле и городах Армении и связи с мировой торговлей древних времен (Vв. до н. эры – XV в. н. эры). Ереван, 1954, səh. 216.

⁴³⁸ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 347.

⁴³⁹ V.Minorsky. Studies in Caucasian history. London, 1953, p. 105.

göstərirdi. Bərdədən şimal ölkələrinə gedən karvan ticarət yolu Şamaxı, Şirvan, Şabran şəhərlərindən keçərək, Dərbəndə və oradan da Şimali Qafqaza, Krıma və digər ölkələrə gedirdi.⁴⁴⁰ Bərdədən və Ərdəbildən başqa ölkələrə böyük ticarət karvan yolları gedirdi. X əsrin ortalarına qədər Bərdə Zaqafqaziyada ticarət münasibətlərinin mərkəzi şəhəri idi.⁴⁴¹ Bərdədən Dərbəndə gedən karvan ticarət yolunun Şirvan ərazisindən keçməsi şəhərlərdə və qəsəbələrdə karvansaraların, yaşayış binalarının və körpülərin tikilməsinə, yerli tacirlərin xarici ticarətdə iştirak etməsinə səbəb olurdu. Şamaxıdan Dərbəndə gedən yolda, Samur çayı üzərindən körpü salınmışdı.⁴⁴²

Dəniz yolu Şirvan ticarətinin inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Xəzər dənizində və onun sahillərində bizanslılar və xəzərlər ticarət edirdilər.⁴⁴³

Xəzər dənizində Şirvanın bir neçə limanı var idi. Bunlardan ən mühümü və ticarət əhəmiyyətinə malik olanı Dərbənd limanı idi. X əsrdə Bakı limanı o qədər də böyük əhəmiyyətə malik deyildi. Dərbənd Şirvanın əsas dəniz limanı hesab olunurdu.⁴⁴⁴ Lakin sonralar Bakı limanının əhəmiyyəti artmışdı. Dərbənd limanında gəmilərin dayanması üçün xüsusi yerlər var idi. Bu məqsədlə dənizdə daşdan iki sədd çəkilmişdi. Xəzər dənizi sahillərində ticarət əməliyyatının inkişaf etməsi öz növbəsində şəhərlərdə ticarətin genişlənməsinə, inkişaf etməsinə və Kaspidə ticarət gəmilərinin sayının çoxalmasına səbəb olurdu.⁴⁴⁵ Y.A.Paxomov sikkə pullar üzərində apardığı müşahidəyə əsasən göstərir ki, X əsrdə Azərbaycanla Şimal ölkələri arasında mal mübadiləsi çox genişlənməmişdi.⁴⁴⁶

Şirvan şəhərlərinin bir tərəfdən dəniz ticarətinə, digər tərəfdən karvan-tranzit ticarətinə cəlb olunması daxili ticarətin inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Şirvandan qonşu vilayətlərə və xarici ölkələrə bir sıra qiymətli mallar

⁴⁴⁰ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 192-194.

⁴⁴¹ В.В.Бартольд. Историко-географический обзор Ирана.СПб, 1903, səh. 151.

⁴⁴² В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей ..., səh. 34.

⁴⁴³ В.В.Бартольд. Место прикаспийских областей ..., səh. 34.

⁴⁴⁴ В.В.Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. səh. 151.

⁴⁴⁵ А.А.Ализаде. Некоторые сведения о Ширване, səh. 4.

⁴⁴⁶ Е.А.Пахомов. Арабские прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв. Памяти акад. Н.Я.Марра (Сборник статей) М.- Л., 1938, səh. 428.

göndərilirdi. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda şəhər həyatı sənətkarlıq və ticarət münasibətləri Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin bəzilərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdi.

IX-X əsr müəlliflərindən İbn Xordadbeh, İbn Fəqih, İstəxri, İbn Havqəl və başqaları Azərbaycandan keçən karvan ticarət yolları, onların istiqaməti, şəhərlər arasındakı məsafə, mənzillər və sair haqqında bir sıra qiymətli məlumat verirlər. Əsərini IX əsrin ortalarında yazan İbn Xordadbeh Azərbaycandan keçən karvan ticarət yolları haqqında belə yazır:⁴⁴⁷

1) Dinavərdən Zəncana – 29 mənzil;

Marağaya – 11 mənzil;

Miyanicə (Miyanə) – 2 mənzil;

Ərdəbilə – 11 mənzil;

Varsana – 11 mənzil.

2) Dinavərdən Bərzəndə gedən yol;

Marağaya, Dehxərrəqana – 11 fərsəng;

Təbrizə – 9 fərsəng;

Mərəndə – 10 fərsəng;

Xana – 4 fərsəng;

Xuveyyə – 6 fərsəng.

3) Marağadan Gürsəreyə - 10 fərsəng;

Sərata – 10 fərsəng;

Nirə – 5 fərsəng;

Ərdəbilə – 5 fərsəng;

Muğana – 10 fərsəng.⁴⁴⁸

4) Ərdəbildən Xüştə – 8 fərsəng;

Bərzəndə – 6 fərsəng;

Sadarasba – 2 fərsəng;

Zəhrkeşə – 2 fərsəng;

Davarruda – 2 fərsəng;

⁴⁴⁷ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 119.

⁴⁴⁸ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 120.

Bəzzə – 1 fərsəng.

- 5) Bərzənddən Bəlasəcana, oradan da Varsana – 12 fərsəng;
Marağadan Cənzəyə (Urmu gölünün yaxınlığında) – 6 fərsəng;
Musaabada – 5 fərsəng;
Cabravana – 8 fərsəng;
Nərizə - 4 fərsəng;
Urmuya – 14 fərsəng.⁴⁴⁹
- 6) Varsandan Bərdəyə – 8 mənzil;
Mənsura – 4 mənzil;
Bərdədən Mütəvəkkiliyə (Şəmkür) şəhərinə – 6 mənzil;
Mütəvəkkiliyədən Tiflisə – 10 mənzil;
Bərdədən Bab ül-əbvaba – 15 mənzil;
Bərdədən Dəbilə – 7 mənzil;
Mərənddən Nəşavaya – 20 fərsəng;
Nəşavadan Dəbilə – 20 fərsəng;
Varsandan Beyləqana – 12 fərsəng;
Beyləqandan Bərdəyə - 14 fərsəng.

Qeyd etmək lazımdır ki, X əsrin birinci yarısında vəziyyət tamamilə dəyişmişdi. İbn Xordadbeh əsərini yazdığı dövrdə, yəni IX əsrin ortalarında Azərbaycana əsas etibarilə yalnız cənubdan ticarət yolu gəlirdi, X əsrdə Şərqdən Qərbə gedən karvan ticarət yolları Azərbaycan ərazisindən keçirdi.

Bu zaman Xilafət zəifləmiş, yerli dövlətlər əmələ gəlmiş, karvan ticarət yolları əvvəlki istiqamətini dəyişdirmişdi. İbn Xordadbehdən İstəxri və İbn Havqələ qədər təqribən bir əsr keçmişdi. Keçən dövrdə Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq və ticarət kökündən dəyişmişdi. Azərbaycandan keçən dünya karvan ticarət yolları, şəhərlər arasındakı mənzillər və məsafələr müəyyən olmuşdu. Ona görə də İstəxrinin (X əsrin 30-cu illəri) və İbn Havqəlin (X əsrin ortaları) ticarət yolları, onların istiqaməti, şəhərlər, şəhərlərarasındakı məsafə və mənzillər haqqındakı məlumatı daha da dəqiqləşdirilmişdir.

⁴⁴⁹ İbn Xordadbeh. Göstərilən əsəri, səh. 121-122.

İstəxri Azərbaycandan keçən karvan ticarət yolları, şəhərlər arasındakı məsafə haqqında müfəssəl məlumat verir. Onun yazdığına görə, Azərbaycana gələn karvan ticarət yolları Bərdədə birləşdi. İstəxri Bərdədən gedən karvan ticarət yolları haqqında belə yazır:

1) Bərdədən Ərdəbilə gedən yol:

Yunana – 7 fərsəng;

Beyləqana – 7 fərsəng;

Varsana – 7 fərsəng;

Bəlxaba – 7 fərsəng;

Bərzəndə – 7 fərsəng;

Ərdəbilə – 15 fərsəng.

2) Bərdədən Dərbəndə gedən yol:

Bərzəncə – 18 fərsəng;

Bərzəncədən Şamaxı şəhərinə qədər – 14 fərsəng;

Şirvana – 3 günlük yol;

Abxaza – 2 günlük yol;

Cisr Samura – 12 fərsəng;

Dərbəndə – 20 fərsəng.

3) Bərdədən Tiflisə gedən yol:

Cənzəyə (Gəncə) – 9 fərsəng;

Şəmkürə – 10 fərsəng;

Xunana – 21 fərsəng;

İbn Kəndman qalasına – 10 fərsəng;

Tiflisə – 12 fərsəng.

4) Bərdədən Dəbilə (Dvinə) gedən yol:

Bərdədən Dəbilə qədər – 82 fərsəng.⁴⁵⁰

---

⁴⁵⁰ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 192-193.

Beləliklə, İstəxri Bərdədən dörd tərəfə böyük karvan ticarət yolunun getdiyini göstərir. Bundan başqa, o, İstəxri Ərdəbildən Zəncana, Marağaya, daha sonra Urmu, Səlmas, Xoy, Naxçıvan xətti ilə Dəbilə, habelə Ərdəbildən Amid şəhərinə böyük karvan ticarət yolunun getdiyini yazır.⁴⁵¹

İbn Havqəl Azərbaycandan başqa ölkələrə gedən karvan ticarət yolları haqqında mükəmməl məlumat verir. Onun yazdığına görə, Bərdədən 4 böyük yol gedirdi.⁴⁵² Bu yollar aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Bərdədən Ərdəbilə gedən yol. Bu yol Yunan, Beyləqan, Varsan, Bəlxab və Bərzənd şəhərlərindən keçərək, Ərdəbilə və oradan da başqa ölkələrə gedirdi.

2. Bərdədən Bab ül-əbvaba gedən yol. Bu yol Bərdic yaxınlığından Şamaxı, Laican, Şirvan, Cısr Samuru keçib Dərbəndə gedirdi.

3. Bərdədən Tiflisə gedən yol. Bu yol Gəncə, Şəmkür, Xunan şəhərləri və Kəndman qalasını keçib Tiflisə gedirdi.

4. Bərdədən Dəbilə gedən yol. Bu yol Kalkatus, Mətris, Daumis, Kaylakvin və Sisəcanı keçərək Dəbilə gedirdi.

Ərdəbildən isə iki böyük karvan ticarət yolu gedirdi:

1. Ərdəbildən Zəncana gedən yol. Bu yol Rey və sair Şərqi vilayətlərinə gedirdi.

2. Ərdəbildən Marağaya gedən yol. Bu yol Marağadan sonra Urmu şəhərindən keçib qərbə doğru gedirdi. Bu karvan ticarət yolu Ərdəbil ilə Marağa arasında olan böyük Gürsərə bazarının yaxınlığından keçib gedirdi.⁴⁵³ Marağadan Dəbil və Dinavərə də yol gedirdi.⁴⁵⁴

İbn Havqəlin yazdığına görə, göstərilən əsas karvan ticarət yollarının məsafələri, mənzilləri dürüst müəyyən edilmiş, yolçuların istirahətini təmin etmək üçün bu yollar üzərində karvansaralar və sair binalar tikilmişdi.

⁴⁵¹ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 194.

⁴⁵² İbn Havqəl. İstəxrinin məlumatını təkrar etsə də, bəzi yeni qeydlər etmişdir. Ona görə İbn Havqəlin məlumatını ayrıca olaraq əlavə etməyi faydalı hesab etdik.

⁴⁵³ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 349-351.

⁴⁵⁴ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 354.

J.Markvartın göstərdiyinə görə, ərəb müəllifləri tərəfindən karvan ticarət yolları üzərində göstərilən “mənzil” gündəlik yol mənasını deyil, təqribən 4 fərsəng uzunluğunda olan məsafəni göstərirdi.⁴⁵⁵

İlk mənbələrin yazdığına görə, Azərbaycandan xaricə gedən karvan ticarət yolları üzərində gömrükxanalar var idi. Azərbaycan dövlətləri xaricə aparılan və xaricdən gətirilən ticarət mallarından gömrük alırdılar. İlk mənbələr ticarət mallarından alınan gömrük normaları haqqında heç bir məlumat vermir. Lakin İbn Havqəl Azərbaycan gömrükxanalarının illik mədaxilindən bəhs edərək, yazır ki, mənim bildiyimə görə, ticarətdən əldə edilən gömrüklər ildə 100000 dirhəmdən 1000000 dirhəmə qədər olurdu. Dünyanın heç bir yerində buna bənzər (gömrük) yoxdur.⁴⁵⁶

Yuxarıda göstərilən ilk mənbələrin məlumatına əsasən, bir daha qeyd etmək olar ki, bəhs edilən dövrdə Azərbaycan şəhərləri bir sıra ölkələr arasında aparılan karvan ticarətində əhəmiyyətli yer tutur və bu ticarətdən Azərbaycan dövlətləri külli miqdarda mədaxil əldə edirdilər. Bu zaman Azərbaycan dövlətləri qızıl (dinar), gümüş (dirhəm) və fəls pullar kəsirdilər. Sacilərin, Şirvanşahların, Salarilərin, Şəddadilərin, Rəvvadilərin, Ərdəbil, Marağa, Bərdə, Şamaxı, Gəncə, Təbriz və sair şəhərlərdə zərbcxanaları var idi. Dünyanın bir sıra muzeylərində bu dövlətlərin zərb etdikləri sikkələr saxlanmaqdadır.⁴⁵⁷

İstəxri Azərbaycan, Arran və Ermənistanda qızıl, gümüş pulların işləndiyini göstərir.⁴⁵⁸ Müqəddəsi yazır ki, Təbriz hakimi qızıl pul kəsir.⁴⁵⁹

---

⁴⁵⁵ J.Markwart Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoren, Berlin, 1901, S. 188, 257, 288.

⁴⁵⁶ Вах: А.Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб, 1896, Е.А.Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. I. Баку, 1959, вып. II, 1938, вып. III, 1926 və sairə.

⁴⁵⁷ İbn Havqəl. Göstərilən əsəri, səh. 353.

⁴⁵⁸ İstəxri. Göstərilən əsəri, səh. 192.

⁴⁵⁹ Müqəddəsi. Göstərilən əsəri, səh. 379.

NƏTİCƏ

IX əsrin ortalarından başlayaraq Xilafətin zülmünə qarşı azadlıq uğrunda gedən mübarizə mahiyyət etibarilə daha da genişləndi və Xilafətin hakimiyyəti altında olan “Şərqi vilayətlərində” bir sıra yeni feodal dövlətləri yarandı. İlk mənbələrə əsasən aparılan elmi tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Xilafətin hakimiyyəti altında olan ölkələr içərisində görkəmli rol oynayan və zəngin ölkələrdən biri idi. Burada neft, duz, qızıl, gümüş, mis, qurğuşun, kükürd, marmar, zəy, civə mədənləri var idi. Tibbi əhəmiyyəti olan mədənlərindən istifadə edilirdi. Kür, Araz çaylarından və Xəzər dənizindən çoxlu balıq tutulurdu. Əhali əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, bağçılıq, habelə bir sıra sənət sahələri ilə məşğul olurdu. Azərbaycanda texniki bitkilərdən pambıq, kətan, zəfəran, müxtəlif dənli bitkilər əkilir, Şərqi ölkələrində “qırmız” adı ilə məşhur olan boya istehsal edilir və ləziz meyvə növləri yetişdirilirdi.

Xilafətə qarşı aparılan mübarizə nəticəsində ölkənin bütün bu zəngin sərvətləri yerli feodalların, habelə hakimiyyət başına keçən yerliləşmiş feodalların əlinə keçirdi. Beləliklə, yeni hakim feodal zümresi yarandı. Xilafətə qarşı aparılan mübarizədə böyük feodallar fürsət əldə etdikdə hakimiyyəti ələ keçirir, Xilafətdən ayrılaraq yeni feodal dövlətləri yaradırdılar. Bu feodal hökmdarlar hakimiyyət başında çox az qalırdılar. Mərənd hökmdarlığı buna misal ola bilər. Lakin Xilafətə qarşı mübarizə dövründə və bundan sonra Azərbaycanda əmələ gələn feodal dövlətlərdən Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadilər dövləti uzun müddət hakimiyyət sürmüşdür. Şirvanşah Məzyədilər, Sacilər və Rəvvadilər dövləti Xilafətə qarşı mübarizədə, Salarilər, Naxçıvan əmirliyi və Şəddadilər dövləti isə daxili mübarizə şəraitində yaranmışdır.

Bu dövlətləri quran sülalələrdən Məzyədilər və Rəvvadilər mənşə etibarilə ərəb olsalar da, onlar qədimdən Azərbaycanda yaşayaraq yerliləşmişdilər. Salarilər deyləm, Şəddadilər kürd qəbilələrinə mənsub idilər. Bu qəbilələr Azərbaycanda və ona qonşu vilayətlərdə yaşayırdılar. Sacilər isə türk idilər.

Bu sülalələr mənşə etibarilə müxtəlif olsalar da, onların qurduqları feodal dövlətləri Azərbaycan ərazisində yerləşirdi və Ermənistanın şərq rayonlarını da əhatə edirdi. Sacilər və Salarilərin hakimiyyəti dövründə Dərbənddən Reyə və Xəzər dənizindən Dvinə qədər Azərbaycan əraziləri əsasən birləşdirilmişdi. Şirvanşahlar dövləti də müəyyən dövrdə nominal olaraq bu dövlətlərdən asılı olmuşdur.

Quruluş etibarilə bu dövlətlər bir-birinə bənzəsələr də, onlar hər biri xüsusi şəraitdə əmələ gəlmiş və inkişaf etmişdi. Hər bir dövlətin tərkibində maliyyə, inzibati və hərbi orqanları, piyada və süvari qoşunları var idi. Dövlətin başında hakim sülaləyə mənsub olan əmir, şah və ya hakim dururdu.

Bu feodal dövlətlər daxili mübarizə, ara müharibələri və səlcuqların hücumları nəticəsində dağılmışdır. Sacilər və Salarilər dövləti ara müharibələri və daxili mübarizələr nəticəsində, Rəvvadilər (ikinci dövrdə), Şəddadilər dövləti və Naxçıvanşahlıq səlcuqların zərbəsi altında dağılmış, Şirvanşah Məzyədilər dövləti isə səlcuqların yürütdükləri siyasət nəticəsində zəifləmişdi. Azərbaycan xalqının dövlət tarixində böyük əhəmiyyəti olan bu dövlətlərin dağılması nəticəsində Azərbaycan tamamilə səlcuqların hakimiyyəti altına düşmüşdür.

Xilafətin zülmündən azad olaraq yerli dövlətlərin əmələ gəlməsi şəraitində Azərbaycanda istehsal qüvvələri inkişaf etdikcə kənd təsərrüfatı, şəhər həyatı, sənətkarlıq da inkişaf edir. Yeni dövlətlərin meydana gəlməsi, aqrar münasibətlər, vergilərin toplanması və sair sahələrdə bir sıra dəyişikliklərə yol açır. Lakin bu zaman islam dini qanunlarına uyğun olan qaydalar əsas etibarilə hakim mövqe tutmaqda idi. Kəndlilərin torpağa təhkimliliyi barədə rəsmi qanun olmadığı halda, onlar iqtisadi məcburiyyət nəticəsində torpağa bağlı olub, feodaldan asılı vəziyyətdə idilər.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra vilayət və nahiyə mərkəzləri olan böyük şəhərlər var idi. Bərdə, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa kimi şəhərlər sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi. Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil və Marağa feodal dövlətlərin paytaxtı olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə mövcud olan şəhər və qalalardan bir çoxu tarixi

hadisələr nəticəsində dağlara qədər gəlib çatmamışdır. Şabran, Məsqət, Şirvan, Beyləqan, Muğan, Şiz və sair şəhərlər, habelə Gülüstan, Girdman, Xunan, Mehəriyyə, Məluğ və sair qalalar dağlara tarix səhnəsindən çıxmışlar.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlıq da çox inkişaf etmişdi. Sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin və ticarət bazarlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Şəhərlərin bəzilərinə toxuculuq, digərlərinə isə dulusçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Bərdə, Gəncə, Təbrizdə toxuculuq, Beyləqanda natif, Qəbələdə dulusçuluq inkişaf etmişdi. Bərdə və Gürsərdə dünya əhəmiyyəti olan ticarət bazarları yaranmışdı. Azərbaycandan bir sıra ölkələrə neft, boya, balıq, qurudulmuş meyvə, xalça və sair sənətkarlıq məmulatı ixrac edilirdi. Azərbaycan ərazisindən böyük karvan ticarət yollarının keçməsi ticarətin və şəhərlərin inkişafına təsir göstərirdi.

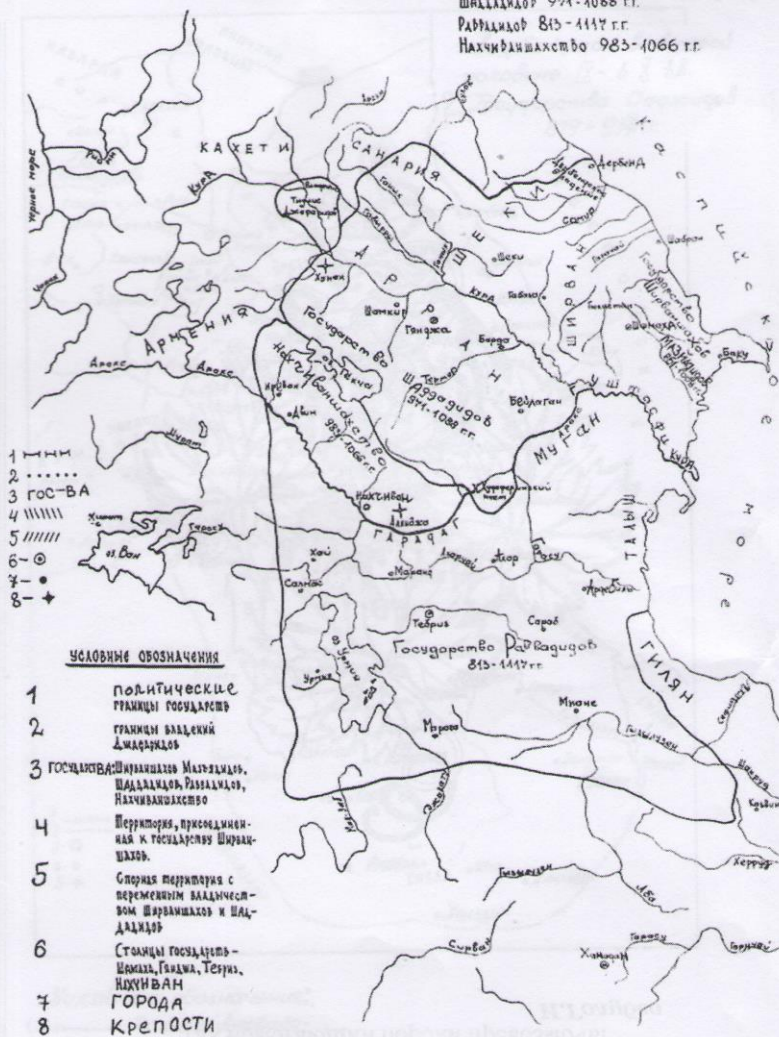
IX-XI əsrlərdə iqtisadiyyatın getdikcə inkişaf etməsi, sənətkarlıq və ticarətin genişlənməsi, şəhərlərin yüksəlişi Azərbaycanda əhalinin mədəni səviyyəsinin artmasına, şəhər əhalisinin və burada yaşayan tayfaların adət, dil və başqa cəhətlərdən bir-birinə yaxınlaşmasına şərait yaratdı. Sacilərin hakimiyyət başına gəlməsi türk dilinin daha çox yayılmasına səbəb oldu. Türkdilli tayfalar ölkənin başqa əhalisi ilə qaynayıb qarışmağa başladı. Türk dilləri sistemində daxil olan Azərbaycan dili getdikcə genişlənərək ümumi danışıq dilinə çevrildi. Ümumi bazarların əmələ gəlməsi, iqtisadiyyatın ümumi səciyyə qazanması tayfalar arasındakı fərqlərin aradan qalxmasına şərait yaratdı. Ölkənin şimal və cənub vilayətləri arasında əmələ gələn iqtisadi əlaqə və dil ümumiliyi Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesini yetişdirdi.

ƏLAVƏ

Автор М.Х.Шарифли
Карта №1

АЗЕРБАЙДЖАН В XI - СЕР. XII В.В.

Государства:
1. Ширваншахов Маздадилдов 861-1008 гг.
Шадддилдов 971-1088 гг.
Раздалдов 815-1117 гг.
Нахчирваншахство 983-1066 гг.

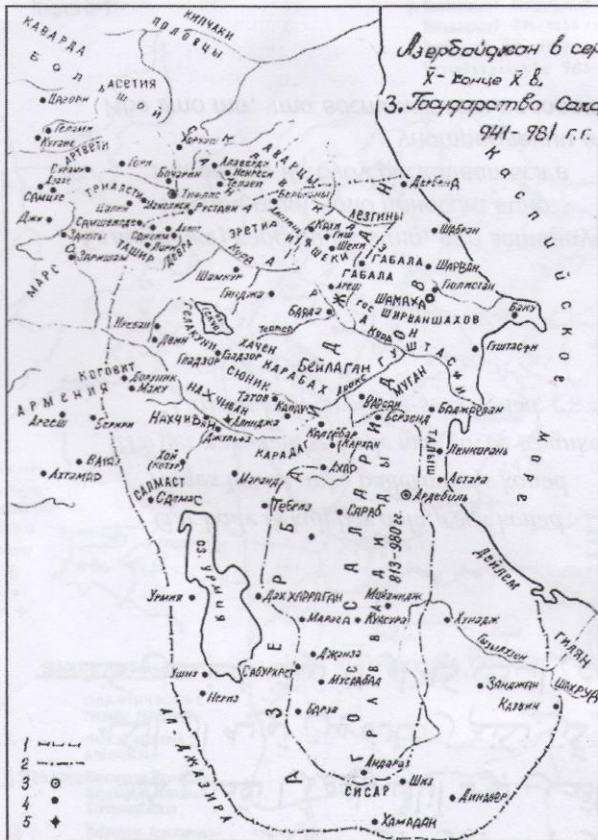
Автор М.Х.Шарифли
Карта №2

- Условные обозначения:
- 1. ——— Границы Азербайджана при Саманидах.
  - 2. ⊙ Марога, Ардебиль — столицы Саманидов.
  - 3. ○ Шейран — город.
  - 4. Шеси, гос. Ширваншахов.
  - 5. → Хачен — вассалы Саманидов.

Автор М.Х.Шарифли
Карта №3

Серия "Азербайджан в веках"

Азербайджан в середине
X - конце X в.
3. Царство Ширваншахов
941-981 г.г.

- Условные
обозначения:
- 1. — — — — — Границы Азербайджана при Саларидов.
  - 2. ⊙ Ардебиль - столица Саларидов
  - 3. Шелк, Царство Ширваншахов, Самур, Ровдандови - вассалы Саларидов.
  - 4. — — — — — Границы вассалов.
  - 5. ⊙ Бадревон - город.

MÜNDƏRİCAT

Tanınmış alim, pedaqoq və elm təşkilatçisi	3
Müəllifin ön sözü	13
Müqəddimə	17
I fəsil. ŞİRVANŞAH MƏZYƏDİLƏR DÖVLƏTİ	42
Şirvanın ərazisi	42
Şirvan ərazisində yaşayan əhali.....	46
Şirvanşahlığın tarixinə dair.....	50
Məzyədilər sülaləsi	60
Siyasi tarix	65
II fəsil. SACİLƏR DÖVLƏTİ.....	108
III fəsil. SALARİLƏR DÖVLƏTİ.....	148
Salarilər dövlətinin yaranması.....	148
Rusların Xəzərsahili ölkələrə və Bərdəyə səfəri	158
Salarilər dövlətinin yüksəliş dövrü və sonu	185
IV fəsil. ŞƏDDADİLƏR DÖVLƏTİ	218
V fəsil. RƏVVADİLƏR DÖVLƏTİ.....	271
Rəvvadilər hakimiyyətinin ilk dövrü.....	271
Rəvvadilər dövlətinin yüksəlişi, oğuz-səlcuq türklərinin hücumları	279
Rəvvadilər dövləti səlcuqların hakimiyyəti dövründə	294
VI fəsil. İQTİSADI-İCTİMAİ VƏZİYYƏT	300
Kənd təsərrüfatı	300
İctimai və aqrar münasibətlər	310
Şəhərlər, sənətkarlar və ticarət	324
NƏTİCƏ	390
ƏLAVƏ	393